

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME VII

SAYI / ISSUE 2

Aralık / December 2021

PROF. DR. ÖZER KÜPELİ'NİN ANISINA

*İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ*

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Arş. Gör. Arslan KILIÇ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc. Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc. Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc. Prof. Nabil Al-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Doç.Dr. Haydar YALÇIN, *Ege Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19
e-posta: ikccihannuma@gmail.com
Web: <http://dergipark.gov.tr/kihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık / December 2021

Cihannüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cihannüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © İzmir Katip Celebi University
Yazıların bilimsel ve etik sorumlulukları yazarlara aittir / Scientific and ethical responsibilities of the articles belong to authors

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

Ulakbim TR Dizin, European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI)

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şaban DOĞAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, Meksika</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofia University, Bulgaristan</i>
Doç.Dr. Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc. Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Assist. Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: VII

Sayı / Issue: 2

Aralık / December 2021

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Ahmet Kütük

Orta Çağ'da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi / A Fortress City in the Middle Ages: Rahba and its History 1

Ayhan Pala

Selânik Yahudilerinin Fetihden Sonra İstanbul'da İskânı / The Settlement of Thessaloniki Jews in Istanbul After The Conquest 29

Gökçen Coşkun Albayrak

Osmanlı'da Kadın İşletmeciler: 18. Yüzyılda İstanbul'un Kadın Hamamcıları / Ottoman Female Managers in the 18th Century: Female Bath Managers 55

Uğur Bayraktar

Tuz, Aşiret, Devlet: Siirt'te Tekelin Oluşumu, 1861-1881 / Salt, Tribe, and State: The Making of a Monopoly in Siirt, 1861-1881 101

Ufuk Adak

Doğu Akdeniz'de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi / Struggle Against Epidemics in the Eastern Mediterranean: Klazomenai (Urla) Quarantine 131

Deniz Dölek Sever

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayvan Hırsızlığı: Kastamonu Vilayeti Örneği / Animal Theft in the Late Ottoman Empire: The Case of Kastamonu Province 157

Fadimana Fidan

18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Sirozî Mustafa Ağa'nın Damadı Veli ve Kızı Hatice Örneğinde Statü-Servet Ediniminde Aile Bağlarının Rolü / The Role of Family Ties in Acquiring Status and Wealth in the Example of Sirozi Mustafa Agha's Daughter, Hatice, and His Son-in-law, Veli, in 18th Century Tekirdağ 195

M. Sait Türkhan

Lazkiye Limanı'nda İngiliz Konsolosları Ve Tüccarları 1700-1772 / British Consuls and Merchants in the Port of Latakia 1700-1772
..... 229

Orçun Nalezen

Maişet ve *Menacib*: Ege Adalarındaki Osmanlı Kalelerinde Geçim Mücadelesi / Living and Salary: The Life Struggle in the Ottoman Fortress in Aegean Islands
..... 253

BELGELER / DOCUMENTS**Siren Bora**

Türkiye'de Bir İlk: İzmir Matza (Hamursuz) Fabrikası Hakkında Belgeler
..... 255

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS**İsmail Aka**

İsmail Hasanzâde, *Hükümet-i Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu der İran (Turkman's Dynasty- Qara-qoyunlu and Aq-qoyunlu in Iran)*, Tahran 1397, h.ş., 323 s., ISBN-964-459-475-4 301

ORTA ÇAĞ'DA BİR KALE ŞEHİR: RAHBE VE TARİHİ

Ahmet Kütük*

Öz

Erken İslam döneminde bir istihkâm şehri olarak kurulmuş olup günümüze sadece harabeleri intikal etmiş bulunan çok sayıda yerleşim vardır. Bunlar arasında bugün Suriye sınırları içinde bulunan Rahbe, Orta Çağ kaynaklarında adı sıkça telaffuz edilen önemli kale şehirlerden biridir. Rahbe, Fırat kenarına yerleşen stratejik konumu ve özellikle çift duvarla örülmüş korunaklı kalesiyle 9. asırda Müslümanlar eliyle kurulduğu ilk dönemlerden itibaren Irak'tan batıya yapılacak seferler için önemli bir istinat noktası teşkil ettiğinden birçok hükümdar tarafından kıskançlıkla istenen bir şehir olmuştur. 12. yüzyıldan itibaren Haçlıların; 13. yüzyıldan sonra da Moğolların bölgeye gelmeleriyle bir kale-şehir sıfatıyla daha fazla önem kazanan Rahbe, bu yüzyıllarda yaşanan iktidar mücadeleleri neticesinde çok sayıda yerel yönetici arasında sıklıkla el değiştirmiştir. Osmanlı hâkimiyeti sonrası eski önemini yitiren şehir, günümüzde sadece kaleye ait harabeleri kalmış bir yerleşimdir. Bu makalede muhtelif Orta Çağ kaynakları ışığında Rahbe şehrinin kuruluşu, tarihi coğrafyası, siyasi, coğrafi, iktisadi, içtimai ve mimari durumuyla ilgili bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rahbe, Mâlik b. Tavk, Meyadin, Suriye, Moğollar, Memlükler.

A Fortress City in the Middle Ages: Rahba and its History

Abstract

At the present time there are many settlements which founded as a fortification city in the early Islamic period that only ruins survived. Among these Rahba, which is located within the borders of Syria today, is one of the important castle cities whose name is frequently mentioned in the medieval sources. Due to its strategic position on the banks of the Euphrates and especially with its sheltered castle built with double walls, Rahba became a city enviously desired by many rulers from the first period when it was founded by Muslims in the 9th century. Rahba gained more importance as a castle-city after the Crusaders and Mongols came to this region in the 12th and 13th centuries. It has frequently changed owners among many local

* Doç.Dr., *Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Kampüs Yerleşkesi, Diyarbakır Yolu 5. Km, 47100, Artuklu-Mardin/Türkiye, ahmetkutuk@artuklu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0092-5447.

rulers as a result of the power struggles. The city, which lost its previous importance after the Ottoman domination, is a settlement that has only ruins belonging to the castle. In this article will be given information about the foundation of Rahba, its historical geography, political, geographical, economic, social and architectural situation in the consideration of various medieval sources.

Keywords: Rahba, Mâlek b. Tavk, al-Miyadin, Syria, Mongols, Mamluks.

Giriş: Şehrin Kuruluşu, Coğrafi Konumu ve Adının Etimolojisi

Halep, Dımaşk, Rakka gibi önemli şehirlerin yer aldığı Suriye coğrafyasında Orta Çağ kaynaklarında sıkça bahsedilen, bugün önemli ölçüde adı unutulmuş kritik bir şehir daha bulunuyordu. Kaynaklarda Rahbe [رحبة], Rahbetü Mâlik b. Tavk [رحبة مالك بن طوق] veya Rahbetü'ş-Şâm [رحبة الشام] adlarıyla anılan bu yerleşim, Fırat Nehri kıyısında kurulmuş en büyük şehirlerden biri olarak¹ Irak ile Suriye topraklarını birbirinden ayıran bir sınır-istihkam kenti vazifesi görüyor, bu pozisyonuyla Irak'tan Suriye'ye geçişin anahtar şehri olarak görülüyordu. Orta Çağ kaynaklarında 9. ve 15. yüzyıllar arasında adından sıkça bahsedilen² şehrin yerleştiği coğrafi sahanın İslam fetihlerinden önceki durumu hakkında neredeyse hiçbir malumat yoktur. Yalnızca bazı kaynaklarda Tevrat'ta geçen *Rehobot han-Nahar*'ın (Fırat'ın kıyısındaki Rehobot) bilinen Rahbe ile aynı olduğu varsayılmıştır.³ Bunun dışında Taberî (ö. 923) bir vesileyle şehrin eski adından Furzat Num veya yalnızca Furzat olarak bahsetmiştir.⁴ Diğer kaynaklarda geçmeyen bu ihtimaller bir tarafa bırakılırsa şehrin kuruluşuyla ilgili bilgi veren yazılı kaynaklar Rahbe'nin, Abbasi halifesi el-Me'mun (813-833) zamanında Mâlik b. Tavk et-Tağlibî adında bir

¹ Ibn Serapion, "Description of Mesopotamia And Baghdad", (Arapça Metin, İng. çev. ve Notlar G. Le Strange), *Journal of Royal Asiatic Society*, London 1895, s. 47; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. M. Ağan), İstanbul 2008, s. 69; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 2014, s. 175; İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, (Çev. İ. Güler), İstanbul 2003, s. 182; Mukaddesî, *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Tekasim)*, (Çev. A. Batur), İstanbul 2015, s. 145; Ebü'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası (Tukrümü'l Büldan)*, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 2017, s. 61, 231, 237; İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't Tarih*, (Neşr. Dr. M. Yusuf Dekak), c. VI, Beyrut 1987, s. 249, (Türkçe terc. A. Ağırakça, c. VII, s. 228); İbn Haldun, *Mukeaddime*, (Haz. S. Uludağ), c. I, İstanbul 2007, s. 246; Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, (Ed. S. Öztürk), İstanbul 2010, s. 533.

² Thierry Bianquis, "Rahba Et Les Tribus Arabes Avant Les Croisades", *Bulletin D'études Orientales*, Institut Francais du Proche-Orient (1989-1990), s. 23.

³ Bkz. *The Holy Bible*, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Oxford University Press., Oxford 1833, (Genesis, X: 11; XXVI: 22, XXXVI: 37). Ayrıca bkz. Francis Rawdon Chesney, *Narrative of The Euphrates Expedition, Carried On By Order of The British Government During The Years 1835, 1836 and 1837*, London 1868, s. 251; Hormuzd Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod*, New York 1897, s. 333; E. Honigmann, "Rahbe", *LA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 601.

⁴ Bkz. Taberî, *The History of al-Tabari (Ta'rih al-rusul wa 'l-muluk)*, (İng. terc. C. E. Bosworth), vol. V, New York 1999, s. 187-188. Ayrıca Alois Musil, *The Middle Euphrates: A Topographical Itinerary*, New York 1927, s. 340; Guy Le Strange, *The Lands of Caliphate*, New York 1905, s. 107, 125.

komutan eliyle kurulmuş olduğu noktasında müttefiktir.⁵ Belazurî (ö. 892) şehrin tamamen boş bir arazi üzerinde inşa edildiğinden emindir.⁶ Kelimenin anlamına gelince Rahbe sözcüğü, Yakut el-Hamevî'nin (ö. 1229) sözlüğünde “bir vadinin su toplanan düz yeri” şeklinde izah edilmiştir.⁷ Muhtemelen bu anlamından hareketle tarihi kaynaklarda şehrin adının manası “meydan” şeklinde açıklanmıştır ki günümüzde antik şehrin yerleştiği bölgeye meydanlar anlamına gelen “el-Meyâdin” [الميادين] adı verilmesi yine bu durumla ilişkili olmalıdır.⁸

Rahbe'nin yerleştiği coğrafi saha, kurulduğu andan itibaren onu diğer yerleşimlerden ayıran en önemli özelliği olmuştur. Şehir, Fırat Nehri'nin Irak ve Suriye coğrafyalarını birbirinden ayırdığı bir sahada kurulmuş olup hem Suriye hem de Irak ile ilişkili bir pozisyona sahipti. (Bkz. Resim IV) Ayrıca bir tarafının nehir olması hasebiyle dışarıdan gelecek tehlikelere karşı doğal bir engele sahip bulunuyordu. Müslüman seyyahlar şehri dördüncü iklime dahil edip diğer şehirlerle arasındaki mesafeye dair bilgiler verirler. Buna göre Rahbe, Dımaşk'tan 8, Halep'ten 5, Musul'dan 3 ve Karkisya'dan 1 günlük bir mesafeye yerleşmektedir. Şehri Rakka ile Ane arasına yerleştiren Ebü'l Fida'ya (ö. 1331) göre Karkisya ile Rahbe arasında 3 fersahlık bir mesafe bulunur.⁹ Hamdullah Müstevfî (ö. 1340'tan sonra), Rahbe ile Anbar arasındaki mesafeyi 170 fersah olarak tayin etmekte, yerleşimin Fırat'a uzaklığını yaklaşık 2000 adım, şehrin çevresini ise 5500 adım olarak tespit etmektedir.¹⁰ 17. yüzyıl müellifi Kâtip Çelebi (ö. 1657), Rakka ile Ane arasına yerleşen bu şehrin Harran'dan 2 fersah mesafede bulunduğunu belirtir.¹¹ Şemseddin Sami (ö. 1904) ise şehri Fırat hattı üzerinde Karkisya'nın aşağısında

⁵ el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. M. Fayda), İstanbul 2013, s. 208; Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harar (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler ve Bürokrasi)*, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 2018, s. 44; İbn Havkal, s. 190; İbn Cübeyr, s. 182; Ebü'l Fida, s. 237; İbn Khallikan, *Kitab-ı Vefayatu'l Ayan, (Biographical Dictionary)*, (İng. çev. M. G. De Slane), vol. II, London, 1843, s. 165; Zehebi, *Diüvelü'l İslam*, c. I, (Tahk. H. İsmail Merde), Beyrut 1999, s. 232; İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. S. Aykut), c. II, İstanbul 2004, s. 921; Kâtip Çelebi, s. 533; Şemseddin Sami, “Rahbetü Mâlik b. Tavk”, *Kamus al-A'lam*, c. III, İstanbul 1308 (1891), s. 2270; Le Strange, s. 105; Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, s. 88; Bianquis, s. 27; Marie-Odile Rousset, “La Ville De Raḥba-Mayâdin Et Sa Région, IXe-XIVe Siècle”, *Bulletin d'études orientales*, T. 52, (2000), s. 244. Yakut el Hamevî, şehrin kuruluşunu Harun Reşid dönemine atfeden bazı diyaloglar aktarır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldan*, c. III, Beyrut 1977, s. 34-35; Rousset, s. 245.

⁶ Belazurî, s. 208. Ayrıca bkz. Ernst Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet*, vol. II, Berlin 1911, s. 382; Musil, s. 340-341.

⁷ Yakut, III, s. 34; Le Strange, s. 105; Herzfeld, II, s. 382.

⁸ Günümüzde Deyrizor şehrinin yaklaşık 45 km güneyindeki Meyadin yerleşimi Rahbe şehrinin eski bakiyelerini de içerisinde barındırmaktadır. Bkz. Herzfeld, II, s. 382; Honigmann, “Rahbe”, *IA*, IX, s. 603; Rousset, s. 243.

⁹ Bkz. Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev. N. Arslantaş), İstanbul 2009, s. 68; Ebü'l Fida, s. 237; Yakut el-Hamevî, III, s. 34; Musil, s. 344.

¹⁰ Hamdallah Mustawfi, *Nuḫhat-al-Qulub*, (İng. çev. G. Le Strange), Leiden 1919, s. 167, 242.

¹¹ Kâtip Çelebi, s. 533.

Bağdat'tan 100, Rakka'dan yaklaşık 20 fersahlık mesafede bir kasaba olarak tanımlamıştır.¹²

Rahbe şehri, coğrafi pozisyonu itibarıyla kurulduğu zamandan itibaren çözülemeyen ve dönemin kaynaklarında yer alan çelişik bilgilerle daha da derinleşen kritik sorularla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Şehrin topografyası ve tarihi ile ilgili araştırmalarıyla bilinen çağdaş yazar T. Bianquis, bu noktada iki temel soruya odaklanır. Birincisi şehrin Irak sınırları içinde mi yoksa Suriye sınırları içinde mi kabul edilmesi gerektiridir. Esasen Rahbe'nin, Irak ile Suriye'yi birbirinden ayıran sınır üzerinde kurulmuş olması Orta Çağ seyyahlarının kafasını karıştırmıştır. Mesela 10. yüzyılda kaleme alınan *Hududu'l Âlem*'in adı meçhul müellifi ile 14. asır seyyahı İbn Battuta (ö. 1369) şehri hiç tereddüt göstermeden Irak bölgesine dahil etmişlerdir. Battuta, açık ifadelerle Irak coğrafyasının bu şehirle son bulduğunu ve buradan ötesinin Şam [Suriye] olduğunu belirtmiştir.¹³ Buna karşılık Battuta ile aynı asırda yaşayan Hamdullah Müstevfi'ye göre bu şehir Suriye'nin bir parçası olarak görülmelidir.¹⁴ Aslında vekayinâmelerde şehirle ilgili verilen bilgiler, Rahbe'nin Suriye ülkesine ait bir yerleşim olarak algılandığını gösteriyor. Çağdaş yazar T. Bianquis, bütün ihtimalleri tartıştıktan sonra şehrin Irak'a ulaşmadan önceki son büyük Suriye şehri olduğunu belirtir ve onun tartışmasız Suriye'nin bir parçası olarak görülmesi gerektiğini düşünür.¹⁵

Rahbe ile ilgili makul cevaplar arayan ikinci kritik soru, şehrin bağlı olduğu hiyerarşi ve bu hiyerarşideki konumuyla alakalıdır. Rahbe, askeri stratejik pozisyonuyla öne çıkan bir sınır güvenlik şehri mi yoksa kırsal yönetimin başşehri midir? Arap coğrafyacıları genellikle ikinci cevaba odaklanmışlar, Rahbe'nin, Fırat'ın Suriye yakasında bedevilerin bozkırlarıyla çevrelenen orta büyüklükte bir şehir olduğuna hükmetmişlerdir.¹⁶ Şehrin, aşağıda bahsedileceği üzere tüm Orta Çağ boyunca bedevi yağmacılar tarafından saldırılara maruz kalmış olması da bu ihtimali güçlü kılmaktadır. Bununla birlikte Suriye ve Irak'ı birbirinden ayıran Fırat hattı üzerindeki konumuyla Rahbe, iç mimarisi ve özellikle çift duvarlarla örülmüş güçlü kalesiyle kurulduğu andan itibaren tüm Orta Çağ devletleri nezdinde bir sınır güvenlik şehri olarak telakki edilmiştir. Rahbe, 11. asrın ortalarından itibaren Fatımî-Abbâsî odaklı Sünnî-Şiî çatışmasını yakından hisseden stratejik karakol şehirlerden biri olmuş, müteakip asırlarda İslam coğrafyasının merkezine yerleşen konumuyla bu önemini muhafaza etmiştir. Böylece Moğolların Bağdat'ı işgaline kadar (1258) bölgede bitmek bilmeyen çatışmalara yakından tanık olan şehir, bu

¹² Şemseddin Sami, "Rahbetü Mâlik b. Tavk", III, s. 2270.

¹³ Bkz. Minorsky, V. *Hududu'l Âlem Mine'l Meşrik İle'l Mağrib*, (Çev. A. Duman-M. Ağar), İstanbul 2008, s. 100; İbn Battuta, II, s. 921.

¹⁴ Hamdullah Mustawfi, *Nüẓhetü'l Kulub*, s. 242.

¹⁵ Bianquis, s. 26-27.

¹⁶ Herzfeld, II, s. 382; Ashtor, s. 159; Bianquis, s. 25.

tarihten sonra Suriye'de seyreden Moğol-Memlûk mücadelesinin şiddetini çok daha derinden hissetmeye başlamıştır.¹⁷

Şehrin Siyasi Tarihi

Yukarıda belirtildiği üzere, yazılı kaynaklar Rahbe'nin 9. yüzyıl ortalarına doğru Abbasî komutanlarından Mâlik b. Tavk et-Tağlebî eliyle kurulduğunu belirtmektedirler. Söylendiğine göre Mâlik b. Tavk'ın ölümünden sonra¹⁸ yerine oğlu Ahmed geçmişse de bu bölgeye hâkim olan İbn Ebi Sac tarafından şehirden uzaklaştırılmıştır. İbn Ebi Sac'ın, 12 Nisan 883 tarihinde şehri kılıç zoruyla ele geçirmesi üzerine Ahmed buradan ayrılıp Şam'a kaçmıştır.¹⁹ Bu dönemden itibaren kısa aralıklarla el değiştiren şehir, h. 291 (903-904) yılı olayları içinde Kasım b. Sima adlı birinin iktaları arasında görülmektedir.²⁰ 10. asır başlarından itibaren korunaklı yapısı Rahbe'yi isyankâr şahıs veya grupların gözde şehri haline sokmuştur. Nitekim bu dönemde Suriye'de aktif olan Karmatî grupların faaliyetleri Rahbe'nin zaman zaman yağma ve tahriplere maruz kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çerçevede Karmatî lideri Ebu Tahir el-Cennâbî'nin (ö. 944), 4 Mart 928'de Rahbe'yi kuşatıp halkın katı direncine rağmen ele geçirdiği ve şehirdekilerin bir kısmını öldürdüğü kaynaklarda belirtilir.²¹

Abbasîler tarafından yeniden elde edilinceye kadar şehir, 10. yüzyıldaki yerel mücadelelerden oldukça zarar görmüştür. 939 yılında Balba adlı bir asi tarafından ele geçirilerek yeniden bir isyanın merkezi haline gelmiştir. Ancak çok geçmeden Abbasîlerin Türk kökenli komutanı Beckem, şehre gönderdiği adamları vesilesiyle burada yine Abbasî egemenliğini sağlamayı başarmıştır.²² 959 yılına gelindiğinde şehrin Hamdanîlerin Halep kolunun kurucusu Seyfûddeve'nin (944-967) kontrolüne geçtiği anlaşılmaktadır.²³ Aynı devletin Musul kolu hükümdarı olan Nasîrûddeve (929-967) zamanında Tağlibîlerden Caman adlı biri şehirde bir isyan hareketini başlatmıştır. Nasîrûddeve, h. 358 (968-969) tarihinde oğlu Hamdan'ı Rahbe şehrine tayin edip şehrin gelirlerini ona tahsis etmiştir. Nasîrûddeve'nin ölümü sonrasında (969) oğulları arasında başlayan mücadelede Rahbe yine

¹⁷ Bianquis, s. 27; Rousset, s. 258.

¹⁸ Kaynakların verdiği kronolojiye göre bu şahıs h. 260 (873-874) yılında ölmüştür. Bkz. İbnü'l Esir, VI, s. 249. (Türkçe terc. VII, s. 228); İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n Nihaye*, (Büyük İslam Tarihi), (Çev. M. Keskin), c. XI, İstanbul 1995, s. 73; Zehebî, I, s. 232.

¹⁹ Tabarî, XXXVII, (İng terc. P. M. Fields, New York 1987), s. 90, 98; İbnü'l Esir, VI, s. 330 (Türkçe terc. VII, s. 335); Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603; Bianquis, s. 28.

²⁰ Tabarî, XXXVIII, (İng terc. F. Rosenthal, New York 1985), s. 147; İbnü'l Esir, VI, s. 422 (Türkçe terc. VII, s. 443-444); Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *Müsamerat al-Abyar* (*Selçukî Devletleri Tarihi*), (Çev. M. N. Gençosman), Ankara 1943, s. 86.

²¹ Tabarî, XXXVIII, s. 160; İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem*, (Çev. K. Burslan), c. I, Ankara 2016, s. 172; İbnü'l Esir, c. VII, s. 38 (Türkçe terc. VIII, s. 152); İbn Kesîr, XI, s. 277; Musil, s. 341; Bianquis, s. 29.

²² Miskeveyh, I, s. 392-393; İbnü'l Esir, c. VII, s. 144 (Türkçe terc. VIII, s. 302); Musil, s. 341.

²³ Miskeveyh, II, s. 568.

paylaşlamayan şehirlerden biri haline gelmiş ve nihayetinde Ebu Tağlib adlı oğlu burayı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Hamdan, önce Dımaşk'a gitmeye karar vermiş ise de sonra ani bir kararla Rahbe'ye dönmüş, kendisine taraftar askerlerin yardımıyla düşman birliklerinin gafletinden istifade ile şehre yeniden hâkim olmuştur.²⁴ Ancak onun bu egemenliğinin de uzun süreli olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim müellif Miskeveyh'in (ö. 1030) kayıtlarına göre 979 yılında şehir Büveyhî hükümdarlarından Adadüdevle'nin (978-983) elinde bulunuyordu.²⁵ Böylece 10. asrın sonlarına doğru Büveyhîlerin kontrolüne geçen Rahbe'ye h. 381 (991-992) yılında şehir halkının talebi üzerine Büveyhî hükümdarı Bahaüdevle'nin (989-1012) emriyle bir vali atanmıştır.²⁶

11. yüzyılı yine bir asinin kale şehri olarak karşılamak zorunda kalan Rahbe, bir müddet Ebu Ali el-Hafecî adlı bir isyancının yönetiminde kalmıştır. Ancak bu şahsın şehirdeki hâkimiyeti uzun sürmemiş, İbnü'l Esir'in (ö. 1233) yazdığına göre Mısır Fatimî halifelığının gönderdiği ordular Rahbe de dahil tüm Suriye'de hâkimiyeti tesis etmiştir.²⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Rahbe, Suriye ve Irak arasındaki konumu sebebiyle bu asırdan itibaren Abbasî-Fatimî eksenli Sünnî-Şiî rekabetini yakından yaşamış, bu dönemde sık sık el değiştirmesi sebebiyle hutbeler bazen Abbasî, bazen de Fatimîler adına okutulmuştur. İbn Kesir (ö. 1373), Rahbe'de Fatimîler adına okutulan hutbenin h. 399 (1008-1009) yılında Abbasîler adına çevrildiğini yazmaktadır.²⁸ Bu dönemde şehrin bazı yerel emir veya emirliklerin kontrolüne girdiği de görülmektedir. Bu çerçevede Fatimî halifesi Hâkim bi Emrillah (996-1021) zamanında Dımaşk emiri Lü'lu el-Beşşarî tarafından ele geçirilen şehir, aynı yıl Salih b. Mirdas'ın hâkimiyetine girmiştir. Bu sırada şehirde muhtemelen Fatimî hutbesi okunuyordu ki İbnü'l Esir, Salih'in şehri elde ettikten sonra Fatimîler adına hutbe okutmaya devam ettiğini yazmaktadır.²⁹ Bu dönemden itibaren Mirdasî adı şehirle özdeşleşmeye başlamış, Rahbe bölgesi genişleyerek çevresini (Fırat Vadisi, Orta Suriye ve Halep) dahi kontrol eder hale gelmiştir. Ayrıca Salih b. Mirdas'ın, Bizans ile yapılan barış anlaşmasının kazandırdığı zaman ve diğer avantajlar sayesinde Rahbe'de birtakım yeni düzenlemelere gittiği söylenir.³⁰

Rahbe şehri, 11. yüzyıl ortalarında Selçukluların Horasan'dan batı bölgelerine yönelmeleri ve Irak'ı kontrol altına almaları üzerine siyaseten daha yoğun bir merkez haline gelmiştir. Selçukluların bölgeye geldikleri dönemde Suriye coğrafyası

²⁴ Miskeveyh, II, s. 597, 642, 675; İbnü'l Esir, c. VII, s. 225 (Türkçe terc. VIII, s. 407-408); Musil, s. 341; Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603.

²⁵ Miskeveyh, II, s. 773. Ayrıca bkz. İbnü'l Esir, c. VII, s. 381 (Türkçe terc. VIII, s. 601); Musil, s. 342.

²⁶ İbnü'l Esir, c. VII, s. 457 (Türkçe terc. IX, s. 78-79).

²⁷ İbnü'l Esir, c. VIII, s. 53-54 (Türkçe terc. IX, s. 171-172); Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603.

²⁸ İbn Kesir, XII, s. 133.

²⁹ İbnü'l Esir, c. VIII, s. 53 (Türkçe terc. IX, s. 171).

³⁰ Rousset, s. 245.

bütünüyle Fatimî egemenliği altında bulunuyor, Rahbe ise bu coğrafyada Mısır halifeliğinin doğu sınırındaki ileri karakollardan biri olarak görev yapıyordu. Tuğrul Bey'in, h. 447 (1055-1056) yılında Bağdat'a gelmesi ve kısa sürede tüm Irak'a egemen olmasıyla buradaki Fatimî varlığı Suriye sınırları içerisine çekilmek zorunda kalmıştı. Bu sırada Fatimî yönetimi adına Bağdat'ta görev yapan Arslan Besasirî de süratle Suriye'deki en güvenli kalelerden biri olan Rahbe'ye iltica etmiş, burada Fatimî halifesi Müstansır-Billah (1038-1094) ile irtibata geçerek asker ve para yardımı gelmesini beklemişti.³¹ Fatimî halifesi, Besasirî'yi şehrin emirliğine atayarak talep ettiği yardımları göndermeye söz vermişti.³² 1060 yılında Besasirî, Tuğrul Bey'in adamları eliyle öldürüldüğünde Rahbe halen onun hâkimiyetinde bulunuyor, şehirdeki hutbeler de Fatimî halifesi adına okutuluyordu.³³ Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Besasirî'nin ölümünden sonra Esedüddin Ebu Suabe Atiyye b. Salih el-Kilabî, Rahbe'ye giderek onun bıraktığı çok sayıda silah ve malların hepsini ele geçirmişti. 1065 yılına gelindiğinde şehir halen bu şahsın elinde bulunuyordu.³⁴

Rahbe, erken dönem Selçuklu hükümdarlarının gelecek planlarında yer eden bir şehir olmuştur. İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, Irak'a geldiği sırada Fatimîlerin elinde bulunan şehrin öneminin farkında olduğundan hanedan üyelerini bölgeyi ele geçirmeye teşvik etmiş, 1057 yılında kendisine bir arazi tahsis edilmesini talep eden üvey kardeşi İbrahim Yınal'a Rahbe'yi işaret ederek: "Biz ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer Rahbe'ye gidersen orası senin olsun" demiştir.³⁵ Sonraki dönemlerde Selçuklu sınırlarına dâhil edildiğinde Selçuklu hükümdarları Rahbe yönetimini genellikle yerel hükümdarlara havale etmişlerdir. Bu çerçevede h. 460 (1067-1068) yılında Ukayloğullarından Şerefüddeve Müslim b. Kureys'in Rahbe'ye hâkim olduğu görülmektedir. Müslim, bölgede Fatimîlere bağlılığını sürdürerek yağma faaliyetlerinde bulunan Kilaboğulları kabilesini Rahbe önünde mağlup etmiş, böylece Rahbe yeniden Abbasilere bağlanarak şehirdeki Fatimî-Şûî yönetimi son bulmuştur.³⁶ Sultan Melikşah'ın, h. 479 (1086-1087) yılında

³¹ Bkz. Azimî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Çev. A. Sevim), Ankara 2006, s. 16; İbnü'l Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb'de Selçuklular*, c. I, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: A. Sevim), Ankara 2014, s. 8; İbnü'l Esir, c. VIII, s. 325 (Türkçe terc. IX, s. 465), İbn Kesîr, XII, s. 167; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), c. I, İstanbul 1977, s. 38.

³² Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: A. Sevim), Ankara 2014, s. 18; İbnü'l-Kalanîsî, *Tarihu Dımaşk (360-555)*, (Neşr. Süheyl Zekkar), Dımaşk 1983, s. 145. (Türkçe terc. Hasan Aydın, *İbn Kalanîsî, Hayatı ve Eserleri, "Zeylî Tarîh-i Dımaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016 s. 10).

³³ Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'l-Zaman fî Tarihi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), Ankara 2011, s. 18; Zehebî, I, s. 384.

³⁴ İbnü'l Adîm, I, s. 8-10; İbn Kalanîsî, s. 151 (Türkçe terc. s. 15); İbnü'l Esir, c. VIII, s. 353 (Türkçe terc. X, s. 31); İbn Kesîr, XII, s. 195; Zehebî, I, s. 389; Musil, s. 342.

³⁵ Sıbt İbnü'l Cevzî, s. 40.

³⁶ Bianquis, s. 37; Musil, s. 342; Gülay Ögün Bezer, "Müslim b. Kureys", *DİA*, c. 32, İstanbul 2006, s. 95.

Rahbe ile birlikte Harran, Suruç, Rakka ve Habur gibi yerleşimleri Şerefüddeve'nin oğlu Muhammed'e ikta etmesiyle şehirdeki Ukayloğulları idaresinin bir müddet daha devam ettiği görülmektedir.³⁷ 1090 yılında tüm Diyar-ı Rebia ile birlikte Rahbe kalesinin de Fahrüddeve Cüheyr'in (ö. 1091) yönetimine terk edildiği bilinmektedir.³⁸ Fahrüddeve'nin ölümünden sonra bir müddet Melikşah'ın bölge valilerinden Kasımüddeve Aksungur elinde kalmıştır.³⁹

Melikşah'ın ölümü (1092) sonrasındaki politik gelişmeler, tüm Selçuklu coğrafyasında olduğu gibi Suriye'de de merkezi yönetimi derinden sarsmıştır. Suriye hem merkeze çok uzak olması hem de Mısır halifelığının öteden beri kolladığı bir coğrafya olması sebebiyle bu parçalanmışlığı daha fazla hissetmiştir. Bu siyasi belirsizlik ve istikrarsızlık ortamı, Suriye'deki şehirlerin tabi bu arada Rahbe'nin yerel hanedan ve beyler arasında sürekli el değiştirmesine sebep olmuştur. Nitekim Melikşah'ın ölümüyle saltanat iddiasıyla harekete geçen kardeşi Tacüddeve Tutuş, 1092'de Suriye'de hâkimiyetini tescil ettikten sonra h. 486 (1093-1094) yılında Aksungur, Yağısyan ve Bozan gibi meşhur bölge emirlerini de yanına alarak hızlı bir şekilde Rahbe'ye ulaşmış buradaki egemenliğini kolayca tesis etmiştir.⁴⁰ İbn Kalanisi (ö. 1160), şehrin Tutuş tarafından kuşatılma süreciyle ilgili detaylar sunmaktadır. Buna göre, Tutuş ilk seferinde şehri kendilerine teslim etmesi için halka mektup yazmış, fakat bu talebi reddedilmişti. Bunun üzerine şehirden ayrılmak zorunda kalan Tutuş, Aksungur ve Yağısyan'ın desteğini alarak daha güçlü bir şekilde Rahbe önlerine gelmiş ve bu kez hiç zorlanmadan şehri ele geçirmiştir. Müellifin yazdığına göre, kılıçla elde etmesine rağmen halka iyi davranmıştı, ancak "savaş yoluyla veya emanla şehri ele geçirirsem mutlaka şehirde kılıcımı kınından çıkaracağım" şeklinde kendi kendine söz verdiği için şehre girdiğinde kılıcını kınından çıkarmış ve işler yoluna girinceye kadar da kınına sokmamıştı, böylece yeminini yerine getirmiş oluyordu.⁴¹ Rahbe'ye bu şekilde hâkim olan Tutuş burada sultanlığını ilan etmiş, ancak bu sırada en güçlü rakibi Berkyaruk'un kendisiyle karşılaşmak için Rahbe'ye doğru geldiğini duyunca buradan süratle ayrılarak Antakya taraflarına çekilmiştir.⁴² Halepli tarihçi İbnü'l Adim (ö. 1262), Tutuş'un Berkyaruk ile mücadele halinde bulunduğu 1094 yılında Rahbe'nin Abakoğlu Yusuf adlı birinin elinde olduğuna dair bir kayıt düşmektedir. Bu bilgiyi teyit eden İbn Kalanisi'nin kayıtlarından yola çıkarak bu kişinin Tutuş'un bu

³⁷ İbnü'l Esir, c. VIII, s. 450 (Türkçe terc. X, s. 143); İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, (Tercüme ve Notlar: M. Alican), İstanbul 2017, s. 43; el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesalikü'l Ebsar)*, (Çev. A. Batur), İstanbul 2014, s. 224; İbn Kesir, XII, s. 264; Zehebî, I, s. 412; Ashtor, s. 178-179; Honigmann, "Rahbe", *IA*, IX, s. 603.

³⁸ İbnü'l Ezrak, *Tarih-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Tarihi)*, (Çev. M. E. Bozarslan), c. I, İstanbul 1990, s. 203.

³⁹ Bkz. Ziya Polat, *Umut İradesi: İmâdüddin Zengî*, İstanbul 2019, s. 25.

⁴⁰ Azimî, s. 33; İbnü'l Esir, c. VIII, s. 487 (Türkçe terc. X, s. 189); İbn Kesir, XII, s. 286; Polat, s. 26.

⁴¹ İbn Kalanisi, s. 200-201 (Türkçe terc. s. 43).

⁴² İbn Kalanisi, s. 204 (Türkçe terc. s. 46).

bölgedeki varlığına karşı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim adı geçen müellifin yazdığına göre aynı yıl Abakoğlu Yusuf, Tutuş'a karşı Bozan ve Aksungur ittifakına 2.500 kişilik bir süvari birlikle yardıma gelmiştir.⁴³

Tutuş'un 1095'teki Berkyaruk'a karşı saltanat mücadelesi için giriştiği savaştaki ölümü, hâkim olduğu Suriye şehirlerinde yeni bir istikrarsız dönemin fitilini ateşlemiştir. 1096 yılına gelindiğinde Rahbe'yi dönemin muhteris Selçuklu komutanlarından Kürboğa'nın elinde görüyoruz. Bu yıl şehir önlerinde görünen Kürboğa, şehre girilmesine izin verilmeyince şehri kılıçla ele geçirmiş ve yağmalamıştır.⁴⁴ Tam bu döneme tesadüf eden Haçlı saldırıları, özellikle Suriye'de siyasi-coğrafi parçalanmışlığın ve yerel hükümetler arasındaki bloklaşmanın artmasına sebep olmuştur. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Kürboğa'nın ölümünden sonra şehir 1102 yılında kısa süreli olarak Alp Arslan'ın komutanlarından Kaymaz'ın eline geçmiş, Kaymaz'ın ölümü sonrası onun damadı Emir Hasan adlı biri şehre hâkim olmuştur. Bu kişinin şehir halkına oldukça kötü davrandığı, askerleri ve ileri gelenleri hapse attırarak geri kalanları da ağır vergilere bağladığı söylenir. Bu olaylar üzerine şehri ele geçirmeye azmeden Tutuş'un oğlu Dukak, 1103 yılında çetin bir kuşatmadan sonra bu amacına ulaşmış, şehre bir birlik yerleştirdikten sonra aynı yılın Nisan ayında Rahbe'den ayrılmıştır.⁴⁵ Dukak'ın 1104 yılındaki ölümü sonrası kaynaklarda adı Bektaş olarak kaydedilen kardeşinin geçici süre Rahbe'ye egemen olduğu belirtilir.⁴⁶ Ancak Dukak'ın öldüğünü duyan muhteris bölge valileri soluğu şehrin önünde almış, bunlardan Musul valisi Çavlı, hemen şehre gelerek 70 gün sürecek olan şiddetli bir kuşatmaya koyulmuştur. Şehri ele geçirmek için Artukoğlu İlgazi'den askeri yardım alan Çavlı, tam bu sırada Fırat'ın suları taşmasıyla halktan bazı kişilerle anlaşıp askerlerini kayıklarla şehre sokmayı denemişti. Neticede surları aşan askerler şehri ele geçirmiş ve hemen şehri yağmaya koyulmuşlardı. Bu sırada askerlerin yağması karşısında Rahbe halkının zor anlar yaşadıkları kaydedilir. Ancak Çavlı'nın, yağmayı sonlandırmasıyla halk emniyetle evlerine dönebilmişti. Böylece Çavlı, 29 Mayıs 1107 tarihinde Rahbe'yi Dukak'ın şehirdeki valisi Şeyban oğullarından Muhammed b. es-Sebbak'ın elinden almıştı.⁴⁷

Rahbe şehrinin Haçlıların bölgeye gelmeleri sonrasında İslam ülkelerinin güvenliği açısından eskisine oranla çok daha fazla bir önem kazandığı söylenebilir. Bu süreçte şehir, Irak ve Suriye topraklarını birbirinden ayıran korunaklı yapısıyla

⁴³ İbnü'l Adim, II, s. 70; İbn Kalanisi, 207 (Türkçe terc. s. 48).

⁴⁴ İbnü'l Esir, c. IX, s. 5 (Türkçe terc. X, s. 217).

⁴⁵ İbn Kalanisi, s. 229 (Türkçe terc. s. 67); İbnü'l Adim, II, s. 101; İbnü'l Verdî, s. 59; İbnü'l Esir, c. IX, s. 67 (Türkçe terc. X, s. 295); İbn Kesir, XII, s. 315; Musil, s. 343; Bianquis, s. 38-39.

⁴⁶ İbnü'l Esir, c. IX, s. 74 (Türkçe terc. X, s. 305).

⁴⁷ Azimî, s. 40-42; İbnü'l Esir, c. IX, s. 106 (Türkçe terc. X, s. 344); Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, (Çev. Ö. R. Doğrul), c. II, Ankara 1999, s. 348. Kalanisi, şehir valisinin kuşatma sırasında Çavlı'ya karşı Kılıç Arslan'dan yardım talep ettiğini, Kılıç Arslan'ın da bu amaçla yola çıktığını ancak şehrin düştüğünü öğrendiğinde geri döndüğünü de yazmaktadır. Bkz. İbn Kalanisi, s. 251-252 (Türkçe terc. s. 85-86).

hem Haçlılar üzerine gerçekleştirilen seferler hem de onlardan gelecek saldırıları bertaraf etmede vazgeçilmez bir üs görevi üstlenmiştir. İbnü'l Esir'in kronolojisine göre 1108 yılında Rahbe Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından İspahbad Sebave adlı bir komutana iktâ edilmişti.⁴⁸ Ancak bunun çok uzun sürmediği anlaşılıyor, çünkü kaynaklar Haçlılarla mücadele etmesi için Musul emirliğine atanan Aksungur el-Porsikî'nin 1108-1109 yılında şehre hâkim olduğunu yazarlar.⁴⁹ Bu dönemde Rahbe, Musul komutanlarının bölgede gerçekleştirecekleri seferler için kritik bir üs olarak görüldüğü gibi onların olağanüstü durumlarda sığınacakları korunaklı bir kale görevini üstlenmişti. Nitekim Aksungur el-Porsikî, Sultan Muhammed Tapar tarafından görevden azledildiğinde güvenliği için Rahbe şehrine çekilmişti.⁵⁰ Sonraki dönemlerde Haçlılara karşı mücadele için Musul'a atanan Mevdud, Çökürmüş ve Zengi gibi komutanlar için Rahbe şehri coğrafi pozisyonu itibarıyla önemini korumuştur. Özellikle bölgeyi tek çatı altında birleştirme idealine sahip olan İmadüddin Zengi, şehrin bu stratejik konumunun ziyadesiyle farkındaydı. Bu dönemde şehrin bölge valileri arasında anlaşmazlık konusu olduğu, bu vesileyle sık sık el değiştirdiği anlaşılmaktadır.⁵¹ Neticede Haçlılara karşı mücadeleye girişmeden önce bu korunaklı kaleyi ele geçirmeyi önemseyen Zengi komutanlarından birini göndererek 1126'da şehri ele geçirdi.⁵²

İmadüddin Zengi'nin ölümünden sonra (1146) oğlu Kutbeddin'in 1149-1150'de bir müddet şehre hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Zengi'nin diğer oğlu Nureddin, aynı yıl kardeşiyle mücadeleye girişerek Rahbe'yi Kutbeddin'in elinden almıştır.⁵³ Bu sırada Şam ve Halep şehirlerini ele geçirerek Suriye'deki durumunu güçlendiren Nureddin, 1164 yılında şehrin yönetimini sadık hizmetkarlarından Şirkuh'a (Selahaddin'in amcası) bırakmış⁵⁴ o da buranın idaresini bir zabıt olan Yusuf b. Mallah'a devretmişti. Daha sonraki dönemlerde Rahbe'nin, Humus ile birlikte bir müddet Şirkuh'un oğlu Nasırdüddin'in yönetimine havale edildiği görülmektedir.⁵⁵ Bir ara Eyyubî hükümdarı el-Melik Kâmil'in oğlu (1238 yılında) Melik Salih, emrindeki Harizm askerleriyle birlikte Rahbe'yi kuşatmış ise de

⁴⁸ İbnü'l Esir, c. IX, s. 122, 127 (Türkçe terc. X, s. 364, 370).

⁴⁹ Azimî, s. 44.

⁵⁰ İbnü'l Verdî, s. 73; İbnü'l Adim, II, s. 129; el-Ömerî, s. 247. Kılıç Arslan karşısında duramayan Çavlı, bu şehre sığınarak zaman kazanmıştı. Çavlı aynı şekilde Mevdud'a karşı verdiği mücadele sırasında şehri önemli bir sığınak noktası olarak kullanmıştır. İbn Kalanisi, s. 251-252, 256 (Türkçe terc. s. 85-86, 89); İbn Kesîr, XII, s. 323.

⁵¹ İbn Kalanisi, s. 251-252 (Türkçe terc. s. 72, 85, 138); el-Ömerî, s. 252-253.

⁵² Süryani Mihail, *Vekeyinâme*, (Çev. H. D. Andreasyan), (Basılmamış TTK Nüshası), 1944, s. 52; İbnü'l Esir, c. IX, s. 242-243 (Türkçe terc. X, s. 509-510); Abu'l Farac, II, s. 360; İbnü'l Verdî, s. 82; Polat, s. 72.

⁵³ Krş. İbnü'l Esir, c. IX, s. 360-361 (Türkçe terc. XI, s. 128); İbn Kesîr, XII, s. 414.

⁵⁴ Süryani Mihail, s. 197; Abu'l Farac, II, s. 401; İbn Kesîr, XII, s. 467; Herzfeld, II, s. 383.

⁵⁵ İbnü'l Esir, c. X, s. 135 (Türkçe terc. XI, s. 409); Yakut el- Hamevî, III, s. 34-35; İbn Kesîr, XIII, s. 18, 75.

babasının ölüm haberi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.⁵⁶ Böylece Şirkuh ailesi, Sultan Baypars'ın 1264 yılında şehri ele geçirip bir Mısır valisi yerleştirdiği güne kadar tam bir asır boyunca Rahbe'yi elinde tutmayı başarmıştı.⁵⁷

Rahbe, 13. asrın başlarından itibaren İslam dünyasını kuşatan Moğol istilasına karşı sağlam bir kale şehir olarak görev yapmaya devam etmiştir. Bu dönemde Moğolların hâkimiyetinde bulunan Irak ile Memlûk sınırları içinde yer alan Suriye'yi birbirinden ayıran şehir, bu konumuyla doğal olarak iki düşman devletin savaş sahası haline gelmiş, özellikle Moğolların Suriye üzerine gerçekleştirdikleri sefer güzergahının ilk ve en önemli duraklarından biri olmuştur. Zaten bu dönem metinlerinde şehir daha çok güçlü kalesi ve Moğol istilalarına karşı savunma rolü vesilesiyle gündeme gelir.⁵⁸ *Tarih-i Baypars*'ta bahsedildiğine göre Memlûk sultanı Baypars, 1273 yılında Tatarlardan bir fırkanın Rahbe'ye geldiklerini haber aldığı anda süratle şehir üzerine yürümüş, Suriye'deki diğer birçok kritik kale ile birlikte Rahbe'yi de geri almıştır.⁵⁹ Rahbe'nin Moğollar ile Memlûkler arasında sınır kalelerinden biri olması, iki taraftan birine isyan eden komutan ve askerlerin buraya sığınıp karşı tarafla irtibata geçmesine de vesile olmuştur. Mesela 1280 yılında Memlûk sultanı Kalavun'dan (1279-1290) kaçan Sunguru'l Eşkar adlı Memlûk emiri Rahbe'ye sığınarak Moğol hükümdarı Abaka (1265-1282) ile irtibata geçmiş ve onu Şam'a davet etmişti. Ancak Moğollar bölgeye geldiklerinde onların kendilerini öldürmesinden korkarak *Sahyun Kalesi*'ne* kapanmıştı.⁶⁰ Aynı şekilde Memlûk tarihçisi İbn Tağrıberdî (ö. 1470), sultan Ketboğa (1294-1296) döneminde İlhanlı hükümdarı Gazan Han'dan (1295-1304) kaçarak Rahbe'ye gelen yaklaşık 10 bin çadırılık Tatar askeri gücünün Memlûklere iltica ettiklerini ve burada Müslüman olduklarını yazar.⁶¹

Gazan Han döneminde gözle görülür şekilde artan Suriye seferleri sırasında Rahbe, Moğollar tarafından sıkça kuşatılmış ve şiddetli saldırılara maruz kalmıştır. 1300 yılında Diyarbekir ve Resûlayn üzerinden gelerek Rahbe'de karargâh kuran Moğol askerleri, Memlûklerin kısa süre içinde bölgeye ulaşmasıyla Halep civarında onlarla sabahtan akşama kadar süren bir çarpışmaya tutuşmuşlar, neticede Memlûkler mağlup olarak çekilmek zorunda kalmışlardı.⁶² İbn Tağrıberdî'nin

⁵⁶ İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub fi Ahbari Beni Eyyub*, c. V, (H. M. Rebi-S. Abdulfettah Asur), Kahire, ts. s. 178.

⁵⁷ Musil, s. 344; Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603.

⁵⁸ Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî, *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Ş. Yaltkaya), Ankara 2011, s. 57; Rousset, s. 258.

⁵⁹ Anonim, *Baypars Tarihi*, (Çev. Ş. Yaltkaya), Ankara 2000, s. 17-18; İbn Kesir, XIII, s. 469; İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z Zahire*, (*Parlayan Yıldızlar*), (Çev. A. Batur), İstanbul 2013, s. 51.

* Lazkiye'den 1 merhale mesafeye yerleşen bir kale olup kaya üzerinde inşa edilmiş sağlam bir yapıdır. Ahalisi İsmailîliğe mensuptur. Kâtip Çelebi, s. 673.

⁶⁰ İbnü'l İbrî, *Muhtasar*, s. 51; Zchebî, II, s. 201-203.

⁶¹ İbn Tağrıberdî, s. 85.

⁶² Aksaraylı Mahmud, s. 313-314; İbn Tağrıberdî, s. 97.

kayıtlarına göre, iki yıl sonra 1302 yılında Gazan Han 80 bin kişilik bir orduyla Suriye seferine çıkma kararı almış ve bu vesileyle bir kez daha Rahbe önlerinde görünmüştü. Sonraki Moğol hükümdarı Olcaytu (1304-1316) döneminde de Moğollar ile Memlükler arasındaki rekabet ve düşmanlığın ana merkezlerinden biri olan Rahbe, Moğol ordularının Suriye'ye yaptıkları seferlerin ilk ve en önemli durağını oluşturacaktı.⁶³ Bu çerçevede h. 712 (1312-1313) senesinde Moğol orduları tarafından kuşatılmış ancak ele geçirilememiştir. Söylendiğine göre bu geri çekilme sırasında Moğol ordusunun bıraktığı muhasara aletleri sonradan Rahbe kalesine taşınmıştır.⁶⁴ Neticede Moğolların Suriye'yi ele geçirmek iddiasıyla Rahbe üzerinden başlattıkları bütün bu seferler uzun vadede başarısız olmuş, Rahbe şehri savunmaya elverişli konumuyla Moğolların Suriye topraklarına girmelerinin engellenmesi noktasında Memlük Devleti'ne dikkate değer bir hizmet sunmuştur.

Rahbe Kalesi, bu şekilde Moğol saldırılarına karşı çok kritik bir görev üstlendikten sonra bölgede kalan son Moğol grupların da çekilmesi sonrası önemini yitirmeye başlamıştır. Kalenin bakımı oldukça maliyetli olduğundan ve Moğol tehdidi kalmadığından kale Memlük güçleri tarafından kademeli olarak boşaltılmıştır.⁶⁵ Söylendiğine göre Rahbe, böylece büyük ölçüde terk edilmiş olduğundan Humus hâkimi Şirkuh İbn Muhammed tarafından h. 721 (1321-1322) yılında Fırat'tan takriben bir fersah ötede bir hisar ile Rahbetü'l Cedid (Yeni Rahbe) inşa edilmiştir.⁶⁶ Rahbe mıntıkası bu tarihten sonra yerel hanedanlıkların bölgedeki birtakım siyasi mücadeleleri vesilesiyle nadiren gündeme gelmiştir. Şehir, 15. yüzyıl başlarında Anadolu, Irak ve Suriye'de hızlı bir şekilde güçlenen Timur ile mücadele halinde olan Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un (1389-1420) bölgedeki faaliyetleri çerçevesinde seyrek olarak anılır.⁶⁷ Orta Çağ kapatan hadiseler, Rahbe'nin görkemli geçmişine muhalif sessizlik dönemine girmesinin de başlangıcı olmuş, Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla hızlı şekilde önemsizleşen şehir birkaç harabesiyle günümüze intikal edebilmiştir. 17. asırda bölgeden geçen P. Della Valle (ö. 1652) ve J. B. Tavernier (ö. 1689) gibi seyyahlar buranın Orta Çağ'dan kalma harabeleri içinde barından küçük bir yerleşim olduğunu söyleyip geçirirler.⁶⁸ Tavernier'in, kalıntıların hayvancılıkla uğraşan kişilere barınak olduğu yönündeki kayıtları şehrin bu dönemde siyasi-askeri tüm önemini yitirdiğini ve tamamen kaderine terk edildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁶⁹ Yüzyeideki kalın

⁶³ İbn Tağrıberdi, s. 109, 137; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, (Çev. M. Öztürk), Ankara 2018, s. 494.

⁶⁴ Musil, s. 344; Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603.

⁶⁵ Rousset, s. 259.

⁶⁶ Bkz. Ebü'l Fida, s. 237; Kâtip Çelebi, s. 533; Musil, s. 344. Honigmann, bugünkü Meyadin şehrinin güneybatısında bulunan harabe halindeki hisarın bu Yeni Rahbe'ye ait olduğunu belirtmektedir. Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603.

⁶⁷ İbn Tağrıberdi, s. 364.

⁶⁸ Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 604.

⁶⁹ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyehatnâmesi*, (Çev. T. Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 301.

gübre katmanları, bu dönemde sakinlerinin çoğunlukla çoban olduğu tezini doğrulamaktadır.⁷⁰

Sosyo-ekonomik Anekdotlar

Her şehrin olduğu gibi Rahbe'nin de siyaset dışı bir tarihi vardır ve seyyahların gözlemleri bu noktada değer arz etmektedir. Seyyahlara göre Rahbe, korunaklı kalesi dışında suyu bol, tarım arazisine sahip bir yerleşimdir. Rahbe'de tarımsal çeşitliliği tetikleyen en önemli etken kuşkusuz şehrin bu su imkanlarına sahip olmasıdır. Şehrin, pozisyonu itibarıyla hem Fırat Nehri hem de kaynaklarda Said Nehri adı verilen bir nehir tarafından kuşatılmış olması su imkanlarının fazla olmasını sağlamıştır.⁷¹ 10. asırda Abbâsî malyesi ile alakalı önemli bir eser kaleme almış olan Kudâme İbn Cafer (ö. 948 [?]) bu zenginliğe işaret eden şu kayıtları düşer: *"Rahbe suyu eskiden kapatılmıştı. Kırman hacılarından biri bunun sızdığını gördü. Hacıdan dönerken İsa b. Musa'ya geldi. Ona bu suyu gösterdi. Musa bu suyun ve arazişimin kendisine ikta verilmesini istedi. Kırmanlı onun için suyu çıkardı. Etrafındaki araziyi işledi. Uzeyb yolu üzerindeki burmalığı meydana getirdi."*⁷²

Sulama imkanlarının bol olduğu bir arazinin üst düzey bir tarımsal çeşitliliğe sahip olması tabiidir. Nitekim seyyahlar, Rahbe'deki meyve ağaçlarının bolluğu ve verimliliğinden övgüyle bahsederler. 10. yüzyıl seyyahı İbn Havkal'ın gözlemlerine göre şehrin hurması ve meyvesi meşhurdur ve bol su ile sulanan bir tarımı vardır.⁷³ Özellikle bölgedeki en kaliteli ayvanın merkezi bu dönemde Rahbe'dir. Hamdullah Müstevfi de şehrin meyvelerini överek elma, ayva, armut ve üzümünün iyi kalitede olduğundan söz eder. O ayrıca şehirdeki ağaçların yılda iki kez meyve verdiğine dair söylentiyi de aktarır.⁷⁴ Şehrin vergi gelirleriyle ilgili ilk ve en değerli bilgiyi Kudâme İbn Cafer vermektedir. Onun belirttiğine göre Rahbe şehri Hit, Ane ve Kırkisya şehirleriyle birlikte Fırat yolu âmillikleri içerisinde bulunmaktadır ve bu şehirlerin toplam vergi gelirleri yıllık 2 milyon 900 bin dirheme tekabül etmektedir.⁷⁵

Rahbe, Irak ve Suriye toprakları arasında yerleşen müstahkem konumuyla Orta Çağ boyunca sadece siyasi açıdan değil ticari yönden de önem arz eden bir şehir olmayı başarmıştır. Kurulduğu dönemden itibaren uluslararası ticaretin önemli menzillerinden biri olarak görev yapmaya başlayan şehir, Fırat hattı üzerinde Halep ve Bizans topraklarından gelen kervanlar için güvenli bir durak noktası haline gelmiştir.⁷⁶ Muhtemelen bu sebeple İslam coğrafyacıları, ticaret yollarını tanımlarken Rahbe'yi Fırat'ın ağzında önemli bir çıkış noktası olarak betimlemişlerdir. Eb'ül Fida, 12. yüzyıl sonları ve 13. yüzyıl başlarında ticari açıdan

⁷⁰ Rousset, s. 259.

⁷¹ Bkz. İbn Serapion, s. 68; Eb'ül Fida, s. 237. Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603.

⁷² Kudâme İbn Cafer, s. 74.

⁷³ İbn Havkal, s. 190; Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603-604.

⁷⁴ Mustawfi, *Nuzhat-al-Qulub*, s. 242-243. Herzfeld, II, s. 382; Le Strange, s. 124.

⁷⁵ Kudâme İbn Cafer, s. 153. Ayrıca bkz. Ashtor, s. 173.

⁷⁶ Bianquis, s. 27; Rousset, s. 243.

Şam ve Irak'tan gelen kervanlar için önemli bir menzil olduğunun altını çizmektedir.⁷⁷ 14. yüzyıl başlarında şehrin bir fersah güneyinde kurulan Yeni Rahbe'nin de Suriye ve Irak arasında seyreden kervan ticareti bağlamında aynı öneme haiz olduğu bu asrın seyyahı olan İbn Battuta'nın gözlemleriyle sabitlenmiştir.⁷⁸ Ticari açıdan hareketli bir şehir olması Rahbe'nin bir darphaneye sahip olmasını zorunlu kılmış görünüyor. Şehirde basılmış olup günümüze ulaşan en erken döneme ait paralar Abbâsî çağına tarihlenir. Halife el-Muktedir Billah (908-932) döneminde şehirde görsel figürler içermeyen süslü hat ile tezeyn edilmiş altın ve gümüş paralar darp edilmiştir. (Bk. Resim VII)

Rahbe, Orta Çağ boyunca savaşlar ve kuşatmalarla gelen afetler dışında salgın hastalık, sel, kıtlık, deprem ve yangın gibi doğal afetler ile de yüzleşmek zorunda kalmıştır. İbn Kesir'in belirttiğine göre h. 476 (1083-1084) yılında şehirde meydana gelen veba salgını sebebiyle Rahbe halkından 10 bin kadar kişi ölmüştür.⁷⁹ Aynı şekilde h. 519 (1125-1126) yılında bölgede meydana gelen kıtlık Rahbe'nin de içinde bulunduğu bazı şehirlerde fiyat artışlarına neden olmuş, hatta bu sebeple bazı insanlar açlıktan ölmüşlerdi.⁸⁰ Çok geçmeden kaynaklarda sıkça bahsedilen 12 Ağustos 1157 depremi Şayzer, Hama, Halep ile birlikte Rahbe'yi de önemli ölçüde tahrip etmişti.⁸¹ Beş yıl sonra 1162 yılının Mayıs-Haziran aylarında çıkan yangında ise şehrin hanı ve hububat satan dükkanlarının önemli ölçüde zarar gördüğü belirtilir.⁸² Şehrin Fırat kenarında kurulmuş olması zaman zaman sel felaketleriyle de yüzleşmesine sebep olmuştur. İbn Kesir'in kayıtlarına göre h. 732 (1331-1332) yılında Fırat'ın taşmasıyla meydana gelen ve 12 gün süren sel felaketi şehirde büyük maddi zararlara yol açmıştı.⁸³

Bir afet olarak kabul edilebilirse Rahbe ve civarında kaynaklarda sıkça bahsedilen bedevi yağmalarından da bahsetmek gerekir. Çöl mıntıkasına yakın bir coğrafyaya yerleşmesi, şehrin kurulduğu tarihten itibaren bölgede yuvalanmış bedevilerin yağma amaçlı saldırılarıyla yüzleşmesine sebep olmuştur. Bu konuda ilk kaydı düşen Taberî'ye göre bedevi Araplar 904 yılında Rahbe'ye saldırmış ve halkın Ramazan Bayramı'nı eda ettiği sırada birçok insanı öldürmüşlerdi.⁸⁴ Müteakip asırlarda bedevi kabileler ile Bağdat yönetimi arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalarda Rahbe halkının da taraf olduğu görülüyor. İbnü'l Esir, h. 556 (1160-1161) yılı vukuatı içinde Bağdat yönetimi ile Haface kabilesi arasında meydan gelen

⁷⁷ Ebü'l Fida, s. 237; Kâtip Çelebi, s. 533.

⁷⁸ Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603-604.

⁷⁹ İbn Kesir, XII, s. 232.

⁸⁰ İbn Kalanisi, s. 338 (Türkçe terc. s. 152).

⁸¹ İbn Kalanisi, s. 527 (Türkçe terc. s. 287); Süryani Mihail, s. 182; Abu'l Farac, II, s. 397; Musil, s. 343.

⁸² İbnü'l Esir, c. IX, s. 459 (Türkçe terc. XI, s. 236).

⁸³ İbn Kesir, XIV, s. 257; Musil, s. 3, not 3; Honigmann, "Rahbe", *LA*, IX, s. 603.

⁸⁴ Taberî, XXXVIII, s. 147; Aksaraylı Kerimüddin Mahmud, s. 86.

bu tür bir hadiseyi aktarır.⁸⁵ Aynı şekilde h. 764 (1362-1363) yılında Rahbe'ye giden Memlük askerleri bu bölgedeki bedevilerin saldırısına uğramış, askerlerin bir kısmı öldürülerek malları yağmalanmış, bir kısmı da yaralı olarak kurtulmuşlardı.⁸⁶ Görüldüğü gibi bölgede yağmacılığı bir meslek haline getiren bedeviler için ister asker olsun ister tüccar çöl yolundan geçen herkes kazançlı bir müşteri gibi görülmüştür. İbn Tağrıberdi'nin kayıtlarına göre 1403 yılında Timur'un takibinden kaçarak Rahbe'ye sığınan Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ve efradı da böyle bir akıbete maruz kalmışlardı.⁸⁷ Kara Yusuf'un ardılı olan Cihan Şah Mirza (1438-1467) döneminde de durum değişmemiş, Rahbe ve çevresindeki bedeviler yol kesmeye ve yağmalamaya devam etmişlerdir.⁸⁸ Yine de bütün bu doğal ve insani afetlere rağmen Rahbe'nin, Orta Çağ boyunca müreffeh bir şehir olduğu söylenebilir. Nitekim 10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyılın başına ait olan bazı arkeolojik materyaller ve seramikler, şehirde insan yaşamının savaşlar ya da afetlere rağmen kesintisiz olarak sürdüğünü göstermektedir.⁸⁹

Rahbe'nin dini yapısı ve örgütlenmesine dair kaynaklara oldukça az bilgi yansımıştır. Şehirde ağırlıklı olarak Müslümanlar meskûn olmakla birlikte tüm Orta Çağ İslam şehirlerinde olduğu gibi belli ölçüde gayr-ı müslim nüfus mevcut olmuştur. 11. yüzyıla tarihlenen kayıtlar şehirde bir Yakubî ve Nasturî piskoposluğu olduğuna işaret etmektedir.⁹⁰ Aynı şekilde 12. asırda şehre uğrayan seyyah Tudelalı Benjamin (ö. 1173) Rahbe'de kendi liderleri etrafında örgütlenmiş yaklaşık 2 bin kişilik bir Yahudi nüfus meskûn olduğunu yazmaktadır.⁹¹ Bu dini çeşitlilik ve bir arada yaşama kültürünün son dönemlere kadar devam ettiği söylenebilir. Nitekim 19. Yüzyıl sonlarında bölge şehirlerini tanıtmak için kaleme alınmış bir kitapta Hristiyan bir patriğin burada idarecilik yaptığı belirtilir.⁹² Bu başlık altında son olarak ilmi faaliyetlerden bahsedecek olursak Orta Çağ boyunca daha çok siyasi-askeri amaçlara hizmet eden bir kale-şehir görünümünde olması Rahbe'den az sayıda meşhur âlimin çıkmasına sebep olmuş olmalıdır. 13. yüzyıl müellifi Yakut el-Hamevî, Rahbî nisbesiyle şehirdeki bazı âlimlerin adını anmaktadır.⁹³ Her şehirde olduğu gibi Rahbe'de de ilmî faaliyetler konusunda kadılar ve kadılık makamı önemli bir yer işgal etmiştir. İbnü'l Esir'in kayıtlarına göre Abbasi halifesi el-Müstencid (1160-1170) zamanında kadı İbnü'l Murahham'ı tevkif ettiğinde onun

⁸⁵ İbnü'l Esir, c. IX, s. 451 (Türkçe terc. XI, s. 227); Musil, s. 343-344; Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603.

⁸⁶ İbn Kesir, XIV, s. 451.

⁸⁷ İbn Tağrıberdi, s. 364.

⁸⁸ Bkz. Ebubekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekirîyye*, (Çev. M. Öztürk), Ankara 2014, s. 158.

⁸⁹ Rousset, s. 247.

⁹⁰ Musil, s. 342; Honigmann, "Rahbe", *İA*, IX, s. 603.

⁹¹ Tudelalı Benjamin, s. 68.

⁹² Sir Charles Wilson, *Handbook For Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, London 1895, s. 299.

⁹³ Yakut el-Hamevî, III, s. 35. Şemseddin Sami de Rahbe'nin çok sayıda meşhur âlimin doğum yeri olduğunu belirtir. Şemseddin Sami, "Rahbetü Mâlik b. Tavk", III, s. 2270.

Rahbe şehrinde felsefeye dair kitaplarını yaktırmıştır.⁹⁴ Müellif İbn Hallikan da 12. yüzyıl ortalarında ünlü alim ve doktor İbn Hamis el-Cühanî'nin (ö. 1157) Rahbe'de kadılık görevini üstlendiğini belirtir.⁹⁵

Şehrin Mimarisi

Müslüman coğrafyacıların Yukarı Mezopotamya'da Fırat hattı üzerinde kurulmuş en geniş şehir olarak tasvir ettikleri Rahbe'nin⁹⁶ bu pozisyonundan kaynaklı kendine özgü bir mimari yapısı ortaya çıkmıştır. Ayrıca her Orta Çağ şehrinde olduğu gibi Rahbe'nin fiziki ve mimari yapılanması da siyasi gelişmelerden doğrudan etkilenmiştir. Yapılanma süreci, önce Zengiler ve daha sonra Eyyubiler zamanında yoğunlaşır. Arkeolog E. Herzfeld'in (ö. 1948) gözlemlerine göre şehirde günümüze ulaşan en eski inşaat Şirkuh dönemine (1155-1174) tarihlenir. Şehrin topografyasındaki bazı değişiklikler sonucunda çevredeki boş alanlar şehre eklenmiş, böylece nüfusun artması eski yapıların tekrar kullanılmasına ve yeni yapıların artmasına olanak sağlamıştır.⁹⁷ İlk kurulduğu dönemde şehrin *taylasan** şeklinde olduğu belirtilir.⁹⁸ Bunun dışında Mukaddesî gibi bazı seyyahların gözlemine göre Rahbe dairevi bir yerleşim planına sahipti. Buna göre şehirdeki evler çöl sınırına doğru genişleyen yarım daire şeklinde uzanıyordu.⁹⁹ (Bk. Resim I)

Miskeveyh'in 939 yılına dair düştüğü bir kayıttan anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde şehrin iki ayrı kapısı mevcuttu.¹⁰⁰ Arkeolojik bulgular, Fırat Nehri'nin sağ yakasındaki alanın Eyyubiler tarafından ele geçirildiğini ve bu dönemden kalma yaklaşık 15 sit alanının sulama kanallarına bağlanmış olduğunu göstermektedir. Bu durum şehrin arazi ve nüfus olarak giderek büyüdüğüne bu sebeple de ihtiyaçtan doğan bir sulama sistemi kurulduğuna işaret etmektedir.¹⁰¹ Rahbe'yi bölgedeki diğer şehirlerden ayıran en önemli mimari hususiyeti kuşkusuz toprak bir tepe üzerinde kale içi kale şeklinde inşa edilmiş korunaklı kalesiydi.¹⁰² (Bk. Resim VI) İbnü'l Esir'in kayıtlarına göre Hamdanilerden Nasrüddevle'nin oğlu Ebu Tağlib, h. 360 (970-971) yılında şehrin hisarlarını tamir ettirmiştir.¹⁰³ Rahbe kalesinin günümüze ulaşan kalıntıları, yapının Suriye'nin topraklarını doğudan gelen düşmanlara karşı savunmak için tasarlandığına işaret etmektedir. 13. yüzyıl ortalarından itibaren

⁹⁴ İbnü'l Esir, c. IX, s. 439 (Türkçe terc. XI, s. 214).

⁹⁵ Ibn Khallikan, I, s. 422.

⁹⁶ Kudâme İbn Cafer, s. 146; Mustawfi, *Nüzhetü'l Kulub*, s. 202; Kâtîp Çelebi, s. 522.

⁹⁷ Herzfeld, II, s. 384; Rousset, s. 251.

* Zahidlerin başlarına sardıkları sarığın omuzlar üzerine salınan uç kısmı. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet (İstanbul), 1317, s. 916.

⁹⁸ Herzfeld, II, s. 382; Honigmann, "Rahbe" *IA*, IX, s. 602.

⁹⁹ Mukaddesî, s. 150, 155; Le Strange, s. 106.

¹⁰⁰ Miskeveyh, I, s. 393.

¹⁰¹ Rousset, s. 257.

¹⁰² Ebü'l Fida, s. 237; Chesney, s. 251; Hormurzd Rassam, s. 333.

¹⁰³ İbnü'l Esir, c. VII, s. 313 (Türkçe terc. VIII, s. 512); Musil, s. 341.

giderek artan Moğol saldırıları ile birlikte gelen tahribat şehirdeki savunma yapılarının güçlendirilmesini gerektirince Suriye kaleleri gibi birkaç kez onarılmış, bu vesileyle şehir halkı tarım arazileri dışında inşa edilen yeni bir kaleye çekilmiştir. Günümüze ulaşan kalıntılarda görülen büyük kesme taş işçiliği bu döneme ait olmalıdır. Böylece bu kale ve çevresinde oluşan yeni şehir bu dönem itibarıyla Suriye bölgesinin doğu sınırını oluşturmaktaydı.¹⁰⁴

Kaynaklarda anlatılan hadiseler Rahbe kalesinin, sağlam ve korunaklı olması sebebiyle gözde bir hapisane olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Mesela Ukaylı emiri Müslim b. Kureş'in, tutuklattığı Türkleri burada hapsedtiği ve onların ölünceye kadar burada kaldıkları belirtilir. Aynı şekilde 1085 yılında Şerefüddeve'nin veziri de burada hapsedilmiş, ancak kaçarak Bağdat'a gelmeyi başarmıştı. 1118 yılında ise Abbasi halifesi Müsterşid, (1118-1135) kendisine rakip olarak gördüğü kardeşi Ebu'l Hüseyin'i bu korunaklı kalede hapsedmeyi tercih etmiştir.¹⁰⁵ Hapis dışında şehirde bazı durumlarda idam infazlarının gerçekleştirildiği, bu amaçla idam sehparlarının kurulduğu bazı kaynaklarda ifade edilir.¹⁰⁶ Kale kalıntıları, 17. yüzyılda bu bölgeye gelen J. B. Tavernier'in de dikkatinden kaçmamıştır: "*Maşed-raba [Meşbed Rahbe] bir tepe üstünde yer alan bir çeşit hisar; tepenin eteğinde, çöllerde az rastlanacak biçimde bir su örtüsü oluşturan bir çeşme bulunuyor. Yüksek surlu, kare biçimli birkaç kuleli hisarın içinde hayvancılıkla uğraşan insanların oturduğu köhne kulübeler var*"¹⁰⁷ Tavernier'in betimlediği bu harabe ve metruk görüntü aynı yüzyılın coğrafyacısı Kâtip Çelebi gibi Osmanlı müellifleri tarafından teyit edilir.¹⁰⁸ Rahbe harabeleri sonraki asırlarda da Batılı oryantalist ve arkeologlar tarafından ziyaret edilmiştir. 19. yüzyılda bölgeye gelen E. Sachau (ö. 1930), "*Rahbe'yi Mezopotamya'dan ilk gördüğümüzde havada asılı bir kalenin büyüklüğüne inanılmaz kapılıyorsunuz*" dedikten sonra buranın ateşli silahlar kullanılmadan evvel bu şehrin yenilmez bir kale olduğunu vurgular. Sachau, iç ve dış duvarlarının önemli bir kısmı halen ayakta olan kalenin 250 fit (yaklaşık 75 metre) yüksekte izole bir tepe üzerinde kurulmuş olduğunu yazar. Yapı malzemesi olarak çok kalın olmayan pişmiş kil tuğladan örülmüştür. (Bk. Resim X) Dış duvarı kare şeklindeki kulelerle güçlendirilmiş, giriş kısmı ise birçok yerinde alt yapı tonozlarla desteklenmiştir. Sachau, her ne kadar kale kapısının ortadan kaybolmuş olduğunu söylese de kuzey köşesinde olması gerektiğini düşünür. Kalenin batı tarafındaki yüksek bir duvar üzerinde kufi harflerle yazılmış bir yazıt bulunur. Ancak yapının tahrip olmasından dolayı okunamaz durumdadır. Bir diğer doğu bilimci Herzfeld, yazım üslubundan yola çıkarak bu kitabın Melikşah dönemine veya Nureddin

¹⁰⁴ Herzfeld, II, s. 384; Rousset, s. 243.

¹⁰⁵ İbnü'l Adim, II, s. 47; İbnü'l Esir, c. VIII, s. 441 (Türkçe terc. X, s. 134); Azimî, s. 50).

¹⁰⁶ Bkz. İbnü'l Esir, c. X, s. 89 (Türkçe terc. XI, s. 359).

¹⁰⁷ Tavernier, s. 301.

¹⁰⁸ Bkz. Kâtip Çelebi, s. 533. Şehri kısa cümlelerle tanımlayan Şemseddin Sami de aynı harabe duruma dikkat çekmiştir. Şemseddin Sami, "Rahbetü Mâlik b. Tavk", III, s. 2270.

Zengi dönemine ait olduğunu düşünür.¹⁰⁹ Çağdaş yazarlardan Merie-Odile Rousset, arkeolojik kazılarda elde edilen seramiklerden yola çıkarak Rahbe'deki süsleme sanatının İran süsleme sanatıyla benzeştiğini, dolayısıyla bu ülkeden bazı zanaatkarlar aracılığıyla şehre transfer edilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.¹¹⁰

Sonuç

Orta Çağ'da Rahbe şehri, Fırat Nehri'nin takip ettiği güzergâh üzerinde Suriye ile Irak topraklarını birbirinden ayıran sıra dışı bir arazide kurulmuş sağlam yapısıyla ön planda olan bir yerleşim olmuş, özellikle merkeze karşı isyan girişimleri, kuşatmalar ve yağmalar vesilesiyle sıkça gündeme gelmiştir. Irak ve Suriye ülkeleri arasında kurulmuş olduğu için duruma ve döneme göre bazen Irak'tan gelen saldırılardan Suriye'yi; bazen de Suriye'den gelen saldırılardan Irak topraklarını koruma vazifesi üstlenmiştir. Bu askeri avantajları sebebiyle Rahbe, kaynaklarda genellikle mağlubiyetlerden sonra sığınılan, teçhizat takviyesi yapılan veya zaman kazanılan istihkam şehri olarak zikredilir. Selçuklu hükümdarlarının Haçlılarla mücadele çerçevesinde Musul şehrine vali olarak atadıkları Türk komutanları döneminde Rahbe'nin askeri üs misyonunun daha fazla ön plana çıktığı söylenebilir. Coğrafi pozisyonu ve çift duvarla çevrilmiş korunaklı kalesi, bölge üzerinden seyreden ticaret kervanları için de gözde bir durak merkezi olmasını sağlamıştır. Böylece 9. asır ortalarına tarihlenen kuruluşundan başlayıp Orta Çağ sonlarına kadar siyasi ve ticari önemini muhafaza eden şehir, Moğol-Memlük savaşlarının sona ermesi ve daha da önemlisi 16. yüzyıldan itibaren bölgenin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü altında birleşmesi üzerine eski önem ve değerini hızlı bir şekilde yitirmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren çok yönlü dinamizmini gözle görülür şekilde kaybetmeye başlayan Rahbe, asırlar önceki azametine işaret eden harabeleriyle baş başa kalarak günümüze kadar gelmiştir.

Kaynaklar

- Abdurrahman İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l Ümem'de Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Abu'l Farac Barhabreus, *Abu'l Farac Tarihi*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), c. I-II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), c. I, Kervan Yayınları, İstanbul 1977.
- Aksaraylı Kerimeddin Mahmud, *Müsamerat al-Ahyar (Selçukî Devletleri Tarihi)*, (Çev. M. Nuri Gençosman), Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1943.
- Anonim, *Baybars Tarihi*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2000.

¹⁰⁹ Bkz. Eduard Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig 1883, s. 279-281. Herzfeld, II, s. 384.

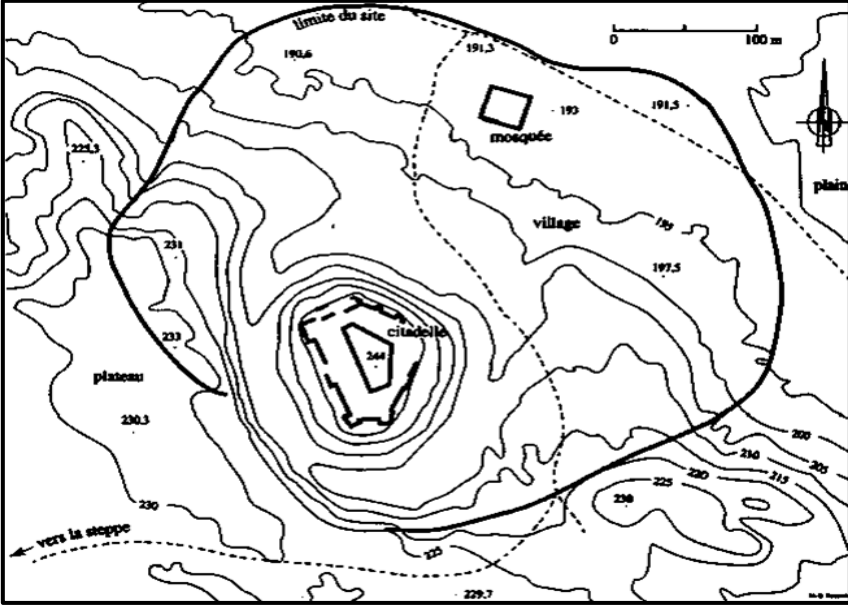
¹¹⁰ Rousset, s. 249.

- Ashtor, Eliyahu, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, University of California Press, London 1976.
- Azimî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Çev. Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Bianquis, Thierry, “Raḥba Et Les Tribus Arabes Avant Les Croisades”, *Bulletin D'études Orientales*, Institut Francais du Proche-Orient (1989-1990), ss. 23-53.
- Chesney, Francis Rawdon, *Narrative of The Euphrates Expedition, Carried On By Order of The British Government During The Years 1835, 1836 and 1837*, Longmans Green & Co, London 1868.
- Ebubekir Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî, *Taribu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Ebü'l Fida, *Ebü'l Fida Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- el-Belazurî, *Fütuhu'l Büldan (Ülkelerin Fetihleri)*, (Çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesalikü'l Ebsar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Hamdallah Mustawfî, *Nuzhat-al-Qulub*, (İng. Çev. G. Le Strange), E. J. Brill, Leiden 1919.
- _____, *Tarib-i Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Herzfeld, Ernst, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet*, vol. II, Verlag Von Dietrich Reimer, Berlin 1911.
- Honigmann, E., “Rahbe”, *İslam Ansiklopedisi*, c. IX, MEB. Yayınları, İstanbul 1964, ss. 601-604.
- Ibn Khallikan, *Kitab-ı Vefayatu'l Ayan, (Biographical Dictionary)*, (İng. çev. M. G. De Slane), vol. I, II, Allen And Co., London, 1843.
- Ibn Serapion, “Description of Mesopotamia And Baghdad”, (Arapça Metin, İng. çev. ve Notlar Guy Le Strange), *Journal of Royal Asiatic Society*, London 1895, ss. 1-76.
- İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), c. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Cübeyr, *Endülü's'ten Kutsal Topraklara*, (Çev. İsmail Güler), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), c. I, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n Nihaye, (Büyük İslam Tarihi)*, (Çev. Mehmet Keskin), c. XI-XIV, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İbn Miskeveyh, *Tecaribu'l Ümem*, (Çev. Kıvameddin Burslan), c. I-II, TTK Yayınları, Ankara 2016.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z Zahire, (Parlayan Yıldızlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

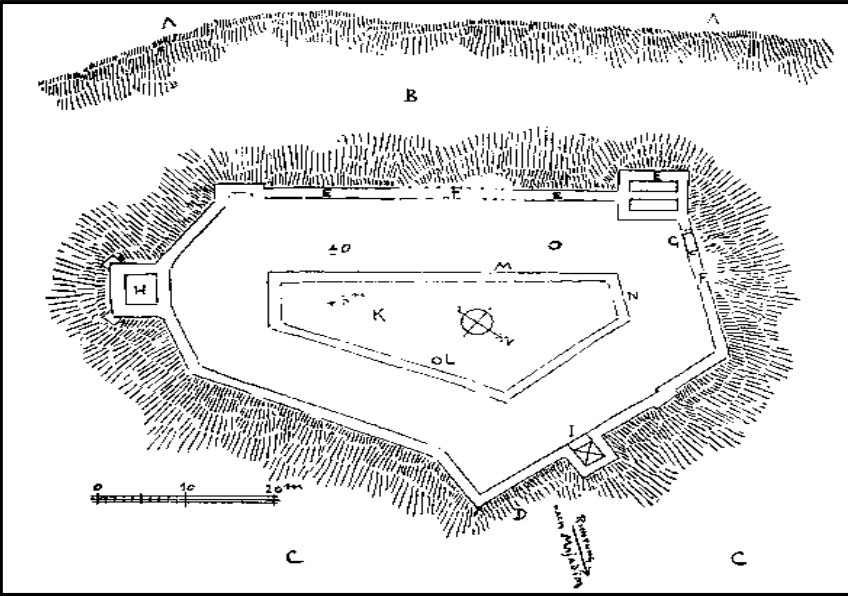
- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurub fi Abhari Beni Eyyub*, c. V, (H. Muhammed Rebi-Said Abdulfettah Asur), Kahire, ts.
- İbnü'l Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Taribi Haleb' de Selçuklular*, c. I-II, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: A. Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't Tarib*, c. VI-XI, (Neşr. Dr. M. Yusuf Dekak), Daru'l Kutub al İlmiyah, Beyrut 1987; (Türkçe Terc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça), c. VII-XI, Bahar Yayınları, İstanbul 1986-1987.
- İbnü'l Ezrak, *Tarib-i Meyyafarikin, (Mervani Kürtleri Taribi)*, (Çev. M. Emin Bozarıslan), c. I, Koral Yayınevi, İstanbul 1990.
- İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminde Selçuklular*, (Tercüme ve Notlar: Mustafa Alican), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- İbnü'l-Kalanisi, *Taribu Dimaşk (360-555)*, (Neşr. Süheyl Zekkar), Dârü Hassan, Dimaşk 1983. (Türkçe Terc. Hasan Aydın, *İbn Kalanisi, Hayatı ve Eserleri, "Zeylî Tarib-i Dimaşk" Tercümesi (s. 142-549)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016).
- Kâtip Çelebi, *Cibânnümâ*, (Ed. Said Öztürk), İBB Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Kudâme İbn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler ve Bürokrasi)*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018.
- Le Strange, G., *The Lands of Caliphate*, Barnes & Noble Inc., New York 1905.
- Minorsky, V. *Hududu'l Âlem Mine'l Meşrik İle'l Mağrib*, (Çev. Abdullah Duman-Murat Ağan), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Morton & Eden, Auction 107, Lot 37 (<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3764&lot=37>) (Erişim Tarihi: 08-09-2021).
- Mukaddesî, *İslam Coğrafyası, (Absenü't-Tekasim)*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Musil, Alois, *The Middle Euphrates: A Topographical Itinerary*, New York 1927.
- Öğün Bezer, Gülay, "Müslim b. Kureys", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 32, İstanbul 2006, ss. 94-96.
- Polat, Ziya, *Umut İradesi: İmâdüddin Zengî*, Hiper Yayın, İstanbul 2019.
- Rassam, Hormuzd, *Asshur and the Land of Nimrod*, Eaton & Mains, New York 1897.
- Rey, E. Gulliam, *Etude Sur Les Monuments De L'architecture Militaire Des Croisés En Syrie Et Dans L'île De Chypre*, Imprimerie Nationale, Paris 1871.
- Rousset, Marie-Odile, "La Ville De Raḥba-Mayâdin Et Sa Région, IXe-XIVe Siècle", *Bulletin d'études orientales*, T. 52, (2000), ss. 243-261.
- Sachau, Eduard, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1883.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman fi Taribi'l Ayan (Selçuklular Kısmı)*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Stephen Album Rare Coins (Auction 31, 17-19 May 2018) (<https://www.stevealbum.com/pdfs/auc31web.pdf>) (Erişim Tarihi 08-09-2021).
- Süryani Mihail, *Vekayinâme*, (Çev. H. D. Andreasyan), (Basılmamış TTK Nüshası), 1944.
- Şemseddin Sami, "Rahbetü Mâlik b. Tavk", *Kamus al-A'lam*, c. III, Mihran Matbaası, İstanbul 1308 (1891), s. 2270.
- _____, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1317.

- Tabarî, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa 'l-muluk)*, vols. V, XXXVII, XXXVIII (İng. Çev. C. E. Bosworth-Philip M. Fields-Franz Rosenthal), State University of New York Press, New York 1985-1999.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyehatnâmesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınları, İstanbul 2006.
- The Holy Bible*, An Extract Reprint Page for Page of the Authorized Version, Oxford University Press., Oxford 1833.
- Tudelalı Benjamin-Ratisbonlu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- Wilson, Sir Charles, *Handbook For Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray Albemarle Street, London 1895.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l Buldan*, c. III, Dar Sader, Beyrut 1977.
- Zehebî, *Düvelü'l İslam*, c. I-II, (Tahkik: Hasan İsmail Merde), Dar Sader, Beyrut 1999.

EKLER

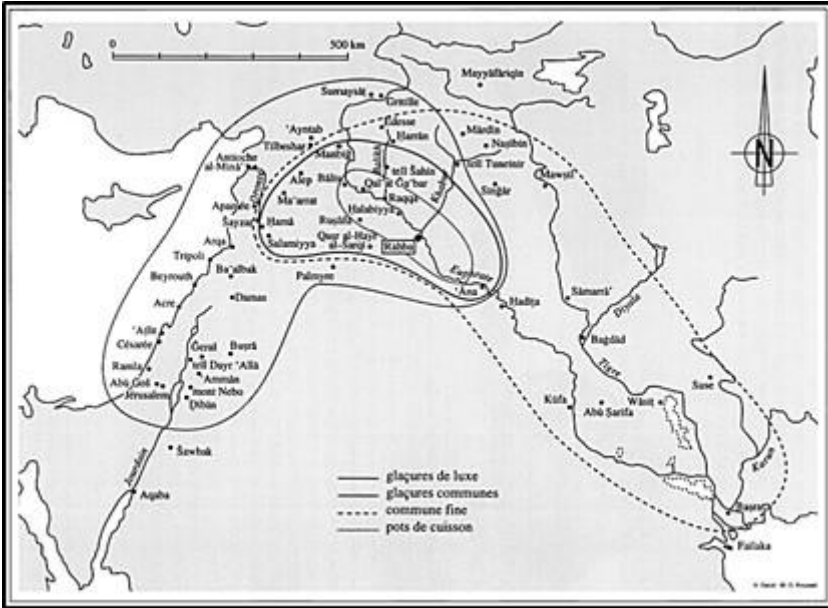
Resim I: Rahbe Şehir Planı (Rousset, s. 252)

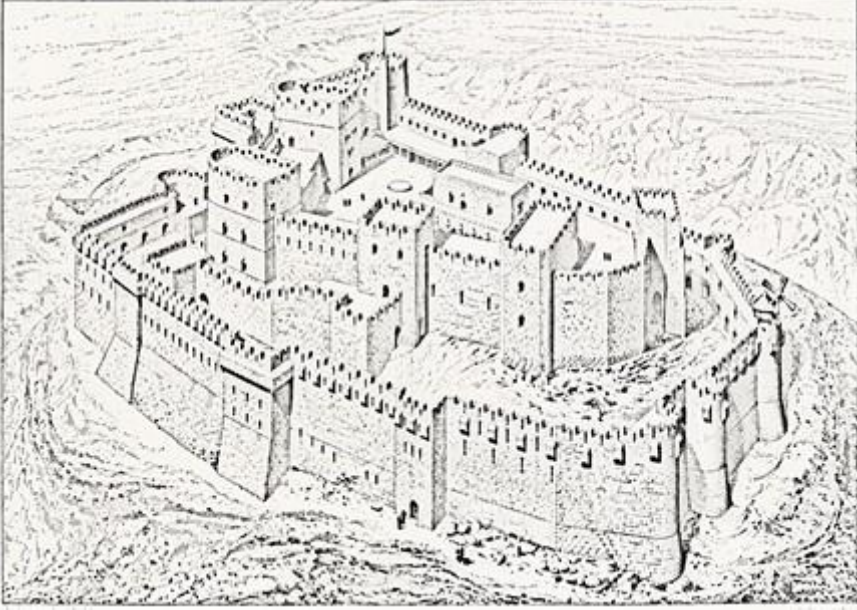
Resim II: Rahbe Kale Yerleşimi (Herzfeld, II, s. 385)

Resim III: Rahbe Şehrinin Suriye-Irak Üzerindeki Konumu (Bianquis, s. 44)

Resim IV: Rahbe'nin Suriye ve Irak arasındaki Konumu (Rousset, s. 250)

Resim V: Rahbe Kalesinin İnşa Modeli (Temsili) (E. Gulliamre Rey)

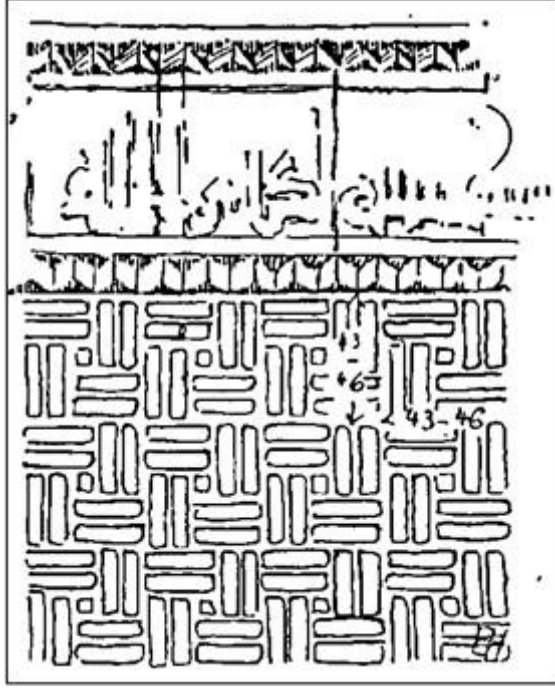
Resim VI: Rahbe Kalesinden Günümüze Kalanlar (Herzfeld, III, Lev. LXXIX)

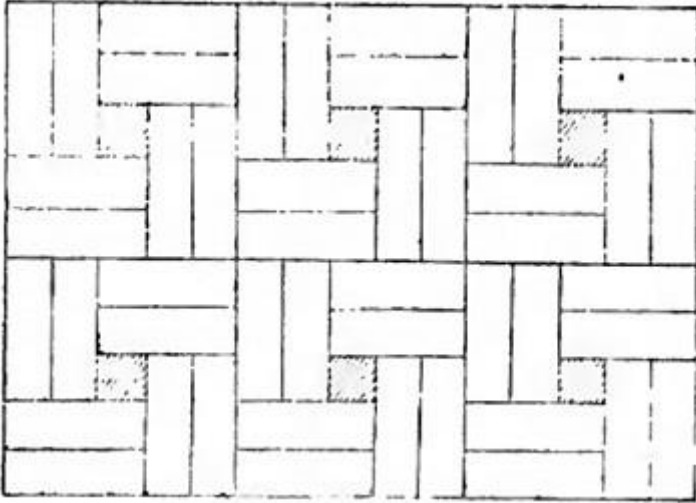
Resim VII: Halife el-Müktefi Zamanında h. 294 (906-907) Yılında Rahbe'de Basılmış Bir Dinar (Morton & Eden, Auction 107, Lot 37)

Resim VIII: Halife el-Muktedir Zamanında h. 307 (919-920) Yılında Rahbe'de Basılmış Bir Dirhem (Stephen Album Rare Coins, Auction 31 s. 30)

Resim IX: Rahbe Kalesi Duvar Motifi ve Yazıtı (Herzfeld II. s, 383)

Resim X: Rahbe Kalesi'ndeki Tuğların Katmanlanması (Sachau, s. 280)

Summary

Rahba is a fortification city founded on the shores of the Euphrates towards the end of the 9th century. Founding of the city is attributed to Mâlik b. Tawk al-Taghlibî, one of the commanders of Ma'mun. The city is located on the western border of Iraq and the eastern border of Syria. This geographical location allowed the city to retain its military and political importance throughout the Middle Ages. In addition, due to the fact that one side is surrounded by a river and the other side is surrounded by desert, Rahba has a natural obstacle against external dangers. Thus, it became a sheltered city that was easy to defend.

There are various rumors about the meaning and origin of the name of the city. In some sources, it is said that this word matches the names in the Talmud. In Arabic sources, it usually states that the word means "square" (meydan; pl. mayadin). The fact that the ruins of the city that have survived to the present day are located in the Mayadin in Syria makes this possibility strong.

Rahba has had a position in connection with both Syria and Iraq due to the geography of its establishment. For this reason, there are disputes among medieval authors as to whether the city was included in Syria or Iraq. The fortified structure of the city has made it one of the favorite places not only for rulers and commanders, but also for rebellious individuals or groups. It is stated in the sources that the Qarmatians, who were active in Syria in the 10th century, captured and plundered this city. In the following times, it was also the place of some bandits who rebelled against the Abbasid rule. From time to time, the city was dominated by the local dynasties that were affiliated with Abbasids or Fatimids.

Rahba was under the control of the Fatimids in the early 11th century and served as one of the outposts on their eastern border. In the middle of this century, after the Seljuks seized Iraq, it became a strategic outpost that closely felt the Sunni-Shiite conflict. When Toghril Beg came to Baghdad in 1055, Arslan Besasirî, who escaped from him, took refuge in this fortified castle and called for help from the Fatimid caliph. In later periods, when it was included in the Seljuk borders, the Seljukid rulers generally left the management of the city to the local rulers. In the following centuries, the city kept up with the political activity in the region and it remained a sheltered and strategic fortress city throughout the Middle Ages.

In 1093 the city was temporarily under the rule of Tadj ad-dawla Tutush, brother of Malik-shah. After he was destroyed during the struggle for the sultanate, it changed hands for a while in the hands of several Seljukid commanders. In 1104 Rahba was under the rule of Dukak, son of Tutush. After 1107, it came into prominence as an operation center and refuge of Mawsil governors of Seljuks. The governors of Mawsil such as Aksunkur al-Bursiki, Djawali, Djokermish, Mawdud and Zangi regarded as the city an important base in the fight against the crusaders. After gaining considerable control over Syria, Nur al-din, (the son of Zangi) left the administration of Rahba to Shirkuh (Salahaddin's uncle) in 1164. The Shirkuh family managed

to hold the city for a whole century until Sultan Baypars captured the city in 1264.

The city witnessed the violence of the conflicts between the Mongols, who dominated Iraq, and the Mamluks, who held Syria, especially in the middle of the 13th century. During the Mamluk rule, Rahba served as a strong and reliable fortress city against the Mongol invasion. It was besieged and subjected to violent attacks especially during the Mongolian ruler Gazan Khan. After the end of the Mongol threat at the beginning of the 14th century, Rahba castle began to lose its importance and the fortress was gradually evacuated by Mamluk forces as it was costly to maintain. From this date forward the name Rahba is rarely mentioned on occasion of some political struggles of local dynasties in the region. The city, which quickly became insignificant with the beginning of the Ottoman rule, has survived to the present day with a few ruins. These ruins have not escaped the attention of western travelers visiting the region since the 17th century. Within this framework, at various times, travelers or archaeologists such as Jean-Baptiste Tavernier (d. 1689), Edward Sachau (d. 1930) and Ernst Herzfeld (d. 1948) visited the ruins and conveyed their observations.

SELÂNİK YAHUDİLERİNİN FETİHTEN SONRA İSTANBUL'DA İSKÂNİ

Ayhan Pala*

Öz

Selânik Yahudilerinin İstanbul'da iskânı, şehrin imparatorluk merkezi olarak geliştirilmesi siyasetinin uygulamasıdır. İstanbul, fetihden sonra süratli imar faaliyetine sahne oldu. Şehrin imarına paralel olarak Anadolu ve Rumeli'nden çeşitli topluluklar buraya iskân edildiler. Bir taraftan sürgün siyaseti, diğer taraftan teşviklerle gönüllü olarak gelenlerin yerleşmesi ile şehrin demografik çehresi değişti. Bu çerçevede Selânik Yahudileri de sürgün kararı ile şehre iskân edildiler. Fetih öncesi İstanbul'da Romanyot, Karâi, Aşkenaz ve İtalyan Yahudi cemaatleri bulunuyordu. Bizans döneminde Anadolu ve Balkanlarda yaşayan ve kendilerine Romanyot denen Yunanca konuşan Yahudiler İstanbul'un fethinden sonra buraya yerleşmeye zorlanmışlardır. Bu çerçevede Selânik Yahudi Cemaatinin de İstanbul'a göç ettirildiği bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra uygulanan bu mecburî iskân siyaseti neticesinde Selânik şehrinde hiç Yahudi nüfus kalmamış, XV. yüzyıl sonunda İspanya Yahudilerinin şehre gelmesi ile bu durum değişerek Sefarad Yahudileri şehrin en kalabalık dinî topluluğu haline gelmiştir. Bu makalede, Osmanlı arşiv vesikalaları ve araştırmaların ışığında, Selânik'ten İstanbul'da mecburî iskâna tâbi tutulan Yahudilerin şehrin hayatındaki tesirleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selânik, Yahudiler, İstanbul, iskân siyaseti, Romanyotlar

The Settlement of Thessaloniki Jews in Istanbul After The Conquest

Abstract

The settlement of the Thessaloniki Jews in Istanbul is an application of the policy of developing the city as an imperial center. Istanbul was the scene of an enormous reconstruction activity after the conquest. Various communities from Anatolia and Rumelia were settled here in parallel with the city's reconstruction. The demographic appearance of the city has changed with the settlement policy of exile on the one hand, and volunteers on the other. In this framework, the Thessaloniki Jews were settled in the city with the decision of exile. There were Romaniots, Karaite, Ashkenazi and Italian Jewish communities in Istanbul before the conquest. Greek-

* Dr. Öğr. Üyesi, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı*, Bosna Binası, Teknikokullar-Ankara/Türkiye, aypala@gazi.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-9051-6339

speaking Jews, who lived in Anatolia and the Balkans during the Byzantine period and called themselves Romaniot, were forced to settle in Istanbul after the conquest of Istanbul. In this framework, it is known that the Jewish Community of Thessaloniki was also immigrated to Istanbul. As a result of this compulsory settlement policy implemented after the conquest of Istanbul, there was no Jewish population left in Thessaloniki. This situation changed and Sephardic Jews became the most crowded religious community of the city, with the arrival of Spanish Jews at the end of the 15th century. In this article, in the light of Ottoman archive documents and researches, the effects of Jews who were subjected to compulsion from Thessaloniki to Istanbul will be discussed.

Keywords: Thessaloniki, Jews, Istanbul, settlement politics, Romaniots

İstanbul, fetihten sonra süratli bir imar faaliyetine sahne oldu. Fatih'in iradesiyle şehir süratle canlandı. Şehrin imarına paralel olarak yoğun bir iskân faaliyeti görüldü. Anadolu ve Rumeli'den çeşitli topluluklar buraya iskân edildiler. Bir taraftan sürgün siyaseti, diğer taraftan gönüllü olarak gelenlerle şehrin demografik çehresi değişti. Selânik Yahudileri de sürgün kararı ile şehre iskân edildiler. Şehrin iskânı ve gelişmesi şimdye kadar yapılan pek çok araştırmada ele alınmıştır. Bu çerçevede, şehrin imparatorluk merkezi olarak kozmopolit yapısının oluşumu üzerinde de çalışmalar yapılmıştır. Ancak İmparatorluğun mühim merkezlerinden biri olan Selânik'ten mecburî iskâna tâbi tutularak şehre getirilen Yahudilerin İstanbul'daki durumu müstakil bir çalışma olarak ele alınmamıştır. Bu makalede, Osmanlı arşiv vesikaları ve araştırmaların ışığında, Selânik'ten İstanbul'a mecburî iskâna tâbi tutulan Yahudilerin şehrin hayatındaki tesirleri ele alınacaktır.

Fetihten önceki asırlarda İstanbul'un nüfusu eski devirlerdekinin çok altına düşmüştü. X. asırda Orta Çağın en büyük ve pırlıtlı şehri olduğu düşünülen¹ İstanbul, Latin istilâsı da denilen 1204 Haçlı Seferinden sonra bu vasfını kaybetmişti. Şehrin harap olması ile halkın büyük bir kısmı başka yerlere göç etmiş, şehrin ortasını bile tarlalar ve bahçeler kaplamıştı. Bundan başka 1203 ve 1204 yıllarında çıkan büyük yangınlar da şehrin büyük kısmını harabe haline getirmişti. 1204 yılından sonra Latin hâkimiyetinde yaşamak istemeyen bir kısım Rum ahali de şehirden göç etmiş, şehir köyleşmiş, Gennadios Skolaryos'un dediği gibi harabelerin şehri haline dönmüştü. Şehrin nüfusu 1435 yılında çıkan büyük veba salgını yüzünden de azalmıştı. Fetihden önce İstanbul'un nüfusunun 40-50 bin kişiye düştüğü tahmin edilmiştir.² E. H. Ayverdi, muhasarada bulunmuş olan Sakız Piskoposu Leonardı'nın verdiği bilgiye dayanarak, bu nüfusun 70 bin civarında

¹ Işın Demirkent, "İstanbul – Tarih: Kuruluşundan Fethine Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 23, s. 210.

² Alfons Maria Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, XVI/61 (1952), s. 39; Semavi Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *TTK Atatürk Konferansları VIII: 1975*, Ankara 1980, s. 89-182, s. 111.

olabileceğini tahmin etmektedir.³ Fethin şahidi Tursun Bey, Fatih'in fetihden sonra şehre ibret nazarıyla baktığını ve bu güzel şehrin, Müslümanların elinde olmadığı için bir dilberin dağınık zülfü gibi perişan kaldığını görerek tamiri için emir verdiğini ve taht şehri seçtiğini yazıyor. Tursun Bey bundan sonra şehrin imarı için yapılanları tafsilatıyla tasvir etmiştir.⁴ Şehrin imar ve iskân işinin yürütülmesi vazifesi Subaşı Süleyman Bey'e verilmiştir.⁵ Dukas da Fetihden sonra Fatih'in şehrin imarı için verdiği emirleri kaydetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre, "*Sultan, fethin beşinci günü Galata'ya girdi ve orada oturanların nüfuslarının yazılmasını emretti. Orada birçok kapalı ev gördü. Bu evler, gemilerle kaçmış olan Latinlerin evleriydi. Sultan bu evlerin açılmasını ve içinde bulunan eşya ve malların hepsinin tabir olunmasını ve kaçanlardan bir kimse üç ay içinde döndüğü takdirde mallarını almaya hakkı olacağını, dönmeyecek olanların mallarının sultana ait olacağını emretti. ... Sultan, aynı zamanda doğu ve batı vilayetlerinden eylül ayına kadar beş bin ailenin şehre getirilip iskân olunmalarını ve nakilleri için deftere ithal olunacak olan aile efradı, Constantinopolis'e gelmek istemeyecek olurlarsa idam olunmalarını emretti.*"⁶ Fatih'in hizmetinde bulunan ve devrin şahidi olan Kritovulos'un verdiği bilgiye göre Fatih, savaşta hizmeti görülenleri rütbe, mansıp ve hediyeler ile mükâfatlandırdı. Dukas'ın verdiği bilgiye göre, "*Bundan sonra devlet büyüklere ile şehri gezmeye başladı. En güzel mevkiini kendisi için bir saray yapılmak üzere seçti. Birçok seçme binaları da devlet büyüklerine bediye etti. Bendegânından bir kısmına da içinde oturmak için muhteşem binalar tahsis etti. Kendisi için seçmiş olduğu esirleri şehrin limanı sahilinde yerleştirdi ve esirler için ödenmesi gereken vergiyi de bir süre için affederek onlara da oturmaları için evler verdi.*"⁷ Fatih'in Anadolu'dan getirttiği nüfusun mühim bir kısmı harab vaziyette olan bu şehirde barınamayarak eski yurtlarına dönmüştür. Bunun üzerine Fatih, Rumeli'deki Yahudiler ile Mora'da ve başka yerlerdeki Rumları sürgün usulü ile şehre iskân etmiştir.⁸ Sürgün usulü, Osmanlı idaresinin yeni fethedilen toprakların iskânı ve yeniden teşkilatlanması için başvurulan bir uygulamadır.⁹ 1477 yılı tahririne göre nefis-i İstanbul'da toplam hane sayısı 14.803 olarak belirlenmiştir. Bunun 1647'si Yahudi'dir.¹⁰ 1535 tahririnde Yahudi hane sayısı 8070'e yükselmiştir.

³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskân ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 70.

⁴ Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, (haz. A. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 65-76.

⁵ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, (çev. Karolidi, haz. Muzaffer Gökman), İstanbul 1967, s. 109; Dukas, *İstanbul'un Fethi: Dukas Kroniği (1341-1462)*, (çev. V. Mirmiroğlu), İstanbul 2013, s. 212.

⁶ Dukas, *İstanbul'un Fethi*, s. 211-212.

⁷ Dukas, *İstanbul'un Fethi*, s. 106-107.

⁸ Halil İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları: Fetihden sonra İstanbul'un Yeniden İnşası, Bilâd-i Selâse: Galata, Eyyüp, Üsküdar*, İstanbul 2019, s. 5, 227.

⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", (çev. Oktay Özel), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara 2000, s. 465-472; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, (1949-1950), s. 524-569.

¹⁰ İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları*, s. 229; Halil İnalçık, "Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", (terc. Fahri Unan), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (2015), s. 223.

Şüphesiz bu sayıda İber Yarımadasından gelenler büyük çoğunluğu oluşturuyordu.¹¹

Fatih Sultan Mehmed, fetihten sonra kurduğu vakıflar vasıtasıyla şehrin imarında öncülük etti. Fatih Külliyesi, Kapalı Çarşı, Eski Saray ve Topkapı Sarayı şehrin fizikî çehresini değiştirdi. Aksaray, Karaman, Konya ve başka yerlerden sürgün siyaseti vasıtasıyla Türk nüfus şehre iskân edildi.¹² Evliya Çelebi şehre iskân edilenlerin uzun bir listesini vermektedir. Ancak bu listede şehre fetihten çok sonra yerleştirilenlerin de yer aldığı görülmektedir. Evliya'ya göre: “*Selânik Yehudilerinin elli cemaatı Tekfur Sarayına ve Şebud Kapusu canibine kodular. Anın için (Cufud) Kapusu dirler.*”¹³ Şehre yeni gelenler, çoğu geldikleri yerin adını taşıyan yeni mahalleler kurdular. Aksaray, Karaman, Çarşamba gibi semtler bu şekilde teşekkül etti. Yoğun iskân neticesinde XV. asrın sonunda şehrin mahalle sayısınının 182'yi bulduğu görülmektedir.¹⁴

Şehri imparatorluk merkezi olarak yeniden kurmak isteyen Fatih, iktisadî hayatın çeşitli alanlarında başarılı olmuş gayrimüslim unsurları da şehre iskân ettirdi. Bu topluluklardan birisi Yahudilerdir. 1523'te Osmanlı hanedanı tarihini yazan Giritli Yahudi bilgin Eliyah Kapsali, II. Mehmed'in politikalarını anlatırken, Yahudilerin Fatih tarafından İstanbul'a davet edildiğini ve onlara hususî menfaatler sağlandığını ve bu hususta bir ferman çıkarıldığını bildiriyor.¹⁵ Fetih öncesi İstanbul'da Romanyot, Karaî, Aşkenaz ve İtalyan Yahudi cemaatleri bulunuyordu. Bunlara Fetih'ten sonra başka yerlerden sürgünle getirilen Romanyot Yahudileri eklendi. Bizans döneminde Anadolu ve Balkanlarda yaşayan ve kendilerine Romanyot denen Yunanca konuşan Yahudiler İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'a yerleşmeye zorlanmışlardır. Fetih'ten sonra Yahudi Hahambaşı olarak seçilen Moşe Kapsali ve ondan sonra gelen Elie Mizrahi de Romanyot Yahudilerinden idi.¹⁶

¹¹ Halil İnalçık, “Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500”, *The Islamic World From Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, (eds. C. E. Bosworth-Charles Issawi), Princeton 1989, pp. 514-515.

¹² Halil İnalçık, “İstanbul - Türk Devri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 23, s. 233; İnalçık, “Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un”, s. 215-225; Ayhan Pala “Aksaraylıların İstanbul'da İskâmı”, *Aksaray ve Cemaleddin-i Aksarayî Sempozyumu, 22-23-24 Ekim 1993*, İstanbul 1994), s. 71-74.

¹³ Evliya Çelebi Mehmed Zillî ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Birinci cild, (tabî Ahmed Cevdet), Dersaadet 1314, s 114.

¹⁴ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 84.

¹⁵ Joseph R. Hacker, “Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, (eds. Benjamin Braude-Bernard Lewis), Volume I. The Central Lands, New York 1982, p. 118.

¹⁶ Mehmet Aydın, “İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14(2002), s. 8.

İstanbul'un iskânı siyaseti gereği Selânik Yahudi cemaatinin de İstanbul'a göç ettirildiği anlaşılmaktadır. Selânik Tahrir Defterlerinde verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, İstanbul'un fethinden sonra uygulanan bu mecburî iskân siyaseti neticesinde Selânik şehrinde hiç Yahudi nüfus kalmamış, ancak XV. yüzyıl sonunda İspanya Yahudilerinin gelmesi ile bu durum değişmiştir.¹⁷ Selânik şehrinde Bizans döneminde bir Yahudi cemaati mevcuttu ve bunların iki sinagogu bulunmaktaydı.¹⁸ Şehre ilk gelen Yahudilerin MÖ. 140 dolaylarında İskenderiye'den geldiği tahmin ediliyor.¹⁹ Bu Yahudilerin Fenikelilerle geldikleri sanılmaktadır. Tahminen 52 yılında şehri ziyaret eden Saint Paul, burada eski bir sinagogda Yahudi cemaati ile görüşmüştü.²⁰ Daha sonra Roma İmparatorluğunun idaresindeki Mısır ve Filistin'den bazı Yahudi topluluklarının Selânik'e geldikleri anlaşılmaktadır. Kudüs'teki İkinci Mabed'in 70 yılında Roma idaresi tarafından yıkılmasından sonra, Roma Senatosu'nun emriyle, büyük bir Filistin sürgün grubu Selânik'e nakledilmişti. Yahudiler, İkinci Mabed'in yıkılmasından çok önce kesinlikle Filistin'den göç etmişler ve Balkan yarımadasının büyük şehirlerine ve Roma İmparatorluğu'nun geri kalanına yerleşmişlerdi. Çağdaş bir coğrafyacının iddiasına göre, MS. I. yüzyılda İmparatorlukta Yahudi kolonisine sahip olmayan büyük bir şehir yoktu.²¹ Bölgede bulunan MS. II. ve III. asra ait iki lahitteki Yunanca yazılar da Yahudilerin bölgedeki varlığının delilleridir.²² Bunlardan Makedonya'ya Skobi antik şehrinde bulunan ve MS. I. veya II. asra ait olduğu anlaşılan kitabede Kl. Tiberius Polikharmos'un, sinagoga yaptığı bağıştan bahsedilmektedir.²³ Selânik'te bulunan ve MS. III. veya IV. asra ait olduğu sanılan mezar kitabesi ise bilinen ilk Roma vatandaşı Yahudi'ye aittir.²⁴

¹⁷ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *TT.d 7 numaralı Selânik Mufassal Tahrir Defteri*; BNCM: "SN 16/35 [Selânik Mufassal Tahrir Defteri parçası]", (ed. Bistra A. Cvetkova), *Fontes Turcici Historiae Bulgaricae*, XIV, Sofia, 1972, pp. 386-402.

¹⁸ Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947, s. 9-12.

¹⁹ Paul Isaac Hagouel, "History of the Jews of Thessaloniki: From Jews to Hellenes, From Antiquity to Modern Times", *Jews in Macedonia: History, Tradition, Culture, Language and Religion, On the Occasion of the 70th Anniversary of the Renewal of the Jewish Community in Macedonia After the Second World War (1944-2014)*, *International Scientific Conference, MASA, 18-19 December 2014, Skopje*, (Skopje 2015), p. 31.

²⁰ Jos. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique, Tome I: La Communauté Romaniote – Les Sefaradis et leur Dispersion*, (Salonique 1935), pp. 33-34, 38-39. Fransızca metinlerin tercümesinde yardımcı için dostum Ahmet Çetin Ertürk'e teşekkür ediyorum.

²¹ M. Franco, *Essai sur L'Histoire des Israelites de L'Empire Ottoman*, Paris 1897, p. 20.

²² Hagouel, "History of the Jews of Thessaloniki", p. 31, Pantelis M. Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer neuen jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102 (1994), pp. 297-306 ve N. Vulic, "Inscription grecque de Stobi", *Bulletin de correspondance hellénique*, vol 56 (1932), pp. 291-298'den naklen.

²³ Vulic, "Inscription grecque de Stobi", pp. 291, 294.

²⁴ Nigdelis, "Synagoge(n) und Gemeinde", p. 299.

Yahudiler, Mısır'da çeşitli devirlerde katliama maruz kalmışlar, bilhassa 115 yılında İskenderiye'de isyan etmelerinden ve 415 yılında İskenderiye Piskoposu Kiril tarafından kovulmalarından sonra Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmışlardı. Bunların, Selânik gibi liman şehirlerine göç ettikleri bilinmektedir. Akdeniz halklarının entelektüel merkezi olan İskenderiye'den gelen, Yunanca konuşan ve Helenistik kültürü taşıyan bu Yahudilerin birçoğu Homeros ve Platon'u okuyor, denizcilik ve ticaret bilgileri ile gittikleri yerleri canlandırıyor, ilim ve sanat hayatına yeni bir renk katıyorlardı.²⁵ Strabo'nun verdiği bilgiye göre Selânik bölgesinde daha evvel de Yahudiler bulunuyordu. Selânik, diaspora Yahudilerinin en mühim merkezlerinden biri olmuştu.²⁶ Selânik'in bu devirlerinde Yahudiler, Roma'ya tâbi bütün şehirlerde görüldüğü gibi, eski kanunlara bağlı, siyasî, idarî, adlî ve malî muhtariyete sahip bir cemaat olarak disiplinli bir topluluk oluşturuyorlardı. Bu devirde şehrin Yahudilerinin çoğu esnaf, dokumacı, boyacı ve Helenistik dönemde, İskenderiye'de görüldüğü gibi, gönüllü askerdî.²⁷ Onlar arasında entelektüel faaliyetle meşgul kişilerin bulunduğunu da düşünebiliriz. Meselâ, 1329'da Abba Kalomiti'nin oğlu Adoniyah, İbn Meymun'un *Şaşkanlar Rebberi*'nin İbranice yorumunun bir kopyasını Selânik'te tamamlamıştı.²⁸ 1165 yılı civarında şehre gelen Yahudi seyyah Tudelalı Benyamin'e göre şehirde 500 kişilik bir Yahudi cemaati vardı. Yahudiler bu yerde çok baskı görüyorlar ve el işi yaparak yaşıyorlardı. Selânik'in nahiyesi Drama'da ise 140 Yahudi mevcuttu.²⁹ Benyamin'in güzergâhı üzerinde olmadığı için görmediği, Selânik civarında başka bir Yahudi topluluğu da vardı.³⁰ 1123 yılı civarında şiddetli Yahudi karşıtı Epir Despotu Theodore I. Dukas Angelos'un başşehri olarak Selânik'i seçmesi bu şehirdeki Yahudi baskısının muhtemel sebebi olarak görülmektedir.³¹ Ancak bu yıllarda da sinagoglara bağlı mekteplerde eğitimin ve ilmî faaliyetin devam ettiği anlaşılmaktadır.³² İbranice IX.

²⁵ Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, pp. 14-17, 21-22.

²⁶ Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, pp. 21-22.

²⁷ Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, pp. 24, 26.

²⁸ D. Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution", *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, (eds. Nicholas de Lange-Julia G. Krivoruchko-Cameron Boyd-Taylor), Tübingen, 2009, p. 159, Steven B. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama 1985, p. 252, no. 47'den naklen.

²⁹ Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, (transl. A. Asher), Vol. I: Text, Bibliography, and Translation, London-Berlin 1840, pp. 49-50.

³⁰ Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine World", p. 160.

³¹ Heath W. Lowry, "From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, (eds. Anthony Bryer and Heath Lowry), Birmingham 1986, p. 334, Joshua Starr, *Romania: The Jewries of the Levant After the Fourth Crusade*, Paris 1949, p. 77'den naklen.

³² Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine", p. 159, N. de Lange, "Jewish education in the Byzantine Empire in the twelfth century", *Jewish education and learning*, (eds. G. Abramson-T. Parfitt), Chur, 1994, pp. 116-118'den naklen.

yüzyıldan ve her halükârda X. yüzyıldan itibaren, güney İtalya'daki topluluklardan başlayarak Bizans dünyasında Yahudi ayini ve yazılı kültürün dili olarak yaşıyor ve Bizans Yahudileriyle farklı kültürel çevrelerden gelen veya ikamet eden diğerleri arasındaki iletişimi ve işlemleri kolaylaştırıyordu.³³

Hıristiyanlığın hâkim olduğu devirde Selânik Yahudilerinin bir kısmı bu yeni dine girmek zorunda bırakıldı. Haçlı Seferleri yıllarında İngiltere, Fransa, Almanya ve başka yerlerden Doğu'ya, Polonya'ya ve daha az sayıda Balkanlara ve Selânik'e toplu olarak göç ettiler. 1348'den 1359'a kadar süren ve Kara Ölüm denen büyük veba salgını sırasında birçok defa mezalime maruz kalan Yahudiler de göçe mecbur kaldılar. Bir grup Aşkenaz da Selânik'e gelerek 1375'te Yunan Yahudilerine katıldı ve kendi mabedini kurdu. Bu grup, Macar kralı I. Louis'nin (1342-1382) onları sınır dışı ettiği Macaristan'dan geliyordu. Bunlara 1381'den itibaren İber Yarımadası'ndan çeşitli ülkelerden geçerek gelen Yahudiler de katıldı. Böylelikle Selânik Yahudilerinin sayısı arttı.³⁴ XV. asrın sonunda Almanya, İspanya ve Portekiz'den gelen Yahudilerin iskânıyla Selânik'te Yahudi nüfusu Müslüman ve Hıristiyanların önüne geçti. 1500 ve sonrası tahrir kayıtlarından bu anlaşılmaktadır.³⁵ Bu tarihten sonra Yahudiler Selânik şehrinde en kalabalık grubu teşkil ettiler. Bu sebeple Selânik, Yahudiler tarafından "İkinci Kudüs" olarak anılmıştır.³⁶ Bu yıllardan sonraki tahrir defterleri yeni gelen Yahudileri ve geldikleri yerleri bildirmektedir.³⁷

Anadolu'da ve Balkanlar'da Roma (Bizans) devirlerinde yerleşmiş, gelenekleri ve kültürleri Bizans hâkimiyeti altında oluşmuş ve Yunanca konuşan Yahudiler Roma ülkesi halkı anlamında Romanyot olarak adlandırılıyorlardı³⁸ Selânik'in 1432 ve 1454/55³⁹ yıllarında yapılmış olan tahrirlerinden ancak ikincisinin bir kısmı elimizdedir.⁴⁰ Baş tarafı eksik olan defter sadece Selânik

³³ Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine", p. 162, N. de Lange, "The Hebrew language in the European Diaspora", *Studies on the Jewish Diasporas in the Hellenistic and Roman periods*, (eds. B. Isaac-A. Oppenheimer), Tel Aviv, 1996, pp. 109-137, N. de Lange, "Hebrews, Greeks or Romans? Jewish culture and identity in Byzantium", *Strangers to themselves: the Byzantine outsider*, (ed. D. C. Smythe), Aldershot 2000, pp. 111-113'ten naklen.

³⁴ Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, p. 107-108.

³⁵ Ayhan Pala, *XV-XVI. Yüzyıllarda Selânik Şebri* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 1991, s. 44-48, 71; BNCM: "SN 16/35", *Fontes Turcici Historae Bulgaricae*, pp. 386-402; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri TT.d 403; Başbakanlık Tapu ve Kadastro Arşivi (BTKA), Tahrir Defterleri TD 186.

³⁶ Eric R. Dusteler, *İstanbul'daki Venedikliler: Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, (çev. Taciser Ulaş Belge), İstanbul 2012, s. 156.

³⁷ Pala, *XV-XVI. Yüzyıllarda Selânik Şebri*, s. 44, 60, 67; BNCM: SN 16/35; BOA, TT.d. 403; BTKA, TD 186.

³⁸ Avigdor Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1992, p. 3.

³⁹ Michael Ursinus, "An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454-1455)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3", *Südost-Forschungen*, XLV (1986), pp. 25-36.

⁴⁰ BOA, TT.d. 3.

şehrinden bazı nahiyeleri ihtiva etmekte, şehrin merkezi hakkında bilgi vermemektedir. 1478 yılında yapılmış üçüncü tahrirde, şehirde yaşayanların %41'inin Müslüman, %59'unun Hıristiyan olduğu görülüyor.⁴¹ Tahrir defterine göre şehirde hiç Yahudi nüfus yaşamamaktadır. Bunun sebebi daha evvel şehirde yaşayan Yahudilerin İstanbul'un fethinden sonra oraya iskân edilmeleridir.⁴² Fetih'ten sonra Selânik ve Edirne'den 50 Yahudi cemaati İstanbul'da iskân edilmiştir.⁴³ Osmanlı vesikalarında Edirne Yahudisi olarak kaydedilen bazı Yahudilerin, Selânik menşeli Yahudiler olması ihtimali üzerinde durulmuştur.⁴⁴ İstanbul'un fethinden evvel Selânik'i terk etmiş olan Yahudilerin Fetih'ten sonra Edirne'den İstanbul'a sürgün edildikleri bazı kayıtlarda yer almaktadır. Selânik'ten sürgün yolu ile gelenlerin muhtemelen 1455-1457 yıllarında İstanbul'da iskân edildikleri tahmin edilmektedir.⁴⁵ Şehrin 1455 tarihli tahririnde Selânik Yahudilerinin yazılmamış olduğundan hareketle, iskânın bu tarihten sonra gerçekleştiğini düşünebiliriz. Zira 1455 tahririne ait defterde Yahudilerin geldikleri yerler Yanbolu, Kesriye, Trikkala, İştıp, Karın-ova, Kırtova, Sofya, Prilep, Fener, İzdin, Nikebolu, Lovca, Filibe ve Livadiye olarak kaydedilmiştir.⁴⁶ Selânik şehrinin Venedik hâkimiyetinde kaldığı 1423 ile 1430 yılları arasında şehrin Yahudi nüfusunun azaldığı, vergi miktarlarının düşmesinden ve cemaat temsilcilerinin Venedik makamlarına, Türk tehdidi geçinceye kadar vergilerin askıya alınması ve azalan nüfuslarından dolayı vergi miktarının azaltılması için dilekçe vermelerinden istidlâl edilmektedir.⁴⁷ Selânik Venedik idaresine geçtiğinde buradaki Yahudilerin bir kısmının şehirden ayrılarak Edirne'ye göç ettikleri bilinmektedir.⁴⁸ Edirne'deki Karaî cemaatinin sonraki devirlerde İstanbul'da yaşamakta olduğu görülmektedir.⁴⁹ 1453'ten sonra İstanbul'da iskân edilen bu topluluğun kalıntılarının elli ile doksan aile arasında sayılmış olması da bunu göstermektedir.⁵⁰

⁴¹ Pala, *XV-XVI. Yüzyıllarda Selânik Şehri*, s. 31, 35; BOA, *TT.d.* 7.

⁴² Heath W. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thesaloniki) in the Year 1478", *Diptiba* (1980-1981), pp. 254-292, 261.

⁴³ M. C. Şehâbeddin Tekindağ, "İstanbul – Türk Devri", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/II, s. 1206; Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 76, n. 80.

⁴⁴ Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980, p. 21, Steven B. Bowman, *The Jews of Byzantium*, p. 26'dan naklen.

⁴⁵ Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews", p. 118.

⁴⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Survey of 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, İstanbul 2012, p. 440-444.

⁴⁷ Lowry, "From Lesser Wars", p. 334-335, Starr, *Romania: The Jewries of the Levant*, pp. 20, 77-79'dan naklen.

⁴⁸ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, p. 21; Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (çev. Bahadır Sina Şener), Ankara 1996, s. 143, S. D. Goitein, "Eduyot qedumot min ha Geniza al qehillat Saloniki", *Sennot*, 2 (1971-1978), pp. 11-33'ten naklen.

⁴⁹ Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews", p. 119.

⁵⁰ Lowry, "From Lesser Wars", p. 334-335.

Yahudilerin İstanbul'da IV. asırdan beri yaşadıklarına dair bilgiler vardır. Miladın 318 yılında İstanbul Yahudilerinin Tahtakale civarındaki Bakırcılar Çarşısında bir sinagoglarının bulunduğu, bu sinagogun 132 yıl sonra II. Teodosius (408-450) ve kız kardeşi Pulcherie tarafından kiliseye çevrildiğine dair bir bilgi vardır.⁵¹ 442 yılında II. Teodosius zamanında, fakat onun yokluğunda şehrin valisinin, Ayasofya'nın batı kapısı tarafında Yahudilerin bir sinagog inşa etmelerine izin verdiği, şehre dönen Teodosius'un bu mabedi kiliseye çevirttiği rivayet edilmektedir. Yeni inşa edilen sinagogun aynı devirde yakıldığı rivayeti de vardır. Her iki bilgi doğru ise kiliseye çevrilen sinagogun biri 318 yılında biri de Teodosius zamanında yapılan olmak üzere iki adet olduğu hükümüne varılabilir. Bu bilgi bu tarihte şehirde bir cemaat teşkil edecek sayıda Yahudi'nin bulunduğunu göstermektedir.⁵² Fatih Sultan Mehmed vakfiyesinde aynı yerde bulunan bir sinagogdan bahsedilmesi Yahudilerin zamanla burada mabedlerini yeniden yaptıklarını göstermektedir.⁵³ Bu yeni sinagoga ait olabilecek bir bina günümüze kadar gelmiştir.⁵⁴

Yahudilerin IX. asırdan itibaren Haliç'in güney kıyısında, özellikle günümüzdeki Bahçekapı semti ile Ayasofya arasında kalan bölgede ikamet etmekte oldukları bazı kaynaklarda bildirilmektedir. Mahallenin surlardan denize doğru çıkış kapısı olan *Porta Iudece* (Yahudi Kapısı) muhtemelen bugünkü Yenicami civarında idi. Fetihden önceye ait Buendelmonti haritasında *Porta Iudece* görülmektedir.⁵⁵ A. Van Millingen, Yahudi Kapısı hakkındaki çeşitli görüşleri değerlendirdikten sonra Perama (Balık Pazarı) Kapısı olduğu kanaatini bildiriyor.⁵⁶ Perama Kapısı'na İskele Kapısı da denmektedir.⁵⁷ Osmanlı devrindeki Cühud (Çıfıt) Kapısı'nın Bizans devrindeki hangi kapıya tekabül ettiği üzerinde muhtelif görüşler vardır. Vlanga (Yenikapı) bölgesinde de Yahudi Kapıları bulunmaktaydı.⁵⁸ Yahudi Kapısı adının

⁵¹ Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s. 18, Du Fresne, *Histoire byzantine II*, Paris 1680, p. 167'den naklen; Andrew Sharf, "Constantinople", *Encyclopaedia Judaica*, Fred Skolnik (ed.), 2nd ed., Thomson Gale, p. 182.

⁵² D. Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period", *Vizantijskiy Vremennik*, 55/2 (80) (1998), p. 31; D. Jacoby, "Les quartiers juifs de Constantinople a l'epoque byzantine", *Byzantion*, 37 (1967), pp. 168-169; Naim A. Güleriyüz, "Tarih Boyunca İstanbul'da Yahudi İkamet Bölgeleri", *Tarih İçinde İstanbul: Uluslararası Sempozyum - Bildiriler*, İstanbul 2011, s. 309.

⁵³ Güleriyüz, "Tarih Boyunca İstanbul'da, s. 311; "Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfiyesi", (terc. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş), *Fatih: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bülteni Ayasofya Özel Sayısı*, Ocak-Mart (2014), s. 83 (vakfiye sayfası); *Fatih Mehmet II Vakıfları*, Ankara 1938, s. 211.

⁵⁴ Ali Saim Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481*, Ankara 1939, s. 25, n. 70.

⁵⁵ Güleriyüz, "Tarih Boyunca İstanbul'da, s. 310.

⁵⁶ Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, pp. 216-219.

⁵⁷ Ülgen, *Fatih Devrinde İstanbul*, s. 35.

⁵⁸ George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984, pp. 37-38, 268; B. de Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient*, Geneve 1889, p. 121.

çeşitli devirlerde farklı kapılar için kullanılmış olduğu kaynaklarda görülmektedir.⁵⁹ İmparator I. Aleksius Komnenus, 1082'de Normanlara karşı mücadelelerinde yardım etmeleri karşılığında, Venedik'e özel gümrük ayrıcalıkları tanımış, hatta Konstantinopolis'in bir mahallesini onlara tahsis etmişti.⁶⁰ Anna Komnena'nın verdiği bilgilerden, babası I. Aleksios Komnenus (1081-1118)'un İstanbul'da Venediklilere verdiği bölgenin sınırında eskiden Yahudilerin yaşadığına dair bilgiler bulunmaktadır.⁶¹ Bu bilgilerden de Yahudilerin eskiden yaşadığı bölgenin bugünkü Eminönü civarında olduğu sonucu çıkmaktadır.

Yahudilerin Bizans devrinde İstanbul'da yaşadıkları yerler hakkında bazı seyyahların kitaplarında bilgilere rastlanmaktadır. 1160'larda Konstantinopolis'i ziyaret etmiş olan Yahudi seyyah Tudelalı Benyamin'e göre, şehirde 2000 Rabbanî ve 500 Karaî Yahudi yaşıyordu. Buradaki Yahudi cemaatleri bir duvarla birbirlerinden ayrılmıştı. Bizanslılar şehir merkezinde yaşayan Yahudileri Haliç'in karşı tarafına sürmüşlerdi. Birçoğu ipek kumaş imalatçısı veya tacir olan buradaki Yahudiler her türlü kötü muameleye maruz kalarak baskı altında yaşıyorlardı.⁶² Karaîlerin 1000 yılı civarında İstanbul'da bir cemaatlerinin olduğu bilinmektedir.⁶³ XI. yüzyıldan itibaren Pera'da bir Karaî topluluğu vardı ve Konstantinopolis, başka yerlerden gelenler için de Karaî öğreniminin önemli bir merkezi haline gelmişti.⁶⁴ X. ve XI. asırlarda İstanbul Karaîlerinin canlı bir dinî edebiyata sahip oldukları biliniyor.⁶⁵ 1044'te İstanbul'da patlak veren şiddetli isyanlardan sonra, İmparator IX. Konstantin, Yahudilerden son otuz yıl içinde şehre yerleşmiş olanların sınır dışı edilmesini emretmiştir. Bu tarihte Yahudilerin Pera'ya sürüldüklerine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Bayram günleri konusunda aralarındaki eski bir tartışma bu iki cemaatin birbirlerine saldırdıkları hadiselerle yol açmıştı. Aralarındaki duvar da muhtemelen Bizans idaresi tarafından düşmanlığı önlemek için yapılmıştı.⁶⁶

Tudelalı Benyamin'den yaklaşık kırk yıl sonra, 1203-1204'te, İstanbul, Dördüncü Haçlı Seferi'ne katılan Latin orduları tarafından ele geçirildi. Pera'daki Yahudi mahallesi de dahil olmak üzere şehrin büyük bölümü yakıldı.⁶⁷ Ancak bu

⁵⁹ Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion - Konstantinopolis - İstanbul*, (çev. Ülker Sayın), İstanbul 2001, s. 59; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, s. 272-274.

⁶⁰ Dusteler, *İstanbul'daki Venedikliler*, s. 33.

⁶¹ Jacoby, "Les quartiers juifs de Constantinople", p. 170; *The Alexiad of Anna Comnena*, (transl. E. R. A. Sewter), Bungay 1969, p. 191.

⁶² Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, (transl. and ed. A. Asher), Vol. I: Text, Bibliography, and Translation, London-Berlin 1840, pp. 55-56.

⁶³ Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine World", p. 165.

⁶⁴ Sharf, "Constantinople", p. 182.

⁶⁵ Golda Akhiezer, "Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries", *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden-Boston 2011, pp. 725-726.

⁶⁶ Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople", pp. 31, 32, 36; Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine", p. 165.

⁶⁷ Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople", p. 31.

dönemde de şehirde her iki mezhepten bir kısım Yahudinin yaşamaya devam ettiği ve muhtemelen Pera'dan şehir içine göçtükleri ve Vlanga (Langa)'da yerleştikleri tahmin edilmektedir. 1205'ten 1207'ye kadar şehirde kalan Otrantolu keşiş Nicholas, orada Rabbanî ve Karaî Yahudileriyle karşılaşmıştı; ancak Nicholas, onların nerede ikamet ettiklerini bildirmemiştir.⁶⁸ Vlanga'ya taşınmanın 1261'den sonra VIII. Mihail Palaeologos'un fermaniyle, şehrin nüfusunun artırılması siyaseti neticesinde olmuş olması da muhtemeldir. Bu dönemde Yahudi mahallesi, Venedik kolonisine bitişik yeni bir siteyi işgal etti. Yahudiler artık İstanbul'un duvarları içinde ikamet etmekten dışlanmıyorlardı. Bu site, ikamet hürriyetlerini sınırlamakla değil, başşehirini yerleşik bir sisteme göre idare etmekle ilgilenen II. Andronikus tarafından bir grup Yahudi tebaaya tahsis edildi. Her zanaatkar loncası ve her yabancı kolonisi şehrin belirlenmiş bir bölümünü işgal ettiği gibi, Yahudi grup da kendi mahallesini aldı.⁶⁹ Böylece, 1261'den sonra şehirde üç ayrı Yahudi mahallesinin teşekkül etti. Bunlar, bugünkü Eminönü bölgesinde yer alan Venedik ve Ceneviz mahalleleri ile Vlanga'daki etrafi duvarlarla çevrili mahalledir.⁷⁰

1203'ten önce Pera'da yaşadıkları yerlerin 1267 yılında Cenevizlilere verilmesinden sonra buradaki Yahudilerin Vlanga bölgesine nakledildikleri tahmin edilmektedir.⁷¹ Ancak bazı Yahudilerin burada yaşamaya devam ettiği kaynaklarda görülmektedir.⁷² Belki de Pera'dan Vlanga'ya göç iki farklı zamanda olmuştur. Haliç'teki Venedik mahallesinde de bir kısım Yahudiler yaşıyordu.⁷³ 1293 yılına ait Arap tarihçi Cezerî'nin bir kaydı, bu tarihlerde şehirde Yahudilere ve Müslümanlara ait iki mahallenin bulunduğunu, burada on iki yıl yaşamış bir tüccarın verdiği bilgiye dayanarak bildirmektedir.⁷⁴ Aynı tarihlerde Patrik I. Athanasius'un imparator II. Andronikus'a yazdığı bir mektup da şehirde bir Yahudi mahallesinin varlığını ima etmektedir. Hümanist Maximos Planoudes da 1296'dan kısa bir süre sonra yazdığı mektupta, Prodrome kilisesinin hemen yakınında bulunan Vlanga semtinde Yahudi debbağların varlığından söz etmektedir.⁷⁵ 1350'lerde şehri ziyaret eden Novgorodlu

⁶⁸ Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine", p. 167; Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople", pp. 36-40.

⁶⁹ Joshua Starr, "The Status of the Jewries of the Levant After the Fourth Crusade", *Actes du VIe Congres International d'Etudes Byzantines, Paris 27 Juillet - A Aout 1948, Tome I*, Paris 1950, p. 200.

⁷⁰ Nicholas de Lange, "Byzantium", *The Cambridge History of Judaism, Volume 6: The Middle Ages: The Christian World*, (vol. ed. Robert Chazan), Cambridge 2018, p. 81.

⁷¹ Jacoby, "Les quartiers juifs de Constantinople", p. 194.

⁷² Sharf, "Constantinople", p. 182.

⁷³ Sharf, "Constantinople", p. 182.

⁷⁴ Jacoby, "Les quartiers juifs de Constantinople", p. 190, M. İzzeddin, "Un texte arabe inedit sur Constantinople le byzantine", *Journal asiatique*, 246 (1958), pp. 453-457 ve M. Treu, *Maximi monachi Planudis epistulae*, Breslau: 1886, 1890, n0 31, pp. 50-52. den naklen.

⁷⁵ Jacoby, "Les quartiers juifs de Constantinople", pp. 190-191, N. Banescu, "Le patriarche Athanase Ier et Andronic II Paleologue: etat religieux, politique et social de l'Empire", *Academie roumaine, Bulletin de la section historique*, 23 (1942), pp. 35-36'dan naklen.

Stefan da aynı bölgede sur kenarında yaşayan Yahudiler hakkında bilgi vermiştir.⁷⁶ Stefan, bu bölgedeki denize açılan kapılara “Yahudi Kapıları” dendiğini de zikrediyor.⁷⁷ Fetih sırasında bu bölgenin harap olduğu ve buranın Yahudi sakinlerinin Fatih’in emriyle Balat semtine nakledildikleri anlaşılıyor.⁷⁸

1334 yılında İstanbul’a gelen seyyah İbn Battuta, İmparator III. Andronikos’un sarayında tercüman olarak hizmet gören Suriyeli bir Yahudiye rastlamıştı.⁷⁹ Galata’daki Venedik ve Ceneviz mahallelerine de zaman zaman Yahudilerin gelip yerleştikleri bilinmektedir. Edirne’nin Osmanlı başşehri olmasından sonra İstanbul’daki Karaî Yahudilerinin bir kısmının veya tamamının bu şehre göç ettikleri anlaşılmaktadır. Böylelikle Karaî merkezi Edirne’ye taşınmıştı. Bu tarihten sonra Doğu Avrupa Yahudilerinin Edirne Karaîleriyle yoğun temasının olduğu bilinmektedir. Ancak Edirne Karaîleri İstanbul’un fethinden sonra sürgüne tâbi tutulmuş, bir kısmı İstanbul’a iskân edilmiştir. İstanbul’a yerleşmek istemeyen bazı Karaîler ise irtibatlarının bulunduğu Kırım’a göç etmişlerdir.⁸⁰

1391’de Barselona’daki Yahudi karşıtı ayaklanmadan sonra pek çok Yahudi İstanbul’a gelmişti.⁸¹ Yahudiler fırsat buldukça şehrin çeşitli yerlerine yerleşmişlerdir. Bu Yahudi mahallelerinden birinin günümüzde Eminönü adı verilen bölgedeki Yeni Cami’nin bulunduğu, Osmanlı döneminde Porta Ioudaika (Çıfıt Kapısı)’nın olduğu yer olduğu, Yahudi yerleşiminin Çıfıt Kapısı’ndan Sarayburnu yakınlarına kadar uzandığı ve bugünkü Topkapı Sarayı bahçesinin olduğu yerde bulunduğu düşünülmektedir. Diğer Yahudi yerleşimi ise Vlanga civarında olmalıdır.⁸² Vlanga’daki Yahudi mahallesinin fetih sırasında harap olduğu ve buradaki Yahudilerin fetihten sonra Fatih’in emri ile Balat’a yerleştikleri düşünülmektedir.⁸³ 1430’lu yıllarda İstanbul’a gelen Bertrandon de la Broquière, çok gelişmiş bir ticaret mahalli olan Pera’da Yahudiler ve Rumların bulunduğunu yazmaktadır.⁸⁴ İstanbul’un 1455’teki yılındaki ilk tahririnde, Galata’da Anton di Garzan ve Mahalle-i Yahudiyan adlı iki mahallenin sakinleri olarak Yahudilerin Hıristiyanlarla beraber yazıldıkları görülmektedir. İstanbul’da ise Yahudiler beş mahallede yazılmışlardır.⁸⁵ Galata’da yazılan bu Yahudilerin fetihten sonra

⁷⁶ Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*, pp. 37-38, 268.

⁷⁷ Majeska, *Russian Travelers to Constantinople*, pp. 37-38; Khitrowo, *Itinéraires Russes en Orient*, p. 121.

⁷⁸ Jacoby, “Les quartiers juifs de Constantinople”, p. 218.

⁷⁹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I, (çev., inc. ve notlar A. Sait Aykut), İstanbul 2004, s. 503.

⁸⁰ Dan Shapira, *Avraham Firković in Istanbul (1830-1832)*, Ankara 2003, p. 3.

⁸¹ Jacoby, “The Jewish Community of Constantinople”, pp. 37-40; D. Jacoby, “The Jews of Constantinople and their demographic hinterland”, *Constantinople and Its Hinterland*, (eds. Cyril Mango-Gilbert Dagron), Cambridge 1995, pp. 228-230.

⁸² Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi Oluşum Yılları, 1453-1566*, İstanbul 2010, s. 5-6, 8-9.

⁸³ Jacoby, “The Jewish Community of Constantinople”, p. 194.

⁸⁴ Bertrandon de la Broquière, *Denizşırı Seyahat*, (çev. İlhan Arda), İstanbul 2000, s. 207.

⁸⁵ İnalçık, *The Ottoman Survey of 1455*, pp. 369-373.

kaçmayarak Galata'da kaldıkları, sonraki yıllarda Galata'dan İstanbul'a sürgün edilmiş oldukları anlaşılmaktadır, zira Galata'nın kendi sayımlarında bu yıllardan itibaren tek bir Yahudiye dahi rastlanmaz.⁸⁶ Bernard Lewis'e göre, sayıları yüz civarında olan Cenevizli zengin Yahudi bu dönemlerde karşıdaki eski İstanbul şehrine, Haliç dolaylarına nakledilmiştir.⁸⁷

Fatih Sultan Mehmed, fethin akabinde asayiş sağlandıktan sonra, şehir halkından kaçanların evlerine dönebileceklerini ilân etmiş ve savaş esirlerinden kendi hissesine düşen beşte biri Haliç kıyılarına yerleştirmiştir. Padişah onlara ev vermiş ve vergi muafiyeti tanımış, diğer esirlerin de fidyelerini ödemeleri şartı ile şehre yerleşmelerine izin verilmiştir. Fatih, İstanbul'dan ayrılmadan önce Rumeli ve Anadolu'dan bir kısım varlıklı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi ailelerin İstanbul'a gönderilmesini emreden fermanlar çıkarmış, Anadolu ve Rumeli'den 4000'er ailenin İstanbul'a yerleştirilmesini emretmişti.⁸⁸ B. Lewis'e göre, bu uygulamanın maksadı iktisadî alanda faal, ama siyasî bakımdan güvenilir bir halkı şehre sokmaktı. Bu yolla herhalde hoşnutsuz durumdaki Hıristiyan tacirlere iktisadî faaliyette tehlikeli olabilecek boyutta bir rol tanımadan şehrin gelişmesini teşvik etmek mümkün olabilecekti.⁸⁹ Başlangıçta direnmeler ve çeşitli zorluklarla karşılaşan iskân siyaseti uzun vadede başarılı oldu. Meselâ, Saruhan, Balıkesir gibi bölgelerden gelenler şehirden kaçmışlardır. Sonra ilave tedbirlerle şehir hızla gelişti. Bu sırada Aşkenazi Haham İshak Sarfati, 1454'te Svabya, Stirya, Moravya, Macaristan ve Ren vilayetlerindeki bütün Yahudilere İbranice bir mektup göndererek, onları ülkelerini terk etmeye ve yeni Yahudi vatanına gelip yerleşmeye teşvik etti.⁹⁰ Ancak mecburî iskâna tâbi tutulanların bundan memnun olmayacakları açıktır. Sürgüne tâbi tutulan bazı Yahudilerin durumlarından şikâyet eden bazı mektupları günümüze intikal etmiştir.⁹¹ Zaman zaman böyle şikâyetlerde bulunmalarına rağmen sürgünlerin durumu fena sayılmazdı. Zira, sürgünlerin şehre yerleşmesi üzerinden çok zaman geçmeden, İstanbullu Yahudiler, büyük sermayeli ticaretin geleneksel alanlarında sivrilmişlerdi.⁹²

Fatih'in sürgün siyaseti neticesinde 1456'da Rumeli'den sürülen Yahudiler şehre yerleştirildiler. İzdinli 42 Yahudi aile Samatya'ya, Filibeli 38 Yahudi aile Topkapı'ya yerleştirildiler. Öbür göçmenler ise, Edirne, Niğbolu, Tırhala gibi yerlerden gelmişlerdi. Edirneli Yahudilerin Bahçe Kapısı civarında iskân edildikleri ve aynı adla bir mahalle teşkil ettikleri vakfiyelerde verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.⁹³

⁸⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 15.

⁸⁷ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 142.

⁸⁸ İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 221.

⁸⁹ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 142.

⁹⁰ Franco, *Essai sur L'Histoire des Israelites*, pp. 34-35.

⁹¹ Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews", pp. 119-120.

⁹² Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 222.

⁹³ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 18.

İstanbul'un fethine şahit olan Ermeni şairi Ankaralı Abraham, Ankara'dan dört Ermeni'nin de İstanbul'a nakledildiğini bildiriyor.⁹⁴ Fetih'ten sonra Balat'a ilk yerleşen Yahudiler, Makedonya'nın Kasturiya şehrinden (Kesriye) göç eden yüz kadar aileydi.⁹⁵ Göçmen grupları genellikle bir mahalleye veya manastıra yerleşirdi. Rumların, Müslümanların ve Yahudilerin bir binada yaşadıkları da oluyordu. 1456'da Samatya'da 42 Yahudi, 14 Rum ve 13 Müslüman aile vardı.⁹⁶ İstanbul'u yeniden canlandırma çabalarının bir parçası olarak, Osmanlılar imparatorluklarının diğer bölgelerinden çok sayıda nüfus getirdiler. Bunlar arasında, Edirne Yahudilerinin çoğunluğu da dahil olmak üzere, Balkanlar ve Batı Anadolu'da kırktan fazla şehir ve kasabadan Yahudiler vardı. Bu durum, göçmenlerin İstanbul'da kurdukları sinagogların ve cemaatlerin adlarına da yansımıştı. Gelibolu, Enez, Dimetoka, Üsküp, Selânik, Tire ve benzeri asıl memleketlerine atıfta bulunan isimlerdir.⁹⁷

Selânik'ten sürgün edilenlerin İstanbul'a ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Bunların 1455-1457 yılında Selânik'ten geldiği tahmini⁹⁸ isabetli olmayabilir. 1455 tahririnde Selânik Yahudilerine ait bilgi bulunmamaktadır. Bu tahrirde ait defterin son zamanlarda bulunan parçasında⁹⁹ da Selânik Yahudileri hakkında bir bilgi olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Selânik Yahudilerinin bu tahrirden sonraki hangi yılda İstanbul'a iskân edildiklerini bilemiyoruz. Bu iskân tarihinin 1457-1462 tarihleri arasına yerleştirilebileceği vakfiyelerden hareketle tahmin edilebilir. 1462 tarihinden önce Selânik Yahudilerinin İstanbul'da bulunduğunu gösteren bir kayıt bilinmemektedir.

Selânik Yahudilerinin İstanbul'un hangi mahallelerinde yerleştirildiklerini de tam olarak bilinmemektedir. Ancak bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. 1462/63 yılında tanzimine başlanan¹⁰¹ ve 1471/72 yılında tamamlanan¹⁰² Fatih Sultan Mehmed vakfiyelerindeki kayıtlardan Bahçekapı-Eminönü bölgesinde Yahudilerin, Fil Damı mahallesinde Müslümanların, Yahudilerin, Rumların ve liman sahili boyunca genellikle Yahudilerin bulunduğu görülüyor. Fil Damı mahallesi E. H. Ayverdi'ye göre Zeyrek Yokuşu'nun alt başındaki su mahzeni

⁹⁴ Agostino Pertusi, *İstanbul'un Fethi, C. 2: Dünyadaki Yankısı*, (terc. Mahmut H. Şakiroğlu), İstanbul 2006, s. 260.

⁹⁵ Naim A. Güleriyüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri*, Cilt: I – İstanbul, İstanbul 2018, s. 41, Michael Molho, *Histoire des Israelites de Castoria*, Thessaloniki, 1938, [AAIU. U188], p. 20'den naklen.

⁹⁶ İnalçık, "İstanbul – Türk Devri", s. 232-233.

⁹⁷ Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, p. 6.

⁹⁸ Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews", p. 118.

⁹⁹ İnalçık, *İstanbul Tarihi Araştırmaları*, s. 3.

¹⁰⁰ Bu defter parçasını yayıma hazırlayan Doç. Dr. Uğur Altuğ'dan aldığımız bilgi.

¹⁰¹ *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 7 (vakfiye 37-38.)

¹⁰² *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyesi*, (çev. Ahmet Beyatlı), Ankara 2013, s. VIII, n. 6.

civarındadır.¹⁰³ Ancak bizim tahminimize göre bu mahalle Eminönü semtindeki Orye Kapısı (Porta Neorion/Bahçekapı) yakınında olmalıdır. Zira Fatih vakfiyesi Fil Damı'nın Edirneli Yahudiler Mahallesi'nde bulunduğunu bildirmektedir.¹⁰⁴ Yerasimos'a göre de, Fil Damı mahallesi aynı bölgede, Balıkpazarı kapısının içinde, muhtemelen Mısır Çarşısı'nın tam yerinde bulunmakta idi.¹⁰⁵ Edirneli Yahudiler Mahallesi ise, aynı vakfiyede bahsettiğimiz yerde, Orye Kapısı yakınında görünmektedir.¹⁰⁶ Selânik menşe'li Edirne Yahudileri gibi doğrudan Selânik'ten sürgünle gelen Yahudilerin de bu mahalleye iskân edilmiş oldukları düşünülebilir. Aynı bölgede olan Bâbu's-Semek (Balık Pazarı Kapısı) yakınında Sirozlu Yahudi Alen'in mülkünün kaydedilmiş olması¹⁰⁷ da Selânik Yahudilerinin bu bölgede iskân edildiklerinin bir delili olabilir. XVII. asra ait Tahrir Defterlerinde "Selânik Büzürk" ve "Selânik Küçük" cemaatleri zikredilmekte ise de bunların hangi mahallede buldukları bildirilmemektedir.¹⁰⁸ Ancak, bu cemaatlerin mensuplarının çoğunun, Hubyar ve Hâce Paşa'nın komşu semtlerinde yaşadığı bilindiğinden cemaatin aslen Eminönü ile Sirkeci arasındaki deniz duvarının arkasında bulunması mümkün görünmektedir.¹⁰⁹ Bâb-ı Orya çevresinde Edirne'den getirilen Karaîler ve daha doğuda Selânik'ten gelenler vardı.¹¹⁰ Sonraki asırlara ait kayıtlar, bu cemaatin fertlerinin şehrin farklı Yahudi mahallelerine dağılmış durumda olduğunu göstermektedir.¹¹¹ 1546 tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterinde "mahalle-i Selânik" kaydı ile kastedilenin de bu bölge olduğu düşünülmektedir.¹¹² Vakfiyeden, bu bölgede kalabalık bir Yahudi nüfusunun yaşadığı görülmektedir. Bilindiği gibi Edirne Yahudileri Karaî mezhebine mensuptur. Selânik'ten gelen Yahudilerin de bir kısmı Karaî'dir. En azından bu mezhepten olanların, eğer kendi tercihleri sorulmuşsa bu mahalleye yerleşmek isteyecekleri beklenebilir. Zira, Rabbanî ile Karaî Yahudileri arasında asırlar öncesine dayanan bir ihtilâf vardı. Bu ihtilâf Selânik ve İstanbul'da büyük gerginliklere yol açmıştı. O yüzden Bizans devrinde İstanbul'daki bu iki Yahudi cemaati arasına bir duvar çekilmişti.¹¹³ Evliya Çelebi de

¹⁰³ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 21.

¹⁰⁴ "Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfiyesi", s. 29 (vakfiye sayfası).

¹⁰⁵ Stéphane Yerasimos, "La communauté juives d'Istanbul à la fin du XVIe siècle", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, XXVII (1995), p. 121.

¹⁰⁶ "Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfiyesi", s. 32.

¹⁰⁷ *Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyesi*, s. 231.

¹⁰⁸ Uriel Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century," *Oriens*, 6/2 (1953), p. 300.

¹⁰⁹ Yerasimos, "La communauté juives d'Istanbul", p. 124.

¹¹⁰ Stephanos Yerasimos, "La Fondation d'Istanbul Ottomane", *7 Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage*, (ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur), İstanbul 2001, p. 222.

¹¹¹ Yerasimos, "La communauté juives d'Istanbul", p. 114.

¹¹² Barkan, Ömer Lütfi – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, İstanbul 1970, s. 12.

¹¹³ Jacoby, "The Jewish Community of Constantinople", pp. 31, 32, 36; Jacoby, "The Jewish Communities of the Byzantine", p. 165.

Selânik Yahudilerinin Çıfıt Kapısı ve Tekfur Sarayı taraflarına iskân edildiklerini bildirmektedir.¹¹⁴ Balat semtinde Selaniko Sinagogu'nun bulunmasına dayanılarak Selânik Yahudilerinin buraya yerleştirildiği görüşü ileri sürülmüştür.¹¹⁵ Selânik Yahudilerinin bir kısmının Fetihten sonra veya daha sonraki bir devirde buraya yerleşmiş olmaları mümkündür. Bu sinagog, 1660 yangınından sonra Bahçekapı semtinden Balat'a gelenler tarafından yapılmış olabilir. Fatih Sultan Mehmed vakfiyeleri hemen hemen her semtte az veya çok Yahudinin yaşadığını göstermektedir. Fetihten sonraki yıllarda üç dinin mensuplarının karışık olarak yaşadıkları, zamanla mahallelerin dinlere göre ayrıldığı anlaşılmaktadır. 1597 yılında, Valide Camii'nin yapımına başlandığında Eminönü Yahudileri (yaklaşık 100 hane) Hasköy'e taşındı. 1727'de cami yakınında Balık Pazarı Kapısı'nın dışında yaşayan Yahudilere mülklerini Müslümanlara satarak diğer Yahudi mahallelerine taşınmaları emredildi. Bundan böyle Hasköy, Yahudilerin yoğun olduğu tek bölge haline geldi.¹¹⁶

Selânik'ten sürgünle iskân edilen Yahudiler Bizans döneminde burada yaşayan Romanyotlara katıldılar ve onların tabi oldukları nizama tabi oldular. Yalnız sürgünle gelenlerin yirmi yıl iskân edildikleri yerlerden ayrılmaları yasaktı. Ancak bu yasağın zaman zaman delindiği bilinmektedir. Yahudilerin şehirdeki hayatları İslâm geleneklerine göre tanzim ediliyordu ama bunun dışına çıkıldığı veya İslâm anlayışına yeni bir yorum getirildiği de çok sık görülüyordu. Meselâ, Müslümanlarınkinden daha yüksek yapılar inşa etme yasağı 16. Yüzyıl İstanbul'unda uygulanmıyordu. Moşe Hamon adlı bir Yahudi dört katlı taş bir bina inşa etme hakkını elde etmişti. Yosef Nasi, teyzesi ve diğer Yahudi ileri gelenleri, saray gibi evlere sahipti.¹¹⁷ Bu gibi misaller zengin Yahudilerin, tıpkı Müslümanlar gibi, statü sembollerini satın alabildiklerini göstermektedir.¹¹⁸

1477 tarihli bir arşiv vesikasında, dönemin İstanbul'unda Yahudilere ait 1.647 hane bulunduğu ve bu rakamın toplam nüfusun %11'ini oluşturduğu görülmektedir.¹¹⁹ Cizye defterlerinde verilen bilgiler Fatih döneminin sonlarında 1.647 hane olan Yahudilerin şu ana gruplardan oluştuğunu göstermektedir: Fetih öncesi Yahudileri, Edirne'den getirilen ve Liman bölgesine yerleştirilen Karaîler, daha sonra Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinden sürülüp getirilen Rabbanîler ve Karaîler. Fatih dönemi vakıflarının cizye defterleri (BOA, TD, nr. 240) adı geçen

¹¹⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 114.

¹¹⁵ Yahya Başkan, "İstanbul'un Fethi ve Yahudiler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11/3 Eylül (2014), s. 73, Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları", *Dünü ve Bugünü İle Haliç Sempozyum Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2004, s. 147, Mustafa Yeşildal, *Balat'taki Yahudi Kurumlarının Tarihsel Gelişim Süreci* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 55, 56'dan naklen.

¹¹⁶ İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 236.

¹¹⁷ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 20, Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien (1554-1555)*, (ed. F. Babinger), Münih-Leipzig, 1923, 113 ve 207'den naklen.

¹¹⁸ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 20.

¹¹⁹ Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında*, s. 80-81; İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 233.

Yahudi gruplarının sayılarını ve hanelerini vermektedir. Öyle görünüyor ki fetih sırasında Fatih Yahudilere aman vermiş ve onları hanelerinde bırakmıştır. Fetihden sonraki durumu gösteren 1545 tarihli BOA, TD, nr. 240'da 110 Yahudi ailesi kayıtlıdır. Sonra bu sayı sürgünlerle hızla artmıştır. Büyük göçten önce 1489'da İstanbul'da toplam Yahudi hanesi 2.027'ye yükselmiştir.¹²⁰

Fatih Sultan Mehmed Camii ve İmaretine ait 1540 tarihli bir tahrir defteri (BA, TD, nr. 210), cizyeleri bu vakfa ait olmak üzere, İstanbul'a yerleştirilmiş olan Hıristiyan ve Yahudilerin miktarlarıyla geldikleri yerler ve İstanbul'da sakin oldukları semtler hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Yahudilerin Gelibolu, İnoz, Dimetoka, Üsküb, Ustrumca, Ohri, Ağrıboz, İstefe, İzdin, Selânik gibi şehirlerden ve kasabalardan geldikleri kaydedilmiştir. Bunların toplamı 41'dir. Bunlardan başka İspanya Yahudileri ve Aşkenaziler de vardır.¹²¹ Bu kayıtlar bize İstanbul'un iskânı için ne kadar geniş bölgelerin nüfusunda hareketlenme olduğunu göstermektedir. Ancak bu liste tam değildir. Çünkü bu kayıтта cizyelerini merkezî hazineye verenler yer almamıştır. Onlar cizye defterinde kayıtlıdır. Nitekim, İstanbul, Galata ve Üsküdar'da oturan Yahudilere ait 1691-92 tarihli bir cizye defterinde 3.509 nefer cizye mükellefi kayıtlıdır. Bu defterde kendi arzularıyla gelenler ve sürgünler ayrı ayrı gösterilmiştir. Sürgünler arasında İzdin, Ağrıboz, Dimetoka, Selânik, Niğbolu, Yanbolu, Karaferye, Ohri, Kesriye, İştib, Siroz, Tire, Sinop ve Adalya'dan gelenlerle Samatya Kuruçeşme Yahudileri ve 60 nefer Musa Peygamber evladı mevcuttur.¹²² İstanbul Yahudileri, sinagogları etrafında ayrı ayrı cemaatler halinde ruhanî ve idarî birimler olarak teşkilatlanmıştır. Yahudilerin XVI. yüzyılın ortalarında 40-45 sinagog ve cemaatle 42 okulları vardı ve nüfusları 15.035'e ulaşmıştı.¹²³ 1535 tarihli bir vesikaya göre ise, İstanbul'da Yahudilere ait 8.070 hane bulunmaktaydı.¹²⁴ 1871'de surların içinde 284 Müslüman, 24 Rum, 14 Ermeni ve 9 Yahudi mahallesi vardı.¹²⁵ Bu tarihte Balat'ta bulunan Pol Yaşan (Eski Şehir) ve Pol Hadaş (Yeni Şehir) sinagoglarının cemaatlerinin İstanbul kökenli Yahudiler olduğu ve 1540, 1595, 1608 ve 1623 tarihli vergi defterlerinde yer alan İstanbul Büzürk ve İstanbul Küçük cemaatlerinin bunları temsil ettiği sanılmaktadır.¹²⁶

İstanbul'a sürgünle gelen ve vergilerini Fatih'in vakfına ödeyen Romanyotların İstanbul'dan ayrılmaları yasaklanmıştı ve Osmanlı yetkilileri onları orada tutmak için özel tedbirler alıyorlardı; eski vatanlarındaki ekonomik

¹²⁰ İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 235.

¹²¹ Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XV-XVI.

¹²² Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s. XVI.

¹²³ İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 235.

¹²⁴ Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, s. 142.

¹²⁵ İnalçık, "İstanbul - Türk Devri", s. 229.

¹²⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 11-12.

menfaatlerini korumaya çalışan sürgünler, bu konuda güçlük çekiyordu.¹²⁷ Ancak vergi tahsilatı gibi işlerde çalışan Yahudi mültezimlerin Balkanlar'da ve başka yerlerde faaliyette buldukları bilinmektedir. 877/1472 civarında başlayan kayıtlar, yaklaşık yirmi yıl önce İstanbul'a gönderilen Yahudilerin Balkanlar'daki ekonomik bağlarını koruduklarını veya yeniden kurduklarını göstermektedir. Meselâ, iki farklı ortak grubu, Siroz bölgesindeki has ve zeamet arazilerinden gelir toplama hakkını elde etmiştir. İmtiyaz sahibi olan altı ortağın dördü İstanbul'daki Salona cemaatinden, biri Selânik cemaatinden ve biri Niğbolu'dan idi. Resmî olarak İstanbul'da ikamet eden vergi tahsildarları ve sarraflar, yılın büyük bir bölümünü çıkarlarının gerektirdiği yerlerde geçirmekte idiler.¹²⁸ Arşiv vesikaları, Enez'de, çeşitli İstanbul cemaatlerinden Yahudilere Hıristiyan cizye vergisi ve diğer vergilerin tahsilatının emanet edildiğine dair bilgiler ihtiva etmektedir. İstanbul'daki Selânik cemaatinden bir Yahudi, Selânik tuz vergilerini topluyordu. Yahudilerin Balkan vilayetlerinin ekonomik işlerine büyük ilgi duydukları, ancak İstanbul'un onların üssü ve merkezi olarak kaldığı anlaşılmaktadır.¹²⁹

Osmanlı Yahudileri, XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî hayatının en önemli unsurlarından biriydi.¹³⁰ Osmanlı Yahudileri başta mültezimlik olmak üzere devletin birçok iktisadî hizmet alanında vazife görüyorlardı. Bunlardan biri de sikke basımı idi. Yahudiler 1492 öncesinde İstanbul'da ve başka vilayetlerde bu teşebbüslere katıldılar. 1480'lerin başında, İstanbul, Gelibolu, Novo Brdo, Üsküp ve Siroz darphaneleri Yahudilerin ellerinde idi. Bazı durumlarda, bir Müslüman emin iken bir Yahudi nâzır olurdu. Madenî paraların fiilen basılmasına ek olarak, Yahudiler, basılan sikkelerin dağıtım ve geri çağırma sisteminde de son derece önemli bir rol oynadılar. Bu dönemde Yahudilerin elinde kaç adet darphane olursa olsun, dağıtım ve takas sistemine Yahudi sarraflar hâkim oldu. Meselâ, Siroz, Silistre, Niğbolu ve Tırnova'da 886/1476-77'de İstanbul darphanesine ödeme yapan dokuz sarraftan yedisi Yahudiydi.¹³¹

İstanbul'da Bizans devrinde Rabbanî ve Karaî mezheplerinden Yahudiler arasında inanç ve geleneklerin farklılığı sebebiyle ihtilaf yaşıyordu. Bu anlaşmazlığın Osmanlı devrinde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut dört Yahudi topluluğu -Romanyot, Sefarad, Aşkenazi ve Musta'rib (Arapça konuşanlar)- keskin bir şekilde bölünmüşlerdi. Bunlardan başka farklı bir mezhebe mensup olan Karaîler de vardı. Bu bölünme çoğunlukla iki ana

¹²⁷ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 46, Haham Yosef Taitazaq, *Responsa*, (ed. M. Benayahu), Kudüs 1987, 57: 219-22'den naklen.

¹²⁸ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, pp. 111-114.

¹²⁹ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, pp. 111.

¹³⁰ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, p. 101.

¹³¹ Epstein, *The Ottoman Jewish Communities*, p. 112-113, Halil Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1963), s. 184, 199'dan naklen.

faktöre bağlıydı: menşeyi ve gelenekler. Sefaradlar, İspanya'da, Portekiz'de ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî ve kültürel başarılarından, gelişen Osmanlı ekonomisine, İmparatorluğun ilim hayatına ve silah sanayiine bir dereceye kadar katkılarından ve Osmanlı sarayında etkili konumlara ulaşmadaki başarılarından dolayı gurur duyuyorlardı.¹³² Bu sebeple 1492'den sonra İspanya'dan gelen Sefaradlar ve çeşitli devirlerde İstanbul'a gelen Aşkenaziler ile İstanbul'un eski Yahudileri olan Romanyotlar arasında zaman zaman gerginlikler yaşandığı bilinmektedir. İspanya, Portekiz ve Güney İtalya'dan göç eden Sefaradlar, çok geçmeden, rafine kültürel gelenekleri ve daha fazla sayıları sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler arasında hâkim topluluk oldular.¹³³ Sefarad üstünlüğüne karşı güçlü ve sürekli bir direniş, yalnızca Yunanca konuşan iki topluluktan geldi: ülkedeki en eski Yahudi cemaati olmaktan gurur duyan Romanyotlar ve inançları ve gelenekleri bakımından diğerlerinden farklı olan Karailer.¹³⁴ Romanyot, Sefarad ve Karaî Yahudi cemaatleri XVII. yüzyıla kadar farklı kimliklerini devam ettirdiler; fakat 1633 ve 1660 yangınları sonucu meydana gelen iskân değişiklikleri sebebiyle cemaatler karıştı ve sonuçta bir cemaat oldular. Bu yangınların (ve aynı dönemdeki çeşitli veba salgınlarnın) bir sonucu olarak birçok Yahudinin yeni mahallelere taşınması, topluluğun iç yapısında derin değişikliklere sebep oldu. Aynı kökene sahip insanlar tarafından kurulan ve genellikle sinagogları çevresinde aynı mahallede yoğunlaşan bağımsız cemaatlere dayanan eski düzen, İmparatorluğun birçok yerinde tamamen çöktü. Yangınları takip eden yeniden yapılanma sırasında birçok Romanyotun Sefarad cemaatlerine katıldığı görüldü. Bu dönemde Romanyotlar nihayet üstünlüğüne çok uzun süre direndikleri Sefaradlara yenildiler. İstanbul'daki Romanyotlar, atalarının dilinden vazgeçip Sefaradlar tarafından konuşulan İspanyolca'yı benimseyerek Sefaradlar arasında asimile oldular. İber Yahudileri, son beş yüz yıl boyunca, İstanbul'daki Yahudi gruplarının hemen hemen hepsini -Aşkenaziler, İtalyanlar, Fransızlar ve bilhassa Romanyotları- asimile etmiştir.¹³⁵

Makalemizde izah ettiğimiz bilgilerden Selânik'ten sürgün olarak İstanbul'a iskân edilen Yahudiler sürgünden kaynaklanan sıkıntıları atlattıktan sonra şehrin iktisadî hayatında müessir bir unsur olarak öne çıktıkları anlaşılmaktadır. İstanbul, Selânik sürgünlerinin yerleşmesinden 40 yıl sonra İspanya ve başka ülkelerden gelen yeni Yahudi göçüne sahne olmuştur. Romanyot diye adlandırılan Bizans Yahudileri ile İspanya'dan gelen Sefaradlar ve Doğu Avrupa ülkelerinden gelen Aşkenazlar arasında kültür ayrılığı kendini göstermiştir. Eskiden beri mevcut olan Rabbanî ve Karaî mezhepleri ihtilafı yeni gelenlerle büyüyerek devam etmiş, mezhep ayrılığı ve

¹³² Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden 1984, s. 13. H. J. Zimmels, *Ashkenazim and Sephardim*, London 1958, pp. 43-45'ten naklen.

¹³³ Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire*, p. 12.

¹³⁴ Heyd, "The Jewish Communities of Istanbul", p. 308.

¹³⁵ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin*, s. 87; Heyd, "The Jewish Communities", p. 313.

iktisadî konulardaki rekabet sebebiyle İstanbul'da yaşayan muhtelif mezheplere ve sosyal gruplara mensup Yahudiler arasında zaman zaman gerginlikler yaşanmış, bu rekabette zamanla daha güçlü bir unsur olan Sefaradlar ön plana çıkmış ve Yahudi cemaatlerine her bakımdan hâkim olmuşlardır. Sefarad Yahudilerinin dili olan İspanyolca'nın bütün Yahudiler tarafından konuşulmaya başlaması da bunu göstermektedir.

Kaynaklar

A. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

TT.d 3 numaralı Selânik Mufassal Tabrir Defteri.

TT.d 7 numaralı Selânik Mufassal Tabrir Defteri.

TT.d 403 numaralı Selânik Mufassal Tabrir Defteri.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadîme Arşivi (TKGMA)

TD 186 numaralı Selânik Mufassal Tabrir Defteri.

B. Neşredilmiş Vesikalar ve Diğer Kaynaklar

Barkan, Ömer Lütfi – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tabrir Defteri 953 (1546)*, İstanbul 1970.

Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, (transl. and ed. A. Asher), Vol. I: Text, Bibliography, and Translation, London and Berlin 1840.

BNCM: “SN 16/35 [Selânik Mufassal Tahrir Defteri parçası]”, (ed. Bistra A. Cvetkova), *Fontes Turcici Historae Bulgaricae*, XIV, Sofia 1972, s. 386-402.

Bertrandon de la Broquière, *Denizşarı Seyahat*, (çev. İlhan Arda), İstanbul 2000.

Dernschwam, Hans, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinople und Kleinasien (1554-1555)*, (ed. F. Babinger), Münih-Leipzig 1923.

Dukas, *İstanbul'un Fetih: Dukas Kroniği (1341-1462)*, (çev. V. Mirmiroğlu), İstanbul 2013.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I, (çev., inc. ve notlar A. Sait Aykut), İstanbul 2004.

Evliya Çelebi Mehmed Zillî ibn Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Birinci cild, (tabii Ahmed Cevdet), Dersaadet 1314.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Ankara 1938.

Fatih Sultan Mehmed'in 877/1472 Tarihli Vakfiyesi, (çev. Ahmet Beyatlı), Ankara 2013.

“Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya Vakfiyesi”, (terc. Ahmed Akgündüz-Said Öztürk-Yaşar Baş), *Fatih: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bülteni Ayasofya Özel Sayısı*, Ocak-Mart (2014), s. 29-246.

Haham Yosef Taitazaq, *Responsa*, (ed. M. Benayahu), Kudüs 1987.

İnalçık, Halil, *The Ottoman Survey of 1455, The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, İstanbul 2012.

Kritovulos, *İstanbul'un Fetih*, (çev. Karolidi, haz. Muzaffer Gökman), İstanbul 1967.

The Alexiad of Anna Comnena, (transl. E. R. A. Sewter), Bungay 1969.

Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, (haz. A. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

C. Araştırmalar ve İncelemeler

- Akhiezer, Golda, "Byzantine Karaism in the Eleventh to Fifteenth Centuries", *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden-Boston 2011, pp. 723-761.
- Aydın, Mehmet, "İstanbul'un Fethinden Önce ve Sonra İstanbul'daki Yahudi Cemaatleri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2002), s. 5-25.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958.
- Banescu, N., "Le patriarche Athanase Ier et Andronic II Paleologue: etat religieux, politique et social de l'Empire, Academie roumaine", *Bulletin de la section historique*, 23 (1942), pp. 28-56.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 11, 1949-1950, s. 524-569.
- Başkan, Yahya, "İstanbul'un Fethi ve Yahudiler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11/3 (Eylül 2024), s. 63-84.
- Bowman, Steven B., *The Jews of Byzantium 1204-1453*, Alabama 1985.
- Demirkent, Işın, "İstanbul - Tarih: Kuruluşundan Fethine Kadar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 23, s. 205-212.
- Dusteler, Eric R., *İstanbul'daki Venedikliler: Yeniçağ Başlarında Akdeniz'de Millet, Kimlik ve Bir Arada Varoluş*, (çev. Taciser Ulaş Belge), İstanbul 2012.
- Epstein, Mark Alan, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Freiburg 1980.
- Eyice, Semavi, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *TTK Atatürk Konferansları VII: 1975*, Ankara 1980, s. 89-182.
- Franco, M., *Essai sur L'Histoire des Israelites de L'Empire Ottoman*, Paris 1897.
- Du Fresne, *Histoire byzantine II*, Paris 1680.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul 1947.
- Goitein, S. D., "Eduyot qedumot min ha Geniza al qehillat Saloniki", *Sennot*, 2 (1971-1978), pp. 11-33.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk, "Haliç Yahudileri ve Sinagogları", *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyum Bildirileri Kitabı*, İstanbul 2004.
- Güleryüz, Naim A., "Tarih Boyunca İstanbul'da Yahudi İkamet Bölgeleri", *Tarih İçinde İstanbul: Uluslararası Sempozyum - Bildiriler*, İstanbul 2011, s. 309-319.
- _____, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri*, Cilt: I – İstanbul 2018.
- Hacker, J. R., "Ottoman Policy towards the Jews and Jewish Attitudes towards the Ottomans during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (eds. B. Braude and B. Lewis), Cilt I, The Central Lands, 117-126, New York 1982, pp. 117-126.
- Hagouel, Paul Isaac, "History of the Jews of Thessaloniki: From Jews to Hellenes, From Antiquity to Modern Times", *Jews in Macedonia: History, Tradition, Culture, Language and Religion, On the Occasion of the 70th Anniversary of the Renewal of the Jewish Community in Macedonia After the Second World War (1944-2014)*, *International Scientific Conference, MASA, 18-19 December 2014, Skopje*, Skopje 2015, pp. 31-35.

- Heyd, Uriel, "The Jewish Communities of Istanbul in the Seventeenth Century," *Oriens*, 6/2 (1953), pp. 299-314.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. Enver Ziya Karal), Ankara 1975.
- İnalçık, Halil, "Jews in the Ottoman Economy and Finances, 1450-1500", *The Islamic World From Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, (eds. C. E. Bosworth and others), Princeton 1989, pp. 513-550.
- _____, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", (çev. Oktay Özel), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara 2000, s. 443-472.
- _____, "İstanbul - Türk Devri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, 23, s. 220-239.
- _____, "Fâtih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası", (terc. Fahri Unan), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3 (2015), s. 215-225.
- _____, *İstanbul Tarihi Araştırmaları: Fetih'ten sonra İstanbul'un Yeniden İnşası, Bilâd-i Selâse: Galata, Eyüp, Üsküdar*, İstanbul 2019.
- İzzeddin, Mehmed, "Un texte arabe inedit sur Constantinople le byzantine", *Journal asiatique*, 246 (1958), pp. 453-457.
- Jacoby, D., "Les quartiers juifs de Constantinople a l'epoque byzantine", *Byzantion*, 37 (1967), pp. 167-227.
- _____, "The Jews of Constantinople and their demographic hinterland", *Constantinople and Its Hinterland*, ed. Cyril Mango and Gilbert Dagron, Cambridge 1995, pp. 221-232.
- _____, "The Jewish Community of Constantinople from the Komnenan to the Palaiologan Period", *Vizantijskiy Vremennik*, 55/2 (80) (1998), pp. 31-40.
- _____, "The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution", *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, (eds. Nicholas de Lange and others), Tübingen 2009, pp. 157-181.
- De Khitrowo, B., *Itinéraires Russes en Orient*, Geneve 1889.
- De Lange, Nicholas, "Jewish education in the Byzantine Empire in the twelfth century", *Jewish education and learning*, (eds. G. Abramson-T. Parfitt), Chur, 1994, pp. 115-128.
- _____, "The Hebrew Language in the European Diaspora", *Studies on the Jewish Diasporas in the Hellenistic and Roman periods*, (eds. B. Isaac-A. Oppenheimer), Tel Aviv 1996, pp. 109-137.
- _____, "Hebrews, Greeks or Romans? Jewish culture and identity in Byzantium", *Strangers to themselves: the Byzantine outsider (Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998)*, (ed. Dion C. Smythe), Aldershot 2000, pp. 105-118.
- _____, "Byzantium", *The Cambridge History of Judaism, Volume 6: The Middle Ages: The Christian World*, (vol. ed. Robert Chazan), Cambridge 2018, pp. 76-97, 884-885.
- Levy, Avigdor, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton, New Jersey 1992.
- Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, (çev. Bahadır Sina Şener), Ankara 1996.
- Lowry, Heath W., "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the Year 1478", *Diptiha* (1980-1981), pp. 254-292.
- _____, "From Lesser Wars to the Mightiest War: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century", *Continuity*

- and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, (eds. Anthony Bryer-Heath Lowry), Birmingham 1986, pp. 323-338.
- Majeska, George, P., *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington 1984.
- Millingen, Alexander Van, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899.
- Molho, Michael, *Histoire des Israelites de Castoria*, Thessaloniki, 1938.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion - Konstantinopolis - İstanbul*, (çev. Ülker Sayın), İstanbul 2001.
- Nehama, Jos., *Histoire des Israelites de Salonique, Tome I: La Communauté Romaniote – Les Sefaradis et leur Dispersion*, Salonique 1935.
- Nigdelis, Pantelis M., “Synagoge(n) und Gemeinde der Juden in Thessaloniki: Fragen aufgrund einer neuen jüdischen Grabinschrift der Kaiserzeit”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 102 (1994), pp. 297-306.
- Pala, Ayhan, “Aksaraylıların İstanbul'da İskân”, *Aksaray ve Cemaleddin-i Aksarayî Sempozyumu*, 22-23-24 Ekim 1993, İstanbul 1994, s. 71-74.
- , *XV-XVI. Yüzyıllarda Selânik Şehri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.
- Pertusi, Agostino, *İstanbul'un Fethi, C. 2: Dünyadaki Yankısı*, (terc. Mahmut H. Şakiroğlu), İstanbul 2006.
- Rozen, Minna, *İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi Oluşum Yılları, 1453-1566*, İstanbul 2010.
- Sahillioglu, Halil, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII/1-2 (1963), s. 145-218.
- Schneider, Alfons Maria, “XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu”, *Belleten*, XVI/61-64 (1952), s. 35-48.
- Shapira, Dan, *Avraham Firkovicz in Istanbul (1830-1832)*, Ankara 2003.
- Sharf, Andrew, “Constantinople”, *Encyclopaedia Judaica*, (ed. Fred Skolnik), 2nd ed., p. 182.
- Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden 1984.
- Starr, Joshua, *Romania: The Jewries of the Levant After the Fourth Crusade*, Paris 1949.
- , “The Status of the Jewries of the Levant After the Fourth Crusade”, *Actes du VIe Congres International d'Etudes Byzantines, Paris 27 Juillet – A Aout 1948, Tome I*, Paris 1950, pp. 199-204.
- Tekindağ, M. C. Şehâbeddin, “İstanbul - Türk Devri”, *İslâm Ansiklopedisi*, V/II, s. 1199-1214.
- Treu, M., *Maximi monachi Planudis epistulae*, Breslau 1886, 1890.
- Ursinus, Michael, “An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454-1455)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3”, *Südost-Forschungen*, XLV (1986), pp. 25-36.
- Ülgen, Ali Saim, *Fatih Devrinde İstanbul, 1453-1481*, Ankara 1939.
- Vulic, N., “Inscription grecque de Stobi”, *Bulletin de correspondance hellenique*, 56 (1932), pp. 291-298.

- Yerasimos, Stéphane, “La communauté juives d’Istanbul à la fin du XVIe siècle”, *Turcica, Revue d’Etudes Turques*, XXVII (1995), pp. 101-130.
- Yerasimos, Stephanos, “La Foundation d’Istanbul Ottomane”, *7 Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage*, (ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur), İstanbul 2001, pp. 204-224.
- Yeşildal, Mustafa, *Balat’taki Yabudi Kurumlarının Tarihsel Gelişim Süreci*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Zimmels, H. J., *Ashkenazim and Sephardim*, London 1958.

Summary

The settlement of the Thessaloniki Jews in Istanbul is an application of the policy of developing the city as an imperial center. Istanbul was the scene of an enormous reconstruction activity after the conquest. Various communities from Anatolia and Rumelia were settled here in parallel with the city's reconstruction. The demographic appearance of the city has changed with the settlement policy of exile on the one hand, and volunteers on the other. In this framework, the Thessaloniki Jews were settled in the city with the decision of exile. There were Romaniots, Karaite, Ashkenazi and Italian Jewish communities in Istanbul before the conquest. Greek-speaking Jews, who lived in Anatolia and the Balkans during the Byzantine period and called themselves Romaniot, were forced to settle in Istanbul after the conquest of Istanbul. In this framework, it is known that the Jewish Community of Thessaloniki was also immigrated to Istanbul. As a result of this compulsory settlement policy implemented after the conquest of Istanbul, there was no Jewish population left in Thessaloniki. This situation changed and Sephardic Jews became the most crowded religious community of the city, with the arrival of Spanish Jews at the end of the 15th century. In this article, in the light of Ottoman archive documents and researches, the effects of Jews who were subjected to compulsion from Thessaloniki to Istanbul will be discussed.

It was founded in Anatolia and the Balkans during the Roman (Byzantine) periods, its traditions and cultures were formed under Byzantine rule, and Greek-speaking Jews were called Romaniot in terms of the people of the Roman country. In the third destruction of Thessaloniki in 1478, it is seen that 41% of the inhabitants of the city are Muslim and 59% are Christians. According to the Tahrir book, there are no Jewish populations living in the city. This is because the Jews who previously lived in the city were settled there after the conquest of Istanbul. After the conquest, 50 Jewish communities from Thessaloniki and Edirne were settled in Istanbul. It is estimated that those who came from Thessaloniki by exile were probably settled in Istanbul between 1455 and 1457.

After the conquest, Sultan Mehmed the Conqueror declared that those who fled from the people of the city could return to their homes after the security was established, and he placed one-fifth of the prisoners of war, which was his share, on the shores of the Golden Horn. The sultan gave them houses

and granted them tax exemption, and other captives were allowed to settle in the city on the condition that they pay their ransom. Before leaving Istanbul, Fatih issued edicts ordering some wealthy Muslim, Christian and Jewish families from Rumelia and Anatolia to be sent to Istanbul, and ordered 4000 families from Anatolia and Rumelia to be settled in Istanbul. According to B. Lewis, the purpose of this practice was to bring a people who are economically active but politically reliable into the city. The resettlement policy, which initially faced resistance and various difficulties, was successful in the long run. With additional measures, the city developed rapidly. Meanwhile, Ashkenazi Rabbi Isaac Sarfati sent a Hebrew letter to all Jews in Swabia, Styria, Moravia, Hungary, and the Rhine provinces in 1454, encouraging them to leave their country and settle in their new Jewish homeland. Not long after the exiles settled in the city, the Jews of Istanbul excelled in the traditional areas of big-capital trade.

From the information we have explained in our article, it is understood that the Jews, who were settled in Istanbul as exile from Thessaloniki, came to the forefront as an influential factor in the economic life of the city after overcoming the troubles caused by the exile. 40 years after the settling of the Thessaloniki exiles, Istanbul witnessed new Jewish immigration from Spain and other countries. Cultural differences emerged between Byzantine Jews, called Romaniotes, and Sephardi from Spain and Ashkenazim from Eastern European countries. The conflict between the Rabbani and Karaite sects, which had existed for a long time, continued to grow with the newcomers, and due to the sectarian division and competition on economic issues, tensions were experienced from time to time among the Jews belonging to various sects and social groups living in Istanbul. emerged and dominated the Jewish communities in all respects. The fact that Spanish, the language of the Sephardic Jews, began to be spoken by all Jews also shows this.

OSMANLI'DA KADIN İŞLETMECİLER: 18. YÜZYILDA İSTANBUL'UN KADIN HAMAMCILARI

Gökçen Coşkun Albayrak*

Öz

Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihinin en önemli kaynaklarından biri mahkeme kayıtlarıdır. Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan araştırmalar Osmanlı kadınının modern dönemden önce de iktisadi hayata aktif bir şekilde katıldığını, servet sahibi olabildiğini ve evlendikten sonra da servetinin tasarruf hakkını koruyabildiğini ortaya koymuştur. Bu çalışma tereke olarak bilinen Osmanlı miras kayıtları üzerinden 18. yüzyıl Osmanlı iktisadi hayatına hamam işletmecisi olarak dahil olan kadınları daha yakından tanımayı amaçlamaktadır. Çalışmada 18. yüzyıl İstanbul'unda hamamcılık yapmış sekiz kadının terekeleri incelenmektedir. İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde kayıt altına alınmış bu miras dökümlerinin işletmecilik yapan Osmanlı kadınları hakkında bize ne gibi ipuçları verebileceği tartışılmaktadır. Hamam işletmecisi kadınların bıraktıkları mirasın büyüklüğü ve sahip oldukları tüketim eşyalarının/varlıklarının değeri, girdikleri parasal ilişkiler bu kadınların gelir düzeyleri ve yaşam standartları hakkında neler söyler, yaptıkları profesyonel iş terekelerine yansımış mıdır sorularına cevap aranmaktadır. Çalışmanın temel amacı tereke kayıtlarının meslek grupları hakkında kaynaklık edip edemeyeceği tartışmasını gündeme getirmektir.

Anahtar Kelimeler: Tereke, kadın, hamamcı, kadın işletmeci, İstanbul

Ottoman Female Managers in the 18th Century: Female Bath Managers

Abstract

Studies based on Ottoman court registers disclose that Ottoman women participated in economic activity before the modern period through various positions, one of which was bath/*hammam* managing. Female *hammam* managers/*hammamcıs* can be found in archival *hammam* registers, but our knowledge about them is still scarce. This study, therefore, aims to recognize female *hammam* managers more closely by examining their probate inventories. We examine eight probate inventories of women, who ran baths in Istanbul during the 18th century. The size of the legacies left by these women, the composition of the assets, and the credit relationships in these inventories were discussed and used to predict the income level of female

* Dr. Öğr. Üyesi, *Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü*, Göztepe Kampüsü, 34722, Kadıköy-İstanbul/Türkiye, gokcenca@marmara.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-9082-8546

hammam managers. The main question is whether the probate inventories provide evidence of these women's profession. The findings raise another question of whether the probate inventories can be considered a valuable source of information to deduce professions of specific working groups in Ottoman society.

Keywords: Probate inventories, women, bath/*hammam* managers, businesswomen, İstanbul

Giriş

Bu çalışmanın amacı tereke kayıtlarının Osmanlı'daki meslek grupları hakkında kaynaklık edip edemeyeceği tartışmasını gündeme getirmektir. Burada seçilen meslek grubu Osmanlı esnaf sistemi içinde istisnai bir konuma sahip olan kadın hamamcıdır. Çalışmada 18. yüzyıl İstanbul'unda sur içinde yaşamış ve mirasları İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde kayıt altına alınmış sekiz kadın hamamcının tereke kayıtları incelenecektir¹.

Osmanlı iktisat tarihinin önemli kaynaklarından biri mahkeme kayıtları/şerhiye sicilleridir, bu kayıtlar arasında da tereke kayıtları bilhassa dikkati çekmektedir. Toplumun her tabakasından insanın mahkemeye intikal eden miras paylaşımı veya mirasın tespiti için tutulan bu kayıtlar bir tür rasgele örneklem olarak da değerlendirilebilir². Askeri zümre için tereke kaydının zorunlu olması araştırmalara konu olan tereke kayıtlarında bu zümrenin ağırlıklı bir yere sahip olmasına sebep olmuştur. Zaman içinde sıradan insanların terekelerini de kapsayan yüksek örneklem sayısına ulaşmış araştırmalar artmıştır. Ancak genel tereke kayıtları içinde kadınlara ait tereke örnekleri azınlıktadır. Sadece kadınların tereke kayıtlarına odaklanan araştırma sayısı ise hala sınırlı düzeydedir³. Yetersiz boyutta olan bir

- ¹ Belli şartlar altında kayıt altına alınan tereke kayıtlarında aynı meslek grubuna mensup kişilere rastlamak her zaman mümkün olmamaktadır. Bu makalede incelenen terekelere Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın *Yirmi İki Mürekkep Damlası* adlı söyleşi kitabı sayesinde ulaşılmıştır. Uzun yıllar sicil kayıtları üzerinde çalışan Erünsal'ın Osmanlı'da kadınlara has meslekleri izah ederken verdiği tereke örnekleri incelenmiş ve bunlardan yedisi bu çalışmaya konu edilmiştir.
- ² Osmanlı hukuk sisteminde her ölümü takiben tereke tahriri yapılmazdı. Tereke tahriri için miras tespitinin veya paylaşımının mahkemeye intikali gerekirdi. Varisler arasındaki anlaşmazlıkların yanı sıra, devletin mirasçı olması, varisler arasında tasarruf ehliyetini haiz olmayan küçük çocukların bulunması, varislerin uzakta olması veya ölen kişinin askeri sınıf mensubu olması halinde mirasın tespiti mahkeme huzurunda yapılırdı. Bakınız: Sait Öztürk, "XVII. Yüzyıl Askeri Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, 1993, s. 14.
- ³ Kadın terekelerini giyim-kuşam ve sahip olunan mücevherler açısından inceleyen çalışmalar içinde özellikle Suraiya Faroqhi'nin yakın tarihli Bursa çalışmasını anmak gerekir. Bakınız: Suraiya Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles in 1730's Bursa", *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, (ed. Elif Akçetin & Suraiya Faroqhi), Leiden-Boston 2018, ss.213-235; Kadın terekelerinden hareketle kadının gelir/servet yapısını ele alan çalışmalar için bakınız: Selma Kuşu, "1656-1669 Tarihleri Arasında Edirneli Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1667-1686.; Nazife

başka çalışma alanı ise belli meslek/esnaf gruplarına dair terekelerin incelenmesidir⁴. Bu çalışma bir meslek grubuna mensup kadınlara ait terekeleri incelemektedir. Sekiz terekenin temsil gücünün kısıtlılığı ortadadır. Ancak buradan çekilecek fotoğraf terekelerin meslek gruplarının yaşam standartlarının, gelir düzeylerinin ve girdikleri parasal ilişkilerin tespiti için kullanılmasını teşvik edici olabilir.

Klasik Osmanlı İktisat Sisteminde Kadınlar

Osmanlı iktisadi hayatında kadınların varlığından bahseden çalışmalar daha çok kapitalist işletmelerin ve sermaye-emek ilişkilerinin belirginleştiği 19. yüzyıla yoğunlaşmaktadır. Bunun en önemli sebebi şüphesiz modernleşme süreci ile birlikte kadının kamusal alanda daha görünür olmasıdır. Oysa Osmanlı toplumunda kadın, 19. yüzyıldan önce de mal ve hizmet üretiminde var olan, sermayesiyle bu alanlarda yatırım yapan, mülk edinen, mülkünü tasarruf hakkına sahip olan, mülkünden gelir elde eden, vakıf kuran ve kadınların yapması zorunlu olan/kadınlara mahsus meslekleri icra eden bir aktördü.

Osmanlı'da modern dönemden önce kadınların iktisadi hayattaki varlıklarını arşiv kayıtlarına dayanarak, özellikle mahkeme kayıtlarında rastlanan vakalar üzerinden anlamaya çalışan Jennings ve Gerber'in araştırmaları bu alanın öncü çalışmaları olmuştur⁵. Bu çalışmalar 17. yüzyılda Bursa ve Kayseri gibi Osmanlı şehirlerinde kadınların emekleri ile üretim sürecine dahil olduklarına ve İslam hukukunun Müslüman kadınlara tanıdığı mülkiyete ve mülkiyetin tasarrufuna ilişkin haklarını kullandıklarına dair birçok örneği açığa çıkarmaktadır⁶. Mahkeme

Gürhan ve Veysel Bozkurt, "Kadın Yoksulluğunun Tarihine Kapı Aralamak-18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadın Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri", *Journal of Economy Culture and Society*, 2019 (59), s.85-100.; Kadın terekelerini konu alan tez örnekleri için bakınız: Zeynep Altuntaş, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İçtimai Hayatı", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2004; Nesrin Zeyrek, XIX. Yüzyıl'da Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde Kadın Terekeleri, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2019; Duysal Tunç, "Diyarbakır Şer'iyye Sicillerine Göre Kadınların Metrukâtı (1739-1800)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2019; Sevda Fişne, "Osmanlı Dönemi Ankara'sında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açından Seyyide ve Şerifeler (M.1786-1835)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- ⁴ Belli meslek/esnaf gruplarının terekelerini inceleyen çalışmalar için bakınız: Sümeyye Hoşgör Bükte, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış", *Kebikeç*, 42, 2016, s. 129-146; Miyase Koyuncu Kaya "Ermeni Esnafı Terekeleri: XVIII.Yüzyıl Sonu Bursa Örneği", *Tarihî Türkler ve Ermeniler Sosyo-Ekonomik Hayat*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.47-58; Özlem Başarır, "Muhallefat Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. ve Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbakır Voyvodalarının Terekeleri", *Bellefen*, Cilt LXXX, Sayı 287, Nisan 2016, s.59-84.
- ⁵ Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.8, No.1, 1975, s.53-114; Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.12, No.3, 1980, s.231-244.
- ⁶ Osmanlı'da kadınların mülkiyet haklarının ayrıntıları için bakınız: Jennings, *a.g.m.*, pp.53-114; Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit,

kayıtlarından bu bilgilere ulaşabiliyor olmamızın nedeni İslam hukukunda eşler arasında tam bir mal ayrılığı esasının varlığı ve Osmanlı Devleti'nin bu kuralı aynen ve titizlikle uygulamış olmasıdır⁷. Dolayısıyla Osmanlı toplumunda kadınlar, Avrupalı hemcinslerinden farklı olarak 19. ve 20. yüzyıldan önce de evlendikten sonra servetlerinin denetimini hukuken kendi ellerinde tutabiliyorlardı⁸.

Osmanlı'da kadınların sahip oldukları servetin kaynakları eşlerinden ya da akrabalarından kalan miras, mehir, hibe, kırsaldaki yatırımlardan ve kentlerdeki gayrimenkul yatırımlarından doğan gelirler ve çalışma hayatına katılım olarak sıralanmaktadır⁹. Kadınlar kırsalda toprak sahibi, çiftlik ortağı ve mültezim olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kentlerde ise dükkân sahibi¹⁰, vakıf yöneticisi, hamam sahibi ve ödünç para veren kadınlara rastlamak mümkündür. Bunların yanı sıra kadınlar mal ve hizmet üretiminde de varlık göstermişlerdir. Kadınların evlerde ve saraylarda hizmetçi, tellak, natır, şarkıcı, dansçı, seyyar satıcı, tekstil sektöründe ise evlerde ya da dükkanlarda, köle ya da özgür emek statüsünde, eğirici ve dokumacı olarak istihdam edildiğine dair kayıtlara ulaşmak mümkündür¹¹.

Osmanlı'da kadınların varlık gösterdikleri bir başka alan ise kredi mekanizması idi. Zarinebaf, kadınların 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun genişleyen nakit ekonomisi içinde hem borç vererek hem de borç alarak kredi mekanizması içinde yer aldıklarına dair örnekler verir¹². Bilindiği üzere Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı lonca sistemi içinde de kadınlara rastlamak pek mümkün değildi. Ancak

and Property in Eighteenth Century Istanbul”, *Across the Religious Divide, Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, (ed. Jutta Sperling, Shona Kelly Wray), Routledge, 2009, s.224- 237.

⁷ Öztürk, *a.g.e.*, s.112.

⁸ Jennings, *a.g.m.*, s.102. Suraiya Faroqi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul 2005, s. 115. İslam hukukunun kadınlara mülkiyet konusunda tanıdığı hakların Kuzey Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılması konusunda bakınız: Mary Ann Fay, “Counting on Kin: Women and Property in Eighteenth-Century Cairo”, *Across the Religious Divide*, (ed. Sperling and Wray), New York-London 2010, s. 208–223. Bu savı destekleyen bir başka çalışma da 1755-1840 yılları arasında İstanbul'da aile ve evlilik kurumu içinde kadınların mülkiyet haklarını inceleyen Lelya Kayhan Elbirlik'e aittir. Bakınız: Leyla Kayhan Elbirlik, “Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840”, *Harvard University*, Doktora Tezi, 2013.

⁹ Fariba Zarinebaf, “The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800”, *International Labor and Working Class History*, No 60, Fall 2001, s.142; Saadet Maydaer, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2006, s.30-46.

¹⁰ 18. yüzyılda Osmanlı kadınlarının fırın, bakkal dükkânı, kömürcü dükkânı, yumurtacı dükkânı, değirmen, kullukhane ve bekar odası gibi gelir getiren mülklerin sahibi ya da kiracısı olduğunu biliyoruz. Bakınız: Esra Baş, “Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

¹¹ Fariba Zarinebaf, “The Role of Women ...”, s.142-143. Osmanlı'da 19. yüzyılda tekstil üretiminde kadınların rolü için bakınız: Donald Quataert, “Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing 1800-1914”, *Women in Middle Eastern History*, (ed. Nikki Keddie and Beth Baron), New Haven 1991, s.161-176.

¹² Zarinebaf, “From Mahalle (Neighborhood) ...”, s.224-237.

artan araştırmalar bu durumun istisnaları olduğunu ortaya koymaktadır. Haim Gerber, Bursa'da kandilci loncasında faaliyet gösteren Fatma Hatun'u bu istisnalara bir örnek olarak gösterir¹³. Zarinebaf ise, yine istisnaî olarak, lonca kayıtlarında İstanbul'da esir tüccarlığı yapan ve çiçek yetiştiricisi olan kadınlara ve Edirne'de gülsuyu üreten bir kadına rastlandığını dile getirmektedir¹⁴. Kadınlar doğrudan lonca mensubu olmasalar da 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında loncalarda gedik sistemi aracılığıyla yatırımcı ve sermayedar olarak varlık göstermişlerdir¹⁵. Kadınlar çok çeşitli sektörlerde gedik hissesi alabiliyor, satabiliyor ve rehin verebiliyordu. Kadınların özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında yatırım aracı olarak kullandıkları bir başka finansal araç ise esame kağıtları idi¹⁶.

Osmanlı'da kadınların iktisadi hayata katılımlarını görebildiğimiz mahkeme kayıtları içinde terekelerin önemli bir yeri vardır. Ancak tereke kayıtlarında karşılaştığımız örnekler toplumun genelini yansıtmadığı için incelenen terekeler üzerinden varılan sonuçlar da farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Gülser Oğuz 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'ye ait 846 terekeyi incelediği çalışmasında tereke sahiplerini mesleklerine göre değerlendirirken kadınların "...evindeki tezgahlarda dokuma yapmak, iplik eğirmek, sütannelik yapmak ve tarlada çalışmak gibi kayıt dışı işlerin dışında nitelikli mesleği yoktur." tespitini yapmaktadır¹⁷. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul terekelerinden hareketle Osmanlı kadınının iktisadi hayatını inceleyen Zeynep Altuntaş, 89 kadın terekesi içinde meslek sahibi olan bir kadına rastlamadığını belirtmektedir¹⁸. Fatih Bozkurt'un İstanbul (Galata, Eyüp, Üsküdar dahil olmak üzere) için 1785-1875 yılları arasında incelediği 792 tereke içinde mesleği belirtilen kadınlar sadece hamamcılar olup, bunların dışında mesleği belirtilen kadın bulunmamaktadır¹⁹.

İsmail Erünsal ise incelediği 9.100 kadın terekesinden tespit ettiği meslekler içinde özellikle sadece kadınların yapabildiği mesleklere dikkat çekmektedir. Bunlar erkeklerin yapması uygun olmayan ya da okuma yazma gerektirmeyen mesleklerdir. Kadınlar bu meslekleri gayri-resmi, yani bir teşkilata bağlı olmadan icra etmektedir²⁰. Erünsal, Osmanlı'da kadınlara mahsus meslekleri ebelik, cerrahlık, kız çocuklarının eğitim aldığı sıbyan mekteplerinde hocalık, süt annelik, hamamcılık, natırlık ve tellallık olarak sıralamaktadır²¹. Bazı mesleklerde ise erkeklerin yanında

¹³ Gerber, *a.g.m.*, s. 237.

¹⁴ Zarinebaf, "The Role of Women ...", s.142, 146.

¹⁵ Seven Ağır, "Nineteenth Century Female Entrepreneurship in Turkey", *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century*, (ed. J. Aston, C. Bishop), 2020, s.413-415.

¹⁶ Ağır, *a.g.m.*, s.414-415.

¹⁷ Gülser Oğuz, "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2013, s.63.

¹⁸ Altuntaş, *a.g.e.*, s.38-39.

¹⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.405-435.

²⁰ İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, (Söyleşi Halil Solak), İstanbul 2021, s.249.

²¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.251, 253.

kadınlara da rastlanmaktadır. Medrese eğitimi olmaksızın usta-çırak usulüyle öğrenilen cerrahlık, erkeklerin de icra ettikleri ev hizmetlerini icra eden ve sayıca az olan hadimelik ve esircilik bu tür meslekler arasındadır. Bunların yanında Erünsal terekelerde suzenci, şerbetçi ve kaymakçı kadınlara da rastlamıştır²². İstanbul terekelerinde birçok evde dokuma tezgâhı ve iplik üretiminde kullanılan araç gereç bulunması ise kadınların evlerinde tekstil ürünleri ürettiklerinin göstergesidir. Erünsal ayrıca terekelerde evlerde üretilen bu ürünlerin ticaretini yapan kadınlara da rastladığını belirtir²³.

Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanarak 18. yüzyılda kadınların iktisadi hayata katılımını inceleyen bir başka çalışmada ise şimdiye kadar zikredilen meslek ve faaliyetlerin yanı sıra kadınların mukataa ve esham sahibi olduklarına dikkat çekilmektedir²⁴.

Osmanlı Döneminde Bir İktisadi İşletme Olarak Hamamlar ve Kadın Hamamcılar

Hamam Türk-İslam kültür ve geleneğinin önemli kurumlarından biridir²⁵. Osmanlı dönemi hamamları dini, tıbbi, sosyal ve kültürel fonksiyonlarının yanı sıra yaygın birer iktisadi işletme biçimi olarak da dikkati çekmektedir²⁶. Osmanlı araştırmaları içinde daha çok mekân boyutu ile öne çıkan ve sanat ve mimarlık tarihi açısından ele alınan hamamların, kültürel ve sosyolojik yönleri de araştırmacıların ilgi alanına girmiştir²⁷. Ancak hamamların bir işletme ve hamamcılarının bir esnaf grubu olarak varlıkları ve kurumsal yapıları literatürde henüz yeterince yer bulmuş bir alan değildir.

Tüm Osmanlı coğrafyasında ve özellikle İstanbul'da hamamların nicelik ve nitelikleri açısından değerlendirilmelerine elveren az sayıda arşiv evrakı bulunmaktadır. İstanbul hamamlarının niceliği hakkında bilgi veren defterlerin neredeyse tamamının 18. yüzyıla ait olmaları rastlantı değildir. Yüzyılın başında İstanbul'da yaşanan kargaşa ortamını isyana götüren Arnavut asıllı Patrona Halil'in bir dönem hamam tellaklığı yaptığına dair rivayetler vardır. Arnavut tellakların isyana verdiği destek devletin İstanbul hamamları ve hamam çalışanları üzerindeki

²² Erünsal, *a.g.e.*, ss.249-251.

²³ Erünsal, *a.g.e.*, ss.249-251.

²⁴ Mukataa ve esham sahibi kadınların genellikle askeri zümreye mensup erkeklerin eşleri ya da kızları olduğu dikkati çekmektedir. Baş, *a.g.e.*, s.91-98.

²⁵ Osmanlı hamamlarının kökenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.402-430; Nina Cichocki [Ergin], *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Doktora Tezi, *University of Minnesota*, Minneapolis 2005.; Nina Ergin (ed.), *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011.

²⁶ Nina Ergin, "Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamami in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, (ed. Nina Ergin), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011, s.142-168.

²⁷ Osmanlı coğrafyasının neredeyse bütünündeki hamamlar ve özellikle İstanbul hamamları hakkındaki araştırmaların kaynakçası için bakınız: Eyice, "Hamam", s.402-430.

kontrolünü artırmasına sebep olmuştur²⁸. İsyanı takip eden süreçte İstanbul'un yoğun işgücü göçü almaya devam etmesi şehirde tehlikeli olabilecek grupların bertaraf edilmesini gündeme getirmiştir ki, bu gruplardan biri de sayıları giderek artan Arnavut tellaklardır. Çeşitli teftiş ve yoklamalar sonucunda oluşturulan 1731, 1732, 1735, 1752 tarihli hamam defterleri ve 1766, 1792 ve 1822 yıllarına ait defterler İstanbul'da sur içi ve sur dışında faaliyet gösteren hamam çalışanları ve hamamlar hakkında önemli bilgiler içermektedir²⁹.

18. yüzyılın bir başka özelliği Osmanlı İstanbul'unda en yüksek hamam sayısına bu yüzyılın ikinci yarısında ulaşılmış olmasıdır. Semavi Eyice, Osmanlı'da çok sayıda hamam inşa edilmesini iki nedene bağlar. İlk neden hamamların iyi gelir getirmeleri sebebiyle hayır eserlerine gelir kaynağı olarak vakfedilmeleri, ikincisi ise hamamların ait oldukları yapı manzumesinin merkezi olan cami cemaatine hizmet vermesidir³⁰. 18. yüzyılda ihtiyaç olmadığı halde gelir sağlamak amacıyla yaptırılan çarşı hamamlarının sayısındaki artış, hamamların su ve odun sarfiyatlarının kent su ve odun işesini güçleştirmesi nedeniyle, devleti tedbir almaya zorlamıştır. III. Mustafa 1768'de Hassa Mimarbaşı'na gönderdiği fermanla yeni hamam yapımına engel olunmasını, yalnız devlet adamlarından ve Müslüman halktan ihtiyacı olanların hanelerinde hamam yaptırılmalarına ve mevcut hamamların tamirine müsaade edilmesini istemiştir³¹. Bu nedenle olmalıdır ki, Osmanlı İstanbul'unda hamam sayısının en yüksek olduğu kayıtlar tam da bu ferman öncesine denk gelir. 1766 tarihli hamam defterinde sur içi ve sur dışı İstanbul'unda kaydedilen 195 hamam İstanbul'da 1640'lardan 1918'e kadar kaydedilmiş en yüksek sayıdır. 17.

²⁸ Patrona Halil İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdülkadir Özcan, "Patrona İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s.189-192. Osmanlı Devleti'nin hamam tellakları üzerindeki denetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'u'nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417.

²⁹ Bahsi geçen hamam defterlerini tahlil eden çalışmalardan önde gelenleri için bakınız: Nahide Şimşir, "18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamları", *I. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2004, s.79-89; Nahide Şimşir, "18. Yüzyılın Ortalarında İstanbul Hamamlarına Dair Bazı Tespitler", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri IV*, Ankara 2012, s.257-274; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadî Özellikleri". *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara 2015, s.87-118; Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", *Osmanlı İstanbulu II*, (ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s.553-585; Ahmet Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, 53, 2020, ss.67-99; Ahmet Yaşar, "18. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'u'nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417. Nina Ergin, "The Albanian Tellak Connection: Labor Migration to the Hammams of the 18th Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri", *Turcica*, 43, 2011, s.231-256; Nina Ergin, "1752 İstanbul'u'nda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak", *Ekmele Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.125-153; Saim Yörük, "XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *Belleten*, Cilt 80, Sayı 289, 2016, s.823-856.

³⁰ Eyice, *a.g.m.*, s.414.

³¹ Eyice, *a.g.m.*, s.414.

yüzyıl ortalarında sur içi ve sur dışında toplam 168 olan hamam sayısı 1766'da 195'e ulaşmış, 19. yüzyıl boyunca azalan sayı 1918'de 178'e gerilemiştir³².

Osmanlı şehirlerinde hamamları öncelikle çarşı ve hane hamamları olarak ikiye ayırmak gerekir. Çarşı hamamları ücret karşılığı hizmet veren umumi hamamlardır. Bunlardan başka saraylarda, büyük konak ve yalılarda özel kullanıma mahsus hamamlar da bulunmaktadır. Çarşı hamamları verdikleri hizmete bağlı olarak üç grupta incelenebilir, yalnız erkeklerle veya kadınlara hizmet veren tek (yekta) hamamlar, binanın farklı cephelerinde ayrı girişleri olan ve ayrı bölümler halinde erkeklerle ve kadınlara hizmet veren çifte hamamlar, aslında tek hamam olup bilhassa kuşluk vaktinden akşam ezanına kadar olmak üzere bazı saat ve günlerde kadınlara hizmet veren kuşluk hamamlar.

Hamamların birer iktisadi işletme olarak ele alınmasında Nina Ergin'in Çemberlitaş hamamı ile ilgili çalışmaları öne çıkmaktadır³³. Çemberlitaş Hamamı örneğinde de olduğu gibi Osmanlı'da hamamların mülkiyeti genellikle vakıflara aittir. Çoğunluğu vakıflara ait olan hamamlar hamamı tasarruf eden işletmeciler/hamamcılar tarafından kiralama yoluyla işletilmektedir. Hamamların bir kısmı ise icare-i vahide³⁴ ve ilzam yoluyla tasarruf edilmektedir. 1766 tarihli hamam defterinde kaydedilen 195 hamamın 13'ü icare-i vahide yoluyla kiralanmış, 18 hamam ise ilzam yoluyla işletilmektedir³⁵. Aynı defterde hamamların ödedikleri kira bedelleri de kaydedilmiştir. 195 hamamdan 183'üne ait kira miktarını görmek mümkündür. Kira miktarlarının kayıt şekli uygulamaya dair önemli ayrıntıları açığa çıkarmaktadır. Hamamların büyük çoğunluğunda "çifte mülkiyet" olarak adlandırılan bir uygulama geçerlidir. Hamamı işleten kiracı hem gedik sahibine hem de vakfa kira ödemektedir³⁶. Ancak icare-i vahide yoluyla kiralanmış olan ve gedik

³² Ahmet Yaşar, "İstanbul Hamamları: 1731-1766", s.557.

³³ Cichocki [Ergin], *The Life Story ...*, ve Ergin, "Bathing Business in Istanbul ..."

³⁴ "İcare-i vahide vakıf akarlarının bir defaya mahsus ya da kısa süreli kiraya verilmesidir. Vakıf mallar, işletilmeleri itibarıyla üç ana bölüme ayrılmakta olup icareteynli ve mukataalı vakıflar uzun süreli, icare-i vâhideli vakıflar ise kısa süreli kira akdiyle işletilen vakıflar grubunu teşkil eder. Yani icare-i vâhideli vakıflar icareteynli ve mukataalı vakıflar dışında kalan, bu vakıflardaki tedavül ve intikal özelliğini taşımayan, normal kira akdiyle kiraya verilen vakıflardır." Bakınız: Ahmet Akgündüz, "İcare-i Vahide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, 2000, s.388.

³⁵ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁶ Ahmet Yaşar bu durumda adı geçmemekle beraber bir tür icareteyn uygulamasının var olduğunu öne sürmektedir. Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73. İcareteyn, kavram olarak çifte kiralama anlamında kullanılır. Kiralardan biri sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle peşin alınmakta (muaccele), diğeri de taksitler halinde (müeccele) ödenmektedir. İcareteyn yöntemi ile mutasarrıf ömür boyu tasarruf hakkı, intikal hakkı ve alt sözleşmelerle üçüncü kişilere ferağ hakkı gibi önemli yatırım güvenceleri elde etmiş olmaktadır. 18. yüzyılda İstanbul vakıflarının en çok tercih ettiği kiralama yöntemi icareteyndi. Vakıfların gelir getirici taşınmazlarından olan hamamlar da, Çemberlitaş ve Büyük Hamam örneklerinde olduğu gibi, icareteyn yöntemi ile kiralanmaktaydı. Ramazan Pantık, bu iki hamamı incelediği makalesinde daha çok vakıflar ve hamamların kiracıları arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Konunun ayrıntıları için bakınız: Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s.75-104. Sürekli kiracılık hakkı olarak gedik ve icareteyn ilişkisi hakkında bakınız: Seven Ağır ve Onur

sahibi ile tasarruf edenin aynı kişi olduğu durumlarda sadece vakfa kira ödendiği görülmektedir. İlzam yoluyla işletilen hamamlarda ise vakıf ya da gedik kirası yerine yalnızca toplam kira bedeli kaydedilmiştir³⁷. Nina Ergin, vakıfların hamamları genellikle bir-iki yıllığına kiraladıklarını fakat Çemberlitaş Hamamı'nda on yılı bulan, hatta aşan sürelerde kiralamalar yapıldığını öne sürmektedir³⁸.

Hamamların işletme biçimlerine dair önemli veriler sunan 1766 tarihli defter ne yazık ki hamamların gelirleri hakkında bilgi içermemektedir. Hamamların gelirleri ve masrafları hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Diğer taraftan aynı defterde hamamcılarının çoğunluğunun Müslüman olması dikkat çeker. Bu durum gayrı-Müslimlerin 19. yüzyıla kadar icareteyn uygulamasına dahil olmamaları ile ilişkilendirilmektedir.³⁹

Hamam Çalışanları

Hamamcılar Osmanlı'daki diğer esnaf kolları gibi loncalar şeklinde teşkilatlanmış bir esnaf grubudur. Tellak ve natırlar gibi hamam çalışanlarının da kendi loncaları bulunmaktadır. Hamam çalışanları arasında en varlıklı/zengin lonca hamamcıyan loncasıdır. Nina Ergin, hamamcı loncasının zenginliğini Surname-i Hümayun'daki hamamcı temsili ve Evliya Çelebi'nin tasvirleri üzerinden anlatmaktadır⁴⁰. Ergin, hamamcılarını hamam çalışanlarını yöneten, idare eden kişi olarak tanımlar⁴¹. Hamamcının idaresinde olan hamam çalışanları ise tellak ve natırlar, onların başında bulunan ser-nöbet tellak, hamam ücretlerini toplayan meydancı, meslek öğrenen çırak, berber, peştamalçı, kahveci, çamaşırcı, hamam suyunun ısıtılmasından sorumlu külhancı ve kadınlar hamamında hamam çalışanlarından sorumlu olan hamam anasıdır⁴².

Uzun ve Albayrak ise hamam çalışanlarından bahsederken kadın hamamlarında müşterilere hizmet eden natırları (natır halk arasında yıkayıcı anlamıyla kullanılmaktadır), belli başlı müşterilere hizmet eden anaları ve özel beceri isteyen bazı hizmetleri gören ustaları zikrederler. Erkek hamamlarında yıkayıcılara tellak denildiği belirtirler. Diğer çalışanlar ise külhancı, meydancı, peştamalçı, çıkmacı, kahveci, hamam uşakları ve çamaşırcılardır⁴³.

Yıldırım, "Gedik: Bir İsmi Ne Önemi Var?", *Ekmeğe Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s. 238-243. Ahmet Yaşar'ın hamam işletmeciliğinde gedik ve icareteyn uygulamalarını tartıştığı -henüz yayınlanmamış- çalışmasının bu konuya ışık tutacağı muhakkaktır. Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁷ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

³⁸ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.151.

³⁹ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.74.

⁴⁰ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.151-155.

⁴¹ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.147-148.

⁴² Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.147-148.

⁴³ Mustafa İsmet Uzun ve Nurettin Albayrak, "Hamam: Kültür ve Edebiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.430-431.

Tellak ve natırların görevleri genellikle birbirine karıştırılmakta ve her iki terim birbirinin yerine kullanılmaktadır. Tellakların tam olarak ne iş yaptıklarını Osmanlı dönemi kanun ve nizamnamelerinden hareketle tespit etmek mümkündür. Buna göre tellaklar hamam müşterisini kese ve sabun ile yıkayan ama aynı zamanda baş tıraş eden ve saç ören kişilerdir⁴⁴. Ergin, natırların müşterilere soyunmaları ve giyinmeleri konusunda yardım eden, havlu ve diğer gerekli eşyaları veren görevliler olduklarını, ancak kelimenin zaman içerisinde anlam değiştirdiğini ifade etmektedir. Geçmişte natır yalnız erkek hizmetliler için kullanılırken, zamanla sadece kadın hamamlarındaki yıkayıcılar için kullanılır hale gelmiştir. Hiyerarşik olarak tellakların altında yer alan natırların kendilerine mahsus loncaları vardır⁴⁵. Mübahat Kütükoğlu ise natırı (natur) hamam hademelerinin başı olarak tanımlar⁴⁶. Ancak 18. yüzyıla ait tereke kayıtlarında kadınların hem “dellake” hem de “natur” olarak kaydedildikleri görülmektedir⁴⁷.

Hamam çalışanlarından tellak ve natırların ücretle değil müşteri bahşişleri ile çalıştıkları belirtilir⁴⁸. Ancak 1640 tarihli narh defterindeki “*Hammâmcıya müriüveten ziyâde viren men' olunmaz; Müşteri müriüveten dellâk ve natura akçe virdikde hammâmi ücret-i mu'tâdelerin yine vire. Müşteri, husûsan fukara ve müsâfirîn, müriüveten akçe virmedikce, dellâk ve natur akçe taleb itmeyele*”⁴⁹ şeklindeki ibare tellak ve natırların bahşiş dışında ücretlerinin de olduğuna açıkça işaret etmektedir.

Kadın Hamamcılar

Kadın hamamlarının işletmeciliği ve kadın hamamlarında verilen hizmetler Osmanlı toplumunda sadece hanımlara mahsus meslekler arasında yer almaktadır⁵⁰. Osmanlı'da kadınların iktisadi hayata katılımlarına dair çalışmalara ulaşabilmek mümkünken, bir “iş”i başlatma, finanse etme ve yönetme noktasında kadının rolü hakkında çok az bilgi bulunmaktadır⁵¹. Osmanlı'da modern dönemden önce kadın hamamcılarının izlerine bazı hamam defterlerinde, mahkeme kayıtlarında ve bunlar arasında yer alan tereke kayıtlarında rastlıyoruz. Ancak varlıklarından haberdar olduğumuz bu kadınlarla ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır.

⁴⁴ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s.260-261.

⁴⁵ Ergin, “Bathing Business in Istanbul ...”, s.147.

⁴⁶ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.356.

⁴⁷ Erünsal, *a.g.e.*, s.250. İsmail Erünsal'ın dikkat çektiği tellak ve natır terekeleri de incelenmiştir. Bu gruba ait tereke sayısı daha fazladır. Gelir düzeyleri hamamcılarla kıyaslandığında düşük olanlardan, hamamcılara borç vermiş natırlara kadar farklı hikayelere sahip kadınların terekeleri ile ilgili çalışmamız devam etmektedir.

⁴⁸ Ergin, “Bathing Business in Istanbul ...”, s.148.

⁴⁹ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s.260.

⁵⁰ Erünsal, *a.g.e.*, s. 249-253.

⁵¹ Bu durum hem işletmecilik tarihinin Ortadoğu ve Osmanlı tarihi için yeni bir alan olmasından hem de bölgenin yazılı kaynaklarının, özel arşivlerin sınırlılığı nedeniyle, bu alan için elverişli olmamasından kaynaklanmaktadır. Bakınız: Ağır, *a.g.m.*, s.405- 432.

Hamam işletmeciliğinde kadınların varlığına ilk dikkat çeken araştırmacılarından biri olan Nina Ergin, hamam işletmeciliğinin kadınlar için son derece uygun bir yatırım alanı olduğunu söyler. Kadınlar miras, çeyiz ya da hediye yoluyla sahip oldukları sermayeyi gelir sağlamak ve ekonomik olarak ailelerinden bağımsızlaşmak amacıyla hamam işletmeciliğine yatırabilmektedir. Ergin, vakıf muhasebe defterlerinden hareketle Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Havuzlu Hamamı'nı 1645 yılında Ayşe Hanım'ın, 1786-1790 arasında ise Fatma ibnet-i Abdullah'ın kiraladığını belirtmektedir. Üstelik Fatma ibnet-i Abdullah hamamın tamir ve yenilenmesini de üstlenmiştir⁵². Vakıf taşınmazlarının kiralınmasında kullanılan icareteyn yöntemini inceleyen Ramazan Pantık da İstanbul'un büyük hamamlarının uzun yıllar kadınlar tarafından kiralandığını belirtmektedir. Yine Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olan Çemberlitaş Hamamı 1688-91 yılları arasında Fatma Hatun, 1691-97 yılları arasında Şerife Hatun, 1697-98 arasında Şerife Emetullah Hanım ve 1699-1703 yılları arasında Şerife Fatma Hatun tarafından işletilmiştir. 1731 yılında icareteyn yöntemi ile Çemberlitaş Hamamı'nı kiralayan Saliha Sultan (Sultan III. Ahmed'in kızı) 1736'da hamamı annesi Hatem Kadın'a devretmiştir. Hatem Kadın 1779 yılında ölünceye kadar, 43 yıl boyunca, hamamın kiracısı olmuştur. Hamamın 1779'dan 1791'e kadarki kiracısı ise Fatma Hatun'dur. Hamam 19. yüzyılda da kadınlar tarafından kiralanmaya devam etmiştir⁵³. Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Büyük Hamam'ın kiracıları arasında da kadınlar vardır. Hamamın 1729-1741 yılları arasındaki kiracısı Zeynep Kadın muhtemelen vakfın bir önceki kiracısı olan İsmail Ağa'nın kızıdır. 1773-1780 yılları arasında Büyük Hamam Hatice Hatun'a kiralanmıştır. Bundan sonraki tarihlerde de hamamı hisseli olarak kiralanımlar arasında kadınlar dikkati çekmektedir⁵⁴. Pantık'a göre kadınların hamam kiracısı olarak varlık göstermelerinin sebeplerinden birisi icareteyn yöntemi ile kiralamanın sağladığı avantajdır. İcareteyn usulünde taşınmazların tasarruf hakkı, şer'i miras hukuku ve örfi kanunlarla belirlenen intikal hakkından farklı olarak, miras bırakan kişinin kız ve erkek çocuklarına eşit hisse ile intikal etmektedir. İcareteyn yöntemi ile kadınlar oturdukları ev veya işlettikleri dükkân, hamam, vs. üzerinde ölünceye kadar tasarruf hakkı ve ölümlerinden sonra çocuklarına intikal hakkını elde etmiş oluyorlardı. Aynı şekilde erkeklerde icareteyn yöntemi ile kiralandıkları taşınmazları eşlerine ve kızlarına miras bırakabiliyorlardı⁵⁵.

Ergin, kadınların hamamın günlük işlerini yürütmek için vekil tayin ettiklerini dile getirmektedir. Vekil tayinine örnek olarak gösterilen Havuzlu Hamam'ın tek hamam olduğu, bu nedenle Ayşe Hanım'ın vekilinin bulunduğu belirtilir⁵⁶. Aynı hamam 1766 defterlerinde kuşluk hamam olarak kaydedilmiştir⁵⁷. Bu durumda

⁵² Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.150.

⁵³ Pantık, *a.g.m.*, s.88-91.

⁵⁴ Pantık, *a.g.m.*, s.91-92.

⁵⁵ İcareteyn yönteminin mutasarrıfa sağladığı avantajlar için bakınız: Pantık, *a.g.m.*, s.96-97.

⁵⁶ Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s.150-151.

⁵⁷ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.87.

erkeklerle hizmet veren hamamları işleten kadınların vekil tayin etmeleri gayet mantıklı görünmektedir. Ancak, kesin bilgimiz olmamasına rağmen, kadınlara hizmet veren hamamlarda vekil gerekliliğinin olmadığı tahmin edilebilir.

1766 Tarihli Hamam Defterinde Kadın Hamamcılar

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar tutulan hamam defterleri erkek hamam çalışanlarının tespitine yönelik olduğu için, bu defterlerden kadın hamam çalışanları ile ilgili bilgi sahibi olmak mümkün değildir. Saim Yörük 18. yüzyıl hamam defterlerinden hareketle Eyüp Kazası hamamlarında çalışanların demografik yapısını ele aldığı makalesinde hamam defterlerinde ve arşiv kayıtlarında kadınların hamamlarda çalıştığına dair bilgi bulunmadığını ve kadın tellak ve natıra rastlanmadığını belirtmektedir⁵⁸. Daha evvel de bahsedildiği gibi erkek hamam çalışanlarını tespite yönelik defterlerde kadın hamam çalışanlarının bulunmaması normaldir. Çünkü yüzyılın ikinci yarısında tutulan 1766 tarihli defterin oluşturulma nedeni ve içeriği farklıdır. 1766 tarihli defter hamamcılarının talebi doğrultusunda oluşturulmuştur. Uzun zamandır kendi nizamları çerçevesinde işlerini yapan hamamcılar fesat çıkarmak isteyen bazı kişilerden şikayetçidir. Bu kişiler hamamların mülk sahiplerine daha yüksek kiralar ödemeyi vadederek hamamcılarının hamamlardan çıkartılmalarına ve zarara uğramalarına sebep olmaktadır⁵⁹. Hamamcılarının isteği hamam gediklerinin yeniden tespiti ve kayıt altına alınması ve verilecek nizam ve emirle bu tür hadiselerin tekrarlanmasının önüne geçilmesidir. Bu nedenle 1766 yılında hamamların mülk sahiplerinin, hamamı tasarruf edenlerin, gedik sahiplerinin ve ödenen kira bedellerinin son derece ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiş olması önemlidir, çünkü buradan hamamcı kadınların varlıkları ve kimlikleri tespit edilebilmektedir⁶⁰.

Bugüne kadar incelenen hamam defterleri arasında hamam işletmeciliğine dair en kapsamlı bilgileri içeren kayıtlar 1766 yılı kayıtlarıdır. Bahsi geçen kayıtlar hamamların isimleri ve mevkileri, hamamların verdikleri hizmete göre türleri, gedik mutasarrıfları, hamamların vakıf veya mülk olup olmadıkları, bağlı buldukları

⁵⁸ Yörük, *a.g.m.*, s.839.

⁵⁹ Fariba Zarinebafın kadınların ekonomik hayata katılımına dair verdiği iki örnek tam da bu dönemde hamamcılarının yaşadığı problemleri yansıtmaktadır. Zarinebaf 1765 ve 1766 yılları arasında yaşanan iki olayı nakleder, birinde kadınlar hamam sahibi diğerinde ise hamamı işleten kiracıdır. Her iki olayda da hamamın mülk sahipleri hamamı işleten kiracıyı tahliye zorlar ve kiracı bu durumda zarara uğrar. Ayrıntılar için bakınız: Fariba Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) ...", s.230-231.

⁶⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Cevdet Belediye (C.BLD), 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766). 1766 tarihli deftere kadın hamamcılar açısından dikkat çeken ilk çalışma bir yüksek lisans tezidir. Daha erken tarihli çalışmalar da 1766 tarihli defterdeki kadın hamamcılardan bahsetmiştir, ancak Esra Baş'ın arşiv belgelerinden hareketle 18. yüzyıl Osmanlı toplum hayatında kadını inceleyen yüksek lisans tezi 1766 tarihli defteri kadın hamamcılarını tespit etmek için kullanan ilk araştırmadır. Bakınız: Baş, *a.g.e.*, s.89-90.

vakıflar, hamamları tasarruf edenlerin kimler oldukları ve hamamların aylık kira bedelleri gibi kalemlerden oluşmaktadır⁶¹.

1766 tarihli defterde sur içi ve sur dışı İstanbul'unda kayıtlara geçen toplam 195 hamam bulunmaktadır. Bunların 104'ü kuşluk, 75'i çifte, 15'i ise yekta hamamdır, birinin türü ise belirtilmemiştir. 195 hamamın 178'i vakıflara ait, 3'ü mülk, 14'ünün mülkiyeti ise belirsizdir. Mülk hamamların tamamı erkeklere aittir. Hamamların ait olduğu 178 vakfın 22'sinin banisi kadındır ve bunların tamamı hanedan üyesidir⁶².

Kuşkusuz ilk sorumuz bu hamamlardan kaçını kadınların işlettiğidir. Hamamların gedik sahipliğinde veya hamamın tasarrufunda, ortaklıklarda her bir ortak tek tek ele alındığında, adı geçen kadın sayısı 110'dur. Bunların gedik sahibi olduğu veya tasarruf ettiği hamam sayısı ise 82'dir, yani İstanbul hamamlarının %42'sinde kadınlar gedik sahibi yahut işletmeci olarak varlık göstermektedir. Bu kadınların büyük çoğunluğu hamamları bizzat tasarruf etmektedir. Nitekim 76 hamamın mutasarrıflığında kadınlar vardır ki, bu da İstanbul hamamlarının %39'unda kadınların işletmeci olduklarını göstermektedir. 76 hamamın 39'unun tasarrufunda kadınlar erkeklerle, 13'ünde ise kadınlarla ortaktır⁶³. Kadınların tasarruf ettikleri hamamlardan 36'sı çifte, 37'si kuşluk, 2'si yektadır, bir hamamın türü belirtilmemiştir⁶⁴.

110 kadından 36'sı gedik sahibidir. Gedik sahibi kadınlardan 28'i hamamın hem gedik sahibi hem de tasarruf edeni iken, hamam gediğine sahip olan 8 kadın hamamın tasarrufunda bulunmayı başkalarına kiralama yoluna gitmiştir. Bu kadınlardan ikisi hamam gediğini kadınlara, altı kadınsa erkeklere kiralamıştır. Osmanlı'da gedik sahipliği karşımıza hem sürekli kiracılık hakkı olarak hem de bir sektörde faaliyet gösterme izni olarak çıkabilmektedir⁶⁵. Hamamcılıkta gedik sahibi olan kadınların büyük çoğunluğunun hem gedik sahibi hem de hamamı tasarruf eden kişi olmaları dikkat çekicidir. Bu kadınlar sadece hamamın mülk sahibi olan vakfa kira ödemektedir. Gedik sahibi olan ama hamamın tasarrufunu üstlenmeyen sekiz kadının ise yalnızca kiracılık hakkını mı yoksa sahip oldukları sermaye mallarını mı kiraya verdikleri defterden anlaşılamamaktadır. Ancak gerek incelediğimiz terekelerde gerekse karşılaştığımız mahkeme kayıtlarında hamamlardaki gedik sahipliğinin sermaye malları sahipliğine karşılık geldiği görülmektedir. İncelediğimiz terekelerden yalnız birinde gedik sahipliğine dair delil vardır. Terekesi 1785'te tahrir edilen Müftü Hamamı hamamcısı Aşe Hatun'un gelirleri arasında "... beynel-bref gedik itibar olunur ba defter-i müfredat camesıy ve döşeme

⁶¹ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.71.

⁶² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

⁶³ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766).

⁶⁴ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁶⁵ Ağır ve Yıldırım, *a.g.m.*, s.235-254.

ve *hatab...*”in satışından elde edilen meblağ da bulunmaktadır⁶⁶. Esnaf arasında gedik tabir edilen çamaşır, döşeme ve odun hamamcılıkta sahip olunan sermaye mallarıdır. Terekelerini incelediğimiz diğer hamamcı kadınların da hamamdaki sermaye mallarına sahip olduklarını ve bunların satışından elde edilen gelirin terekelerine yansıdığını görüyoruz; ancak bunların hiçbirisinde gedik tabiri kullanılmamaktadır.

Benzer bir gedik tarifi mahkeme kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır ki, bu da gedik teriminin 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında mahkeme kayıtlarında somut maddi donanım, yani alet ve envanter anlamında kullanıldığı tespitini destekler⁶⁷. İstanbul Mahkemesinde görülen 26 Eylül 1766 tarihli bir davada hamamcılar, kadimden beri hamamcılar arasında geçerli olan nizamlarını anlatmaktadır. Bu nizama göre Yeniçeri Ağası aracılığıyla hamamcılarının kiracı oldukları hamamlarda tellaklar birbirlerine, hamamcılar tellaklara, ustaları hamamcılara kefil olurlar. Nizama göre hamamcı esnafına dahil olmak isteyen birisinin gedik tabir olunan eşyasının hamamcılar tarafından tahrir olunması ve bahsedildiği şekilde kefil gösterilmesi şartlarını yerine getirmesi gerekmektedir. Mahkemeye intikal eden bu vakada hamamın kiracısı olan kişi ile hamamdaki gedik tabir olan eşyaya sahip olan gedik sahibi farklı kişilerdir⁶⁸.

Hamamların gedik sahipliğinde ortaklıklar da söz konusudur. Gedik sahibi olan kadınlardan üçü erkeklerle, ikisi ise kadınlarla ortaktır. 36 gedik sahibi kadından yalnız beşi ortaklık yapmıştır, dolayısıyla gedik sahipliğinde kadınların tek başına gedik sahibi olma eğilimleri daha yüksektir demek yanlış olmayacaktır. Tek başına hem gedige sahip olup hem de hamam tasarrufunu üstlenen kadın sayısı 11’dir⁶⁹.

Bir kadının aynı zamanda birden fazla hamamı tasarruf ettiği de dikkati çekmektedir. Örneğin sadr-ı esbak Ragıp Paşa’nın kızı Rukiye Hanım üç hamamın, merhum Şeyhülislam Abdullah Efendi’nin kızı Hatice Hanım ise iki farklı hamamın tasarrufunu üstlenmiştir. Hamam tasarrufunu oğulları ve eşleriyle ortak üstlenenler olduğu gibi yakınlığını bilmediğimiz başka erkek ve kadınlarla da ortaklıklar söz konusudur⁷⁰.

1766 tarihli hamam defterinden hamamların gelirlerine dair bilgi elde etmek mümkün değildir. Ancak hamam işletmeciliğindeki önemli maliyetlerden biri olan kira bedelleri deftere kaydedilmiştir. Ödenen kiralar bir anlamda hamamın geliri hakkında da fikir vermektedir. Hamamların vakıflara ödediği kiralar hamamın gelirinin ve itibarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir⁷¹. 1766 tarihli defterde

⁶⁶ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri (Bundan sonra KA) KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

⁶⁷ Ağır ve Yıldırım, *a.g.m.*, s.239.

⁶⁸ *İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul 2019, s.339-340.

⁶⁹ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁷⁰ BOA, C.BLD, 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766)

⁷¹ Yaşar, “1766 Tarihli Bir Hamam ...”, s.73.

kira bedelini öğrenebildiğimiz 183 hamamın aylık ortalama kira miktarı 48,5 kuruştur. En yüksek kirayı ödeyen hamam 305 kuruşla Valide-i Atik vakfına ait Çemberlitaş Hamamı'dır. En düşük kiralalar ise birer kuruştur⁷².

Hamam İşletmecisi Kadınlara Ait Tereke Defterleri

Sicil kayıtları ve terekeler İnalçık ve Barkan'ın öncü çalışmaları ile Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihinin önemli kaynaklarından biri olma özelliğini kazanmış ve her geçen gün artan bir ilgiyle farklı disiplinlerden birçok araştırmacının başvurduğu bir veri hazinesine dönüşmüştür⁷³. Osmanlı tarihi araştırmalarında ilk etapta daha çok askeri sınıfa ait terekeler dikkati çekmiş ve incelenmiş olsa da zaman içinde orta halli/sıradan Osmanlıların terekelerine gösterilen ilgi artmıştır. Önemli kişilerin terekelerinin incelenmesi gibi, belirli bir zaman aralığında belli bir bölgenin terekelerinin taranması ve oluşturulan örneklemeler üzerinden değerlendirmeler yapılması da mevcut literatür içinde yeğlenen bir yöntemdir. Terekelerin sunduğu verileri değerlendiren çalışmaların giderek soru odaklı hale gelmesi bu zengin envanterin özellikle iktisat tarihi alanındaki kıymetini artırmaktadır. Son zamanlarda terekelerin maddi kültür ve tüketim alışkanlıkları temelinde incelenmesinin yanı sıra, servet, servetin dağılımı ve fiyat tarihi açısından da ele alınabileceğine dair önemli örnekler de ortaya çıkmaktadır⁷⁴.

Osmanlı tereke kayıtlarının özgün bir tarafı kadınlara ait terekelerin kadınların servetleri ve mülkiyet tasarrufları hakkında fikir verebilmeleridir. Çünkü Osmanlı toplumunda kadınlar, Avrupalı hemcinslerinden farklı olarak, 19. ve 20. yüzyıldan önce de evlendikten sonra servetinin denetimini -fiilen engellerle karşılaşsalar da- hukuken kendi ellerinde tutabiliyorlardı.

Tereke literatürü görece zenginleşse de kaynağın kendine mahsus sınırlılıkları dolayısıyla literatür henüz istenen seviyelerde değildir. Bu sınırlılığın başında belli bir dönemde belli bir meslek grubuna ait terekelerin tespitinin zorluğu gelmektedir. Bu bağlamda 18. yüzyılda hamamcıların terekelerine ulaşmak konusunda fikir vermesi açısından bazı çalışmaları burada anmak yerinde olacaktır. Fatih Bozkurt'un İstanbul (Galata, Eyüp, Üsküdar dahil olmak üzere) için 1785-1875 yılları arasında incelediği 588 reaya terekesi içinde yalnız altı tane hamamcıya rastlanmaktadır, bunların üçü kadın üçü erkektir⁷⁵. Hamamcılardan üçü 18. yüzyılda, üçü ise 19. yüzyılda yaşamıştır. Zeynel Ünlü'nün 18. yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep'i konu alan çalışmasında incelenen 1081 tereke sahibi arasında ise yalnızca bir hamamcı tespit edilmiştir. Bu hamamcı Ağa ünvanlı Müslüman bir

⁷² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73-74.

⁷³ Halil İnalçık, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1942, s.89-96; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler* III/5-6, 1966, s.1-479.

⁷⁴ Terekelerden hareketle fiyat tarihine katkı sağlayan bir çalışma için bakınız: Pınar Ceylan, *Essays on Markets, Prices, and Consumption in the Ottoman Empire (Late-Seventeenth to Mid-Nineteenth Centuries)*, *London School of Economics*, Doktora Tezi, London 2016.

⁷⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.405-435.

erkektir. Tereke büyüklüğü ise 1.001-5.000 kuruş aralığındadır⁷⁶. Gülser Oğuz'un incelediği 18. yüzyılda Edirne'ye ait 846 terekeden, mesleği belli olan 186 tereke içinde yalnızca iki erkek hamamcı mevcuttur⁷⁷.

Kadın Hamamcılarının Terekelere Yansıyan Profilleri

Çalışmamızda 18. yüzyılda İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nde terekeleri kayda geçirilmiş olan sekiz kadın hamamcı yer almaktadır⁷⁸. Tereke kayıtlarına ulaştığımız kadınların hepsi Müslümandır. Terekelerin tamamında kadınların isimlerinden önce işlettikleri hamam biliniyorsa "... Hamamı hamamcısı", bilinmiyorsa "hammamı" ifadeleriyle meslekleri belirtilmiştir⁷⁹. Kadınların meslekleriyle anılmaları hayatlarını bu meslekten kazandıklarına işaret etmektedir. Kadınların yalnız biri hanım, diğerleri hatun unvanını taşımaktadır. Hanım ve hatun Osmanlı toplumunda saygı ifade eden unvanlardır⁸⁰. Bu unvanlarının anlamları ve kullanıldığı yerler zaman içinde değişikliğe uğramıştır. Sicil defterlerinde ilk dönemlerde bütün kadınlar için "hatun" unvanı kullanılırken, 18. yüzyılda halk kesiminden olan kadınlar için "hatun" unvanının tercih edildiği, yüksek dereceli bürokratlar, asker ve ilmiye mensuplarının eşleri ve kızları içinse her zaman "hanım" unvanının tercih edildiği bilinmektedir⁸¹. Tek "hanım" unvanını taşıyan Karaman Hamamı hamamcısı Fatma Hanım'ın babasının unvanı bulunmamakta, dul ya da bekar olduğunu tahmin ettiğimiz Fatma Hanım'ın bu unvanı taşıma sebebi bilinmemektedir⁸². Hatun ve hanım unvanı dışında hamamcı kadınlardan birinin "Hace", bir başkasının ise "şerife" unvanı taşıdığı görülmektedir. Hace hac ibadetini yerine getirmiş kadınlara verilen bir unvan olup, bir toplumsal konum göstergesidir⁸³. Zaman ve maliyet açısından erkekler için dahi zor olan hac ibadetini yerine getirmiş kadınlara daha da az rastlanmaktadır. Hace unvanını taşıyan Ayşe Hatun'un hangi hamamı işlettiği bilinmemektedir. Ancak eşi de hacı olan Hace Ayşe Hatun'un hem eşinin hem de babasının Efendi unvanına sahip olması, kesinlikle saygın hatta belki de ilmiye sınıfına mensup bir ailenin üyesi

⁷⁶ Zeynel Özlü, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep 2004, s.31.

⁷⁷ Oğuz, *a.g.e.*, s.63, 65.

⁷⁸ Bu çalışmada incelenen kadın hamamcılarının terekelerine İsmail Erünsal'ın 2021 yılında yayınlanan *Yirmi İki Mürekkep Damlası* kitabında rastlanmıştır. İncelenen terekelerden yedisi bu kitapta bahsi geçen tereke künyelerinden tespit edilmiştir. Bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.250. Bir tereke ise Fatih Bozkurt'un doktora tezinde rastlanan terekeler arasından seçilmiştir. Bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s. 406.

⁷⁹ Ergin 17. Yüzyılda Atik Valide Sultan Vakfına ait hamamların erkek kiracılarından bazılarının 1646 ve 1652 yıllarında "hammamı" unvanıyla kaydedildiğini belirtir ve bunun kâtibin tercihi olması ihtimaline dikkat çeker. Bakınız: Ergin, "Bathing Business in Istanbul ...", s. 150, 165.

⁸⁰ Timur Kuran, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Soyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, İstanbul 2010, s.36.

⁸¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.256-257.

⁸² KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

⁸³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul 2008, s.231.

olduğunu göstermektedir⁸⁴. Hamamcı kadınlar arasında bir kişi de “şerife” unvanına sahiptir. Osmanlı toplumunda Hz. Muhammed’in torunlarının soyundan gelenler “seyyid”, seyidler’in kız çocukları ise “şerife” unvanını taşırlardı. Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’un babası Esseyyid Elhac Mustafa, eşi ise Bostani Mustafa Ağa’dır. Varisleri eşi Bostani Mustafa Ağa ile yetişkin kızı Şerife Nefise Hatun ve sagire kızı Esmadır. Şerife Habibe Hatun’un kızları başka evliliklerinden olma çocuklarıdır. Büyük kızının babası Esseyyid Ebubekir, küçük kızının babası ise Eşşeyh Halil Efendi olarak kaydedilmiştir. Küçük kızı Esmanın babası hâlâ hayattadır. Seyid soyundan gelen ve hac vazifesini yerine getirmiş bir babanın kızı olan Şerife Habibe Hatun’un eş seçimleri de mensup olduğu çevre açısından anlamlıdır⁸⁵. Şerife Habibe Hatun’un dindar bir çevreye mensup olduğunun başka bir işareti de terekesinin %4’üne denk gelen biri Mushaf (1.005 akçe) diğeri Delail’ül Hayrat (120 akçe) olan iki kitabıdır⁸⁶.

Kadın hamamcıların eşleri hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Kadın hamamıcılardan dördü hayatta olan eşlerine de miras bıraktıklarına göre evliyken vefat etmişlerdir. Evli iken vefat eden kadın hamamıcılardan Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun’un eşinin de hamamcı olduğu görülmektedir⁸⁷. 1766 tarihli hamam defterinde Hoca Paşa Hamamı çifte hamam olarak kaydedilmiştir. Ayşe Hatun hamamın kadınlar kısmını ve eşi Elhac Ahmed bu hamamın erkekler kısmını işletiyor olabilir. Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’un eşi ise Bostani Mustafa Ağa’dır. Mesleklerini bilmediğimiz diğeri iki hamamcı eşinden biri ağa, diğeri ise efendi unvanı taşımaktadır. Mirasçıları arasında eşi olmayan Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun dul olmalıdır, çünkü tek varisi yetişkin oğludur. Karaman hamamcısı Fatma Hatun’un varisleri arasında eşi ya da birinci dereceden akrabaları bulunmamaktadır. Hiç evlenmemiş olabileceği gibi hayatta iken tüm yakınlarını kaybetmiş de olabilir. Varisleri arasında eşi ya da birinci dereceden akrabası olmayan diğeri iki kadın hamamcıdan birisi merhum Mehmed Sait Paşa’nın oğlu Mehmed Mesud Bey tarafından azad edilmiş eski bir köle olan Naile Hatun’dur. Mehmed Mesud Bey Osmanlı sarayında kapıcıbaşısıdır. Naile Hatun’un baba adı alışlageldiği üzere Abdullah olarak kaydedilmiştir. Baba adı Abdullah olarak kaydedilen ve varisi bulunmadığı için terekesi beytümale kalan bir diğeri hamamcı kadın ise Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun’dur. Ayşe Hatun da muhtemelen azad edilmiş eski bir köledir. Suraiya Faroqhi kendilerine azat edilirken geçimlerini sağlayacak bir şey bırakılmayan kadın kölelerin hamamlarda ya da başka yerlerde

⁸⁴ Kuran, *a.g.e.*, s.35; KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

⁸⁵ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

⁸⁶ Kitap sahibi olan diğeri bir hamamcı kadınlardan biri Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun’dur, 61 akçelik bir Enam-ı Şerifi vardır. Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun’un ise 120 akçelik risaleleri bulunmaktadır. Erünsal Mushaf sahipliğinin tamamen dindarlık alameti olarak kabul edilemeyeceğini, sahip olunan Mushafın kadının çeyizi de olabileceğini belirtir. Bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.241.

⁸⁷ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

çalışmak zorunda kaldıklarını belirtir⁸⁸. Ancak buradaki azat edilmiş köle kadınların durumu biraz farklıdır. Bu kadınlar hamam çalışanı değil, hamam işletmecisidir. Dolayısıyla bu kadınların azad edilirken kendilerine verilen sermaye ile yatırım yapmış olma ihtimalleri daha yüksektir. Üst düzey bir saray görevlisinin azatlı kölesi olan Naile Hatun için bunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayşe Hatun için de benzeri bir durum söz konusu olmuş olabilir⁸⁹.

Tereke Sahibi Kadınlar Tarafından İşletilen Hamamlar

Sekiz kadın hamamcıya ait tereke kayıtlarında yalnızca Hacı Ayşe Hatun'un işlettiği hamamdan bahsedilmemiştir. 1766 tarihli hamam defterine göre terekelerde adı geçen hamamlardan biri kuşluk olup, geri kalanları çifte hamamdır. Hamamcı kadınların işlettikleri hamamlar hakkında elde edeceğimiz bilgiler bize hamamın geliri hakkında fikir verebilir, çünkü hamam kiralari vakıfların geliri olduğu için kira bedeli yüksek hamamların daha itibarlı olduğu kabul edilebilir⁹⁰.

Eşi de hamamcı olan Ayşe Hatun Hoca Paşa Hamamı'nı işletmektedir. II. Mehmed döneminde yapıldığı tahmin edilen ve İstanbul'un büyük hamamlarından biri olan bu çifte hamam Sirkeci'de Hoca Paşa Mahallesi'ndedir⁹¹. 1766 tarihli hamam defterine göre Hoca Paşa Hamamı yalnız vakıflara kira ödeyen hamamlar arasında kira bedeli en yüksek olanlardan biridir. İcare-i vahide usulüyle tasarruf edilen hamamın kira bedeli İstanbul hamamları içinde en yüksek üçüncü kira olup, 107 kuruştur. O dönemdeki gedik mutasarrıfı ise Mehmed Emin Ağa'dır⁹².

Ayşe Hatun'un işlettiği Zincirlikuyu Hamamı Karagümrük'te, Zincirlikuyu mevkiinde 1562-65 yılları arasında inşa edilmiş bir çifte hamamdır⁹³. Mihrimah Vakfı'na ait olan hamamın 1766 yılındaki kira bedeli 104 kuruş olup, 96 kuruşu vakfa, 8 kuruşu ise gedik sahibi Musa Ağa'ya ödenmektedir. Aynı defterde hamamın biri kadın, dört kişi tarafından tasarruf edildiği görülmektedir ve gedik mutasarrıfı ile hamamı tasarruf edenler farklıdır⁹⁴.

Fatma Hanım'ın işlettiği Karaman Hamamı ya da diğer kayıtlarda geçtiği haliyle Karaman-ı Sagir veyahut Küçük Karaman Hamamı 1463-1470 yılları arasında Fatih Camii'nin yapımı sırasında inşa edilmiştir. İstanbul'un ilk Osmanlı hamamlarından biri olduğu rivayet edilir⁹⁵. 1766 yılında Merhum Sultan Han Vakfı'na ait olan bu çifte hamam biri kadın (Hacı Ümmügülsüm Hatun) biri erkek iki kişi tarafından tasarruf edilmekte olup kira bedeli 129 kuruştur. Kiranın 77

⁸⁸ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek ...*, s.232.

⁸⁹ Bursa terekelerinde rastlanan varlıklı sahipleri tarafından azat edilen kadın köleler hakkında bakınız: Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek ...*, s.226-227.

⁹⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.73.

⁹¹ Semavi Eyice, "Hoca Paşa Hamamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.193.

⁹² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.83.

⁹³ M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 300.

⁹⁴ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.88.s

⁹⁵ Haskan, *a.g.e.*, s. 230.

kuruşu gedik mutasarrıfı Ali Ağa'ya, 52 kuruşu vakfa ödenmektedir⁹⁶.

M. Nermi Haskan *İstanbul Hamamları* çalışmasında biri Galatasaray Lisesi civarında, biri Üsküdar'da, bir diğeri Samatya'da olmak üzere üç tane Ağa Hamamı'ndan söz eder⁹⁷. Şerife Habibe Hatun'un işlettiği Ağa Hamamı Samatya'dadır ve kendisi de Samatya'da vefat etmiştir. 1766 tarihli defterde Samatya'daki Ağa Hamamı çifte hamam olarak kaydedilmiştir⁹⁸. Mimar Sinan tarafından 1545 yılında yapılan hamam İstanbul'un en güzel hamamlarından biridir⁹⁹. Hamamın 1766'daki kirası 36,5 kuruştur ve sadece Kapu Ağası Vakfı'na kira ödenmektedir. 1766 sayımında Ağa Hamamı'nı tasarruf eden kişi aynı zamanda gedik mutasarrıfı da olan Ayşe Hatun'dur¹⁰⁰.

Naile Hatun'un işlettiği, bugün hala faaliyette olan Sofular Hamamı'nın¹⁰¹ 1766 tarihli defterde Etmeydanı'nda olduğu, Edirne'deki merhum Sultan Bayezid Han Vakfı'na ait çifte hamamın gedik sahibine 57,5 kuruş, vakfa ise 2,5 kuruş ödediği kaydedilmiştir¹⁰².

İncelediğimiz kadınların işlettikleri hamamlar arasındaki tek kuşluk hamam Fatih Camii civarındaki Kadı Çeşmesi Sokağı'na açılan Müfti Hamamı'dır¹⁰³. Müfti Hamamı'nı Ayşe Hatun işletmektedir. Zenbilli Ali Efendi Vakfı'na ait hamamın kirası 33 kuruş gedik mutasarrıfına, 20 kuruş vakfa ait olmak üzere 53 kuruştur. Gedik mutasarrıfı olan Yiğitbaşı Seyyid Mehmed Sadık Ağa hamamı Hayrullah ile tasarruf etmektedir¹⁰⁴.

Zeliha Hatun'un işlettiği Saray Hamamı 1766 listesinde yer almamaktadır. Haskan ise Saray Hamamı diye bir hamamdan bahsetmekte, hamamın 1790 yılına kadar Safiye Sultan'ın muhteşem sarayının hamamı olduğunu, sultanın ölümü ve ailenin dağılmasından sonra çarşı hamamına dönüştüğünü dile getirmektedir¹⁰⁵. Zeliha Hatun'un terekesi 1774 yılında tahrir edilmiştir. Dolayısıyla Haskan'a göre bu tarihlerde Saray Hamamı Safiye Sultan sarayının hamamıdır. Bu noktada bahsi geçen Saray Hamamı ile ilgili fikir yürütmek güçleşmekte ve başka bir saray hamamı olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

Kadın Hamamcıların Terekelerinin Büyüklükleri

Tereke büyüklüklerinin kişinin gelir ve servet düzeyini yansıtmaktaki yetersizliği artan araştırmalarla kesinleşmiş görünmektedir, bu nedenle bu çalışmada

⁹⁶ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.89.

⁹⁷ Haskan, *a.g.e.*, s. 17. Semavi Eyice de Ağa Hamamı'nın Samatya Yedikule'de olduğunu belirtir. Bakınız: Eyice, "Hamam", s.415.

⁹⁸ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.91.

⁹⁹ Haskan, *a.g.e.*, s.17-19.

¹⁰⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.91.

¹⁰¹ Haskan, s.266.

¹⁰² Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.266-267.

¹⁰³ Haskan, *a.g.e.*, s.247.

¹⁰⁴ Yaşar, "1766 Tarihli Bir Hamam ...", s.87.

¹⁰⁵ Haskan, *a.g.e.*, s.263.

servet yerine tereke büyüklüğü ifadesi kullanılmaktadır¹⁰⁶. Tüm kısıtlılıklarına rağmen kişilerin bıraktıkları miras onların yaşam standartları, gelir düzeyleri hakkında ipuçları verir. Burada bu az sayıdaki tereke örneğinde hamamcı kadınların bıraktıkları mirasın büyüklüğü (masraflar ve borçlar düşülmeden önceki varlıkların tutarı) aynı yüzyıla ait daha fazla tereke örneği üzerinden yapılan çalışmalar esas alınarak değerlendirilecektir. Fatih Bozkurt'un İstanbul terekelerini esas alan çalışması örnekleminin büyüklüğü ve 18. yüzyıla ait veriler içermesi nedeniyle başvurulabilecek önemli araştırmalardan biridir¹⁰⁷. Bozkurt çalışmasında İstanbul'daki farklı fiyatlar üzerinden bir değerlendirme yaparak reaya terekelerinde 1785 tarihinde orta halli bir İstanbullunun 420-1000 kuruş arasında bir tereke büyüklüğüne sahip olabileceğini tahmin etmiştir. Tereke büyüklüğü 1.000 kuruştan fazla olan İstanbullular ise varlıklı/zengin olarak değerlendirilmiştir¹⁰⁸.

Fatih Bozkurt'un incelediği terekeler arasında kadın hamamcılar da bulunmaktadır. Bu kadınların üçü de Müslüman olup, kadınların ikisi (1785-1786 tarihli defter) varlıklı, birisi ise (1863-64 tarihli defter) orta halli olarak tasnif edilmiştir. 18. yüzyılın sonlarında bıraktıkları 2.838 kuruş ve 2.041 kuruşluk terekelerle Ümmü Gülsüm ve Aişe hatunlar varlıklı, 19. yüzyılın ikinci yarısında bıraktığı 9.995 kuruşluk tereke ile Hacı Zeyneb Hatun orta halli kategorisine dahil olmuştur.¹⁰⁹ Karşılaştırma açısından erkek hamamcılarının tereke büyüklüklerine de bakılabilir. Terekelerine rastlanan üç erkek hamamcıdan ikisi gayri-Müslim'dir, 1785-86 tarihli defterde kayıtlı Hamamcı Toros'un tereke büyüklüğü 103 kuruş, 1875-76 tarihli defterde kayıtlı Simoyan'ın tereke büyüklüğü 1.953 kuruştur ve her ikisi de kendi dönemlerinde fakir olarak değerlendirilmiştir. Tek Müslüman erkek

¹⁰⁶ Terekelerin serveti yansıtmadaki kısıtları ve tereke büyüklüğünün ölen kişinin serveti olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışması bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Tartışmanın boyutları için bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s. 73-94. Terekeye yansımayan servet unsurlarının tartışıldığı bir örnek için bakınız: Gökçen Coşkun Albayrak, "Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekelerinden Okunanlar ve Okunamayanlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 41/2019, s.155-222.

¹⁰⁷ Kadınların tereke büyüklüklerini değerlendirmekte referans olabilecek bir başka çalışmada ise 18. yüzyılda Galata mahkemesinde terekeleri tahrir edilen 192 kadının tereke büyüklükleri ele alınmıştır. Buna göre 1729'da 80 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 11.511 akçe; 1769'da 30 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 15.691 akçe, dokuz gayri-Müslim kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 12.120 akçe; 1789'da ise 48 Müslüman kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması 31.547 akçe, 24 gayri-Müslim kadının tereke büyüklüklerinin ortalaması ise 28.500 akçedir. Bakınız: Fatma Müge Göçek ve Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (ed. Madeline C. Zilfi), Leiden-New York- Köln 1997, s.53-54. 1733-1785 yılları arasında terekeleri tahrir edilen sekiz kadın hamamcının tereke büyüklükleri Tablo 1'den takip edilerek Galata verileri ile kıyaslandığında yalnız iki kadın hamamcının Galata ortalamalarından düşük tereke büyüklüklerine sahip oldukları görülecektir. Sekiz kadın hamamcının tereke büyüklüklerinin ortalaması ise 331.504,31 akçedir.

¹⁰⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s.94-102.

¹⁰⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s.405-435.

hamamcı Esseyid Osman Ağa ise 1844-45 yılında kaydedilen 36.963 kuruşluk terekesi ile varlıklı kategorisine dâhildir¹¹⁰.

Biz de hamamcı kadınların tereke büyüklüklerini değerlendirirken Fatih Bozkurt'un varlıklı olma kriterini -akçenin gümüş cinsinden değerini hesaplayarak-baz aldık. Bu durumda çalışmaya konu olan sekiz kadın hamamcıdan yedisini, Şerife Habibe Hatun dışında, varlıklı kategorisine dahil edilebilir¹¹¹.

Tablo I: Kadın Hamamcıların Terekelerinin Büyüklükleri

Hamamcının Adı	Babasının Adı	Eşinin Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümüş Cinsinden Değeri	Tereke Büyüklüğü (kuruş)	Akçenin gr-Gümüş Cinsinden Değerine Göre Zenginlik Hesabı
Ayşe Hatun	Elhac Ahmed	Yok	Zincirlikuyu	1733	342.552	42.476	2.855	>671,8 kuruş, varlıklı
Hace Ayşe Hatun	Hüseyin Efendi	Elhac Mustafa Efendi	Belirsiz	1743	147.832	17.888	1.232	>688,4 kuruş, varlıklı
Fatma Hanım	Mehmed	Yok	Karaman	1747	603.672	73.044	5.031	>688,4 kuruş, varlıklı
Ayşe Hatun	Osman	Hamamcı Elhac Ahmed	Hoca Paşa	1758	493.901	46.921	4.116	>876,8 kuruş, varlıklı
Şerife Habibe Hatun	Esseyid Elhac Mustafa	Bostani Mustafa Ağa	Ağa	1760	26.625	2.529	222	<368,3 kuruş, yoksul
Nâile Hatun	Abdullah	Yok	Sofular	1772	292.651	28.036	2.439	>869,5 kuruş, varlıklı
Zeliha Hatun	Elhac Ebubekir	Veliyüddin Ağa	Saray	1774	499.880	45.389	4.166	>917,4 kuruş, varlıklı
Ayşe Hatun	Abdullah	Yok	Müftü	1785	244.922	20.402	2.041	>1000 kuruş, varlıklı

Tereke büyüklüklerinin gümüş içerik cinsinden değerlerini göz önüne alarak paranın değer kaybının etkisini bertaraf ettiğimizde en varlıklı kadın hamamcı Karaman hamamcısı Fatma Hanım'dır (73.044 gr-gümüş/5.030,6 kuruş), ikinci sırada Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun (46.921 gr-gümüş/4.115,8 kuruş), üçüncü sırada Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun (45.389 gr-gümüş/4.165,7 kuruş), dördüncü sırada Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun (42.476 gr-gümüş/2.854,6

¹¹⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, ss.405-435.

¹¹¹ Fatih Bozkurt'un 1785 yılı için baz aldığı 1.000 kuruşun gümüş içeriği hesaplanmış, sonra da yıllara göre akçenin gümüş içerikleri üzerinden zenginlik sınırları yeniden tespit edilmiştir. Akçenin gümüş cinsinden değeri hesaplanırken Şevket Pamuk'un çalışmasından yararlanılmıştır. Bakınız: Şevket Pamuk, *İstanbul'da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000, s.15-16. Buna göre 1733 yılı için 671,8 kuruştan; 1743'te ve 1747'de 688,4 kuruştan; 1758 ve 1760'ta 876,8 kuruştan; 1772'de 869,5 kuruştan; 1774'te 917,4 kuruştan; 1785'te ise 1.000 kuruştan fazla olan tereke büyüklükleri varlıklı/zengin, 420-1.000 kuruş arasındaki tereke büyüklükleri ise orta halli kabul edilmiştir.

kuruş), beşinci sırada Sofular hamamcısı Naile Hatun (28.036 gr-gümüş/2.438,8 kuruş), altıncı sırada Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun (20.402 gr-gümüş/2.041 kuruş), yedinci sırada hangi hamamı işlettiğini bilmediğimiz Hacı Ayşe Hatun (17.887,7 gr-gümüş /1.231,9 kuruş) gelmektedir. Bıraktığı mirasa göre en yoksul olduğunu düşündüğümüz Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun'un tereke büyüklüğünün gümüş cinsinden değeri ise 2.529 gr-gümüş/221,9 kuruştur.

Kadın Hamamcılarının Varlıkları

Kadın hamamcılarının terekelerine yansıyan varlıkları ev ve giyim eşyaları, kürkler, mücevherler, cariyeler, nakitler, mehir ve alacaklar, gayrimenkuller şeklinde tasnif edilmiştir. Hamamla ilgili varlıklar ise hamam harcamaları ile ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Osmanlı toplumundaki kadınların terekeleri özellikle tüketim kültürü açısından ele alınmıştır. Gerek giyim eşyalarında tercih edilen kumaşlar ve türler, gerekse mefruşat ve mutfakta kullanılan eşya türlerinin tespiti hem yaygın tüketim eğilimini hem değişen tüketim kalıplarını anlamak açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmada terekelerin maddi kültür açısından değerlendirilmesi hedeflenmemektedir. Dolayısıyla terekelerdeki tüm eşyanın tasnifi ve dökümü yer almayacaktır. Terekelerde tahriri yapılan kalemlerin ele alınışının sebebi terekelerdeki tüketim eşyasının gelir düzeyine işaret etme açısından değerlendirilmesidir. Bu nedenle terekede tahriri yapılan eşyalar arasında özellikle mücevher ve kürkler ve varlıklı olma alameti sayılabilecek eşyalar dikkate alınacaktır.

Tablo II: Kadın Hamamcılarının Terekelerine Yansıyan Varlıkların Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Ev ve Giyim Eşyaları	Kürkler	Mücevherler	Cariyeler	Mehir	Nakit	Gayrimenkul	Şahıslardan Alacak	Hamamla İlgili Varlıklar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	18	3	4	yok	yok	33	16	yok	26	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	14	2	15	25	1	yok	yok	yok	43	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	7	6	29	yok	3	19	yok	22	14	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	6	1	3	2	yok	yok	70	yok	18	342.552	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	37	6	49	8	yok	yok	yok	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	18	4	9	yok	yok	27	yok	yok	41	244.922	20.402
Hacı Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	35	5	10	yok	yok	6	yok	yok	44	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	72	4	1	yok	19	yok	yok	yok	yok	26.625	2.529

Ev ve Giyim Eşyası

Ev ve giyim eşyası kategorisinde kadın terekeleri içinde önemli bir yekuna sahip olan zemin döşemeleri, mefruşat, yağlıkçı eşyaları¹¹² ya da çeyiz eşyaları da denilen temizlik amaçlı kullanılan tekstil ürünleri, aydınlatma ve ısınma eşyaları, mutfak eşyaları ve kürkler dışındaki her türlü iç ve dış giyim eşyası yer almaktadır.

Ev ve giyim eşyaları orta halli kadınların toplam tereke bedellerinin ağırlıklı kısmını oluşturmaktadır¹¹³. Bunu destekler nitelikte incelediğimiz terekeler arasında ev ve giyim eşyasının en yüksek paya sahip olduğu tereke yoksul olduğunu düşündüğümüz Şerife Habibe Hatun'a aittir. Şerife Habibe Hatun'un terekесinin yaklaşık %72'si ev ve giyim eşyalarından, %19'u da mehirden oluşmaktadır. Kürkleri %4, mücevherleri %1'den az, 1.125 akçelik kitapları ise %4'lük bir paya sahiptir.

Ev ve giyim eşyalarının terekelerdeki payının en düşük olduğu oran ise %7 civarındadır. Saray hamamcısı Zeliha Hatun ve Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un terekeleri içinde ev ve giyim eşyalarının payı oldukça düşüktür. Zeliha Hatun'un 32.480 akçelik ev ve giyim eşyası sayıca çok değildir. Sadece iki köhne yorgan dışında köhne eşyası yoktur. Mutfak eşyaları sadece bakır eşya olarak kaydedilmiştir. Mefruşatlar çoğunlukla yorgan, yastık, minder olup, giysileri de birkaç ferace ve entari ile bir miktar iç giyim eşyasıdır. Zeliha Hatun'un giyim ve ev eşyasından çok mücevhere düşkün olduğu ya da mücevhere yatırım yaptığı rahatlıkla söylenebilir¹¹⁴. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un ev ve giyim eşyalarının toplam değeri ise 21.890 akçedir. Bu eşyalar içinde giyim eşyaları sayıca ve kıymetçe az olup, eşyanın büyük çoğunluğu mefruşat, yağlıkçı eşyası ve bakır mutfak eşyasıdır. Ayşe Hatun'un terekесinde mücevher ve kürkler daha da önemsiz boyuttadır¹¹⁵.

İki kadın hamamcının terekelerindeki ev ve giyim eşyası ise değer olarak terekесinin %20'sinden daha azına denk gelmektedir. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın ev ve giyim eşyalarının değeri 110.544 akçe olup terekесinin %18'ini oluşturur¹¹⁶. 200 kaleme yakın eşyası olan Fatma Hanım'ın diba ve şali başta olmak üzere, 18. yüzyılın başlarında moda olan hatayı¹¹⁷ gibi değerli kumaşlardan; telli¹¹⁸

¹¹² Bozkurt, *a.g.e.*, s.307; "Kadın terekelerinde daha sık görülen makreme, peşkir, havlu, mendil, destmâl, çevre, yağlık, tülbent, yemeni, bohça gibi yağlıkçı esnafının ticaretini yaptığı ev eşyaları da bir diğer önemli eşya grubunu oluştururdu." Bozkurt, *a.g.e.*, s.273.

¹¹³ Gülsür Oğuz 18. yüzyılın ilk yarısında Edirne'de kadınların yatırım araçlarını incelemekte ve toplam tereke bedelinden yola çıkarak ev eşyalarının terekelerdeki ağırlıklı kalem olduğunu, sonra mücevher, ardından alacak (çoğu mehir olmak üzere), sonra da nakit ve kölenin geldiğini belirtmektedir. Bakınız: Oğuz, *a.g.e.*, s.235, 236-239, Göçek ve Baer, *a.g.m.*, s.53.

¹¹⁴ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹¹⁵ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹¹⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹¹⁷ Bir tür ipeklı kumaş olan hatayı 18. yüzyılın başlarında moda olmuştur. Bakınız: Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s. 224.

ve işlemeli kumaşlardan biniş, entari, ferace ve kavuşturma (muhtemelen anvelop bir üstlük) gibi pahalı giysileri; çok çeşitli, işlemeli ve kadife gibi değerli kumaşlardan yastık, yorgan ve minderleri; fağfur kase ve fincanları dikkati çekmektedir. Hamamda satılan peştamal vs. gibi hamam eşyaları dışında evdeki eşyalar arasında da 20 kalemden fazla havlu, peşkir, peştamal, vs. bulunmaktadır.

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un da terekesinin yaklaşık %18'i ev ve giyim eşyasından oluşur; ancak bu eşyaların değeri sadece 46.058 akçedir. 100 kalem civarındaki eşyalar mefruşat, az sayıda kimisi eski giysi, bakır mutfak eşyaları olup, içlerinde eski olanlar da vardır.

Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un ev ve giyim eşyasının değeri 69.386 akçe olup, terekedeki payı yaklaşık %14'tür. Ayşe Hatun'un evindeki eşyalar içinde çeşitli yastık ve yorganlar, minder ve makatlar; kalıçe ve seccadeler, orta keçeleri, entari ve feraceler, iç giyim eşyaları bulunmaktadır.

İki hamamcı kadının ev ve giyim eşyaları ise terekelerinin %35 ve %37'sini oluşturmaktadır. Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'un terekesinde kayda geçen mal varlığının 108.531 akçelik kısmı ev ve giyim eşyasından oluşmaktadır. Bu miktar terekesinin %37'sine denk gelir. Bu eşyaların bir kısmı evinde bir kısmı ise hamamda tahrir edilmiştir. Evindeki ev ve giyim eşyasının bedeli 104.095, hamamdaki ev ve giyim eşyasının bedeli ise 4.436 akçedir. Azad edilmiş eski bir köle olan Naile Hatun'un sahip olduğu eşyalar diğer hamamcı kadınlardan farklıdır. 200 kalemden fazla olan eşyalar hem sayıca çok hem de kıymetçe değerlidir. İlk dikkati çeken çoğu çarşafıyla beraber kaydedilmiş 27 yorgan, çok sayıda yastık, döşek, minder, vs. gibi mefruşat eşyasıdır. Modern Avrupalı mobilyaların kullanılmadığı erken dönemlerde geleneksel döşeme ve mefruşat eşyasının çokluğu ve çeşitliliği varlıklı olma alametidir¹¹⁹. Naile Hatun'un eşyaları içinde kökeni belli olan mallar da dikkat çekicidir; Beç tabak, Frengi sandık, Kıbrisi yorganlar, Lehkari yorgan, Pravişte ihramı, Yanbolu kebesi, Benaluka seccade, Cezayir ihramı, Mısıri çarşaf gibi... Çeşitli kaseler, fağfur tabak ve kaseler, fağfur gülabdan¹²⁰, billur kase, iskemle, fenar, büyük ve küçük şamdanlar, yaldızlı su tası, ayna ve dürbün¹²¹ gibi eşyalar ise diğer kadınların terekelerinde hemen hiç rastlanılmayan türdendir. Evde tahrir edilen eşyalar içinde gıda maddelerinin olması da incelediğimiz grup

¹¹⁸ Telli kumaşlar, gümüş ya da altın içeriyor demektir, yani pahalı kumaşlardır. Bakınız: Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s. 225

¹¹⁹ Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliliğin Aynası", 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s.57; Bozkurt, a.g.e., s.263, 300.

¹²⁰ Osmanlı toplumunda buhurdan ve gülabdanlar zenginlerin evlerini süslemiştir. Bakınız: Bozkurt, a.g.e., s.308.

¹²¹ Ayna, saat ve dürbün sahibi olmak Tülay Artan'a göre gelir düzeyini belirlemede kullanılacak bir işaretir. Bakınız: Artan, a.g.m., 57. Kadın hamamcılarının çoğunun altın ve gümüşten saatleri olduğuna mücevherler kısmında değinilecektir. Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un biri 1300 değeri 120 akçelik iki aynası, Hacı Ayşe Hatun'un 120 ve 240 akçelik iki küçük aynası, Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un 30 akçelik eski bir aynası, Naile Hatun'un ise değerini bilmediğimiz bir aynası bulunmaktadır.

açısından istisnai bir durumdur. 40 kıyye sade yağ, 13 kıyye zeytin yağı, 8,5 kıyye pıriñç, bal, üzüm ve nohutun yanı sıra 40 kıyye sabun ve 16 kıyye de mum bulunmaktadır ve bunların toplam bedeli 6.672 akçedir¹²². Diğer kadınların terekelerinden farklı olan bir diğer husus Naile Hatun'un iki adet öreke¹²³ ve çıkırık sahibi olmasıdır. Naile Hatun büyük ihtimalle evde ip eğirmektedir. Naile Hatun'un 3 adet tandırının olması da varlıklı olma alameti olarak kabul edilebilir¹²⁴. Naile Hatun'un eşyaları içinde giyim eşyası nispeten azdır. Ancak sahip olduğu eşyalardaki bu çeşitliliğin tek açıklaması bu eşyaların büyük kısmının Naile Hatun'a azad edilirken verilmiş olmasıdır.

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un evinde tahrir edilen çoğunluğu mefruşat, giysi ve mutfak eşyası olan eşyalarının toplam değeri 51.728 akçe ve terekedeki payı %35'tir. Eşyalar arasında kıymetli kumaşlardan köhne ve yeni giysiler, epeyce mutfak eşyası, mefruşat, aynalar, şamdan, fağfur fincan ve kase, yaldızlı tas, bir miktar da peştamal, silecek vs. bulunmaktadır. Bazı eşyaların yeni olduğu belirtilmiştir.

Kadın hamamcılarının terekelerinin hiçbirinde hamam takımı ya da hamam bohçası ibaresiyle kaydedilmiş eşyaya veya hamam taşı ve hamam leğenine rastlanmaması ilginçtir. Hamam eşyası olarak kabul edilebilecek havlu, silecek ve peştamal gibi tekstil ürünleri hemen hemen bütün terekelerde değişen miktarlarda bulunmaktadır. Ancak hamam eşyaları hamamda ayrıca kayıt altına alındığından evde bulunan bu eşyaları hamamlar ile ilişkilendirmenin doğruluğu tartışılır.

Kürkler

Osmanlı toplumunda kadınların ve erkeklerin sahip oldukları kıymetli kürkler varlıklı olmanın alameti kabul edilir. Ancak incelediğimiz kadın hamamcı terekelerinde kürklerin değerinin terekenin tamamı göz önüne alındığında önemsiz olduğu dikkati çekmektedir. Kadın hamamcılarının terekeleri içinde kürklerin payı en fazla %6'dır. Kürklerin %6'lık paya sahip olduğu iki tereke aynı zamanda mücevherlerin payının da en yüksek olduğu terekelerdir. Zeliha Hatun'un 30.000 akçelik üç parça kürkü içinde 18.000 akçelik şeritli şal biniş dikkati çeker¹²⁵. Muhtemelen pahalı olan şal kumaş ve kürkle zenginleştirilmiş bir biniştir¹²⁶. Naile Hatun'un 19.020 akçelik altı parça kürkünden en pahalı ikisi borçlarına karşılık rehin bırakılmıştır¹²⁷.

Terekelerin üçünde kürklerin payı %4 civarındadır. Hammamî Hacı Ayşe Hatun toplam 6.815 akçe değerinde üç parça kürkü bulunmaktadır. Müftü Hamamı

¹²² Yaklaşık 50 kg olan sabun ev tüketimi için bir hayli fazladır. Bu sabun hamam için alınmış olabilir.

¹²³ Eğirilmekte olan yün ve ketenin takıldığı ucu çatal değnek.

¹²⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s.321.

¹²⁵ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹²⁶ Biniş ulemanın giydiği bir tür cübbeydi. Pahalı kumaşlardan yapıldığı gibi bazen kürkle de kaplanırdı. Bakınız: Reşad Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969, s.39, 107.

¹²⁷ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

hamamcısı Ayşe Hatun'un beş parça kürkü 10.060 akçe, Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun'un iki parça eski kürkü ise 1.170 akçe değerindedir. Diğer kürk sahibi kadınların kürklerinin terekelerindeki ağırlığı ise daha önemsizdir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un beş adet kürkünün bedeli 11.915 akçe, terekedeki payı %2, Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın yedi adet kürkünün bedeli 17.028 akçe, terekedeki payı %3, Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un 4.070 akçelik beş parça kürkünün terekedeki payı ise %1'dir.

Mücevherler

Suraiya Faroqhi Bursa terekelerinden hareketle kadınların terekelerinde her zaman mücevhere rastlanmadığını, mücevher sahibi olmanın lüks olduğunu belirtir¹²⁸. Ancak sahip olunan mücevherin türü ve değeri de sosyal statünün bir göstergesidir. Hanedan mensuplarının ve saray halkının sahip olduğu mücevher ile sıradan halkın sahip olduğu mücevher de şüphesiz farklıdır¹²⁹. Mücevher gelir düzeyinin yüksekliğine işaret eden lüks bir tüketim malı olduğu gibi, düğünlerde geline mücevher hediye etme geleneğinin varlığı mücevherin kadınlar için bir yatırım aracı olduğunu da gösterir¹³⁰. Mücevher satılarak nakde dönüştürülebilir, ya da rehin bırakılarak karşılığında borç alınabilirdi.

Kadın hamamcılarının neredeyse tamamının mücevher kategorisine dahil edilebilecek değerli eşyası bulunmaktadır. Değerli eşyalar tasnif edilirken yalnız takılar ve ziynet eşyaları değil, saatler başta olmak üzere gümüş ve altın eşyalar da mücevher kategorisine dahil edilmiştir.

Sofular Hamamı'nı işleten Naile Hatun'un tereke büyüklüğünün neredeyse yarısını mücevherler oluşturmaktadır. 142.060 akçelik mücevherin terekedeki payı %49'dur. Naile Hatun 137.835 akçelik mücevherini aldığı borçlara karşılık rehin vermiştir. Rehin verdiği mücevherlerin çoğu elmaslı, zümrütlü, incili altın ziynet eşyalarıdır. Evinde de 4.225 akçelik altın ve gümüş eşyası bulunmaktadır¹³¹.

Terekesinin %30'una yakını mücevher olan kadın hamamcı ise Zeliha Hatun'dur. Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'un mücevherlerinin değeri 143.940 akçedir. Tümü elmaslı ziynet eşyaları içinde 56.640 akçelik elmaslı bir altın bilezik en pahalı parçadır. 6.000 akçelik elmaslı bir avize, altın saat ve gümüş eşyalar da dikkati çekmektedir¹³².

Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un 11 kalem mücevherinin toplam değeri 72.870 akçe, bunların tereke içindeki payı ise yaklaşık %15'tir. İçlerinde 18.000 akçelik elmaslı bir altın bilezik ve 16.000 akçelik lal küpe gibi değerli takılar ve 8.000 akçelik altın çalar saat gibi eşyalar bulunmaktadır¹³³.

¹²⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (çev. Elif Kılıç), İstanbul 2005, s.123.

¹²⁹ Mücevher bir süs ya da yatırım eşyası olmasının ötesinde iktidarın bir göstergesi olarak da değerlendirilir. Bakınız: Arzu Terzi, *Saray Mücevher İktidar*, İstanbul 2011.

¹³⁰ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik ...*, s.123-124.

¹³¹ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

¹³² KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹³³ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hamamî Hacı Ayşe Hatun'un biri altın bilezik olan iki parça mücevherinin değeri 14.890 akçe, terekedeki payı ise %10'dur¹³⁴. Müftü Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un mücevherleri terekisinin %9'una denk olup, beş parça mücevherin toplam değeri 23.383 akçedir. Bunların içinde biri asma, biri gümüş iki saat, 11.860 akçelik altın kuşak ve takılar bulunmaktadır¹³⁵.

Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın terekisinin %4'üne denk gelen değerli eşyalarının toplam bedeli 24.100 akçedir. Ziyinet eşyası bulunmayan Fatma Hanım'ın sahip olduğu bir altın kuşağın bedeli 15.210 akçedir. Bunun dışında divit, zarf ve saat gibi birkaç parça gümüş eşyası bir de mücevherli bıçak kınının toplam bedeli ise 8.890 akçedir¹³⁶. Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekisi içinde %3 gibi önemsiz bir paya sahip olan beş parça mücevherin değeri 10.260 akçedir. Gümüş akrep saat, biri incili biri gümüş iki kuşak ve iki adet takısı bulunmaktadır¹³⁷. Şerife Habibe Hatun'un ise mücevher kabul edilebilecek tek eşyası terekisi içinde %1'i dahi bulmayan 180 akçelik gümüş kuşaktır¹³⁸.

Cariyeler

Osmanlı toplumunda cariyeye sahibi olmak da hali vakti yerinde olmanın göstergesidir¹³⁹. Tereke kayıtlarında farklı milletlerden cariyeler olduğu ve fiyatlarının menşelerine göre değiştiği görülmektedir. İsmail Erünsal en pahalı cariyelerin Gürcü cariyeler olduğuna dikkat çeker, ikinci sırada Çerkes, daha sonra ise Rus cariyeler gelmektedir. En ucuz cariyeler ise Boğdan ve Afrika kökenli cariyelerdir¹⁴⁰.

Kadın hamamcılardan üçünün cariyesi bulunmaktadır. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un üç tane Gürcü cariyesi vardır. Her biri 40.000 akçeden daha pahalı olan cariyelerin toplam bedeli 126.010 akçedir. Cariyelerin tereke içindeki payı %25 gibi yüksek bir orandır. Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'un hamamdaki eşyaları arasında kaydedilen Arap cariyesinin değeri 23.040 akçe, terekedeki payı ise yaklaşık %8'dir. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un Arap asıllı cariyesinin değeri 7.200 akçe, terekedeki payı ise %2 düzeyindedir¹⁴¹. Burada da Gürcü cariyelerin değerinin Arap cariyelerden yüksek olduğu görülmektedir.

Mehir ve Alacaklar

Evli iken vefat eden kadınların terekelerinde var olan alacakların başında mehir-i müeccel gelmektedir¹⁴². Mehir bedelleri sosyal statüye ve zenginlik düzeyine

¹³⁴ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹³⁵ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹³⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹³⁷ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹³⁸ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

¹³⁹ Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik ...*, s.127, Bozkurt, *a.g.e.*, s.100.

¹⁴⁰ Erünsal, *a.g.e.*, s.214.

¹⁴¹ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁴² Mehir peşin veya boşanma/ölüm halinde ödenmek üzere iki türlü olabilir. Peşin olarak ödenen mehir mehir-i muaccel, boşanma veya eşlerden birinin ölümü halinde ödenen ise mehir-i müeccel

göre değişmektedir. Osmanlı terekelerini inceleyen araştırmalarda sahip olunan sosyal statü ve servetle mehir bedeli arasında doğru orantı olduğu tespit edilmiştir¹⁴³.

Şerife Habibe Hatun'un 26.625 akçelik toplam terekesi içindeki en büyük kalem 5.000 akçelik mehir-i müecceldir. Mehir bedeli toplam terekenin %19'una denk gelmektedir. Saray hamamcısı Zeliha Hatun'un mehri 13.200 akçe olup, terekenin %3'üne eşittir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un mehri 3.000 akçedir ve bu miktar toplam tereke büyüklüğünün %1'i dahi değildir.

Mehir genellikle kadınların alacakları arasında kabul edilir. Ancak mehir aslında İslam hukukunda evlilik sözleşmesinin bir gereğidir ve kadınların kurdukları parasal ilişkiler ile bir alakası yoktur. Dolayısıyla bir işletmenin tasarrufunu üstlenmiş bir kadının şahıslardan olan alacakları bizi daha çok ilgilendirmektedir. İncelediğimiz grupta kadınların hemen hepsi borçlu iken, alacaklı olan tek kadın vardır. Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'un tereke büyüklüğünün %22'sini oluşturan alacaklarının toplamı 112.260 akçedir. Zeliha Hatun'un erkek kardeşi ve aynı zamanda vasisi olan Lütfullah Efendi'nin zimmetinde 106.260 akçesi bulunmaktadır, bunun 6.000 akçesi bir menzil istiglâli¹⁴⁴ nedeniyle Lütfullah Efendi'nin zimmetindedir. Zeliha Hatun'un bir kadında da 6.000 akçelik alacağı bulunmaktadır. Zeliha Hatun ölmeden önce anne baba bir erkek kardeşi Lütfullah Efendi'yi vasi-yi muhtar olarak tayin etmiştir. Alacaklar da dikkate alındığında Zeliha Hatun'un parasal işlerini Lütfullah Efendi'nin yürüttüğü düşünülebilir. Zeliha Hatun'un terekesinin masraflar çıkarıldıktan sonra kalan kısmının üçte biri (159.706 akçe) vasiyeti üzerine erkek kardeşi Lütfullah Efendi'nin idaresine bırakılmış, kalan 319.414 akçe ise eşi, annesi ve oğlu arasında paylaştırılmıştır. Hem vasiyet gereği mirasın üçte birinin bırakılması, hem de mirasçı olan oğlunun hakkından sadece 6.326 akçeyi alıp, kalan 180.000 akçeyi Lütfullah Efendi'ye borç vermesi bu ihtimali kuvvetlendirmektedir¹⁴⁵.

Nakitler

İncelediğimiz grup içinde dört hamamcı kadının evinde nakit tuttuğu görülmektedir. Nakit olarak tutulan paranın tereke büyüklüğüne oranının en yüksek olduğu tereke %33'ük oranla en varlıklı kadın hamamcı olan Fatma Hanım'a aittir. Fatma Hanım'ın evinde tahrir edilen nakit miktarı 199.200 akçedir. Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hanım'ın evinde bulundurduğu nakit 65.261 akçe, terekesindeki

olarak anılır. Bakınız: Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul 2004, s.444.

¹⁴³ Öztürk, *a.g.e.*, s. 165-173. Fatih Bozkurt ise incelediği dönemde sıradan insanlar için 70-90 kuruş olan mehir bedelinin 2.750 kuruşa kadar yükselebildiğini ancak bu yüksek rakamların sıradan insanlar için servet değerinde olduğunu hatta birçok askeri sınıf mensubu için bile çok yüksek olduğunu ifade eder. Bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s.100.

¹⁴⁴ İstiglâl; emlak ve akarı borcun ödenmesine kadar alacaklıya bırakmak veya gayrimenkulün gelirini borca karşılık terk ve tahsis etmektir. Bakınız: Pakalın, *a.g.e.*, s.97.

¹⁴⁵ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

payı ise %27'dir. Saray hamamcısı Zeliha Hatun'un terekesinin %19'luk kısmını oluşturan nakdi 96.000 akçedir. %6'lık en düşük nakit oranı ise Hacı Ayşe Hatun'un 8.250 akçelik nakit parasıdır.

Gayrimenkul

Yalnız iki kadın hamamcının mal varlığı içinde gayrimenkule rastlanmaktadır. Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un terekesinin %70'ini Mimar Sinan Mahallesi'ndeki üç dükkân ve bir evinin satışından elde edilen 240.000 akçe oluşturmaktadır. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın Piriinççi Mahallesi'nde bulunan evinin satışından elde edilen gelir 96.000 akçe olup, hamamdaki eşyanın satış bedelinden düşük olması dikkat çekicidir. Evin değeri Fatma Hanım'ın terekesinin yaklaşık %16'sıdır.

Kadın Hamamcıların Terekelerinden Yapılan Masraf ve Harcamalar

Kadın hamamcıların terekelerinden yapılan masraf ve harcamalar vergi ve harçlar, defin masrafları, vasiyet ve hayır harcamaları, özel masraflar, borçlar, hamamla ilgili masraflar ve borçlar başlıkları altında incelenmiştir. Hamamla ilgili masraflar ve borçlar hamam gelirleri ile ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

Tablo III: Kadın Hamamcıların Terekelerinden Yapılan Masraf ve Harcamaların Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Defin Masrafları ve Namaz İskatı	Vergiler ve Harçlar	Borçlar	Vasiyet	Hayır Harcamaları	Özel Masraflar	Hamamla İlgili Masraflar	Hamamla İlgili Borçlar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	2	4	2	yok	yok	43	yok	yok	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	1	4	4	yok	yok	0,5	1	5	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	yok	3	yok	32	yok	1	yok	yok	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	1	3	26	yok	4	5	1	26	342.556	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	3	5	164	yok	yok	1	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	5	4	39	yok	yok	4	yok	6	244.922	20.402
Hacı Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	yok	5	59	yok	8	yok	1	1	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	yok	4	15	yok	yok	yok	yok	yok	26.625	2.529

Masraflar

Terekelere yansıyan masrafların bir bölümü mahkemeye ödenen vergiler ve harçlardan oluşmaktadır. Bu masraflar arasında resm-i adi, kaydiyye, harc-ı defter, kalemiyye, dellaliyye, çukadariyye, huddamiyye, hammaliyye ve sarrafiyye yer almaktadır. Vergi ve harçların terekelere oranı %3 ile %5 arasında değişmektedir.

Kimi terekelerde rutin mahkeme masrafları dışında yer alan bazı resim ve harçlar özel masraflar adı altında incelenmiştir. Örneğin cariyesi olan Naile Hatun'un terekesinde dellaliye-i cariyeye ve avaid-i kethüda, harc-ı ilam-ı cariyeye ve vebaya yakalanan Arap cariyenin 3.360 akçelik cerrah ve ilaç masrafları ile nafakası gibi özel masraflar bulunmaktadır¹⁴⁶. Naile Hatun'un özel masraflarının toplamı 26.244 akçe olup terekесinin %1'ine denk gelmektedir.

Terekelerde rastlanan özel masraflara dair örnekleri artırmak mümkündür. Beytülmal tarafından el konulan terekelerdeki tahlis masrafları bunlardan biridir. Bilinen bir varisi olmadığı için ilk etapta beytülmal tarafından el konulan terekeler sonradan varisliğini ispat eden kişilere teslim edilirdi. Bu durumda varisler Beytülmal Emini'ne yüklü bir bedel ödedikten sonra miras malına sahip olabildi¹⁴⁷. İşte bu bedeller tahlis-i beytülmal veya "...*tablis için veresinin*" masrafları olarak kaydedilmiştir. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın varisleri arasında birinci dereceden akrabası ya da yakını yoktur. Hiç evlenmemiş bekar bir kadın olabileceği gibi, evlenmiş ancak hayatta kimsesi kalmamış bir dul da olabilir. Terekesi 22 Ağustos 1747 yılında kaydedilen Fatma Hanım'ın terekesine önce devlet el koymuş, sonra varisleri ortaya çıkmış olmalıdır. Bunu "*mütevaffa-i meşburenin terekesi canib-i miriden kabz olunmakla tablis için verese-i meşburanın masrafları*" olarak kaydedilen 82.400 akçelik masraftan anlıyoruz. Fatma Hanım'ın terekесinin "tahrir ve taksimini" talep eden varisleri babaannesinin iki kardeşidir. Yakınlık derecesini bilmediğimiz ancak "*asabe-i nesebiyye*" nedeniyle mirasta hak iddia eden Ali Beşe'ye de anlaşma yoluyla mirastan 180.000 akçe verildiği görülmektedir. Fatma Hanım'ın terekесinden yapılan bu özel masraflar tereke büyüklüğünün %43 gibi büyük bir kısmını oluşturmaktadır¹⁴⁸. Diğer hamamcı kadınların terekelerinden yapılan özel masraflar ise %5'in altındadır.

Defin Masrafları

Kadın terekelerinde defin masrafları nadiren görülmektedir. Bunun sebebi kadın varlıklı dahi olsa bu masrafın eşlere ait olmasıdır. Kadının eşi hayatta değilse ve mirası defin masrafını karşılamıyorsa akrabalar, akrabası da yoksa devlet kadının defin masrafını karşılardı¹⁴⁹. Bu geleneğin incelediğimiz terekelerde de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Eşleri hayatta iken vefat eden kadın hamamcılarının defin masraflarının terekeye yansımadığını yani eşleri tarafından karşılandığını görülmektedir. Yalnızca Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un masrafları arasında kabir yeri için harcanan 1.320 akçe ve namaz ıskatı için harcanan 2.880 akçe dikkati çekmektedir¹⁵⁰. Defin masraflarının kadın hamamcılarının terekeleri içindeki en yüksek payı %5'i aşmamaktadır.

¹⁴⁶ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772). Başka bir hasta bir cariyenin tedavi masrafları için bakınız: Bozkurt, *a.g.e.*, s.48.

¹⁴⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.169.

¹⁴⁸ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁴⁹ Altuntaş, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁵⁰ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hayır Harcamaları

Terekelerde rastlanan bir başka harcama kalemi ölen kişinin ardından yapılan hayır harcamalarıdır. Bu harcamalar bazı defin adetlerinin yerine getirilmesi için yapılan masrafları kapsar. Defin adetleri arasında defin günü sevabı ölenin ruhuna bağışlanmak üzere yapılan yemek ikramları da vardır¹⁵¹. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un, Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un, Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un terekelerinden sevabı ruhlarına bağışlanmak üzere yemek ikramı yapıldığı görülmektedir.

Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un bıraktığı mirastan mahkeme huzurunda kayda geçmiş hayır harcamaları yapılmıştır. Namaz ıskatı, Mushaf-ı şerif hediye edilmesi, minber tamiri ve Regaip ve Miraç Kandili gibi Müslümanlar için özel olan iki geceyi birden içinde barındıran Recep ayında yemek verilmesi gibi dindarlık alameti olarak kabul edilebilecek harcamalar dikkati çekmektedir. Ayşe Hatun'un kendisi Mushaf sahibi olmamasına rağmen hayır için Mushaf hediye etmesi nadir görülen bir durum değildir. İsmail Erünsal incelediği terekelerde Mushaf bağışlayan kadınların bazılarının kendilerine ait bir Mushafının bulunmamasına dikkat çeker¹⁵².

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un mirasından da hayır için varislerin rızasıyla 11.880 akçelik yemek dağıtıldığı ve merhumenin ardından Kur'an okuyan Hafız Efendi'ye de 300 akçe verildiği görülmektedir¹⁵³.

Borçlar

Mahkeme kayıtlarından hareketle yapılan çalışmalarda Osmanlı toplumunda kadınların borçlu olmaları farklı şekillerde yorumlanmıştır. Zarinebaf ve Faroqhi kadınların borç alacak ilişkilerinin gelir düzeyleri ile orantılı olduğunu öne sürerken, Gerber bu durumu kadınların ticari hayata katılımıyla ilişkilendirmiştir. Ortak kanı ise, kadınların çoğunlukla borçlu değil, daha çok alacaklı oldukları yönündedir.

Zarinebaf 18. yüzyılda İstanbul'da borç alan kadınları daha çok muhtaç veya düşkün olarak nitelendirmiştir. Eşin ya da kadının bakımını üstlenen kişinin vefatı, boşanma, hastalıklar, afetler, uzun süren savaşlar, kıtlıklar ve enflasyondan doğan krizler özellikle düzenli geliri olmayan kadınları zor durumda bırakmıştır. Zarinebaf sadece çok yoksul kadınların değil, orta halli kadınların da geçim sıkıntısı yaşayıp borç almak zorunda kaldıklarına dikkat çeker. Bu durumda kadınların borç almak için değerli eşyalarını rehin verdikleri ve rehin karşılığında alıp ödeyemedikleri borçları, değerli eşyalarını kaybetmemek için başka yerlerden aldıkları borçlarla kapatmaya çalıştıkları görülmektedir. Kadınların yakın çevrelerinden, sarraflardan ve para vakıflarından borçlandıkları bilinmektedir¹⁵⁴.

¹⁵¹ Erünsal, *a.g.e.*, s.205.

¹⁵² KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733). Kadınların Mushaf bağışı vasiyetleri hakkında bakınız: Erünsal, *a.g.e.*, s.206-207.

¹⁵³ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁵⁴ Zarinebaf, "From Mahalle (Neighborhood) ...", s.225-228.

Faroqhi ise 18. yüzyıl Bursa'sında varlıklı kadınların terekelerini incelediği çalışmasında tereke sahibi 80 kadından 58'inin alacaklı, 12'sinin ise borçlu olarak öldüğünü belirtir. Faroqhi 1734'ten önce vefat etmiş Bursalı bir sarrafın borç verdiği 413 kişiden yalnız 28'inin kadın olmasını ise şöyle yorumlar: varlıklı kadınlar borçlanmaya daha az ihtiyaç duymakta ve borç almak için daha çok aile üyelerine başvurmaktadır. Yoksul kadınların borçlanması ise zordur, çünkü bu gruptakiler borç verenler açısından yüksek risklidir¹⁵⁵.

Jennings Kayseri'de kadınların yakın çevrelerine borç vermelerine çok sık rastlandığına ancak kadınların borçlu olduğu durumların istisnai olduğuna dikkat çeker¹⁵⁶. Gerber ise Bursa'da kadınların ekonomik hayata daha çok katıldıklarına ve bu nedenle Bursa'da kadınların kredi ilişkilerinin daha fazla olduğuna değinir. Kayseri'de kadınlar daha az ödünç verirken, Bursa'da yarı-profesyonel borç veren kadınlara rastlanmaktadır ve kadınların borçlanma oranları da daha yüksektir. Gerber bu durumu şehirlerin ticari yapısındaki farklılıkla açıklamaktadır¹⁵⁷.

İncelediğimiz terekelerdeki borç-alacak ilişkileri belirlenirken kadınların işlettikleri hamamlarla ilgili olan borçları ayrı tutulmuştur. Bunların dışında kalan borçlar için şahsi ya da ticari borç ayrımını yapmak pek mümkün görünmemektedir. Fakat buna rağmen borç alacak ilişkileri kadınların girdikleri parasal ilişkileri gösterir ki, bu da oldukça önemlidir. Terekeleri incelenen kadın hamamcılarının neredeyse tamamı varlıklı kadınlardır, fakat biri dışında tamamı borçlu ölmüştür. Borcu olmayan tek kadın ise tereke büyüklüğü itibarıyla en varlıklı üçüncü kadın hamamcı olan Saray Hamamı hamamcısı Zeliha Hatun'dur. Zeliha Hatun aynı zamanda incelenen kadın hamamcılar arasında diğer şahıslardan alacağı olan tek kadındır¹⁵⁸. Kadınların aldıkları borçlar eğer şahsi değil de işletme ile ilgili ise bu borçlar hali hazırda aktif olan bir işletmenin nakit akışını ve gelir-gider dengesini sağlamaya yönelik olabilir. Kadınların varlıklı olmaları ve terekelerinin borçlarını karşılayacak büyüklükte olması girdikleri kredi ilişkilerini sürdürebilme kapasitelerini gösterir. Ölüm nedeniyle zaman durmuş ve aslında değişken bir süreç olan borçluluk halinde bir ana denk gelinmiştir. Dolayısıyla kadınların hayatının devamı halinde hamam gelirlerinin bu borçları ödemeye yeteceği ihtimali de unutulmamalıdır.

İncelediğimiz gruptaki kadın hamamcılarının borçlarının terekeye büyüklüklerine oranı, borçları ödeyebilme güçlerini ve bu kadınların düşkünlük ya da yoksulluk sebebiyle borçlanma ihtimallerinin zayıflığını gösterir. Bu durumun

¹⁵⁵ Faroqhi, "Women, Wealth and Textiles ...", s.221-222, 234.

¹⁵⁶ Jennings, *a.g.m.*, s. 104. Zeynep Altuntaş da İstanbul'da 19. yüzyılın ilk yarısına ait 89 kadın terekesi içinde yalnız 8 kadının toplam 13 kişiye borçlu olduğunu belirtir. Alacaklı olan kadın sayısı ise 15'tir. 2'si Müslüman, 13'ü gayri-Müslim olan bu kadınların toplam 34 kişiden alacağı bulunmaktadır. Bu kadınlardan birinin alacakları içinde eşinden alacağı mehir bulunmaktadır. Bakınız: Altuntaş, *a.g.e.*, s. 44-45.

¹⁵⁷ Gerber, *a.g.m.*, s.234-235, 239.

¹⁵⁸ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

tek istisnası Sofular Hamamı hamamcısı Naile Hatun'dur¹⁵⁹. Naile Hatun'un terekesi bu gruptaki en ilgi çekici terekelerden birisidir. 1772'de terekesi tahrir edilen Naile Hatun azad edilmiş eski bir cariyedir. Bıraktığı mirastan “*asabe-i sebebıyye*” nedeniyle hak sahibi olan tek kişi kendisini azad eden Osmanlı Sarayı serbevvabını (kapıcıbaşı) olan Mehmed Mesud Bey'dir¹⁶⁰. Terekeyi ilginç kılan bir diğer husus ise Naile Hatun'un borçlarının bıraktığı mirastan daha fazla olmasıdır. Naile Hatun'un borçlarının toplamı terekesinin %164'üne denk gelmektedir. Naile Hatun ölmeden önce Şerife Ayşe Hatun isimli bir kadını terekesini alıp teslim etmesi ve tahakkuk etmiş borçlarını terekeden ödemesi için “vasi-yi muhtar” tayin etmiştir¹⁶¹.

Naile Hatun'un borçlarının bir kısmı rehin karşılığında alınmıştır. Borçlu olduğu yedi farklı kişiye 152.460 akçelik (1.270,5 kuruş) borcuna karşılık 149.920 akçelik (1.249,3 kuruş) değerli eşyasını rehin bırakmıştır. Değerli mücevherler ve kürklerden oluşan rehinler terekedeki diğer eşyalar gibi satılmış ve bu borçların tamamı ödenerek terekenin ihracat kısmına kaydedilmiştir. Naile Hatun'un rehin bırakarak borçlandığı kişiler arasında sarraf olarak belirtilen kimse yoktur. Bu yedi kişiden ikisi Ağa ünvanlı Müslüman erkekler, diğerleri ise Hatun ünvanlı Müslüman kadınlardır. Sadece kadınlardan birisinin koltukçu olduğu belirtilmiştir.

Naile Hatun'un rehin karşılığında aldıklarından başka ödenmemiş borçları da bulunmaktadır. Ölen kişinin borcunun terekesinden fazla olması durumunda müzayedeyle satılan tereke nisbi oranlamayla alacaklılara taksim edilirdi¹⁶². Naile Hatun için de bu prosedür uygulanmıştır. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere toplam 338.781 akçelik (2.823,2 kuruş) borcun %36,7'si (124.472 akçe- 1.037,3 kuruş) terekenin masraflardan sonra kalan kısmı ile ödenmiştir. Tüm alacaklılar, alacaklarının %36,7'sini almıştır. Rehın karşılığı alınmayan borçların %76'sı Naile Hatun'un Mültezim Hüseyin Ağa'ya olan borcudur. Sebebi belli olmayan bu borç Naile Hatun'un toplam tereke büyüklüğüne yakın bir rakamdır. Bunun dışındaki borçlar ise daha evvel rehin karşılığı borç aldığı Ayşe Hatun ve Koltukçu Şerife'ye olan borçları, vasisi Şerife Ayşe Hatun'a, iki farklı kuyumcuya ve birçok farklı esnafa olan borçlardır. Naile Hatun'un uçan kuşa borçlu olduğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır. Esnafa olan borçların hamamla ilişkili olup olmadığını tespit etmek mümkün görünmemektedir. Rehın karşılığında alınmayan borçların neredeyse tamamına yakını tahakkuk etmiş borç olup “*deyn-i müsbet*” şeklinde kaydedilmiştir.

¹⁵⁹ KA, 226-15,16.

¹⁶⁰ Asabe-i Sebebıyye için bakınız: Hayreddin Karaman, “Asabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s.452-453.

¹⁶¹ Terekelerde vasi tayini için bakınız: Altuntaş, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁶² Bozkurt, *a.g.e.*, s.134.

Tablo IV: Naile Hatun'un Borçları (akçe)

Alacaklı Bilgileri	Borcun Terekeden Ödenen Kısmı	Borcun Miktarı	Terekeden Ödenen Kısmın Toplam Borca Oranı (%)
Hasan Ağa, Ayşe Hatun ve Afife Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	105.780	105.780	100
Diğer Ayşe Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	20.205	25.080	80,5
Havva Hatun (rehin karşılığında alınan borç)	4.200	4.200	100
Koltukçu Şerife (rehin karşılığında alınan borç)	9.000	14.640	61,4
Mustafa Ağa (rehin karşılığında alınan borç)	2.740	2.760	99,2
Mültezim Hüseyin Ağa (ba hüccet)	94.799	258.000	36,7
Vasi Şerife Ayşe Hatun (ba hüccet)	11.023	30.000	36,7
Diğer Ayşe Hatun	2.673	7.275	36,7
Koltukçu Şerife	2.072	5.640	36,7
Boğasıcı Elhac İsmail	440	1.200	36,7
Duhani İsmail	396	1.080	36,7
Kahveci Osman usta	178	486	36,6
Terzi Ömer	132	360	36,7
Yağlıkçı zevcesi Ümmü Gülsüm	2.204	6.000	36,7
Bakkal Andon	3.527	9.600	36,7
Ekmekçi Abraham	132	360	36,7
Kürkçü Kosta	1.763	4.800	36,7
İpekçi	440	1.200	36,7
Takdor Şiranyacı [?]	970	2.640	36,7
Kuyumcu Aleksan	1.587	4.320	36,7
Diğer kuyumcu Lengeroğlu	308	840	36,7
Kürkçü Yakozi [?]	396	1.080	36,7
Külhancı İvaz	1.146	3.120	36,7
Sebzeci Samoyel	286	780	36,7
TOPLAM	124.472	338.781	

Borçlu ölen kadın hamamcılardan biri de Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'dur. Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmadığını düşündüğümüz borçlarının toplamı 90.270 akçe olup terekisinin %26'sına eşittir. Ali Paşa Camii imamına 33.000 akçe, Kilarî Ahmed Efendi'nin eşine 22.200 akçe, Matbahçı Elhac Mustafa'ya 18.000 akçe gibi yüksek meblağlı borçlar dikkati çekmektedir. 690 akçelik bir kira borcu bulunmaktadır. Hamamın kirası ayrıca belirtilmiştir; ancak bu kiranın nereye ait olduğu belirtilmemiştir. Yedisi Müslüman üçü zımmi toplam on

kişiyne borçlanan Ayşe Hatun'un borçlandığı kişilerin arasında yalnızca bir kadın bulunmaktadır. Zımmilerden biri kürkçü bir diğeri ise iksircidir. Müslüman erkeklerden ikisi Efendi unvanlı imamdır ve birisi hac görevini yerine getirmiştir. Alacaklı Müslüman erkeklerden üçü efendi unvanlı, üçü ise hacıdır. Borçlu olduğu kişilerden biri de vasi olarak atadığı Mehmed Çelebi'dir. Borçların çoğunluğu "ba ikerar-ı varis", bir kısmı ise "ba karar-ı varis" veya "ba ikerar", "ba karar" ifadeleriyle kaydedilmiştir. "Deyn-i müsbel" ve "ba hüccel" ifadelerine yer verilmediğinden bu borçların mahkeme huzurunda kayda alınmadığı varislerin sözlü tasdikleri ve kararları ile kesinleştikleri söylenebilir.

Hamamî Hacı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmayan borçlarının toplamı ise 87.060 akçedir ve terekesinin neredeyse %59'unu oluşturur. Sebebi belli olmayan borçların arasında eşine, varislerden birine, Hatun unvanlı beş Müslüman kadına ve Kılarî Mustafa Efendi'ye olan borçlar kaydedilmiştir. Eşine olan 15.600 akçelik borcu tahakkuk etmiş bir borç olup, hüccetsizdir.

Müfti Hamamî hamamcısı Ayşe Hatun'un her biri 30.000 akçenin üstünde olmak üzere iki Müslüman Hatun'a ve efendi ünvanlı Müslüman bir erkeğe toplam 96.000 akçelik borcu vardır¹⁶³. Ayşe Hatun'un borçları terekesinin yaklaşık %40'ına denk gelmektedir.

Şerife Habibe Hatun'un terekesi varisler arasında bölüşülmeden yalnız iki kişiyne olan tahakkuk etmiş borçları ödenmiştir. Bunlardan biri Taşçı Kaplan zimmiye olan 3.120 akçelik borç, diğeri ise Şerife Rahime Hatun'a olan 960 akçelik borçtur¹⁶⁴. Bu iki borcun toplamı Şerife Habibe Hatun'un terekesinde yaklaşık %15'lik bir paya sahiptir. Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olmayan tek borcu Meryem Hatun'a olan 19.200 akçelik borçtur ve tereke büyüklüğünün neredeyse %4'üne denk gelir¹⁶⁵. Karaman hamamcısı Fatma Hanım'ın terekesinin %2 gibi önemsiz bir kısmını oluşturan 15.000 akçelik borcu, çeşitli borçlar adı altında, tek kalemde kaydedilmiş, alacaklılar hakkında bilgi verilmemiştir¹⁶⁶.

Hamamların İşletmesine Dair Terekelere Yansıyan Bilgiler

Bu çalışmanın amacı meslek sahibi kadınların terekelerine yaptıkları işe dair bilgi yansıyıp yansımadığını tespit etmektir. Bu nedenle kadın hamamcıların terekelerinde yer alan hamamlarla ilgili gelir ve harcamalar ayrıca incelenmiştir. Tablo V'den de takip edilebileceği gibi Ağa Hamamî hamamcısı Şerife Habibe Hatun ve Sofular hamamcısı Naile Hatun'un terekeleri dışındaki tüm terekelere kadın hamamcıların işlettikleri hamamlarla ilgili gelir veya giderler yansımış durumdadır.

¹⁶³ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁶⁴ KA 209-114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

¹⁶⁵ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

¹⁶⁶ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

Tablo V: Hamamların Gelir ve Giderlerinin Tereke Büyüklüğüne Oranı (%)

Hamamcının Adı	İşlettiği Hamam	Tereke Kaydının Tarihi	Hamamla İlgili Varlıklar	Hamamla İlgili Masraflar	Hamamla İlgili Borçlar	Tereke Büyüklüğü (akçe)	Terekenin gr-Gümtüş Cinsinden Değeri
Fatma Hanım	Karaman	1747	26	yok	yok	603.672	73.044
Ayşe Hatun	Hoca Paşa	1758	43	1	5	493.901	46.921
Zeliha Hatun	Saray	1774	14	yok	yok	499.880	45.389
Ayşe Hatun	Zincirlikuyu	1733	18	1	26	342.556	42.476
Naile Hatun	Sofular	1772	yok	yok	yok	292.651	28.036
Ayşe Hatun	Müfti	1785	41	yok	6	244.922	20.402
Hace Ayşe Hatun	Belirsiz	1743	44	1	1	147.832	17.888
Şerife Habibe Hatun	Ağa	1760	yok	yok	yok	26.625	2.529

Hamamlarla İlgili Gelir ve Alacaklar

Terekelere yansıyan hamamla ilgili varlıklar hamamdaki sermaye mallarının yani hamam eşyalarının ve odunun satışından elde edilen gelirler ve hamamda bulunan nakitlerden oluşmaktadır. Sekiz kadın hamamcıdan altısının terekesinde hamamdan elde edilen gelirler yer almaktadır. Bu kadınlardan üçünün terekesinde hamamdan elde edilen gelirler tereke büyüklüğünün %40'ından fazladır.

Hamamla ilgili varlıkların en yüksek paya sahip olduğu tereke Hammamî Hace Ayşe Hatun'un terekesidir. Hammamî Hace Ayşe Hatun'un terekesinde "hamamdan basıl olan" ibaresiyle terekeye kaydedilen 1.830 akçe, hamamdan gelen nakit olmalıdır, çünkü tüm kayıtlarda hamam eşyaları ayrıca belirtilmektedir. Bunların dışında belge tahrip olduğundan tam olarak okunamasa da "Lütfi Paşa ... Mahallesinde ... satışa çıkarılan eşyanın" değerinin 63.140 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Burada satışa çıkarılan eşyanın hamamdaki eşyalar olma ihtimali yüksektir¹⁶⁷. Hamam eşyasının satışı ve nakdin toplam değeri terekenin %44'üne yakındır.

Hoca Paşa Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamla ilgili varlıklarının toplamı 210.720 akçe olup terekesinin %43'ünü oluşturmaktadır. Hoca Paşa Hamamı'ndaki hamam aletlerinin yarısının bedeli 207.600 akçedir. Ayşe Hatun'un Hoca Paşa Hamamı'ndaki nakit paradan hissesi ise 3.120 akçedir. Hamam aletlerinin yarısının ve hamamdaki nakit paranın yalnız bir kısmının Ayşe Hatun'a ait olması Ayşe Hatun'un hamamı hamamcı olan eşyle ortaklaşa işletme ihtimalini artırmaktadır¹⁶⁸.

¹⁶⁷ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁶⁸ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un sahip olduğu hamam eşyalarının satışından elde edilen gelir “*hamam-ı mezburun beynel-biref gedik itibar olunur ba defter-i müfredat cameşuy ve döşeme ve hatab bey olunmağla semeni 100.260 akçe*”¹⁶⁹ şeklinde kaydedilmiştir. Daha evvel de belirtildiği üzere “gedik” ifadesinin geçtiği tek tereke Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekesidir. Ayşe Hatun'un sahip olduğu hamam gediği terekesinin %41'ine denk gelmektedir.

Karaman Hamamı hamamcısı Fatma Hanım'ın hamamda bulunan peştamal ve benzeri hamam aletlerinin satışından elde edilen tutar 120.000 akçedir¹⁷⁰. Hamamda bulunan eşya ve aletlerin dökümü verilmemiştir. Fatma Hanım'ın hamamda bulunan nakit miktarı ise 36.800 akçedir¹⁷¹. Hamamdan gelen 156.800 akçelik gelir Fatma Hanım'ın terekesinin %26'sını oluşturmaktadır.

Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'un hamamda mevcut olan esvab ve odunun değeri tereke büyüklüğünün %18'ine denk olup, 60.000 akçedir¹⁷². Zeliha Hatun'un vefat ettiği mahallede işlettiği Saray Hamamı'nda mahkeme izniyle satılan hamam aletlerinin ve odunun bedeli 72.000 akçe olup, terekedeki payı yaklaşık %14'tür.¹⁷³

Naile Hatun'un evi dışında Sofular Hamamı'nda bulunan eşyalarının satışı da terekeye yansımıştır. Hamamdaki eşyanın toplam satış bedeli 28.686 kuruştur. Bu eşyalar arasında kaydedilmiş bir Arap cariye bulunmaktadır. Arap cariye'nin satışından 23.040 akçe elde edilmiştir. Hamamda tespit edilen eşyalar hamam aletleri olmayıp, birkaç giysi, mefruşat, gümüş fincan ve zarf, gümüş kolanlı kuşak, piştahta gibi daha çok hamamda tefriş edilmiş bir kısımdaki şahsi eşya izlenimini vermektedir. Bu yüzden hamam eşyası olarak değerlendirmek doğru değildir¹⁷⁴. Arap cariye'nin hamamdaki eşyalarla birlikte kaydedilmesi hamamda istihdam edildiğine işaret edebilir. Buna rağmen cariye'nin hamam eşyası olarak değerlendirilmesi hususu tartışmaya açıktır.

Hamamlarla İlgili Masraflar ve Borçlar

Kadın hamamcıların terekelerine yansıyan hamamla ilgili masraflar ve borçlar içinde hamamların ödenmemiş kiralari, hamamla ilgili olduğunu düşündüğümüz esnafa olan borçlar ve diğer masraflar yer almaktadır. Terekelerin tamamında hamamla ilgili masraf ve borca rastlanmamaktadır. Karaman, Sofular, Saray ve Ağa hamamlarına ait herhangi bir masraf ve borç kaydı bulunmamaktadır.

Toplam tereke büyüklüğü içinde hamam masraf ve borçlarının en yüksek paya sahip olduğu tereke Zincirlikuyu hamamcısı Ayşe Hatun'a aittir. Ayşe Hatun'un hamamla ilgili olabileceğini düşündüğümüz borçlarının toplamı 87.840

¹⁶⁹ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁷⁰ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁷¹ KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

¹⁷² KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁷³ KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

¹⁷⁴ KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

akçe, terekedeki payı ise %26'dır¹⁷⁵. Bunun 22.200 akçesi Rüstem Paşa Vakfı mütevellisi olan Ebubekir'e olan hamam kirasıdır. 1766 tarihli hamam defterinde Zincirlikuyu Hamamı'nın vakfa ödediği aylık kira 96 kuruş olduğuna göre 185 kuruş olan bu borç hamamın iki aylık kira borcudur¹⁷⁶. Kira dışında oduncu Mehmed Beşe'ye 32.400 ve Esvabcı Osman Beşe'ye 5.400 akçe olan borçların hamamla ilgili olma ihtimali yüksektir. Ayşe Hatun hamam çalışanı oldukları anlaşılan Tellak Suhte Mehmed Beşe'ye 27.600 akçe ve Kerime Hatun ve külhancıya da 240 akçe borcu bulunmaktadır. Esnafların ve tellakın beşe unvanlı olmaları da dikkat çekicidir¹⁷⁷. Borçlar dışında Zincirlikuyu Hamamı'yla ilgili bir anlaşmazlığın çözümü için mübâşire ödenen 2.880 akçelik borç da masraf olarak terekeye yansımıştır.

Hammamî Hacı Ayşe Hatun'un da terekisinin ancak %2'sine denk gelen hamamla ilgili masraf ve borçları bulunmaktadır. Hacı Ayşe Hatun'un hangi hamamı işlettiği bilinmemektedir, vakıf kirası olarak kaydedilen 300 akçe (2,5 kuruş) büyük ihtimalle hamamın kirasıdır ancak bu kiranın dönemi belli değildir. Odun bedelinin borcu 1.260 akçedir. Hacı Ayşe Hatun'un terekesinden hamamcılar kethüdası ve diğerlerine 1.500 akçe verilmiş fakat sebebi belirtilmemiştir¹⁷⁸.

Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un da 14.001 akçelik hamam kirası borcu olduğu görülmektedir¹⁷⁹. Ayşe Hatun hamam gediğinin sahibidir. Dolayısıyla sadece vakfa kira ödediği düşünülebilir. Müfti Hamamı'nın 1766'da vakfa ödediği kira 20 kuruştur¹⁸⁰. Kira bedelinin sabit kaldığını varsayarsak Ayşe Hatun'un en az beş aylık kira borcu olduğu anlaşılır. Hamam kirası tereke büyüklüğünün %6'sına eşittir.

Hoca Paşa hamamcısı Ayşe Hatun hamamcılar kethüdasına verilen 6.000 akçelik taamiye bedeli ve Hoca Paşa Hamamının dört aylık kirası olan 25.560 akçe dikkati çekmektedir ve ikisinin toplamı terekenin %6'sına denk gelmektedir¹⁸¹. Hamam eşyasının yarısı ve nakit paranın bir kısmı Ayşe Hatun'a ait olduğuna göre hamam kirası da Ayşe Hatun ile hamamcı olan eşi arasında bölüşülüyor olabilir.

¹⁷⁵ KA 68-36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

¹⁷⁶ Yaşar, "1766 Tarihli Hamam ...", s.88. Zincirlikuyu Hamamı 1766 tarihli hamam defterinde Mihrimah Vakfı'na ait görünmektedir. Burada kiranın Rüstem Paşa Vakfı mütevellisi olan Ebubekir'e ödenmesi kira için bu kişiden/vakıftan borç alınmış olma ihtimalini akla getirmektedir.

¹⁷⁷ Beşe unvanı esnafın kullandığı askeri kimlikler arasında ön planda gelmektedir. Özellikle birçok esnaf kolunda yer alan yeniçerilerin beşe unvanını kullandıkları bilinmektedir. Yeniçeri esnaf ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Nalan Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s.21-42.; Mehmet Mert Sunar, "XIX. Yüzyıl Başları İstanbul'da Esnaf Yeniçeriler", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, s.59-86.

¹⁷⁸ KA 87-4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

¹⁷⁹ KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

¹⁸⁰ Yaşar, "1766 Tarihli Hamam ...", s.88.

¹⁸¹ KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

Hoca Paşa Hamamı'nın 1766'daki kirası sadece vakfa ödenmektedir. 107 kuruş olan aylık kiranın yarısı ise 53,5 kuruştur. Ayşe Hatun'un dört aylık kira borcu kuruşa çevrildiğinde aylık kira 53,25 kuruştur ki, bu da toplam kiranın yarısına eşittir. Dolayısıyla tüm bu bilgiler Ayşe Hatun'un bir çiftle hamam olan Hoca Paşa Hamamı'nı eşi hamamcı Elhac Ahmed bin Elhac Mustafa ile işlettiğini ortaya koymaktadır¹⁸².

Sonuç

Osmanlı mahkeme kayıtlarına dayanan çalışmalar, Osmanlı toplumunda kadınların modern dönemden önce de iktisadi hayata katıldıklarını; evlendikten sonra da sahip oldukları servetin tasarruf hakkını kaybetmediklerini; üretim, hizmet ve kredi piyasalarında aktif olarak var olduklarını ortaya koymuştur. Osmanlı toplumsal hayatının geleneksel yapısı içinde kadınlara mahsus bazı meslekler bulunmaktadır ve bunlardan biri de hamam işletmeciliğidir.

Arşiv kayıtlarında rastladığımız, varlıklarından haberdar olduğumuz ve Osmanlı esnaf örgütlenmesi içinde istisnai bir yere sahip olan kadın hamam işletmecileri/hamamcılar hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu çalışma 18. yüzyılda İstanbul'da hamamcılık yapmış sekiz kadının tereke kayıtları üzerinden Osmanlı'daki işletmeci kadınları daha da yakından tanımaya çalışmış ve terekelerin belli bir meslek grubuna dair verebileceği bilgileri tartışmıştır.

Hamamlar Osmanlı toplumsal yapısındaki sosyal, kültürel ve tıbbi fonksiyonlarının yanı sıra yaygın birer işletme türü olarak da karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılda teftiş ve sayım amaçlı tutulmuş hamam defterleri dönemin hamamlarına ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Özellikle 1766 tarihli hamam defteri İstanbul hamamlarının %42'sinde kadınların gedik sahibi yahut işletmeci olarak varlık gösterdiklerini ve %39'unda, tek başına veya ortaklıklar halinde, işletmeci olduklarını ortaya koymaktadır. Hiç de azımsanmayacak olan bu oranlar kadınların bu sektördeki yatırımcı ve işletmeci pozisyonlarının incelenmesi gerektiğini gözler önüne sermektedir.

Özel arşivlerin kısıtlılığı ve işletmecilik tarihinin Osmanlı çalışmaları içinde yeni bir alan olması kadın işletmeciler hakkındaki bilgilerimizin kısıtlılığını açıklamaktadır. Hal böyle iken ve tereke kayıtları içinde belli bir meslek/esnaf grubuna ait terekelere ulaşmanın zorluğu ortadayken aynı yüzyılda aynı şehirde yaşamış kadın hamamcılarının terekeleri kıymet kazanmaktadır.

18. yüzyıl İstanbul'unda yaşamış sekiz kadın hamamcının terekesi bize öncelikle bu kadınların kim olduklarını söylemektedir. Tamamı Müslüman olan

¹⁸² Hamamcı eşi olan Ayşe Hatun'un yaşadığı dönemin kriterlerine göre varlıklı olduğu dikkati çekmektedir. Hoca Paşa Hamamcısı Ayşe Hatun'un 1758'de kaydedilen terekesinin büyüklüğü 4.116 kuruşa eşittir ki, bu dönemde terekesi 877 kuruştan büyük olanlar varlıklı kabul edilir. Bu noktada başka bir hamamcı eşinin mal varlığına göz atmak ilginç olabilir. Terekesi 1734'te tahrir edilen Mirahor Hamamcısı İsmail Ağa'nın eşi Fatma Hatun'un terekesi sadece 527 kuruştur ve orta halli kategorisine dahil edilebilir. Fatma Hatun'un eşinin mesleği onu varlıklı bir kadın yapmaya yetmemiş gibi görünmektedir. Fatma Hatun'un terekesi için bakınız: KA 78-77b, 78a (23 B 1147/19 Aralık 1734).

kadın hamamcılar tereke kayıtlarında işlettikleri hamam adıyla ya da “hammamî” unvanıyla anılmıştır ki, bu durum bize kadınların vefat etmeden önce aktif olarak mesleklerini sürdürdüklerini gösterir. Bunun ikinci bir delili kadınların işlettikleri hamamların gelir ve giderlerinin terekelere yansımış olmasıdır. Terekelerine ulaştığımız kadın hamamcılardan ikisi azat edilmiş eski cariyeye, birisi hacı, birisi şerife bir diğeri ise hamamcı eşidir. Kadınların biri dışında tamamı bıraktıkları mirasın büyüklüğü itibarıyla varlıklı kadınlardır. İşlettikleri hamamları tespit edebildiğimiz kadınların sahip oldukları mal varlıkları, bu varlıkların kompozisyonu, borç-alacak ilişkileri ve hamamlarla ilgili gelir ve giderleri bizi bu kadınlara bir adım daha yaklaştırmaktadır.

Kadın hamamcılarının terekeleri tüketim kültürü açısından değil, kadınların gelir düzeyine ve yaptıkları profesyonel işe dair sundukları bilgiler açısından değerlendirilmiştir. Osmanlı’da kadın terekelerini inceleyen çalışmalar orta halli Osmanlı kadınlarının terekelerinin büyük bir bölümünü ev ve giyim eşyalarının oluşturduğunu göstermektedir. Kadın hamamcılarda ise ev ve giyim eşyalarının tereke içinde en yüksek paya (%72) sahip olduğu tereke yoksul olduğunu düşündüğümüz Ağa Hamamı hamamcısı Şerife Habibe Hatun’a aittir. Diğer hamamcı kadınların terekeleri içinde en yüksek paya sahip olan varlıklar ise değişmektedir. Burada bizim için en önemli olan husus hamam eşyasının satışı ve hamamdaki nakit paradan oluşan hamam gelirlerinin terekedeki payıdır. İki tereke dışında tüm terekelerde hamamdan gelen gelirler kaydedilmiştir. Üç kadın hamamcının terekeleri içindeki en yüksek pay (%43, %41, %44) hamam gelirlerine aittir. Bunun dışında bir kadın hamamcının varlıkları içindeki en yüksek pay (%70) gayrimenkullere, iki hamamcının terekelerindeki en yüksek pay (%49, %29) ise mücevherlere aittir.

Kadın terekelerini inceleyen çalışmalarda dikkati çeken bir başka husus Osmanlı toplumunda kadınların parasal ilişkilerinde borçludan çok alacakları olmalarıdır. İncelediğimiz grup bu yönüyle de sıradan Osmanlı kadınından farklılaşmaktadır. Kadın hamamcılarının biri dışında tümü borçlu olup, mehir dışında alacakları bulunmamaktadır. Bu durum kadınların ellerindeki parayı ödünç vermeyi tercih etmediklerini gösterir. Yine mehir dışında alacağı olan tek kadın hamamcının ise borcu yoktur. Hamamla ilgili olan borçlar hamam gelir ve giderleri ile değerlendirilmiş ve diğer borç ve alacaklardan ayrı tutulmuştur. Hamamla ilgisini tespit edemediğimiz şahıslara ve esnafa olan borçların ticari borç olup olmadığını belirlemek güçtür. Dört kadın hamamcı terekelerinin dörtte birini aşan oranlarda (%164, %59, %39, %26) borçlu olarak ölmüştür. Yalnızca azat edilmiş eski bir cariyeye olan Sofular hamamcısı Naile Hatun’un mal varlığı borçlarını ödemeye yetmemiştir. Diğer borç oranları ise kadınların sürdürülebilir kredi ilişkileri içinde oldukları şeklinde yorumlanabilir.

İncelediğimiz grubu dikkate değer kılan şey şüphesiz yaptıkları profesyonel işidir. Terekeler yapılan işe ve işletmeye dair neler söyler? Öncelikle hamamı vakıflardan kiralayarak işleten bu kadınların hamam eşyalarına sahip olduklarını görüyoruz. İşletmenin sermaye malları olan bu eşyalar havlu, peştamal vs. gibi

eşyalar ve odundan oluşmaktadır. 1785'te kaydedilen Müfti Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un terekese dışında bu sermaye malları “gedik” olarak kaydedilmemiştir. Hamam eşyasına sahip olan kadınlardan hiçbiri bu eşyaları varislerine bırakmamıştır. Tamamı satılmış ve satıştan elde edilen gelir mirasçılara intikal etmiştir. Hamamda bulunan nakitlerin miktarları hamam eşyalarının değerinden düşüktür. Terekelere yansıyan hamam giderleri ise hamamların ödenmemiş kiralrı ve odun başta olmak üzere hamam eşyasının tedarik edildiği esnafa olan borçlardır. Bu borçlar tereke büyüklükleri içinde genellikle önemsiz boyutlardadır. Yalnızca Zincirlikuyu Hamamı hamamcısı Ayşe Hatun'un kira borcu ile oduncuya ve hamam çalışanlarına olan borçları terekесinin %26'sı gibi yüksek bir orana sahiptir.

Tüm bu tespitler yapılırken incelediğimiz örneklemin temsil gücünün sınırlılığı hatırdan çıkarılmamıştır. Kadın terekelerine, hele de meslek sahibi olan kadınların terekelerine ulaşmak oldukça zorken, burada çekilen fotoğrafın iktisadi hayata aktif olarak katılan kadınların ve belli meslek/esnaf gruplarının terekelerinden hareketle yapılacak çalışmaları teşvik etmesi umulur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi – BOA

Cevdet Belediye (C. BLD), 2706 (14 R 1180-20 Ca 1180/19 Eylül-24 Ekim 1766).

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri (KA)

KA 68- 36a (20 M 1146/3 Temmuz 1733).

KA 78- 77b, 78a (23 B 1147/19 Aralık 1734).

KA 87- 4b, 5a (1 L 1156/18 Kasım 1743).

KA 104-26 (15 Ş 1160/22 Ağustos 1747).

KA 199-71 (10 S 1172/13 Ekim 1758).

KA 209- 114a (20 Ra 1174/30 Ekim 1760).

KA 226-15b, 16a (27 L 1185/2 Şubat 1772).

KA 386-62b (13 L 1188/17 Aralık 1774).

KA 540-13b, 14a (22 N 1199/29 Temmuz 1785).

Diğer Kaynaklar

Ağır, Seven, “Nineteenth Century Female Entrepreneurship in Turkey”, *Female Entrepreneurs in the Long Nineteenth Century*, (eds. J.Aston, C. Bishop), 2020, s.405-432.

Ağır, Seven ve Onur Yıldırım, “Gedik: Bir İsmiñ Ne Önemi Var?”, *Ekmek Aslanın Ağzında Osmanlı Şehirlerinde Hayatlarını Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.235-254.

Akgündüz, Ahmet, “İcare-i Vahide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 21, 2000, s.388-389.

- Altuntaş, Zeynep, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İctimai Hayatı”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Artan, Tülay, “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam* (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s.49-64.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler III/5-6*, 1966, s.1-479.
- Baş, Esra, “Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. Y. Y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Başarır, Özlem, “Muhallefat Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. ve Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri”, *Belleten*, Cilt LXXX, Sayı 287, Nisan 2016, s. 59-84.
- Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Ceylan, Pınar, *Essays on Markets, Prices, and Consumption in the Ottoman Empire (Late-Seventeenth To Mid-Nineteenth Centuries)*, *London School of Economics*, Doktora Tezi, London 2016.
- Coşkun Albayrak, Gökçen, “Agop Köçeoğlu: Bir Ermeni Sarrafın Terekesinden Okunanlar ve Okunamayanlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 41/2019, s.155-222.
- Ergin, Nina, “1752 İstanbul’unda Hamamların ve Hamam Çalışanlarının Haritasını Çıkarmak”, *Ekmeğin Ağızında Osmanlı Şehirlerinde Hayatların Kazanmak İçin Mücadele Eden Zanaatkarlar*, (der. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2017, s.125-153.
- _____, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011.
- _____, “Bathing Business in Istanbul: A Case Study of the Çemberlitaş Hamamı in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, *Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination*, (ed. Nina Ergin), Peeters, Leuven-Paris-Walpole, MA., 2011, s.142-168.
- _____, *The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction*, Doktora Tezi, *University of Minnesota*, Minneapolis 2005.
- _____, “The Albanian Tellak Connection: Labor Migration to the Hammams of the 18th Century Istanbul, Based on the 1752 İstanbul Hamamları Defteri”, *Turcica*, 43, 2011, s.231-256.
- Erünsal, İsmail E., *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, (Söyleşi Halil Solak), İstanbul 2021.
- Eyice, Semavi, “Hoca Paşa Hamamı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 18, İstanbul 1998, s.193.
- _____, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.402-430.
- Faroqhi, Suraiya, “Women, Wealth and Textiles in 1730’s Bursa”, *Living the Good Life Consumption in the Qing and Ottoman Empires of the Eighteenth Century*, (ed.Elif Akçetin & Suraiya Faroqhi), Leiden-Boston 2018, s.213-235.

- _____, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul 2008.
- _____, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (çev. Elif Kılıç), İstanbul 2005.
- Fay, Mary Ann, "Counting on Kin: Women and Property in Eighteenth-Century Cairo", *Across the Religious Divide*, (ed. Sperling and Wray), New York-London 2010, s.208-223.
- Fişne, Sevda, "Osmanlı Dönemi Ankara'sında Sosyo-Ekonomik ve Demografik Açından Seyyide ve Şerifeler (M.1786-1835)", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2013.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.12, No.3, 1980, pp.231-244.
- Göçek, Fatma Müge ve Marc David Baer, "Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth Century Galata Court Records", *Women in the Ottoman Empire Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (ed. Madeline C. Zilfi), Leiden-New York- Köln 1997, s.48-65.
- Gürhan, Nazife ve Veysel Bozkurt, "Kadın Yoksulluğunun Tarihine Kapı Aralamak-18. Yüzyılın İkinci Yarısında Kadın Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri", *Journal of Economy Culture and Society*. 2019(59), s.85-100.
- Haskan, M. Nermi, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995.
- Hoşgör Büke, Sümeyye, "Bakkal Terekeleri Işığında İstanbullu Mutfağına Bir Bakış", *Kebikeç*, 42, 2016, s. 129-146.
- İnalcık, Halil, "Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1/1, 1942, s.89-96.
- İstanbul Kadı Sicilleri 76 İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil* (H. 1179-1180 / M. 1765-1767), Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul 2019.
- Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol.8, No.1, 1975, pp.53-114.
- Karaman, Hayreddin, "Asabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1991, s.452-453.
- Kayhan Elbirlik, Leyla, "Negotiating Matrimony: Marriage, Divorce, and Property Allocation Practices in Istanbul, 1755-1840", *Harvard University*, Doktora Tezi, 2013.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969.
- Koyuncu Kaya, Miyase, "Ermeni Esnafı Terekeleri: XVIII.Yüzyıl Sonu Bursa Örneği", *Tarihte Türkler ve Ermeniler Sosyo-Ekonomik Hayat*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.47-58.
- Kuran, Timur, *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam*, Cilt 1, İstanbul 2010.
- Kuşu, Selma, "1656-1669 Tarihleri Arasında Edirneli Kadınların Maddi Varlıkları Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1667-1686.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983.
- Maydaer, Saadet, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, 2006, s.30-46.

- Oğuz, Gülser, “Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Özcan, Abdülkadir, “Patrona İsyanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s.189-192.
- Özlu, Zeynel, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep 2004.
- Öztürk, Sait, “XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi, İstanbul 1993.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul 2004.
- Pamuk, Şevket, *İstanbul’da ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000.
- Pantık, Ramazan. “Osmanlı’da İcareteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 48, 2017, s.75-104.
- Quataert, Donald, “Ottoman Women, Households, and Textile Manufacturing 1800-1914”, *Women in Middle Eastern History*, (ed. Nikki Keddie and Beth Baron), New Haven 1991, s. 161-176.
- Sunar, Mehmet Mert, “XIX. Yüzyıl Başları İstanbul’unda Esnaf Yeniçeriler”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 18, 2010, s.59-86.
- Şimşir, Nahide, “XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadi Özellikleri”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt VI, Ankara 2015, s.87-118.
- _____, “18. Yüzyılın Ortalarında İstanbul Hamamlarına Dair Bazı Tespitler”, 7. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri IV*, Ankara 2012, s.257-274.
- _____, “18. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamları”, *I. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2004, s.79-89.
- Terzi, Arzu, *Saray Mücevher İktidar*, İstanbul 2011.
- Tunç, Duysal, “Diyarbakır Şer’iyye Sicillerine Göre Kadınların Metrukâtı (1739-1800)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Van 2019.
- Turna, Nalan, “Yeniçeri-Esnaflar İlişkisi: Bir Analiz”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s.21-42.
- Uzun, Mustafa İsmet ve Nurettin Albayrak, “Hamam: Kültür ve Edebiyat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 15, İstanbul 1997, s.430-433.
- Yaşar, Ahmet, “1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, 53, 2020, s.67-99.
- _____, “18. Yüzyıl Osmanlı İstanbulu’nda Hamam Tellakları Üzerinde İktidarın Gözetimi”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 18, 2020, s.405-417.
- _____, “İstanbul Hamamları: 1731-1766”, *Osmanlı İstanbulu II*, (ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan), İstanbul 2014, s.553-585.
- Yörük, Saim, “XVIII. Yüzyıl Eyüp Kazası Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı”, *Belleten*, Cilt 80, Sayı 289, 2016, s.823-856.
- Zarinebaf, Fariba, “From Mahalle (Neighborhood) to the Market and the Courts Women, Credit, and Property in Eighteenth Century Istanbul”, *Across the Religious Divide, Women, Property, and Law in the Wider Mediterranean (ca. 1300-1800)*, (ed. Jutta Sperling, Shona Kelly Wray, Routledge, 2009, s.224- 237.

_____, "The Role of Women in the Urban Economy of İstanbul, 1700-1800", *International Labor and Working Class History*, No 60, Fall 2001, s.141-152.

Zeyrek, Nesrin, XIX. Yüzyıl'da Mardin Şer'iyye Sicilleri'nde Kadın Terekeleri, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2019.

Summary

According to studies based on Ottoman court records, women in Ottoman society participated in economic life before the modern period; they did not lose their right to save their wealth even after marriage; and they were actively present in the production, service, and credit sectors. Within the traditional structure of Ottoman social life, various jobs were reserved for women, one of which is hammam managing. We have very little information about the female hammam managers, whose existence we know about through archive records and who occupy a unique position in the Ottoman artisan organization. This paper attempts to gain a better understanding of the Ottoman businesswomen through the probate inventories of eight women who worked as hammam managers in İstanbul in the 18th century, and it discusses the information that the probate inventories can provide on a certain occupational group.

Hammams appeared as a popular sort of business in Ottoman economic life, in addition to their social, cultural, and medical roles. The hammam registers from 1766, for instance, demonstrates that women were involved as "gedik" holders or operators in 42% of İstanbul hammams, and operators in 39% of them, either alone or in partnerships. The scarcity of private archives, combined with the fact that the business history is a new area in Ottoman studies, explains why we know so little about female hammam managers. While this is true, and it is evident that it is hard to discover estates belonging to a certain profession/artisan group within the probate inventories, the estates of female hammam managers who lived in the same city in the same century are increasing in value. These estates of eight female hammam managers who lived in İstanbul in the 18th century tell us a lot about who these women were. Eight hammam managers, who are all Muslims, are referred to in the probate inventories by the name of the hammam they run or by the title of "hammami," indicating that they were actively engaged in their profession before they passed away. A second proof is that the revenues and expenses of hammams are represented in their estates. Two of the female hammam managers are freed former slaves/*cariyes*, one is a pilgrim/*Hacı*, one is a *Şerife*, and the other one is the wife of a hammam manager. In terms of the size of the inheritance they left, all but one of the women are wealthy. Female hammam managers' estates were evaluated not in terms of consumer culture, but in terms of the information, they offered about women's income levels and professional activity. According to studies of women's estates in the Ottoman Empire, housing and clothing items constitute a large portion of the estates of middle-class Ottoman women. Among the female hammam managers, the

estate with the biggest share of household and clothing items (72%) belongs to Şerife Habibe Hatun, whom we believe is destitute. The assets that constitute the lion's part of other female hammam managers' estates vary. The revenues from the hammams account for the majority of the estates of the three female hammam managers. According to studies on women's probate inventories in Ottoman society, women were creditors than debtors in their monetary relationships. In this regard, the group we studied differed from the average Ottoman women. Except for one, all of them are in debt and have no other receivables other than the mahr. This demonstrates that women prefer not to lend their money. The majority of the debts can be viewed as women's sustainable credit relationships. What do the probate inventories reveal about the job and the business? First and foremost, we see that the hammam goods are owned by the women who run the hammam by renting it from foundations. Towels, loincloths, wood and other such items are the hammam's capital goods. Except for the estate of Müfti Hamam's manager, recorded in 1785, these capital goods were not recorded as "*gedik*". None of the women who own the hammam goods has left them to their descendants. The amount of cash in the hammam is smaller than the hammam goods' value. The expenses of the hammams recorded in the estates are the unpaid rents of the hammams and the debts to the tradesmen who supply the hammam items, particularly wood. These debts are usually insignificant in comparison to the size of the estate.

While it is very difficult to reach the probate inventories of Ottoman women with a profession, it is anticipated that the photograph taken here will encourage the studies based on the probate inventories of special professions/artisan groups.

TUZ, AŞİRET, DEVLET: SİİRT’TE TEKELİN OLUŞUMU, 1861-1881

Uğur Bayraktar*

Öz

Bu makale Siirt sancağında Osmanlı tuz tekeli hakkında incelemektedir. Tekelin kuruluşu ve evrimine odaklanarak tekeli sancaktaki değişen sosyoekonomik dinamiklerin merkezinde ele almaktadır. Bu hâliyle, neredeyse tamamen Osmanlı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasını takip eden dönemin çalışıldığı literatüre yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Tekelin tesisi öncesinde Kürt mirleri ve aşiretlerce işletilen Siirt'teki tuzlalar devir sırasında Osmanlı maliyesine ciddi bir darbe vermiştir. Bu çalışma, özellikle Osmanlı tekelinin sancaktaki tuzlaları kontrol altına almak için başvurduğu yöntemlere odaklanarak tekelin gelişmesi için yürürlüğe giren hukuki gelişmeleri de göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı tekel memurlarının Kürt mirler ve aşiret ağalarıyla çok yönlü ilişkileri incelemektedir. Bu çalışmada bir yandan devlet ve aşiret ağalarının işbirliği yaptığı yerel çözümler öne çıkarılırken bir yandan da tüketimin vergilendirilebilir kılınmasının iktisadi sonuçlarına odaklanılmaktadır. Tuz fiyatlarındaki artışla doğrudan bir bağı olan tuz kaçakçılığının karşısında bu çalışma bölgedeki artan devlet şiddetini göstermektedir. Bu makale, güvenlik ve kârlılık kaygılarıyla hareket eden Siirt'teki tuz tekelinin sancakta modern anlamda şiddet ve yoksulluk mefhumlarının görünür kıldığını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tekel, tuz, tuzla, aşiret, Siirt, Diyarbakir, yoksulluk

Salt, Tribe, and State: The Making of a Monopoly in Siirt, 1861-1881

Abstract

The present article is a study of Ottoman salt monopoly in the district of Siirt. It examines the establishment and evolution of the monopoly as a locus of the changing socioeconomic dynamics of the district. It offers a novel perspective to the literature on Ottoman monopolies, almost exclusively studied for the period following establishment of the Ottoman Public Debt Administration in 1881. Operated by the Kurdish emirs and

* Dr. Öğr. Üyesi, *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü*, 06050, Hükümet Meydanı No: 2, Ulus-Ankara/Türkiye, ugur.bayraktar@asbu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-8451-6271

tribes prior to the establishment of the monopoly, the salines in Siirt struck a severe blow to the Ottoman fisc during the takeover. By focusing particularly on the means the Ottoman monopolists developed for taking the salines in Siirt under control, it demonstrates the legal developments enforced for the improvement of the monopoly. It simultaneously explores the multifaceted relations the Ottoman monopoly officials established with the Kurdish emirs and tribal leaders. While highlighting the local solutions by which the both parties cooperated, it also deals with the economic consequence of fiscalising consumption. Salt smuggling due to increase in salt prices, this paper demonstrates, brought about an increasing degree of state violence in the district. The present study shows how the Ottoman salt monopoly in Siirt, driven with security and profitability concerns, rendered violence and poverty visible in the district.

Keywords: Monopoly, salt, saline, tribe, Siirt, Diyarbekir, poverty

Giriş

Osmanlı tarihçiliğinde gerek tuz gerekse de tekel çalışmaları oldukça az çalışılmış bir konu. Hem kaya hem de deniz tuzu açısından oldukça zengin kaynaklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda tuzun hem iktisadi hem de toplumsal tarihi üzerine olan literatürdeki yoksunluk ancak son yıllarda ortaya çıkan çalışmalarla giderilmeye başlanmıştır demek yanlış olmaz. Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda geçirdiği mali buhran içinde tekel çalışmalarının neredeyse tamamıyla mali boyunduruk bağlamında ele alınan Düyun-ı Umumiye ile başlayan 1881 sonrası dönemle ilgilendiği belirtilmeli. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu tütün tekeline odaklanmış ve Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekül'l-Menfaa Reji Şirketi ya da kısaca Reji olarak bilinen Düyun-ı Umumiye şirketinin faaliyetlerini tütün kaçakçılığı üzerinden ele almıştır. Bu sebeple, tuz ve tekel, Osmanlı tarihçiliğinde neredeyse birbirleriyle olan ilişkileri yokmuşçasına incelenegelmiştir. Bu duruma ek olarak bir de Osmanlı tarihçiliğinin doğu vilâyetlerine yönelik, iktisadi bir bakış açısından uzak ve büyük ölçüde siyasi saikler üzerine şekillenmiş ilgisi de ortaya konduğunda, tuz üretiminde önemli merkezlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğunun doğu vilâyetlerinde tuz ve tekel tarihinin toplumsal ve iktisadi veçhelerine dair ciddi bir boşluk mevcut demek yanlış olmaz.

Bu çalışma, tuz ve tekel kavramlarını birlikte ele alarak, Diyarbekir vilâyetine bağlı Siirt'te 1862'de kurulan tuz tekelinin oluşumunu ve gelişimini inceleyerek hem Osmanlı tarihçiliğine bir katkı sunmayı hem de tuz tekeli özelinde tekellerin Düyun-ı Umumiye öncesindeki dönemde ortaya çıkardığı toplumsal ve iktisadi dönüşümleri anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, bu çalışma öncelikle 19. yüzyıl öncesi ve Tanzimat dönemindeki tuz idaresinin genel hatlarına değinmekte ve özellikle 1862 Tuz Nizamnamesi ile sonlanacak tuz gelirlerinin idaresine yönelik Osmanlı yetkililerinin denedikleri ve tartıştıkları diğer yöntemleri ele almaktadır. Tuz tekeline giden süreç, ilkin Osmanlı Devleti'nin 1854'te aldığı

dış borçların devamındaki teminat arayışının bir parçasıydı. Tuz tekelinin bu bağlamda Batı sermaye piyasalarına eklenmesinin bir parçası olarak göstermeyi amaçlayan bu makale sonrasında Siirt'teki tuzlalar özelinde tuz tekelinin nasıl kurulduğu ve geliştiğini incelemektedir. Tekel bu sancakta içinde tuzla memurları, tuzlalar hak iddia eden Kürt mirleri ve bu mirlerin güdümündeki aşiretler ve tuzlaların civarındaki köylerde yaşayan tuz işçilerinin bulunduğu girift bir yapı içinde ortaya çıkmıştı. Bu makale, Siirt'te bu şekilde tesis edilen tekelin gelişimini Osmanlı hükümetinin çıkardığı yeni mevzuatlar ve Siirt özelinde gerçekleşen askeri yaptırımlar ve idari değişiklikler ile diyalog halinde incelemektedir. Kürt mirleri ve aşiretlerin tuz tekeline karşı gösterdiği direniş ve kaçakçılık ile artan devlet şiddeti bağlamındaysa tuz kaçakçıları ve tuz işçilerinin hikâyeleri üzerinden tekelin farklı bir vechе kazandırdığı yoksulluk mefhumun irdelemektedir.

Siirt tuzlalarının odağa alınmasının ardındaki öncelikli sebep olarak sıklıkla mültezimler veya devlet tarafından işletilmiş tuzlalara nazaran buradaki çoğu tuzlanın aşiret beylerine tahsis edilmiş olması söylenebilir. Bu bağlamda, Kürt mir ve ağaların tuzlalar ile -mültezimlere nazaran- daha sıkı bir şekilde kurmuş oldukları düşünülen mülkiyet ilişkisinin tuzlaların devlete devri sonrasında ortaya çıkaracağı karmaşa, Osmanlı coğrafyasındaki birçok tuzladan daha farklı olabilecek sosyoekonomik dinamikleri ortaya çıkarması açısından önemlidir. Zira bir yandan 1830'larda başlamış 1840'ların ortasında son bulmuş olan Osmanlı hükümetinin Kürt mir ve beylerinin tasfiyesine yönelik siyasi ve askeri politikaları, öte yandan bu mir ve beylerce yurtluk-ocaklık ve hükümet şeklinde tasarruf edilmiş toprakların Osmanlı Maliyesi tarafından zaptı ile 1860'lara kadar fiilen bu mir ve beylerce tasarruf edilmiş olması hayli muhtemel tuzlalar arasında kurulacak bağ bölgenin 19. yüzyılda geçirdiği siyasi ve sosyoekonomik dönüşümüne yeni bir bakış açısı kazandırabilir.

Yakın zamanlardaki çalışmalarda tarihçilerin ikrar ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu bağlamında herhangi sistematik bir çalışmadan yoksun olan tuz ve tuzla tarihindeki başlıca çalışmalar erken modern dönemdeki tuzlaların idare ve örgütlenmesine odaklanmakta.¹ Çoğunlukla kanunnamelere dayanan bu çalışmalar dağınık bir mahiyette de olsa Osmanlı tuzlarına dair bilgi vermekteyken özellikle 2000 sonrasında tuz ve tuzlalara dair sadece idare ve örgütlenmenin ötesinde daha toplumsal ve iktisadi konulara değinen çalışmalarda görece bir artıştan bahsedilebilir.² Bu gelişmekte olan literatür, tuz ve tekelle birlikte ele alındığında ise

¹ Neşe Erim, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 21 (2003): 219-20; Evangelia Balta ve Fehmi Yılmaz, "Salinas and Salt in Greek Lands during the Ottoman Period", *Tuz Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 248.

² Lütfü Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, no. 1-2 (1962-1963); Ahmet Cihan, "Osmanlı Kanunnamelerinde Tuz ve Tuz Kültürü", *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi* 5, no. 1 (2002).

yerini sadece son birkaç yılda yazılan yüksek lisans tezlerinin doldurmakta olduğu görece az çalışılan bir alana bırakmakta.³ Öte yandan, Osmanlı tekel çalışmalarına dönüldüğünde ise bu alanın neredeyse tamamen tütüne hasredildiğini ve bu çalışmaların da 1881 sonrasında kurulan Düyun-ı Umumiye ve özellikle bu idareye bağlı kurulan Reji idaresine yönelik çalışmalar olduğu söylenebilir.⁴ Bu çalışmalar bir yandan Batı sermayesinin Düyun-ı Umumiye'yi bir sömürgecilik aracı olarak kullanarak Osmanlı maliyesinde ortaya çıkardığı dönüşümü ele alırken çoğunluğu da bu mali boyunduruğa karşı kurgulanmış kaçakçılık anlatısına odaklanmaktadır.⁵

Kuruluşu ve dönemi itibarıyla Habsburg İmparatorluğu'ndaki *Salzmonopol* (Tuz Tekeli) ile bir tutulan Osmanlı tekeli bu modelden denizleri itibarıyla daha Akdeniz benzeri ve daha az kıtasal olmasıyla erken modern dönemdeki Venedik tuz idaresine benzetilmektedir. Osmanlı tuz tekeli, Fransızların ihtilâl öncesinde halkının en çok başını ağrıtan dolaylı vergilerden biri olan tuz tekeli olan *gabelle* ile kıyaslandığında, Fransız tekelinin muaf bölgeleri karşısında daha toptancı bir tutumuyla daha kapsamlı idiyse de tuzun dolaylı vergi olarak değerlendirilmesi sürecinde Habsburg örneğine göre daha az kapsamlıydı.⁶ Kurumsal iktisat açısından bakıldığında tekellerin, tuz tekelinin dış borçlara teminat olarak ortaya çıkması haricinde, Osmanlı ekonomisi açısından hem olumlu hem de olumsuz yanları söz konusuydu. Özel sermaye birikiminin kısıtlı olduğu yerde büyük sanayi yatırımları açısından tekellerin kurulması olumlu bir hasletken bu tekellerin sanayileşmedeki özel girişimlere ket vurmasının ekonomiye dayatacağı maliyetlerse olumsuzdu.⁷

Yine de tuz gibi zaruri bir metadan dolaylı vergi yaratarak bütçeye bir katkı sağlamak Osmanlı maliyesi için görece yeni bir oluşumdur. Osmanlı ekonomisinin temel ilkelerinden birinin işçilik olmasından hareketle, Genç devletin gerekli mal

2000 sonrasında önemli başlıca çalışmalar için bkz. Saim Savaş, "Osmanlı Döneminde Sivas'ta Tuz Üretimine Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Ottoman Studies* no. 20 (2000); Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyun-ı Umumiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, no. 1 (2002); ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen, *Tuz Kitabı* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004).

³ Ekin Kasım, "Tuz Nizamnamesi Çerçevesinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tuzluların İdaresi ve İşletilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2016); Duygu Çakır, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Karadeniz'de Tuz Kaçakçılığı" (Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi, 2019); Abdurrezzak Çelik, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağının İdari ve Sosyoekonomik Durumu" (Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi, 2019).

⁴ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985); Filiz Dıgıroğlu, *Memalik-i Osmanîye Dubanları Müsterekül'l-Menfaa Reji Şirketi* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2007); Murat Birdal, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century* (Londra ve New York: Tauris Academic Studies, 2010).

⁵ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1987).

⁶ Samuel Adrian M. Adshhead, *Salt and Civilization* (New York: St. Martin's Press, 1992), 259, 270.

⁷ Birdal, *The Political Economy*, 22.

ve hizmetleri bol ve ucuz bulundurması ilkesiyle taban tabana zıt olarak bir metayı hazine gelirlerini artırmanın bir aleti olarak görmesini paradoks olarak nitelendirmektedir. Osmanlı Devleti'nin neden böyle bir düzenleme yaptığını anlamak için bunun ardında fiskalist saiklerin olup olduğunu sormakta fakat bunun için de gerek tuzla gelirlerinin gerekse tuz fiyatlarının zaman içinde pek de yükselmemesine işaret ederek fiskalist kaygılar da olsa yine de tuz tekelinin asıl amacının işçilik olduğunu iddia etmektedir.⁸ Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda ne kadar bu saikler doğrultusunda işlediği sorusu bir kenara bırakıldığında, Kwass ise büyük kamu borçlarını ödeyebilmek için Avrupa'daki -özellikle Britanya'daki tüketicileri derinden sarsan- vergilerin (gümrük vergileri ve bira, yerli içkiler ve tuz üzerindeki dolaylı vergiler) azami sınırlara geldiğini göstermektedir. Dahası, bu dolaylı vergilendirmenin sadece İngiliz ticari büyümesinin bir yansıması olmadığını aksine bunun "tüketimi vergilendirilir hâle getirmenin" bir parçası olarak "yeni tür dolaylı vergiler yaratarak ve hâlihazırdakilerin oranını artırarak daha yüksek gelir elde etmek için kasıtlı bir politikanın sonucu" olarak değerlendirmektedir.⁹ Osmanlı ekonomisinde bu şekilde kurulan tekeller üzerinden dolaylı vergileri artırma girişimini, her ne kadar başarısı ayrı bir tartışma konusu olsa da, gelir ve servetin doğrudan vergilendirilmesine paralel bir gelişme olarak görmek gerekir.¹⁰

Alınan dış borçlara teminat olması haricinde, tuz tekeli şüphesiz Osmanlı maliyesinin 19. yüzyılda gelirlerini artırmak için denediği modern yöntemlerden biriydi. Bu bağlamda, Osmanlı hükümeti tuz gibi çok temel bir maddeyi bir dolaylı vergi unsuru yapmış ve her ne kadar başarısına dair güvenilir kayıtları olmasa da yeni bir gelir kaynağı elde etmişti. Tüketimin vergilendirilir hâle getirmesiyle birlikte tuz tekeli başka modern meselelere de yol açmıştı. Modern anlamda kaçakçılığın ortaya çıkmasında önemli bir kurum olan tuz tekeli Siirt özelinde ciddi bir tepkiye yol açmış, Kürt mirleri, aşiret ağaları ve tuzla işçileri açısından yeni siyasi ve iktisadi dinamikler ortaya çıkarmıştı. Tuzun dolaylı vergi olarak tahsilatı yapılacak bir kaleme dönmesi sonrasında ortaya çıkan kaçakçılık, karşısında artan bir Osmanlı Devleti şiddetini görmüştü. Kaçakçılıkla mücadelenin gölgelediği yoksulluk ise tüm bu karmaşık yapının bir parçası olarak daha görünür hâle gelmişti. Bu çalışma, mali açıdan modern bir kurum olan Osmanlı tuz tekelinin, Siirt'te kaçakçılık, şiddet ve yoksulluk sarmalı içinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen sosyoekonomik yapının asli unsurlarından biri olduğunu iddia etmektedir.

⁸ Mehmet Genç, "Osmanlı Mali Sisteminde Tuz ve Tuzlaların Mahiyeti", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, ed. Şakir Batmaz ve Özen Tok (Kayseri: Not Yayınları, 2015), 201-04.

⁹ Michael Kwass, "Court capitalism, illicit markets, and political legitimacy in eighteenth-century France: The salt and tobacco monopolies", *Questioning Credible Commitment: Perspectives on the Rise of Financial Capitalism*, ed. Adrian Leonard, D'Maris Coffman ve Larry Neal (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), 230.

¹⁰ Nadir Özbek, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2015), 17-38.

Osmanlı Tuzlaları ve Tekel

Tuz idareleri dünyanın her yanında genel olarak vergilendirme, bürokrasi ve uzmanlaşmadan müteşekkildi. Bu üç husustan sonuncusu ise tuzu diğer metallerden farklı olarak ele alma imkânını barındırmaktaydı.¹¹ Özellikle erken modern dönemde Osmanlı tuz idaresi bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, tuz tekelini andırmaktaydı. Bu dönemde mevzuat olarak maden hukuku içinde ele alınmasının da katkısıyla madenler üzerindeki devlet mülkiyeti tuz için de geçerliydi.¹² Bir devlet malı olarak ele alınan, devletin ciddi ve önemli bir gelir kaynağını teşkil eden, üretiminin aşamalarını denetlediği ve fiyatını belirleyerek toptan veya birkaç kişiye ihale ederek bedelini belirlediği tuz bu hâliyle tekelbenzeri görünümündeydi. Fakat bu tür uygulamalar yer yer ve zaman zaman gerçekleşmiş ve bu zincirin özellikle nakliye ve ticareti aşamalarının finansmanı kısmında gerekli sermaye özel kişilerce sağlanmıştı.¹³

İktisadi bir pratik ve kurum olarak tekel niteliklerinden yoksun olan bu yapı, tuzun vergilendirilmesi açısından Osmanlı toprak tasarrufu uygulamalarına benzerlik arz etmekteydi. Zira topraktaki terminolojiyi takip eden şekilde, Osmanlı tuzlaları; mültezimlerce işletilenler, devlet eliyle işletilenler, özel kişilerce işletilenler ve tekke, zaviye ve aşiret beylerine tahsis edilmiş olanlar olmak üzere dört ayrı sınıfa ayrılmaktaydı.¹⁴ Özellikle büyük üretim yapılan tuzlalar devlet malı sayılırken, kişisel girişim ve yatırımlarla ortaya çıkarılan özel mülkiyetli tuzlalar da söz konusuydu. Toprakta özel mülkiyetin yolunu açan “temlik” suretiyle, sultanlar tuzlaların da özel şahıslara devrini gerçekleştirmiş, temlik haricinde tekke ve zaviye mensupları tarafından “ihya ve âbâdan” edilen çorak arazilerde faaliyete geçirilen tuzlalar bu müteşebbislere terk edilmişti.¹⁵ Bu özel mülkiyetli tuzlalar hâricinde ise, Osmanlı toprak vergilendirmesindeki yaşanan değişimin benzerinin tuzla gelirlerinin yönetiminde yaşandığı söylenebilir. 18. yüzyıldaki Erzurum tuzlalarının gösterdiği üzere, birçok tuzla topraktakinden farksız olacak şekilde has, ocaklık, iltizam, emanet ve malikane olmak üzere çeşitli idare ve vergilendirme süreçlerinden geçmişti.¹⁶

19. yüzyıla gelindiğinde hız kazanan mali merkezileşme kapsamında, tuz gelirlerinin idaresi de muhassıllık yönetimine benzeşecek şekilde Osmanlı

¹¹ Adshead, *Salt and Civilization*, 172.

¹² Osmanlı maden mevzuatı için fikir vermesi açısından bkz. Ahmed Refik Altınay, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, 967-1200* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1931); Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜ DTCF Dergisi* 2, no. 1 (1943), s. 107-16.

¹³ Müfit İltar, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi ve Tuz Ticareti*, İkinci Kitap (Ankara: Tekel Genel Müdürlüğü, 1980), 7; Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı", 108; Genç, "Osmanlı Mali Sisteminde", 203.

¹⁴ Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı", 9-10; İltar, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 9-10.

¹⁵ Savaş, "Osmanlı Döneminde Sivas'ta Tuz", 230-33.

¹⁶ Erim, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzları", 224-25.

defterlerinde kayıtlı olan tuzlalar Maliye hazinesince zapt edilmiş ve muhassıllarca tayin kılınan memurlarca emaneten idare edilmişti. Muhasıllıktan iltizama geri dönülmesiyle birlikte tuzla gelirlerinin tahsilatında yine benzer bir dönüşüm yaşanmış ve tuzlalar da Osmanlı maliyesi tarafından birer ikişer sene olmak üzere mültezimlere maktuan ihale edilmeye başlanmıştı. Tuzların yatırım gerektirmesinden ötürü ve bu kısa vadede tuzlalara beklenen sermaye yatırımının gerçekleşmeyeceğinden endişelenen Osmanlı maliyesi, iltizam süresini uzatarak dört ila beş senelik olacak şekilde müzayede usulüne geçmişti.¹⁷

1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması sonrasında Osmanlı pazarlarının yabancı mallara açılması sonrasında, üretilen veya ithal edilen her tuzun, üretildiği yer veya giriş yaptığı gümrük itibariyle hangi coğrafi bölge dahilinde satılacağını belirleyen, yüzyıllar içinde pek de değişmemiş olan “örü” nizamı; ithal tuzun Osmanlı coğrafyasındaki satışını zorlaştırmaktaydı.¹⁸ İngilizlerin bu ölü nizamını “yed-i vahid” uygulamasının devamı olarak görerek bunun serbest ticarete ve mezkur antlaşmaya aykırı olduğunu dile getirirken, Hariciye Nezareti ise yed-i vahid usulünü İngiliz Sefaretine açıklamakta ve tuzlaların mevzuatının bununla hiçbir şekilde kıyaslanamayacağını belirtmekte ve tuzlaların “Devlet-i ‘Aliye’nin kendi has malı” olduğunu açıklamakta devletin de “ol veçhile mülk-i mahsusunda çıkan tuzları bazı şerait ile ilzam ve ihale etmekte” olduğunu eklemekteydi.¹⁹ Her ne kadar Osmanlı yetkilileri tuzun bir “devlet malı” olduğu konusunda İngilizleri hoşnutsuz da olsa ikna edebildiyse de ithal tuzların ölü nizamı dâhilinde kısıtlı bölgelerde satışının ilerideki olası sonuçlarını göz önünde bulundurmaktaydı.

Kırım Savaşı’nın Osmanlı maliyesinde yarattığı tahribat karşısında, tuzla gelirlerinin nasıl tahsil edileceği üzerine Osmanlı hükümetinde tartışmalar başlamıştı.²⁰ Bu tartışmalar, mali merkezileşme girişimleriyle birlikte tuzlaların birden çok mültezime ihale edilmesi yerine tek bir elden idare edilmesini de kapsamaktaydı. 1856’da Meclis-i Vala’da gerçekleşen bu tür tartışmalar sırasında İzmirli Cemaletdin Efendi Osmanlı topraklarındaki mevcut tuzlaların idaresi için bir kumpanya teşkilini, ölü nizamının lağvını ve bu tuzlaların cari bedellerine senelik üç bin keseden on seneliğine otuz bin kese zam önerisiyle kendisine ihalesini teklif etmekteydi.²¹ Bu teklifi takip eden diğer teklifler sonrasında Osmanlı topraklarındaki tüm tuzlalar 1857 yılında açık artırmaya çıkarılmış ve Galata

¹⁷ İlter, *Türkiye’de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 320.

¹⁸ Ölü tanımını için bkz. Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı", 119.

¹⁹ BOA. İ.HR 102/4986, 21 Zilhicce 1269 (25 Eylül 1853).

²⁰ Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zariği 1806-1884* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2003), 46.

²¹ BOA. A.MKT.NZD 178/38, 29 Cemaziyelahir 1272 (7 Mart 1856).

bankerlerinden Yorgo Zarifi'ye 202.500 keseye devredilmişti.²²

Fakat çok geçmeden Osmanlı hükümetinin tuzlaları kumpanyaya devirdeki amacından uzaklaşmıştı. Zira, kumpanya tuzlaları kendi işletmek yerine, Tanzimat'ın başından beri devam eden şekliyle yine ikinci ve üçüncü mültezimlere devretmiş ve bu da hâliyle tuz gelirleri idaresinde aranan dolaysız yönetime sekte vurmuştu.²³ “İkinci mültezim” meselesi olarak çetrefilleşecek bu ihtilaf karşısında Osmanlı devleti Zarifi'nin önderliğindeki kumpanya ile yapılan anlaşmayı feshetmek istemişti. Zarifi ve diğer bankerler, mutabık kalınan koşullar arasında tuz üretimi ve gelirlerinin tahsilinin aracısız olması gerektiğine yönelik bir hüküm olmamasını öne sürerek bu fesih girişiminin hukuka aykırılığını ileri sürmüş ve zararlarının devletçe tazminatını talep etmişti.²⁴ Oldukça karmaşık bir hâl alan bu ihtilaf müzakerelerinde, meselenin çözümü adına Zarifi meclise iki teklif sunmuştu. Bunlardan biri yabancı tüccarların faaliyetlerinin engellenmesiyle iltizamın devam etmesi, ikincisi ise Zarifi'nin tuzlalarından elde ettiği 50 bin keselik kârı hazineye terk ederek o vakte kadar yaptığı harcamaların karşılığı olan 20 bin kesenin kendisine ödenmesiyle ihalenin feshiydi.²⁵

Süre gelen müzakereler sonucunda bir çözüm bulunamayınca, Meclis-i Vala, Maliye Nezaretiyle fikir alışverişi sonrasında 1860'ta tüm tuzlaların “toptan fesh-i ihalesiyle parça parça müzayedeye konularak taliplerine” verilmesine karar vermişti.²⁶ Fakat bu tekrar ihale kararı da ardından çok zaman geçmeden bir kenara bırakılmıştı. Osmanlı hükümeti, ikinci mültezimler ve Zarifi'nin önderliğindeki kumpanya ile hâlâ tazminat meseleleri masadayken, tüm tuzlaların Rumi “[12]77 [1861] senesi Martından itibaren emaneten idaresi”ne karar vermişti.²⁷ Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu sıkışıklığı da yansıtacak veçhile, gerekli alet ve edevatın temini ve tuzlaların tamiri mal sandıklarından karşılanacaktı. Tuz gelirinin tahsilatında ise iki seçenek söz konusuydu. Birinci seçenek, hazine için elverişli durumlar söz konusu olduğunda tuzlaların maktuan ihale olunması ve hasılat ve masraflar sonrasında mültezimlere devrolunmasıyken ikinci seçenek de emanette kalmasıydı ki bu durumda tüm gelirler “hiçbir mahalle sarf olunmayıp” tamamıyla Maliye Nezaretinin belirlediği yerlere havale edilecekti.²⁸

²² İlter, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 326-28. Banker Zarifi için bkz. Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi*; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, 2. cilt (Ankara: Orion Yayınevi, 2006), 73-76.

²³ İlter, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 12.

²⁴ İlter, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 12-13.

²⁵ Çakır, "Osmanlı Devleti'nin Son", 17.

²⁶ BOA. İ.MVL 438/19435, 18 Rabiulahir 1277 (3 Kasım 1860).

²⁷ BOA. A.MKT.UM 454/83, 2 Şaban 1277 (13 Şubat 1861). Ayrıca bkz. BOA. A.MKT.NZD 342/37, 1 Şaban 1277 (12 Şubat 1861).

²⁸ BOA. A.MKT.UM 454/83, 2 Şaban 1277 (13 Şubat 1861).

Birkaç ay sonra ise bu yöntem sonrasında “ekserisinin yedd-i emanette bulunması” zaten bir yandan devam etmekte olan “inhisar” tartışmalarına katkıda bulunmaktaydı.²⁹ Bu tartışmalar devam ederken Osmanlı mevzuatında da değişimler söz konusuydu. Tuz, 1861 Maden Nizamnamesi diğer değerli cevherlerden ayrılmış, 1861’de önce Fransa ile sonra diğer birçok Avrupa ülkesiyle akdedilen Kanlıca Ticaret Anlaşmalarıyla tuz ithalatı yasaklanmış ve Osmanlı hükümeti tuz tekelini için hazırlıklar yapmıştı.³⁰ Anlaşmalar imzalanmadan tekele geçmenin yaratacağı diplomatik sorunlar, tuz üretimi mevsimini kaçırmanın tuz arzında ve fiyatında ortaya çıkaracağı meseleler, tekke ve zaviyelere tahsis edilmiş tuzların akıbeti ve yurtdışından hâlihazırda tuz ithal etmiş olan tüccarların tabi olacağı hükümler gibi çeşitli konuların tartışılması sonrasında Osmanlı hükümeti 1862 Martından itibaren “memalik-i saireden gelen tuzun men’-i ithaliyle devlet-i aliyyenin memlehalının taht-ı inzibata ve inhisara” alınmasına karar vermişti.³¹ Bu karar sonrasında, vakıf tuzları için 663.009 kuruş 22 para, özel mülkiyet tasarrufundaki tuzların sahiplerine de 202.822 kuruşluk tazminat ödenmesi kabul edilmiş; ilk taksitin nakit, ikincisinin de devlet tahvili olarak iki yılda ödenmesi planlanmıştı.³²

Mart 1861’de tuzların “emaneten” işletilmesi süreciyle başlayan tuz tekeline Avrupa’da Aynaroz, Selanik, Gümülçine, Ohri, Berat, İslimye (bugün Sliven), Golos (bugün Volos), Yanya sancakları ve Rodos, Kıbrıs, İstanköy (bugün Kos) ve Girit adaları ile Anadolu’da Sivas’taki başta Hamo ve Artvin tuzları başta olmak üzere, Siirt sancağındaki Dergül, Eruh, Pervari ve Şirvan’daki tuzlar başı çekmekteydi. Bunların yanı sıra Diyarbekir, Biga, Bozok, Manisa, Ankara, İzmir, Kangırı, Niğde, Van, Erzurum, Burdur, Teke, Karahisar-ı Sahib, Bayezid, Kars, Muş, Çıldır, Dersim Adana ve Erzurum sancaklarındaki tuzların yanı sıra Beyrut, Gazze, Ramallah civarındaki Levant tuzlarıyla birlikte Halep, Bingazi, Şehrizor ve Basra gibi Osmanlı merkezlerine görece uzak yerlerde bulunan tuzlar da tekele dahil edilmişti.³³ Bu bağlamda, gelirinin fazla olacağı tahmin edilen Kıbrıs ve Beyrut tuzları gibi yerlere İstanbul’dan “mutemet ve müstakim” emirler tayin edilirken, gelirlerinin memur maaşlarını karşılamayacağı öngörülen tuzlar da yerel

²⁹ BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

³⁰ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâmeye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 98 (1995): 79-81; Mübahat Kütüköğlu, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, no. 4-5 (1973-74): 346; Stefanos Yerasimos, *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye*, 2. Cilt Tanzimattan I. Dünya Savaşına (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1975), 767-76. Eylül 1861 itibarıyla, Fransa, İtalya ve İngiltere ile bu anlaşmalar imzalanmış, Rusya ve Avusturya ve Belçika ve Yunanistan ise henüz bu yeni koşulları tasdik etmemişti. BOA. İ.MMS. 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

³¹ BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

³² İlter, *Türkiye’de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 13.

³³ Toplamda 11’i Avrupa’da olmak üzere 41 tuzla söz konusuydu. BOA. A.MKT.UM 454/83, 2 Şaban 1277 (13 Şubat 1861).

meclislerce idare edilecekti.³⁴ Bu idari düzenekte tuz müdürleri -sıklıkla Düyun-ı Umumiye ile ilişkilendirilmiş olan- kolcu başta olmak üzere, katip ve kantarcı gibi memurları seçmekle yükümlüydü.³⁵ Bu idari yapılanmaya, tuz tekelinin kuruluşundan birkaç sene sonra Osmanlı taşrasında tuz satışına dair sıkıntılar çıkması sonrası tuz satışı yapan mağazalar da eklenecekti. Bunun ardında, Rüsumat Emaneti'nin raporlarına göre, tüccarların tuzlulardan aldığı tuzu nakliye maliyetleri ve kârlarıyla birlikte sattıkları şehir ve kasaba esnafının kendi arasındaki ittifakla ufak meblağlar için tuzlulara gitmeyenlere fahiş fiyatlarla tuz satması yatmaktaydı.³⁶

1862'de yayınlanan Tuz Nizamnamesi'nin koşullarını belirlediği tekel ile tüm kaya ve deniz tuzu çıkarılan yerler Rüsumat Emaneti'ne devredilmişti.³⁷ Tuzun üretim ve satışını devlete bırakan bu uygulamaya göre, tezkeresiz alınıp satılan tuzların yakalanması "sirkat" addedilerek 18. bend uyarınca bu tuz müsadere edilecek ve tuzun iki katı değerindeki "ceza-yı nakdi" bu kişiden tahsil edilecekti.³⁸ 1861'de yapılan tartışmalar bağlamından farklı olarak nizamnameye göre tuz üretimi ve ticaretinin denetimi için öncelikle tuzla idareleri yerine göre çeşitli bölgelere taksim edilecek ve her merkezin başında müdür, başkatip, sandık eminleri gibi memurlar bulunacaktı. Önce bu memurların maaşlarının üçte birlik kısmının azaltılarak bu kesintinin tekelin gelirlerinin yüzde 2'siyle karşılanması tartışıldıysa da tuz üretiminin büyük ölçüde yazın gerçekleşmesi ve memurların yaz sonuna kadar tuzla gelirlerini -ve dolayısıyla tam maaşlarını- elde edemeyeceği düşünülerek bu fikir bir sonraki seneye bırakılmıştı.³⁹

Osmanlı Devleti'nin 1856'da başlayan dış borçlarıyla hızlanan mali buhranının gelişiminde en temel dayanaklardan biri olan tuz tekelini, bu saikle temel olarak yeni dış borçlara teminat sağlamak için kurulmuştu.⁴⁰ 19. yüzyılın ortasından itibaren Avrupa piyasalarıyla olan etkileşim sonrasında Osmanlı hükümetinin kredibilitelerini geliştirmek için geliştirilmiş olan bütçe reformunun bir devamı olarak görülebilecek bu kurum, tütün ve posta pulu (evrak-ı sahiha) gelirleriyle birlikte 1862'de Osmanlı Bankası aracılığıyla Avrupa'dan alınan borca da teminat olarak gösterilmişti.⁴¹

³⁴ BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyelevvel 1278 (27 Kasım 1861).

³⁵ BOA. A.MKT.NZD 404/97, 3 Ramazan 1278 (4 Mart 1862).

³⁶ BOA. A.MKT.MHM 387-A/83, 18 Rabiulevvel 1284 (20 Temmuz 1867).

³⁷ "Tuz Nizamnamesi ve Zeyli", *Düstur*, Tertip 1, Cilt 2 (İstanbul 1279 [1863]), 683-706. Ayrıca bkz. Kasım, "Tuz Nizamnamesi", 106-23.

³⁸ Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz", 153.

³⁹ BOA. İ.DH 488/33013, 25 Şevval 1278 (25 Nisan 1862); BOA. A.MKT.NZD 414/4, 29 Şevval 1278 (29 Nisan 1862).

⁴⁰ Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt* (New York: Columbia University Press, 1929), 109; Adshad, *Salt and Civilization*, 263.

⁴¹ Birdal, *The Political Economy*, 30; Dıgıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Dubanları*, 28.

Meclis-i Mahsus bütçeye ve olası dış borç alımına katkı olarak oldukça iyimser denebilecek şekilde tuz gelirlerini şu şekilde hesaplamıştı. Osmanlı İmparatorluğu nüfusunu – sayıma tabi tutulmamış bölgeleri de tahmin ederek – 30 milyon kişi olarak hesap eden meclis azaları her kişinin zaruri olarak yılda 6 okka tuz tüketeceğini tahmin ediyordu. Bu hesaplara ortaya çıkan 180 milyon okka insan tüketimine, sanayi ve hayvancılıkta kullanılacak 120 milyon okka tuzu katıyordu.⁴² Buna tekelin tuzlarda satılacak olan her bir okka tuz için 10 para, sahile indirilecek ve başka yere nakledilecek tuz için 15 para ve iç bölgelerde satılacak tuz için 25 para şeklinde belirlediği tarifenin en düşük kademesinden hesaplama yapıldığında, 75 milyon kuruşluk bir gelir ortaya çıkıyordu. Her okkadaki üretim maliyeti toplamı olan 10 milyon kuruş da düşüldüğünde Osmanlı tuz tekelinin yıllık geliri 65 milyon kuruş olarak tahmin edilmekteydi. Elbette bu hesaplama yöntemi, Avrupa sermayedarlarının Osmanlı maliyesinin ortaya çıkardığı kayıtlara ilişkin çekincelerini doğrular nitelikteydi.⁴³

Tüm imparatorluk dâhilinde bu şekilde belirlenmiş tuz fiyatları, tekel öncesindeki kumpanyanın belirlediği fiyatlarına göre ciddi bir zammı da içermekteydi. Bu zam, Zarifi kumpanyasına devredilmesi sırasında karara bağlandığı şekilde tuzlarda satılan tuzun okkasının 6 para, tuzlaya civar olan yerlerdekilere 10 para ve daha uzak yerlerde, orasının rayiç bedeliyle satılacak fiyatlar düşünüldüğünde yaklaşık yüzde 16 ilâ yüzde 50'yi buluyordu. Fakat müzakerelerde ilkin belirlenen fiyatlar da kalıcı olmamış, yapılan ilâve bir zamlarla Hazine bütçesindeki “bir müddetten beri zuhur eylemiş olan açığa ehem ve elzem görünen karşılık” olmak üzere tuzlarda satılacak bir okka tuz 15 para, sahile indirilecek ve başka yere nakledilecek tuz 20 para ve iç bölgelerde satılacak tuz 30 para olarak belirlenmişti.⁴⁴

Siirt'te Tuz Tekeli

Erken modern dönemdeki tuzlara dair çalışmalara temel teşkil eden kanunnamelerde kendine yer bulamayan Siirt tuzları, 19. yüzyıla geldiğimizde Diyarbekir'e bağlı on tuzlanın sekizini teşkil etmekteydi.⁴⁵ Bu tuzlar, Zırki, Melefan, Sulha, Sason, Küfre, Sadah, Kilis ve Serhel tuzlarıydı. Bu tuzların üretim ve istihdam kapasitesine dair 19. yüzyıl verileri oldukça kısıtlı olsa da

⁴² BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

⁴³ Yerasimos, 1874-75 mali yılı bütçesinde tuz tekelinin 825 bin Osmanlı lirası olarak belirlenen tahminine ancak 1900 yılında ulaştığını belirtmektedir. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, 2. cilt, 979. Osmanlı tuz tekelinin 1879-1914 arasındaki gelirlerine dair en güncel rakamlar için bkz. Birdal, *The Political Economy*, 111.

⁴⁴ BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

⁴⁵ Cihan, "Osmanlı Kanunnamelerinde Tuz", 2. Diyarbekir vilâyetine bağlı olan diğer iki tuzla, Lice ve Bulanık tuzlarıydı. *Salname-i Vilâyet-i Diyarbekir*, defa 6 (1288 [1871]), s. 142-48. Ayrıca bkz. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, géographie administrative : statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, 2. cilt (Paris: E. Leroux, 1891), 539-40.

Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Cumhuriyet dönemindeki araştırmalar bu tuzlara dair bir fikir vermekte. Bu bilgiler ışığında – Tablo 1.de görülebileceği üzere – 1890 civarında Siirt’te Düyun-ı Umumiye tarafından işletilen altı tuzlanın yıllık üretiminin yaklaşık yedi ton olduğu ve bu üretimin Bitlis vilayetinin güneyi ve vilayetin Van, Musul, Diyarbekir, Mamuretülaziz vilayetlerine sınır olan kazalarının tüketimine yeterli olduğu bilinmekte.⁴⁶ 1890 yılı itibarıyla Cuinet’in – kadim usullerle - yalnızca Kürtlerin çalışmış olduğunu belirttiği tuzlarda çalışan kişilerin sayısına dair bir fikir elde etmek oldukça güç olsa da İlder’in 1980 gibi geç bir tarihte sunduğu veriler tuzlaların yarattığı istihdama ışık tutabilir.⁴⁷ Buna göre, çoğu tuzlanın bu dönemde idari kadrosu bir memur ve iki bekçiden, çalışan kadrosu ise bir-iki daimi işçiye eşlik eden 10 ila 25 arasında değişen mevsimlik işçilerden oluşmaktaydı.⁴⁸

Bu tuzlardan bu çalışmanın odaklandığı Melefan ve Zırki tuzları, 1980 kadar geç bir tarihe kadar hâlen işletilmekteydi.⁴⁹ Salnamede belirtildiğine göre, Melefan tuzlası, Garzan kazasının merkezi Zok köyüne üç saat mesafede olup bölgedeki diğer birçok tuzla gibi taşlık ve dağlık bir bölgedeydi. Melefan köyünün kendisi 200 haneye yakın olmakla birlikte Haziran başından Ekim sonuna kadar 20 arşın derinliğinde 40 kuyudan çekilen tuzlu suyu 383 tabada tuzlada çalışan köylü işçiler buharlaştırarak üretmekteydi. İşçilerin ücreti üretilen tuz başına okkada 4,5 para olup tuzlanın üretimi 1 milyon okka iken talep halinde bir bu kadar daha tuz üretebileceği belirtilmekteydi. Düyun-ı Umumiye geçmiş tuzlar için 1890 yılı itibarıyla Cuinet fiyatların ton başına 30 ila 45 kuruş arasında değiştiğini belirtmekte ve Melefan tuzlarının “eski sahiplerine” ödenen küçük meblağlardaki ücretlerle ton başına 56,5 kuruşa çıktığını eklemekteydi.⁵⁰ Zırki tuzlası yine taşlık ve dağlık bir coğrafyada 15 haneli Deklan karyesinde olup, Siirt’e bir saat mesafe uzaklıktaydı. 28 kuyusu ve 3 tabası ve 1 havuzuyla birlikte işçileri de Melefan tuzlasındaki gibi ücret almakta ve bu tuzla 500 bin okka tuz üretirken yine bir o kadar daha kapasiteye sahipti.⁵¹ Her ne kadar 1980 gibi bir tarih, 19. yüzyıldaki istihdam verilerini yansıtmaktan uzak olsa da bu dönemde Melefan tuzlasında iki memur, dört bekçi, üç daimi ve 25 mevsimlik işçi; Zırki tuzlasında ise bir memur, iki bekçi, iki daimi ve 11 mevsimlik işçi Mayıs’tan Kasım’a kadar sırasıyla ortalama 36 ve 56 gün boyunca

⁴⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2, 539.

⁴⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2, 540.

⁴⁸ Sadah tuzlasında sadece bir memur ve bir daimi işçi varken, Sulha tuzlasında bir memur, üç bekçi, iki daimi ve 24 mevsimlik işçi bulunmaktaydı. İlder, *Türkiye’de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 48-64.

⁴⁹ İlder, *Türkiye’de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 47-48. 1971’de Siirt tuzlarının Türkiye’deki diğer tuzlarla karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bkz. "Üretim Bölgeleri Yönünden Karşılaştırma ve Değerlendirme", *Bilimsel Madencilik Dergisi* (1974): 51-52.

⁵⁰ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2, 540, not 1.

⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Diyarbekir*, defa 6 (1288 [1871]), s. 142-45.

tuz çıkarma işinde çalışmaktaydı.⁵²

Tablo 1. Siirt Tuzlarında Üretilen ve Tüketilen Tuz Miktarı⁵³

	1885-1889 Beş Yıllık Ortalama Tüketim (kg)	1885-1889 Beş Yıllık Ortalama Üretim (kg)	1890 Yılı Üretim (kg)	1927-1932 Beş Yıllık Ortalama Üretim (kg)	1969-1973 Beş Yıllık Ortalama Üretim (kg)
Melefan*	2,400,000	2,500,000	3,026,789	899,800	801,000
Sulha	1,100,000	1,200,000	1,300,176	626,800	725,200
Zırki	775,000	850,000	945,959	640,600	373,600
Küfre	725,000	800,000	870,389	802,600	672,600
Sadah	730,000	800,000	855,852	582,200	1,605,000
Serhel	250,000	250,000	233,935	394,000	609,800

* Cumhuriyet döneminde, Melefan'a bağlı Çay Tuzlası da dâhil.

Tekelin kurulmasının ardından tuzların devlete devrinde ise Siirt'te birkaç yıl sürecek muhalefet de başlamıştı. 1862 yazında Melefan ve Norşin (günümüzde Batman'a bağlı Alıçlı köyü) karyelerindeki tuzların sahibi olma iddiasında olanlar tek el yönetimine muhalefetle tuz müdürünü tuzlalara yaklaştırmamaktaydı. Kürdistan valisine yazılan emirde bu hareketin gayrimeşru olduğunun altı çiziliyor ve bu kişilerin önce sözlü olarak "ikna edilmesi" bunu anlamadıkları takdirde tehdit ve tahvil edilmesi isteniyordu.⁵⁴ Benzer bir durum, Şirvan'da bulunan Küfre tuzlasında da söz konusuydu. Erzurum tuzla müdürü tarafından gönderilen memuru kabul etmeyip geri gönderen halkın muhalefeti sonrasında, tuzla "tavaif-i ekradın eyyad-ı tağallübünde" kalmıştı. Tuz mevsiminin de sona yaklaşmasıyla tuz geliri tahsil edilememesinden endişelenen Gümrük Emaneti gaile çıkarmaksızın olayın hallolmasını Kürdistan valisine iletmekteydi.⁵⁵ Tuzların devlete devrine muhalefet ve tuz hırsızlığı şeklinde gerçekleşen bu ilk tepki elbette sadece Siirt'e özgü değildi.⁵⁶

Bu muhalefetle doğrudan alâkasını kurmak zor olsa da Osmanlı tuz tekelinin de kurumsal gelişimi devam etmekteydi. 1863 Şubatında memur maaşlarında gidilecek tasarrufa yönelik başlayan tartışmalar sonrasında 35 tuz merkezi ve 33 tütün idaresi 1861'de kurulmuş Rüsumat Emanetiyle birleştirilerek 17 merkeze

⁵² İlter, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 54, 63.

⁵³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 2, 540; İlter, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 48-64.

⁵⁴ BOA. A.MKT.MHM 239/71, 29 Safer 1279 (26 Ağustos 1862).

⁵⁵ BOA. A.MKT.MHM 240/6, 16 Rabiulevvel 1279 (11 Eylül 1862).

⁵⁶ Adana civarında Sırkıntı aşireti üyelerince benzer bir durum için bkz. BOA. A.MKT.MHM 245/2, 3 Cemaziyevvel 1279 (27 Ekim 1862); BOA. A.MKT.MHM 248/40, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

sahip Rüsumat Nezareti kurulmuştu.⁵⁷ Bunda taşradaki gümrük, tuz ve tütün idaresinin küçük rütbeli memurlarla yapılmasının zorluğunun da altı çizilmekteydi. Çok sayıda küçük memur yerine daha üst rütbeli ama az sayıdaki memurla hem Osmanlı maliyesinde bir tasarruf hem de idarede etkinlik amaçlayan bu kararlar, nezaretin çalışanlarının aylık maaş tutarı 27 bin kuruşa varmıştı.⁵⁸

Siirt'teki Kürt mirleri ve aşiret ağalarının iç içe geçtiği girift düzen, 1863 yılında buradaki tuzlaların tekele devrinde büyük sorunlar yaratacağını ortaya koymaktaydı. Meclis-i Vala'da büyük memurların tercihi lehine tartışmalar söz konusuken, Kürdistan valisi ise tütün ve rüsumat açısından en büyük kusuru büyük küçük ayırt etmeksizin tuzla tüm memurlara atfetmekteydi.⁵⁹ Elbet valinin bahsettiği küçük memurlar, çoğunlukla yerel Kürt eşraf veyahut aşiret ağalarıydı. Tuzla müfettişi olarak Siirt'e gönderilen Vehbi Efendi'nin yaptığı araştırmaya göre, Siirt meclis azası Fettah Bey ve Garzan müdürü olan kardeşi Hamid Bey, buldukları yerde kaldıkça Melefan tuzlasında işler asla yoluna girmeyecekti. Fettah Bey'in akrabalarından olan Bedirhan ve Abdal Beyler, bölgedeki Norşin tuzlasının devletin kontrolünden çıkmasında “müstakil bir sebepti.” Elbette, Fettah Bey ve kardeşinin yerel yönetimdeki mevkilerinin yanında bir de özellikle Alikan ve Pencinarî aşiretleri üzerinde söz sahibi olup bunları seferber edebilme yetileri tuzlaların devlete devrinde ciddi bir sorun arz etmekteydi.⁶⁰ Müfettişin araştırması yine Fettah Bey'in himayesinde olan Alikan aşiretinden Ömer Ağa'nın, Sulha tuzlasından bin yükten fazla tuzu gasp ettiğini ortaya koymaktaydı.⁶¹ Hazzo (günümüzde Batman'a bağlı Kozluk ilçesi) tuzlasının da “elden” çıkması” yine Fettah Bey'in “adamı” sayılan Sason meclis azası Şeyh Süleyman'ın eseri idi. Müfettiş Vehbi Efendi'nin Siirt tuzlalarına yönelik tehdit olarak gördüğü ikinci bir grup da Siirt meclis azası Şir Bey ve oğlu Şirvan müdürü Osman Bey'di. Bu iki beyin Pervari meclis azaları olan Hacı ve Kasım Ağalar ile kurdukları şebeke, tuzların nakliyle görevlendirilmiş bir başka meclis azası olan Abdülsemal Efendi'ye -rayicinden fazla at kiralayarak- zorluk çıkartarak tekelin Siirt'te yerleşmesindeki önemli engellerden birini oluşturmaktaydı.

1863'te tuz üretiminin gerçekleştiği yaz aylarında Siirt'teki tuzların devri bu girift ilişkiler ağı arasındaki mücadelelere bağlıydı. Osmanlı hükümeti tekelin tesisi

⁵⁷ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. Cilt: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975 (New York: Cambridge University Press, 1977), 103. Ayrıca bkz. BOA. İ.MVL 481/21827, 14 Şaban 1279 (4 Şubat 1863).

⁵⁸ BOA. İ.MVL 482/21839, 29 Şevval 1279 (19 Şubat 1863), BOA. İ.MVL 482/21854, 4 Ramazan 1279 (23 Şubat 1863).

⁵⁹ BOA. A.MKT.MHM 263/22, 22 Zilkade 1279 (11 Mayıs 1863).

⁶⁰ Alikan ve Pencinarî aşiretleri için bkz. İsmail Beşikçi, *Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)* (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 1992); Nezirî Cibo, *Kürt Taribinde Garzan ve Pencinarîler* (İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2016).

⁶¹ BOA. A.MKT.MHM 263/22, 22 Zilkade 1279 (11 Mayıs 1863).

için bu aşiret bağları da olan yapının parçalanması kanaatindeydi. Bu bağlamda, tekelin geleceği için tehdit olarak belirtilen Fettah, Hamid, Şir ve Osman Beyler'in Siirt'ten alınarak eyalet merkezi olan Diyarbekir'e "celbi" elzem görülürken, hükümetin işi "gairesizce" halletme yönündeki beklentisi bölgedeki halkın "tuz imal etmemeleri" ihtimali gerçeğiyle birlikte yerini Siirt'e sevk olunacak bir tabur askerin çözeceği bir durum hâline getirmişti.⁶² Bu sırada, Melefan tuzlası civarında, bölgedeki iki aşiretten Sloqî ve Etmankî arasında şiddetli bir çatışma çıkmıştı. 150 kişinin hayatını yitirdiği bu çatışma esnasında Diyarbekir tuzla memuru ise tuzla ambarlarının Kürtlerin saldırısından muhafazası için askeri yardım istemekteydi.⁶³ Bunun üzerine Diyarbekir'den gönderilen Abdülkadir Bey, Siirt'te askeri bir müdahaleye girişmiş ve sonrasında tuzlaların korunmasını "muteber ekrad"a taahhüt ettirerek senet almış ve dönmüştü.⁶⁴

Bölgedeki eşrafın aşiret güçlerini de seferber etmesiyle Siirt'teki tuzlaların tekele geçmesi kısa sürede bölgesel bir sorun hâlini almıştı. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Garzan'ın eski Kürt beylerinden olan ve Kasım 1854'te başlayıp Mart 1855'te sonlanan Yezdanşêr isyanı sonrasında Vidin'e sürülmüş olan Nuh Bey'in geri dönmesinin ardından Fettah Bey ile giriştiği tuzla mücadelesi, devletin de bu tuzlalarda hak iddia etmesi ile birlikte iyice karmaşık hâle gelmişti.⁶⁵ Erzurum'dan gönderilen memuru Zırki tuzlasına kabul etmeyen halk karşısında, Muş kaymakamı Şevki Efendi ve müfettiş Vehbi Efendi başka bir memur atanması durumunda bunun da halk tarafından kabul edilmeyeceğinin farkındalığıyla Nuh Bey'i Kürt mirlerden olması ve bölge ahali nezdinde "hatırı geçen" biri olması sebebiyle kefilersiz olarak tuzlaya memur tayin etmişti.⁶⁶ Bu sayede Zırki tuzlası tekele dâhil olmuştuysa da çok geçmeden Nuh Bey'in Kasım Ağa ile birlikte tuzladan çok miktarda tuz çalınmasına sebebiyet vermesi Osmanlı yetkililerinin yerel eşraftan olan tuzla memurlarına yönelik rahavet eleştirilerinin karşılığını vermişti.⁶⁷ 1863 yazı biterken eyalet merkezine "celbi" gereken Fettah, Şir, Hamid ve Osman Beylerin hâlâ Diyarbekir'e gönderilmemiş olmasıyla Abdülkadir Efendi Ekim ayında dört bölük asker ve bir topla Siirt'e gitmişti.⁶⁸ Sonuçları bilinmese de bu askeri operasyon, devletçe "celbi" lazım gelen Kürt beylerini Diyarbekir'e götürmeyi başaramamıştı.

⁶² BOA. A.MKT.MHM 271/46, 11 Safer 1280 (28 Temmuz 1863).

⁶³ BOA. MVL 649/74, 24 Zilhicce 1279 (12 Haziran 1863).

⁶⁴ BOA. MVL 659/81, 1 Cemaziyelevvel 1280 (14 Ekim 1863).

⁶⁵ Yezdanşêr'in isyanı hakkında kısa bilgi için bkz. Metin Atmaca, "Origins of the "Kurdish Question"? The Revolt of Yezdanşêr (1854-1855)", *The Routledge Handbook of the Crimean War*, ed. Candan Badem (Londra: Routledge, 2022).

⁶⁶ BOA. A.MKT.MHM 387-B/16, 19 Receb 1284 (16 Kasım 1867).

⁶⁷ BOA. A.MKT.MHM 270/66, 4 Safer 1280 (21 Temmuz 1863).

⁶⁸ BOA. MVL 659/81, 1 Cemaziyelevvel 1280 (14 Ekim 1863).

Tuz tekeli elbette sadece tuz gaspı ve kaçakçılığından ibaret değildi. Tuz tüccarından da taşıdıkları tuzun tezkeresinde yazandan fazla çıkması durumunda Tuz Nizamnamesinin kendilerini “hırsız” addetmesi huzursuzluk yaratmıştı. Nizamnameye eklenen zeyilde tezkerede yazan tuzun fazlası için yüzde üçe kadar mevcut tuzun değerinin bir katı, yüzde üçten fazlası için ise nizamnamede var olan iki katı tutarında nakit ceza belirlenmişti.⁶⁹ Tüccara karşı yapılan bu “teshilat” a rağmen tuz tüketicilerini bekleyense zam idi. En son alınmış dış borcun başlayacak faiz ve anapara ödemesi için 1864 bütçe planlarında 260 bin keselik bir açık olması sebebiyle, tuzun eski fiyatı olan 20 paraya “halkın hissedeceği surette olmayan” 10 paralık zamma karar verilmişti.⁷⁰ İstanbul’da imparatorluk fiyatında geçerli olacak tuzun fiyatına yapılacak zam tartışmaları söz konusuysen, tuz tekelinin Osmanlı tüketicileri üzerindeki etkisinin adı bir hırsızlık ötesinde bir mesele olduğunu Melefan muhtar Şêxo göstermişti. Yanında köy halkıyla bulunan Şêxo, tuzla müdüründen “ücret-i nakliye ve ihraciye olmak üzere” tuz üretimi için dörder buçuk para talep etmiş, bunun yanında tuzlanın sandığından 20 bine kuruş yakın para gasp etmişti. Devlete ait tuzlara karşı bu tür hareketlere karşın, Kürdistan valisine Melefan tuzlasının yirmi ilâ otuz zaptiye ile korunması salık veriliyor ve “sadece yazılı ve sözlü uyarı ile iktifa olunmayarak fiiliyatı görülecek” etkin sebeplere başvurulması yazılıyordu.⁷¹

Bu etkin sebepler arasında, gasp edilmiş tuzun nakit cezasıyla birlikte Osmanlı ordusunun desteğiyle tahsil edilmesinden başka bir şey yoktu. 1863 yılında ortaya çıkardıkları karmaşadan ötürü Garzan ve Şirvan müdürleri Hamid ve Osman Beylerin eyalet merkezine gitmeyi kabul etmeleriyle Pervari civarındaki tuzlar meselesi barışçıl bir şekilde çözülmüştü. Bu bölge haricindeki tuzları kapsayacak operasyona ilişkin 1864 baharında Meclis-i Vala’da gerçekleşen müzakerelerde, Siirt tuzlalarının zapta girmesinin Melefan tuzlasının kontrole girmesine bağlı olduğu belirtiliyordu. Kaymakam Abdülkadir Bey ve Siirt tuzlalarının da bağlı olduğu Halep Rüsumat Nezaretindeki memurların önerilerini içeren tartışmada, operasyona ilaveten tuzladaki memur sayısının artırılması, gerektiğinde geçici surette zabitan istihdamı ve tuz muhafazası için ambar ve memur ikametgahı için özel alanlar inşası ve “aşiret gözündeki hafif görünmemek için” muktedir bir müdür tayin edilmesini öneriyordu. Bu bağlamda Zırki tuzlasının idari olarak Muş’a bağlı olmasının da askerî müdahalelerde sebep olduğu karmaşanın giderilmesi için, bu tuzlanın da Siirt tuzlarına bağlanması düşünülmekteydi.⁷² Bu tartışmaların yanında Muş kaymakamı, tuz hırsızlarının çoğunu teşkil eden -Nuh Bey’in çevresinden

⁶⁹ “Tuz Nizamnamesi ve Zeyli”, s. 694. Sürecin Meclis-i Vala’daki tartışması için bkz. BOA. İ.MVL. 495/22418, 25 Cemaziyevvel 1280 (7 Kasım 1863).

⁷⁰ BOA. İ.MMS 28/1206, 9 Şevval 1280 (18 Mart 1864).

⁷¹ BOA. A.MKT.MHM 294/90, 12 Şevval 1280 (21 Mart 1864); BOA. A. MKT. MHM. 295/90, 25 Şevval 1280 (3 Nisan 1864).

⁷² BOA. MVL 662/2, 10 Şaban 1280 (20 Ocak 1864);

olan- Şirvan ve Garzan'daki göçer ve yerleşik halkı bir tarafta Siirt'ten diğer tarafta Muş'tan abluka altına alacak bir planı Osmanlı hükümetine sunmaktaydı.⁷³ Nisan ayının da gelmesiyle yolların açıldığını belirten kaymakam, Muş'un aşiretlerinden topladığı 400 süvari ve 2 bölük piyade ile tuz hırsızlarının peşine düşmek için İstanbul'dan izin talep etmekteydi.⁷⁴

Kürdistan valisi Siirt'teki tuzlalara dair raporunda ise bölgedeki sorunun kaynağına işaret etmişti. Tekele rağmen, tuzlaların sahibi olan ahalinin “hâlâ memlehaları kendi malları” bilmesinden şikâyet eden vali, tuz fiyatı, tuz işçilerine ve nakliyesine verilen ücretin bölgedeki kişilerce anlaşılmadığının altını çizmişti.⁷⁵ Başka bir deyişle, vali “ücret-i nakliye ve ihraciye” gibi maliyet masrafları dışında tuzun ayrı bir fiyatı olmasına halkın tepki gösterdiğini ve bu tutarın “tuz bahası değildir ücrettir” şeklinde anlatılması gerektiğini belirtmekteydi. Vali, bu karmaşa haricinde tekelin bölgede tesisleriyle memurların belirlediği okkada 3 para nakliye ve ihraciye ücretine halkın razı olmadığını dile getirmekte ve tuzlalar ile ambarlar arasında mesafe gözetilmeksizin bu ücretin 4,5 paraya çıkarılmasını elzem görmekteydi. Birkaç sene sonra yayınlanmış Diyarbakir salnameleri, valinin bu önerisinin gerçekleştiğini göstermekte.⁷⁶

Bir yandan devam eden askeri operasyonlar eşliğinde 1864 yazında Siirt'teki tuz tekeline birtakım idari değişiklikler de hayata geçmişti. Tuz işçilerinin aldıkları ücrete yapılan zam yanında Siirt tuzlalarını da kapsayan Diyarbakir tuzlaları Halep Rüşumat Nezareti'nden ayrılmış ve Diyarbakir'deki müstakil müdüriyetin başına – aylık maaşının 2.955 kuruştan 5.000 kuruşa çıkarılmasıyla – bir müdür tayin edilmişti.⁷⁷ Bu idari değişikliği, ilerleyen operasyonlarda yetki alanlarını daha belirgin kılmak için Zırki nahiyesinin Muş'tan ayrılarak Siirt'e bağlanması takip etmişti.⁷⁸

Bu gelişmelerin yanı sıra 1864 yazında Abdülkadir Bey'in kumandasında Zırki ve Siirt tuzlalarında çalınan tuz ve nakit ceza tahsili için girişilen askeri operasyonda öncelikle Siirt'te Haçkan ve üç beş tuzla daha ortaya çıkarılmıştı.⁷⁹

⁷³ BOA. MVL 669/89, 4 Zilhicce 1280 (11 Mayıs 1864).

⁷⁴ BOA. MVL 675/20, 13 Muharrem 1281 (18 Haziran 1864).

⁷⁵ BOA. İ.MVL 912/23098, 14 Safer 1281 (19 Temmuz 1864).

⁷⁶ *Salname-i Vilayet-i Diyarbakir*, defa 6 (1288 [1871]), 142-48. Ayrıca bkz. BOA. MVL 681/107, 13 Rabiulahir 1281 (15 Eylül 1864).

⁷⁷ Müdür olarak Trablusgarp eski tütün müdürü Kamil Efendi atanmıştı. Müdürlük maaşıyla birlikte bir başkatip, bir sandık emini, bir mukayit ve bir ikinci katip de istihdam edilen yeni idarenin aylık bütçesi 8.300 kuruşa çıkmıştı. BOA. İ. MVL 912/23098, 14 Safer 1281 (19 Temmuz 1864); BOA. MVL 677/106, 2 Safer 1281 (7 Temmuz 1864).

⁷⁸ BOA. MVL 677/31, 26 Muharrem 1281 (1 Temmuz 1864).

⁷⁹ Haçkan aşiretinden çalınan tuzun bedeli ve cezasını içeren 522.915 kuruşluk bir tutarın tahsil edildiği, bunun 1.703 kuruşunun nakliye masrafı, 9.392,5 kuruşunun da operasyona katılan aşiret reisleri ve muhtarlara ve hayvanlarına yapılan masraf olduğu belirtilmekteydi. BOA. MVL

Zırki tuzlasından çalınan tuzlardan 364 bin kuruş civarında bir tahsilat yapılmış, bunun 135 bin kadarının Abdülkadir Bey'in asker maaşlarına ayrılması sonrasında 208.422 kuruş ise Rüsumat Emaneti'ne gönderilmişti.⁸⁰ Operasyon sonunda, Dördüncü Ordu'nun 5. Hafif piyade alayı 3. Taburu bölüklerinden 45'er kişilik altı takımdan ikisi Siirt'te yerleştirilmişken, tuzlaların da çavuş ve onbaşı kumandasında üç beş neferle muhafazası düşünülmekteydi. Fakat bölüğü dağıtmanın zararlarının dile getirilmesiyle, bu altı takım yerine 5. Hafif piyade alayı Siirt'e sevk edilmiş ve Siirt'te tuzlaların asker ile korunma dönemi başlamıştı.⁸¹

Askeri operasyonun asıl hedeflerinden biri ise tuzlaların tekele devrindeki en büyük engel olan Nuh Bey'in etkisiz hâle getirilmesiydi. Zırki tuzlasındaki zimmeti dolayısıyla görülen ve 1867'de sonlanan dava dosyası sayesinde mirin 1864 yılında tutuklanarak Diyarbekir'e götürüldüğü anlaşılıyor.⁸² Operasyon sırasında Bitlis kaymakamının kendisine yönelik başarısız yakalama girişimi sonrasında, Nuh Bey önce tuzladan zimmetine para geçirmiş sonra da tuzla memurlarını kaçıarak üretilen tuzun “meydanda kalmasına” sebep vermişti. Osmanlı hükümetinin Zırki tuzlasını tekele dâhil edebilmek için “kefilsiz” istihdam ettiği Nuh Bey'in mahkeme sırasında 21,757 kuruş zimmeti çıkmıştı. Mirin bu tutarın 16,570 kuruşluk kısmını ödemeye muktedir olmadığını belirtmesi ve sonrasında Rüsumat Emaneti'nin mirin malvarlığına yönelik araştırması sonucunda “emlak ve akarı” olmadığını ortaya çıkmasıyla bunun tahsilinden vazgeçilmiş ve kendisi Vidin'e tekrar sürülmüştü.

Zırki tuzlasından çalınan tuzların cezasının tahsili meselesi ise çok daha çetrefilli bir meseleydi. Öncelikle çalıntı tuzları kaydeden eski Diyarbekir tuzla memuru Safveti Efendi defteri düzgün ve adil tutmamış ve bu da çalıntı tuz miktarını akıl almaz seviyelere çekmişti.⁸³ Elbet bu Osmanlı tuz tekelinin Siirt özelinde sorunlu bir şekilde işlediğine dair bir mesele olsa da Siirt meclis azaları çalınan tuza dair bölgenin gerçeklerine uygun gerçekçi bir bakış açısı sunmaktaydı. Meclis azaları, “meydanda kalan tuzları herkes istediği gibi çekip götürmüş” olduğu için “her birinin derdestlerine kıyam olursa” bile bunun hem memurlarca büyük bir tahkikat gerektireceğini hem de çok zaman alacağı sebebiyle tuz gasp edenlerin

681/107, 13 Rabiulahir 1281 (15 Eylül 1864); BOA. MVL 686/48, 17 Rabiulevvel 1281 (20 Ağustos 1864); BOA. İ.MVL 533/23929, 25 Muharrem 1282 (20 Haziran 1865).

⁸⁰ BOA. A.MKT.MHM 326/4, 7 Şevval 1281 (5 Mart 1865).

⁸¹ BOA. A.MKT.MHM 317/13, 6 Cemaziyelahir 1281 (6 Kasım 1864).

⁸² BOA. A.MKT.MHM 387-B/16, 19 Receb 1284 (16 Kasım 1867).

⁸³ Safveti Efendi'nin kendisinin hazırlamayıp tahkik memuru mülazım Süleyman Ağa'nın hazırladığı iddia edilen bu defterde sadece gasp meselesi kendi beyanına dayanmakla kalmamış ayrıca tuzu gasp etmekle itham edilenlerin de vergilerinin tahsilatının ertelenmesi kararlaştırılmış olan göçebe aşiretler olduğu ortaya çıkmıştı. Bu deftere göre Zırki tuzlasından çalınan tuz miktarı 1.165.464 okka, tuzun ederiyle birlikte nakit cezası yaklaşık 1.747.000 kuruş idi. BOA. MVL 688/17, 4 Cemaziyevvel 1281 (5 Ekim 1864); BOA. MVL 679/106, 8 Cemaziyevvel 1281 (9 Ekim 1864); BOA. A.MKT.MHM 387-B/16, 19 Receb 1284 (16 Kasım 1867).

peşine düşülmesinin anlamsız olduğunu belirtmişlerdi. Buna bir de son üç senedir tekrar baş göstermiş olan çekirge istilasını ekleyerek, asker için gerekli erzak ve levazımının tedarikinde bile zorluk çekileceğini ifade etmişlerdi.⁸⁴

Nuh Bey'in parçası olduğu aşiret ağalarını da kapsayan bu ilişki ağı dağıtılsa da bu, tekelin aşiretleri kullanmasının sona erdiği anlamına gelmiyordu. Örneğin, Osmanlı yetkilileri Melefan, Sulha ve Sason tuzlalarındaki işçilerin ihraciye ücretinden fazla aldıkları maaşların tahsil edilebilmesi için bazı aşiret ağalarını kullanmış, bu tahsilatın da bir kısmını ağalara mükafat olarak ayırmıştı.⁸⁵ Siirt'teki tekelin aşiretleri tahsilat işinde kullandığı bu örnekler olurken, bir yandan da tekelin işlerliği adına birtakım yenilikler daha yürürlüğe girmişti. Siirt tuz memurlarının yerli eşraftan olmasının vahim sonuçlarının tecrübe edilmesiyle Temmuz 1865'te Meclis-i Vala'da Diyarbekir'deki tuzlara dair bir müzakerede, memurların eşraftan olması ve tuz işçileriyle ittifak etmesinin olası zararlarından bahsedilmişti. Nuh Bey ve ilişki ağı düşünüldüğünde pek de yadsınamayacak bu durum karşısında, Diyarbekir tuz memurlarına tahsis edilmiş olan toplam bütçe yüzde elliden fazla bir artışla aylık 43,890 kuruşa çıkarılmıştı.⁸⁶ Tuz memurlarına yönelik bu iyileştirmeyi ise 1866'da tuz müşterilerine yönelik bir başka gelişme takip etmekteydi. Tuzlaların Diyarbekir'e uzaklığından ötürü artan nakliye maliyetleri sonucunda tuzun yüksek fiyatlarla satılmasına karşı Meclis-i Vala eyaletin dört yerinde tuz ambarı inşası planlanmıştı.⁸⁷ Her ne kadar bu dört ambardan sadece birinin inşa edilmesine karar verilmişse de yine de bu ambarın vilayet dâhilindeki tuzun fahiş fiyatla satılmasını engelleyeceği düşünülmüştü.⁸⁸ Elbette ambarların inşasıyla genellikle Reji dönemiyle anılan kolcular da ortaya çıkmıştı. Diyarbekir'deki ambarda iki kolcu istihdam edilmişken 1867'de Rüşumat Emaneti'nin talebi doğrultusunda bir sergerde, beş yüzbaşı ve yedi çavuşun da bulunduğu 139 kişilik bir kuvvet

⁸⁴ Bölgede benzer bir çekirge istilası için, bkz. Zozan Pehlivan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, ed. Tolga Yaşar Cora, Ali Sipahi ve Dzovinar Derderian (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2016), 240.

⁸⁵ Mükafat Osmanlı pratiklerinden biri olan hil'at bahasıydı ve ele geçirilen tuzun nakliye ücretiyle birlikte 18.699 kuruşu bulmuştu. BOA. İ.MVL 553/24822, 8 Muharrem 1283 (23 Mayıs 1866).

⁸⁶ Bu artışın fazlalığın farkında olan meclis azaları, tekelin başlangıcında sorun çıkarmış olan "aşiret" sorunu artık çözülmüş ve bu aşiretlerden toplanan 750 bin kuruşluk bir tahsilat olmasını bir gerekçe olarak sunmaktaydı. BOA. MVL 710/7, 18 Safer 1282 (13 Temmuz 1865).

⁸⁷ Bu ambarda aylık 500 kuruş maaşla iki sevk memuru ve bir müdür, 350 kuruşla bir sandık emini ve bir katip ve de 100 kuruşla iki kolcu ve bir kantarcı çalışacaktı. BOA. MVL 1043/2, 9 Receb 1283 (17 Kasım 1866).

⁸⁸ Benzer bir şekilde, tuz ambarları Rus İmparatorluğu'ndaki tekelerde de mevcuttu. 1781'de çıkarılan Tuz Kanunundaki en asli yeniliklerden biri her idari bölgede iki yıllık tuz arzını sağlayacak tuz ambarlarının tesisiydi. John P. LeDonne, "Indirect Taxes in Catherine's Russia I. The Salt Code of 1781", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 23, no. 2 (1975): 173.

Kürdistan eyaleti tuzlalarını “tam” muhafaza etmek için istihdam edilmişti.⁸⁹

Rüsumat Emaneti'nin askeri yöntemlerle desteklediği tekele hukuki gelişmeler de eşlik etmekteydi. Tuz müşterisini dolaylı bir şekilde tekelin sürekliliğini sağlayacak bir fail kılan hükümet, 1862 Nizamnamesinde kaçak ve çalıntı tuzları ihbar edenlere verilen ödül ödemesini 1866'da daha da kapsamlı hâle getirmişti. Tuz kaçakçılığı veya hırsızlığı durumunda zanlıların firar etmesi ya da nakit cezayı ödeyememesi durumunda “muhibirlerin mükafatsız bırakılması”nın ihbarların etkinliğindeki olası düşüşünü değerlendiren Meclis-i Vala, tekelin devamı için yeni bir pratik yürürlüğe koymuştu. Nakit cezanın ödenemediği bu durumlarda, yetkililer ele geçirilen tuzu satacak ve yarısı devlete gelir olarak kaydedilirken diğer yarısı da ihbariye bedeli olarak bu vakayı haber verenlere ödenecekti.⁹⁰ Elbet bu durum, halkın arasından muhibirler çıkararak tüketicileri aynı zamanda tekelin bir parçası kılmakta ve dünyadaki diğer tekelerde de görülecek bir uygulamaya yol açarken öte yandan halkın bu durumdan kolay paralar kazanmasını sağlamaktaydı. Örneğin 1866'de Zırki tuzlası memurlarından Şaban Ağa, bölge aşiretlerinin beş bin katır yükü civarında tuzu gasp ettiğini iddia etmiş ve “ihbariye almak efkariyle” okuma yazma bilmeyen meclis azalarından bu hırsızlığı zapt altına almıştı.⁹¹ Diyarbekir tuzla memuru ve Siirt kaymakamının yerinde gerçekleştirdikleri araştırma sonrasında ise Şaban Ağa'nın tutturduğu zabıttaki tutarı “mübalağalı” bularak çalınan tuzun 6 yük civarında olduğunu belirtmişlerdi. Yakın zamanda bölgede bu boyutta bir gasp olmadığına kanaat getiren yetkililer, bu çalıntı tuzları yağmur ve sel etkisiyle kaya tuzlarının zuhur etmesine bağlamış ve sonuç olarak Şaban Ağa'yı suçlu bulmuştu.

Tekel, Yoksulluk ve Şiddet

Osmanlı tuz tekeli, sadece tuz gibi temel bir ihtiyacı meta haline getirerek Osmanlı tebaasını müşteri haline getirmemiş ayrıca askeri ve hukuki pratiklerle de kolcu ve muhibirler ortaya çıkararak yeni toplumsal dinamikler ortaya çıkarmıştı.⁹² Bu dinamiklerin başında tahmin edilebileceği veçhile kaçakçılık geliyordu. Osmanlı topraklarında kaçakçılık elbette yeni bir şey değildi. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın artan talebi karşısında yükselen fiyatların tetiklediği veçhile hububat ve hammaddelerin kaçak şekilde ihracı bilinen bir olgu. Osmanlı hükümetinin 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kıtlık ve iç üretimin sınırlı kaldığı dönemlerde belirli tarımsal malların ihracatını yasaklamasına rağmen, bunun Osmanlı tüccarlarıyla birlikte

⁸⁹ Bahsedilenler dışında, zabitelerle birlikte bir katip ve 70 nefer piyade de mevcuttu. BOA. İ.MVL 575/25085, 12 Safer 1284 (15 Haziran 1867).

⁹⁰ BOA. İ.MVL 558/25069, 8 Rabiulahir 1283 (20 Ağustos 1866).

⁹¹ BOA. MVL 746/34, 8 Cemaziyelevvel 1283 (18 Eylül 1866).

⁹² Kolcuların hayatlarına dair bir fikir vermesi için bkz. Ahmet Yüksel, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kebikeç*, no. 34 (2012).185-200.

çalışan Avrupalı tüccarlar aracılığıyla gerçekleşen kaçakçılığı önlemeye yetmediği söylenebilir.⁹³ Bu hususta 18. yüzyıldan itibaren Selanik başta olmak üzere Balkanlardan gerçekleşen tütün ihracatı ise ayrıca öne çıkmaktaydı. Tütün tarımı ve ticaretinde 1609 gibi erken bir tarihte başlayan kaçakçılık ile Osmanlı hükümetinin farklı kısıtlama tedbirlerini izleyen mücadelesi 17. yüzyıl sonunda imparatorluğun birçok bölgesinde kurulmuş gümrük noktaları ile devam etmişti.⁹⁴ Genellikle piyasa koşullarına göre şekillenen ve erken modern dönemdeki farklı bölgeler arasındaki fiyat dalgalanmalarının da etkili olduğu bu tür kaçakçılık örnekleri ile kıyaslandığında, üretim maliyetlerinin düşüklüğü ve Osmanlı topraklarındaki nakliye koşulları düşünüldüğünde karlılığı çok az olacak tuz, kaçakçılık için ticari bir meta olmaktan uzaktı.

Tekel öncesinde, sıklıkla nakliye ve ticaretini üstlenmiş mültezimler de gözetdiği belirli düzeydeki kârlılık ile tuzu müşterilerine satmaktaydı. Fakat tekel sonrasında tuz, piyasa koşullarına göre alınacak bir meta olmaktan çıkmış ve Osmanlı Maliyesinin bütçe açığını düzenlemek üzere fiyatlandırabileceği bir meta halini almıştı. Tüketim ayağından bakıldığında, tekelin Osmanlı tebaasını devletin belirlediği fiyatların çok altında satın alabilecekleri – özellikle deniz yoluyla gelen – “kaçak” tuza yönlendirmiş olduğu söylenebilir.⁹⁵ Temel bir ihtiyaç maddesini kurumun doğası gereği maliyetinden çok yüksek fiyatlara satan tuz tekeli, üretim ayağında da emekçileri çıkardıkları tuz üzerinden aynı maaş alma hakkından mahrum bırakmaktaydı. Zira Meclis-i Mahsus'ta tuz tekelinin kurulmasına yönelik oturumların birinde, tuzlarda çalışan reis ve emekçilerin – o vakte kadar her bölgenin kendi koşullarına göre şekillenmiş hâldeki – üretimden aldıkları hisselerini diledikleri fiyattan satma ihtimalleri göz önünde bulundurulmuş ve bu tekelin mantığına aykırı bulunduğundan tuz emekçilerine “mutedil ve münasip” maaşlar öngörülmüştü.⁹⁶ Yılın belirli bir kısmıyla sınırlı olsa da tekelin Osmanlı tebaasının işçileşmesine yönelik bu husus bir yana, önceden çıkardıkları tuz üzerinden bu ihtiyaçlarını karşılamış tuz emekçileri de tekel ile müşteriye dönüşmüştü.

Bu bağlamda, tekelin Siirt'te ortaya çıkardığı tuz kaçakçılığı ve yoksulluk sarmalı görece yeni bir gelişmeydi. Osmanlı hükümeti de tuz tekelinin evrimi esnasında bu durumun biraz da farkında olarak nakit ceza yaptırımında esnemeye gitmişti. Zira, kaçakçıların yakalanamadığı durumlarda bu kaçakçılığı ihbar edenlere verilecek ihbariye bedeli müzakere edilirken Meclis-i Vala'daki Osmanlı yetkilileri, tezkeresiz yakalanan kaçak tuz ve tütün zaten müsadere olunmuşken bir de nakit

⁹³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 111, 163.

⁹⁴ Fehmi Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlil (1660-1883)" (Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 2005), 127-32.

⁹⁵ Osmanlı Devleti'nin bilhassa Ege'deki uzun kıyıları tuz kaçakçılığı için mükemmel fırsatlar sunmaktaydı. Blaisdell, *European Financial Control*, 109.

⁹⁶ BOA. İ.MMS 24/1028, 24 Cemaziyevvel 1278 (27 Kasım 1861).

ceza tahsiline girişmenin adil olmayacağı kanaatindeydi.⁹⁷ Bu şekilde kaçak tuz ve tütünle yakalananlardan nakit ceza tahsilinden vazgeçmişti. Fakat bu “adil” uygulamanın tam tersi yönünde Kasım 1866’da Diyarbekir’de tuzlar haricinde satılacak tuza bir kez daha zam gelmiş, nakliye masrafiyla birlikte okkada 60 paraya, yani 1,5 kuruşa çıkmıştı.⁹⁸

Tuzla haricinde yaşayan ve tuzu tüccardan almak zorunda kalan tekel müşterileri için bu fiyat artışı karşısında kaçak tuza rağbet etmemelerini beklemek anlamsız olurdu. Nakit cezasının kaldırılması zaten halkın daha ucuz olan tuza erişim ihtiyacına işaret ederken bir yandan da Osmanlı tekel memurlarını da düşen gelirler konusunda endişelendirmektedir. Zira önceden el konan tüm tuzun ederini ihbariye olarak alan muhbirler, bu cezanın kaldırılmasıyla birlikte sadece bu yekunun yarısıyla iktifa etmek durumundaydı. Hâliyle bu durumun muhbirleri pek de teşvik etmediğini dile getirmiş olan Rüşumat Emaneti, tuz ve tütün kaçakçılarının mallarının müsaderesinden başka ceza almanın hakkaniyetli olmayacağını da farkında olarak tuz kaçakçılığını gümrükten mal kaçırma ile kıyaslayarak mevcut hukuki yaptırımların hafifliğine işaret ederek nakit cezanın geri dönüşünü meşrulaştırmıştı. “Tuz kaçırınların zaten kıymeti lâş [düşük] makulesi olan tuzlarının yalnız zaptından gayrı ihtiraz edecek meydanda bir şey kalmaması”nın altını çizen Emanet yetkilileri, “iki üç kere tuzları tutulup da dördüncü defa tutulması”nda yine yakalanmamaları durumunda ciddi bir kazanç elde edebileceklerini belirtmekteydi.⁹⁹

Altı aylık bir deneme sürecinden sonra Mart 1867’de geri gelen nakit ceza uygulaması, tekelle birlikte pek anılmayan yoksulluk ilişkisini de gözler önüne seriyor olsa gerek. Tüketime vergilendirilmesi kapsamında Osmanlı hükümetinin bu dolaylı vergi üzerinden yoksul kesimlerin – kapsamı belki kısıtlı olsa da – yoksulluklarını derinleştirmesinin yanında Siirt’teki tuzla çalışanlarının tekele doğrudan bağlı başka bir yoksulluk dinamiği daha mevcuttu. Tuz tekelinin 1867 yılında Melefan tuzlasındaki depolarda mevcut tuzun satışını öncelikli hâlde getirmesi ve o yıl için üretimi durdurmasıyla Melefan civarındaki tuz işçileri buna karşı çıkmıştı. Tüketim yanında yazlarını tuz tekeli için çalışarak geçiren tuz işçilerinin buradan alacakları mevsimlik maaşlar oldukça önemli bir yer tutmaktaydı. Dilekçelerdeki evrensel abartı payı göz önünde bulundurularak Müslüman ve Hristiyan işçileri temsilen iki kişinin imzasıyla yazılan dilekçeye bakıldığında, Melefan tuz işçileri tekelin tek geçim kaynakları olduğundan, tuzla açılmazsa yevmiyeye muhtaç olacaklarından ve başka bir yere göç etmek zorunda kalacaklarından bahsederek tuzlanın işletilmesini talep etmişlerdi.¹⁰⁰ Melefan ve

⁹⁷ BOA. İ.MVL 558/25069, 8 Rabiulahir 1283 (20 Ağustos 1866).

⁹⁸ BOA. MVL 1043/2, 9 Receb 1283 (17 Kasım 1866).

⁹⁹ BOA. İ.MVL 569/25571, 18 Zilkade 1283 (24 Mart 1867).

¹⁰⁰ BOA. MVL 1047/31, 18 Rabiulahir 1284 (19 Ağustos 1867).

Sason tuzlalarındaki ahalinin muhalif hareketlerinin bastırılması için asker sevk etmeyi planlayan Osmanlı hükümeti ise bu gelişme sonrasında bunu ertelemiş ve bölgedeki halkın “zaruret ve havayıcını def'e kâfi olacak kadar tuz çıkarılmak üzere” tuzlaları açmıştı.

Siirt tuzlalarındaki yoksulluk sarmalı tuzla işçilerinin işlerinden olması tehlikesinden ibaret değildi. Tuz kaçakçılığı elbette Siirt bölgesine has bir olgu değildi fakat Siirt'in sosyoekonomik durumunun tetiklediği yoksulluk karşısında, tuzlardan ambarlar nakliye sırasında eksik çıkan tuzların gerek aynen gerekse de nakden toplanmasının yol açtığı borç yükü başka bir sıkıntıya işaret etmekteydi. Tuzlaların tekele geçtiği dönemde, ihraciye ücretinin yanında aldıkları nakliye ücretinin -tuzları nakletmedikleri gerekçesiyle- Melefan tuzla işçilerinden maaşlarından kesinti suretiyle tahsil edilmesinin yanı sıra Diyarbakır valisi Mart 1870'de Babialî'ye yazdığı bir mektupta Sason ve Siirt bölgesindeki halkın bu borçları ödemekte çektikleri zorluktan bahsetmekteydi.¹⁰¹ Nakledilmediği iddia edilen tuzların akıbeti belirsiz olsa da vali “idare-yi beytiyelerinden” yani ev idarelerinden yoksul oldukları anlaşılan kimi Melefanlıların üzerinde 150 bin kuruştan fazla nakit ceza bakiyesi olduğunu belirtmişti. Ayrıca, Melefan tuz işçilerinin maaş karmaşasından ötürü aldıkları ihraciye ücretlerinden kesintiler sayesinde yaklaşık 23 bin kuruşun tahsil edildiğini ifade etmiş ve bazı yoksulların da zimmetlerinin “gelecek sene hasıl olacak ücret-i ameliyelerinden istifa olunmak üzere taahhüt”e bağlandığının altını çizmişti.¹⁰² Yoksulluğun vardığı raddeyi tasvir eden valinin bu yazısı sonrasında Meclis-i Mahsus tahsil edilecek tüm ceza ve ödemelerin affedilmesine ve o ana kadar ödedikleri meblağın da kendilerine iade edilmesine karar vermişti.

Osmanlı hükümetinin tuz özelinde tüketimi vergilendirilebilir hâle getirmenin sonuçlarını bu tür uç örneklerde hafifletecek girişimlerden geri durmadığı söylenebilir de Siirt gibi kimi bölgelerde kaçakçılık-yoksulluk ilişkisinde tekelin fiziksel şiddetten aldığı destek, idari ve hukuki yeniliklerle de hâlâ destekleniyordu. Siirt başta olmak üzere tuzla gelirlerinin yönetiminde büyük kolaylık sağlamış olan Diyarbakır Tuz Müdüriyeti, Aralık 1867'de o vakte kadar Halep Nezaretinin üstlendiği bölgedeki diğer dolaylı vergilerin tahsilinden de sorumlu olacak şekilde Diyarbakır Rüsumat Nezaretine dönüştürülmüştü. Söylem düzeyinde bu idarenin yapılanmasının ardında bölge halklarının “mizaç ve kaide bilmez birtakım Kürt ve aşiretten ibaret olması” ve diğer dolaylı vergilerin tahsilinde Halep'ten gönderilen “küçük maiyet memurlarının ahalinin gözlerini dolduramaması” dile getirilmişse de bunu Osmanlı tekellerinin Düyun-ı Umumiye

¹⁰¹ Melefan tuzlasında işçilerin 1861 ve 1862 yıllarında fazladan aldıkları nakliye ücreti tutarı 1864'ten 1868'e kadar maaşlarından kesilmişti. BOA. ŞD 1452/49, 8 Cemaziyevvel 1287 (6 Ağustos 1870).

¹⁰² BOA. İ.MMS 38/1589, 18 Zilhicce 1286 (11 Mart 1871).

öncesinde uzak vilayetlerde de etkin bir yaygın idare kurmaya başladığının bir veçhesi olarak görmek gerekir.¹⁰³

1870'lerde gerçekleşen kimi hukuki değişiklikler de tekellerin etkinliğini artırmaya yönelikti. Tuz Nizamnamesinin 22. bendinde yapılan tadille Osmanlı sınırları ötesinden ithal edilen tuzlar da devlet sınırları dâhilindeki gibi kaçakçılık muamelesi görecekti ve bu kaçakçılar da tuzun fiyatının iki katı tutarında nakit ceza ödeyecekti. Üstelik bu ceza, ülkeye bu şekilde kaçak sokulmuş ve yakalanmış tuzları değil tüketilmiş olanları da kapsıyordu.¹⁰⁴ Tüketilmesi sonrasında haberi alınmış kaçak ithal tuzlar için nakit ceza, yerel meclislerce belirlenecek ve bu cezayı ödemeyenler de üç aylık hapse çarpılacaktı.¹⁰⁵ Rüsumat Emaneti, tuz ithalatını yasaklayan anlaşmanın İran'la henüz imzalanmadığını belirttiği yazıda Şura-yı Devlet'ten İran sınırından ve Diyarbekir vilayetinde henüz tekele alınmamış tuzlalardan aşiretlerce Osmanlı topraklarına sokulan kaçak tuzların menedilmesini talep etmekteydi.¹⁰⁶ Bunun sonucunda, 1874'te çıkarılan bir kanunla Osmanlı topraklarına kaçak tuz sokanlar da ülke içindeki kaçakçılar gibi nakit ceza ödeyecek ve bu nakit ceza ihbariye olarak muhbirlere ödenecekti. Kaçak tuz sahibinin firarı ya da cezayı ödeyecek maddi durumunun olmaması sebebiyle hapse girmesi durumunda yakalanan tuzun çeyreği muhbirlere aynen verilecekti.¹⁰⁷

Başarılı olup olmadığının ötesinde toplumsal bir bakış açısıyla ele alındığında Sürt'teki tuz tekelinin oluşum ve gelişim sürecinin şiddet ile iç içe geçmiş bir yoksulluk dinamiğini ortaya çıkardığı söylenebilir. Çok sıklıkla Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne atfedilen "sömürgeci" olarak ayrıca ele alınan şiddet, Reji İdaresi'nden önce Osmanlı tuz tekelinin kendisinde mevcuttu. Literatürde sıklıkla dile getirilen bir söylem olarak Reji'nin kaçakçılıkla mücadelede yetersiz insan gücüne karşı Osmanlı Devleti'nden askeri destek istemesi ve Osmanlı yetkililerinin kaçakçılıkla mücadeleyi Reji'ye bırakarak usulen reji memurlarına refakatle görevli jandarmalar temin etmesi, Diyarbekir Rüsumat Nezareti'ni devralan Düyun-ı Umumiye ile Osmanlı Devleti arasında defalarca gerçekleşmişti.¹⁰⁸ Bu bağlamda, 1884'ün tuz üretimi mevsiminde Düyun-ı Umumiye'nin "önceki iki yılda olduğu" gibi Melefan tuzlasında güvenliğin sağlanması için Osmanlı askeri istemesi ve buna karşılık

¹⁰³ BOA. İ.MVL 582/26165, 22 Şaban 1284 (19 Aralık 1867).

¹⁰⁴ "Tuz Nizamnamesi ve Zeyli", 699. Ayrıca bkz. BOA. İ.DH 1295/101725, 3 Ramazan 1286 (7 Aralık 1869).

¹⁰⁵ BOA. ŞD 555/10, 17 Rabiulahir 1288 (6 Temmuz 1871); Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz", 153.

¹⁰⁶ BOA. HR.MKT 826/87, 17 Safer 1291 (5 Nisan 1874). BOA. İ.MMS 49/2097, 10 Rabiulahir 1291 (27 Mayıs 1874).

¹⁰⁷ "Gerek Yerli ve Gerek Ecnebi Mahsulü Kaçak Tuzları Tutan veyahut Haber Verenlere İta Kılınacak İhbariyeye Dair Fıkaret-ı Nizamiyedir", *Düstur*, Tertip 1, Cilt 3 (İstanbul, 1293 [1876]), s. 369-70.

¹⁰⁸ Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa*, 33-35.

olarak Seraskerlikten bu işin jandarmayla halledilmesi beyanı 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyılın ilk on yılına kadar neredeyse her tuz mevsimi öncesinde gerçekleşecek taleplerin ilk örneklerin biriydi.¹⁰⁹ Gerek Osmanlı döneminde gerekse 1881 sonrası Düyun-ı Umumiye döneminde tekelin sivil veya askeri olarak mücadele etmiş olduğu kaçakçılığın ardında ise güçlü bir yoksulluk yatmaktaydı. 1970'lerde hâlâ işleyen Siirt tuzlaları için "maliyetin çok yüksek olmasına rağmen sosyo-ekonomik durum bu tuzlaların kapatılmasına imkân vermeyecektir" diyen İltar'ın altını inceden çizdiği yoksulluk elbette sadece Osmanlı tuz tekelinin sonucu değildi.¹¹⁰ Ancak tuzun çıkarılması haricinde başka bir ücrete tabi olmasına karşı direnmiş, kaçak ve daha ucuz bir tuz için mücadele vermiş insanlar için tekel, Siirt'te şiddet, istihdam kısıpı ve borç zincirinin başka bir halkası idi.

Sonuç

Tekeller Düyun-ı Umumiye'ye ait bir kurum değildi. Tuzun temel bir ihtiyaç olduğu, kimya sanayisinin olmadığı bir ekonomide tüketiminin kayda değer bir artış göstermemesi ve çıkarılan tuzun da nakliye ve dağıtımındaki altyapı eksiklikleri sebebiyle Osmanlı tuz tekelinin yeterince kârlılık göstermediği tahmin edilebilir.¹¹¹ Fakat mali başarısının ötesinde tuz tekeli bu bağlamda Osmanlı hükümetinin 19. yüzyıl boyunca çeşitli safhalarda veçhe değiştirmiş mali buhranlara karşı tuz gibi zaruri bir nesneyi dolaylı vergi kalemi kılarak yeni gelirler elde etmede yürürlüğe soktuğu bir uygulamaydı. 1862'deki kuruluşundan itibaren tuz tekeli Düyun-ı Umumiye'ye devredildiği tarih olan 1881'e kadar Osmanlı bürokratlarının müzakereleriyle şekillenen hukuki ve idari değişikliklerle kapsamını geliştirmiş ve ortaya çıkan sorunları çözmeye yönelik adımlar atmıştı. Elbet birçok vergi tahsilatında olduğu gibi dolaylı bir vergi olan tuz gelirlerinin tahsilatı da askeri yöntemlerin ve zorun devreye sokulmasıyla mümkün olabilmekteydi. Siirt tuzlalarında verilen mücadelelerin de gösterdiği veçhile, başta kaçakçılık olmak üzere tekele karşı direniş de Osmanlı topraklarında Düyun-ı Umumiye döneminden çok öncesinde başlamıştı.

Kaçakçılık her ne kadar tarihsiz bir mefhum olsa da Osmanlı tuz tekeli bu kaçakçılığa modern bir veçhe kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı toplumundaki yoksulluk algısını da modern bir bağlamda görünür kılmıştı. Siirt'teki tuz tekelinin kaçakçılıkla giriştiği mücadelede hedef Kürt mirler ve bunlarla hareket eden aşiretler olmuştu. Gerek aşiretlerin tuzlalara yönelik saldırıları gerekse de tekelin tuzlaları muhafaza çabası karşılıklı bir şiddet izleğini ortaya çıkarmıştı. Ancak hem tuz çalmaya giden sürecin hem de Osmanlı ordusunun tuz gelirlerini tahsil için giriştiği askeri operasyonların ardında kesif bir yoksulluk yatıyordu. Siirt tuz tekeli, sadece tuz kaçakçılığı yapan aşiretleri değil bizzat tuzlalarda çalışan

¹⁰⁹ BOA. ŞD 298/33, 27 Zilkade 1301 (18 Eylül 1884); Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz", 152.

¹¹⁰ İltar, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi*, İkinci Kitap, 67.

¹¹¹ Adshead, *Salt and Civilization*, 157.

işçilerin de geçim kaynaklarını derinden etkilemekteydi. Osmanlı valilerinin de fark ettiği şekilde kaçak tuzlardan sorumlu tutulmuş tuz emekçilerinin içine düştüğü borç bu yoksulluğu daha da perçinlemişti. Hukuki mevzuat ve bölgeye özel pratiklerle de desteklenen Siirt'teki tuz tekeli, çoklukla Düyun-ı Umumiye atfedilmiş, kaçakçıları askeri operasyonlarla yakalayan, Osmanlı tebaasının içinden kendi çıkarlarını kollayacak kolcu ve muhbir çıkaran "sömürgeci" idareden farksızdı. Aksine bu idarenin öncülü, Osmanlı tuz tekeliydi.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 239/71, 240/6, 245/2, 248/40, 263/22, 270/66, 271/46, 294/90, 295/90, 326/4, 317/3, 387-A/83, 387-B/16.

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), 178/38, 342/37, 404/97, 414/4.

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 454/83.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT), 826/87.

İrade Dahiliye (İ.DH), 488/33013, 1295/101725.

İrade Hariciye (İ.HR), 102/4986.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 24/1028, 28/1206, 38/1589, 49/2097.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL), 438/19435, 481/21827, 482/21839, 482/21854, 495/22418, 533/23929, 553/24822, 558/25069, 575/25085, 569/25571, 582/26165, 912/23098.

Meclis-i Vala (MVL), 649/74, 659/81, 662/2, 669/89, 675/20, 677/31, 681/107, 686/48, 688/17, 679/106, 710/7, 746/34, 1043/2, 1047/31.

Şura-yı Devlet (ŞD), 298/33, 555/10, 1452/49.

Yayınlanmış Kaynaklar

Düstur, Tertip 1, Cilt 2 (İstanbul 1279 [1863]).

Düstur, Tertip 1, Cilt 3 (İstanbul, 1293 [1876]).

Salname-i Vilayet-i Diyarbekir, defa 6 (1288 [1871]).

Diğer Kaynaklar

Adshead, Samuel Adrian M, *Salt and Civilization*, New York 1992.

Altınay, Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri, 967-1200*. İstanbul 1931.

Atmaca, Metin, "Origins of the "Kurdish Question"? The Revolt of Yezdansêr (1854-1855)", *The Routledge Handbook of the Crimean War*, (ed. Candan Badem) Londra 2022, s. 357-70.

Balta, Evangelia ve Fehmi Yılmaz, "Salinas and Salt in Greek Lands during the Ottoman Period", *Tuz Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen), İstanbul 2004, s. 248-57.

Beşikçi, İsmail, *Doğru'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)*, Ankara 1992.

Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt: Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, Londra ve New York 2010.

- Blaisdell, Donald C., *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, New York 1929.
- Cibo, Nezirê, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinariler*, İstanbul 2016.
- Cihan, Ahmet, "Osmanlı Kanunnamelerinde Tuz ve Tuz Kültürü", *Kamu Hukuku Arşivi Dergisi*, 5/1 (2002), s. 1-6.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie, géographie administrative : statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Cilt 2, Paris 1891.
- Çağatay, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku", *AÜ DTCTF Dergisi*, 2/1, (1943): s. 107-16.
- Çakır, Duygu, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Karadeniz'de Tuz Kaçakçılığı", Ordu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2019.
- Çelik, Abdurrezzak, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağının İdari ve Sosyoekonomik Durumu", Siirt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Siirt 2019.
- Demirel, Fatmagül, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyun-ı Umûmiye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, s. 1, (2002), s. 147-57.
- Diğiroğlu, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Dubanları Müsterekül'l-Menfaa Reji Şirketi*, İstanbul 2007.
- Erim, Neşe, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı." *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 21, (2003), s. 219-29.
- Genç, Mehmet, "Osmanlı Mali Sisteminde Tuz ve Tuzlaların Mahiyeti", *Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller*, (ed. Şakir Batmaz ve Özen Tok), Kayseri 2015, s. 201-04.
- Güçer, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-1963), s. 397-416.
- Gürsoy Naskali, Emine ve Mesut Şen, ed., *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004.
- Hulkiender, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi George Zarifi 1806-1884*, İstanbul: 2003.
- İlter, Müfit, *Türkiye'de Tuz Endüstrisi ve Tuz Ticareti*, İkinci Kitap, Ankara 1980.
- Kasım, Ekin, "Tuz Nizamnamesi Çerçevesinde 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Tuzlaların İdaresi ve İşletilmesi", Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Kazgan, Haydar, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* İstanbul 1985, s. 691-716.
- _____, *Galata Bankerleri*, Cilt 2, Ankara 2006.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Târifeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, s. 4-5 (1973-74), s. 335-93.
- Kwass, Michael, "Court capitalism, illicit markets, and political legitimacy in eighteenth-century France: The salt and tobacco monopolies", *Questioning Credible Commitment: Perspectives on the Rise of Financial Capitalism*, (ed. Adrian Leonard, D'Maris Coffman ve Larry Neal), Cambridge 2013, s. 228-50.
- LeDonne, John P., "Indirect Taxes in Catherine's Russia I. The Salt Code of 1781", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 23/2 (1975), s. 161-90.
- Özbek, Nadir, *İmparatorluğun Bedeli: Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908)*, İstanbul 2015.

- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*, İstanbul 2005.
- Pehlivan, Zozan, "Abandoned Villages in Diyarbekir Province at the End of the 'Little Ice Age', 1800-50", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, (ed. Tolga Yaşar Cora, Ali Sipahi ve Dzovinar Derderian),. Londra ve New York 2016, s. 223-46.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Ankara 1987.
- Savaş, Saim, "Osmanlı Döneminde Sivas'ta Tuz Üretimine Dair Bazı Bilgiler", *Journal of Ottoman Studies*, s. 20 (2000), s. 223-45.
- Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, New York 1977.
- Tızlak, Fahrettin, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnâmeden Nizamnâmeğe Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnâmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 98 (1995)s. 75-91.
- "Üretim Bölgeleri Yönünden Karşılaştırma ve Değerlendirme", *Bilimsel Madencilik Dergisi*, 13/5 (1974), s. 51-55.
- Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2: Tanzimattan I. Dünya Savaşına, İstanbul 1975.
- Yılmaz, Fehmi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî Ve Ekonomik Tahlil (1660-1883)", Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Yüksel, Ahmet, "Türkiye'de Tütüncülerin Kaçakçılığa Sürecinde Kolculuğun Baskısını İki Kolcunun Tercüme-i Halinden Anlama Denemesi", *Kebikeç*, s. 34 (2012), s. 185-200.

Summary

This study examines the emergence and evolution of the Ottoman salt monopoly with a particular focus on the salines in the district of Siird. It not only investigates simultaneously the notions of salt and monopoly, understudied themes in the Ottoman historiography, but also conceptualises the socioeconomic dynamics the Ottoman salt monopoly brought about in Siird before the Ottoman Public Debt Administration era. Entertaining the notion of the salt monopoly as a means of fiscalised consumption, the present study argues that the legal and military measures the Ottoman salt monopoly took juxtaposed with the transformation of salt into an item of indirect tax led to a modern episode of modern violence and poverty in the greater Siird region. In this context, this study first sheds light on the establishment of the Ottoman salt monopoly in 1862. Underlining the Ottoman finance officials' urgent needs to finance the foreign debt volumes of which increased enormously from 1855 onwards, it deals with the political and economic considerations underlying the transfer of salines from tax farmers, who were mostly the great merchants and creditors in the Ottoman capital. While several Ottoman councils discussed the economic prospects of the salt monopoly, the Salt Regulation of 1862 laid out the general principles of the administration ranging from the administration, personnel and sale activity of the salt. Juxtaposing the articles of the

regulation with the later measures the Ottoman officials devised to maintain a more profitable monopoly this section also deals with the salt prices the Ottoman monopoly authorities occasionally increased depending on the urgent needs of financing the foreign debt.

In the next section, the present study focuses on the salines of Siird after the establishment of the salt monopoly. Compiling available data regarding production and employment capacities of each saline in Siird, it shifts the focus to the dynamics between the monopoly officials and Kurdish emirs and tribes. Denying entry to the officials, most members of the surrounding Kurdish tribes vehemently opposed the takeover of salines by the Ottoman government. Dealing on one hand with the measures the Ottoman government took to consolidate the operations of the monopoly administration in the salines of Siird and particular cases in which Kurdish emirs supporter by the Kurdish tribes assaulted salines and stole salt on the other hand, this section investigates the interaction between the Ottoman salt monopoly administrators and Kurdish mirs, who claimed to have possessed the salines in question. In this confrontation, it was the Ottoman government that changed the means of intervention, resorting to frequent military operations for the control, operation, and protection of the salines. However, the interaction was not oppositional with episodes of violence. Rather, as this section demonstrates, the salt monopoly at times delegated the administration of the salines to a few local Kurdish powerholders, with the obvious aim to co-opt the local Kurdish emirs spearheading the resistance in the monopoly administration. While this section focuses on the episodes of interaction between the salt monopoly and the Kurdish emirs and tribes, it also elucidates the new legislation the Ottoman government concluded for a more profitable administration of the monopoly.

In the last section, this study deals with the immediate consequences of the Ottoman salt monopoly in the district of Siird. Associating these consequences with the transformation of a necessity good into an item of indirect tax, this section underlines the socioeconomic results the salt monopoly brought about in Siird. As one of these results, this section differentiates the smuggling of salt compared to smuggling of grains and tobacco in the earlier eras. Then it proceeds to poverty, another result of the salt monopoly. In a similar vein, this study notes the difference of sale of salt before the era of monopoly and claims that the sale of salt after the establishment of the monopoly served primarily to finance the foreign debts at the expense of domestic consumers. Apart from the perspective of consumers, the salt monopoly also contributed to, however limited, proletarianization of the salt workers who had received their wages in kind depending on the salt they had extracted. That is, the monopoly administration, with the evident threat of workers selling salt in the Ottoman markets freely, turned these workers into wage-earners, who became yet another group among salt consumers losing their traditional shares of salt due to their labours. In line with these transformations, the successive increases in salt price, the present study demonstrates, not only made poverty visible in a “modern” sense, but also prompted incentives for salt

smuggling. In this context, the present study argues that it was not Ottoman Public Debt Administration that turned the Ottoman subjects into agents of “imperialist” ventures, but rather the Ottoman salt monopoly preceded it much earlier.

DOĞU AKDENİZ'DE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE: KLAZOMEN (URLA) TAHAFFUZHANESİ

Ufuk Adak*

Öz

Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerinden biri olan İzmir, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin başlıca ticaret merkezlerinden biriydi. Bu yüzyılda özellikle vapur ve trenlerin kullanımının yaygınlaşması ile birlikte artan insan hareketliliği, İzmir'i Akdeniz karantina ağında oldukça stratejik bir konuma getirmiştir. Bu makale, 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi'nin kolera ve veba gibi bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde oynadığı rolü uluslararası karantina uygulamaları ve kamu sağlığı veçhelerinden ele almaktadır. Klazomen Tahaffuzhanesi, özellikle salgın hastalık dönemlerinde ve insan hareketliliğinin yoğun olduğu Hac zamanında Doğu Akdeniz'in başlıca sterilizasyon ve sağlık merkezlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle etüv gibi yeni sağlık teknolojileri İstanbul'daki Kavak Tahaffuzhanesi'nden sonra ilk kez bu tahaffuzhanede kullanıma girmiştir. Bakteriyoloji, hijyen ve kamu sağlığı, 19. yüzyıl devletlerinin ortak gündemidir. Osmanlı yönetimi, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için bir seri nizamname yayımlayarak, tahaffuzhaneler ile kamu sağlığının korunmasını sağlamış ve salgın hastalıkların özellikle devletin merkezi olan İstanbul'a sirayet etmesini önlemeye çalışmıştır. İmparatorluğun aldığı bu sıhhi tedbirler ile tebaanın talepleri bazı durumlarda örtüşmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Urla (*Klazomen*), Karantina, Bulaşıcı Hastalıklar, İzmir, Kamu Sağlığı

Struggle Against Epidemics in the Eastern Mediterranean: Klazomenai (Urla) Quarantine

Abstract

Izmir, the major port city of the East Mediterranean, was one of the key trade hubs of the Ottoman Empire in the 19th century. The increasing human mobility particularly with the usage of steamboats and trains led Izmir to have a very strategic position in the Mediterranean quarantine network. This article examines the role of Klazomen (Urla) Quarantine that played to prevent infectious diseases such as cholera and plague from the

* Dr. Öğr. Üyesi, *Altınbaş Üniversitesi, Ortak Dersler Bölümü*, Gayrettepe Kampüsü, 34870, Esentepe-İstanbul/Türkiye, ufuk.adak@altinbas.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-5163-4877

perspectives of international quarantine applications and public health. The Klazomen Quarantine became the main center of sterilization and health in the Eastern Mediterranean particularly during the epidemics and Hajj when human mobility was intense. The new sanitary technologies such as sterilization machines were used for the first time in the Quarantine after Kavak Quarantine in Istanbul. Bacteriology, hygiene, and public health were the common agenda of 19th century states. The Ottoman government issued a series of regulations to prevent the spread of contagious diseases particularly in Istanbul and attempted to protect public health with the help of quarantines. However, the sanitary precautions taken by the Empire and the demands of subjects did not coincide with each other in some cases.

Keywords: Urla (*Klazomenai*), Quarantine, Infectious Diseases, Izmir, Public Health

Giriş

19. yüzyıl, sağlık hizmetlerinde ve hıfzıssıhha uygulamalarında profesyonelleşmenin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur.¹ Özellikle bulaşıcı hastalıklara (*emrâz-ı sâriye*) karşı alınan sıhhi önlemler arasında sağlık kordonu oluşturulması, karantinaların ve tahaffuzhanelerin inşa edilmesi, etüv ve pülverizatör gibi sterilizasyon ve dezenfeksiyon cihazlarının kullanılmaya başlanması bulunmaktadır.² Bu yüzyılda Avrupa’da toplanan uluslararası sağlık konferansları, bulaşıcı hastalıkların önlenmesine ilişkin sağlık politikalarının standartlaşmasının önünü açmıştır.³ Özellikle yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı devletler, Hac zamanında

¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 305-312; A. Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, MEB, İstanbul 1999, s. 947-959.

² 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da ve Osmanlı’da tahaffuzhanelerin kurumsallaşmasına ilişkin bkz. J. Ferrier, *Des Lazarets Des Quarantaines et de la Conférence Internationale pour L’Organisation d’un Service Sanitaire En Orient*, Chez Germer Bailliére, Paris 1867. Etüve ve pülverizatör makinelerine ilişkin bkz. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tahaffuzhanelerinde Düstur-ül-amel tutulmak üzere Meclis-i Umur-ı Subhiye’nin 15 Haziran sene 1315 tarihli ictimanda usul-i tebhir hakkında kararlaştırılan talimat-ı umumiyenin tercümesidir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1315/1897, s. 2-3.

³ Bkz. Valeska Huber, “The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851-1894”, *The Historical Journal*, vol. 49, No. 2, (Jun., 2006), s. 453-476; Norman Howard-Jones, *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences (1831-1938)*, Geneva, World Health Organization, 1975; Nermin Ersoy, Yuksel Gungor, Ashhan Akpınar, “International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1838)”, *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, sy. 10, 2011, s. 53-79. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki karantina uygulamaları Fransa ve İngiltere tarafından farklı uluslararası politik tartışmalara neden olmuştur. İngiltere’nin Mısır ve Osmanlı otoriteleri ile karantina uygulamaları konusunda anlaşmazlıkları için bkz. Sheldon Watts, “Cholera and the maritime environment of Great Britain, India and the Suez Canal: 1866-1883”, *International Journal of Environmental Studies*, sy. 63:1, 2006, s. 19-38.

“Doğu”da ortaya çıkan salgın hastalıkların Avrupa’ya sirayetinin önlenmesi için Osmanlı Devleti’nden Akdeniz’de, Arap Yarımadası’ndaki limanlar ve özellikle Mısır kıyı şeridi ile tüm deniz trafiğinin durdurulmasını böylelikle Akdeniz’in ve Avrupa’nın korunmasını talep etmekteydi.⁴ 19. yüzyıl Osmanlı sıhhiye teşkilatında dört yıl kadar görev alan ve Basra, Klazomen, Kamaran ve Cidde gibi imparatorluğun kilit noktalarında salgın hastalıklar ve alınan önlemlere ilişkin gözlemlerde bulunan Dr. Frederic Borel de Avrupa’da hijyenin sağlanabilmesinin Osmanlı yönetimine bağlı olduğunu belirtmekte ve Osmanlı tahaffuzhanelerinin bir sağlık savunma sistemi oluşturduğunu aktarmaktadır.⁵ Fransa’yı temsilen uluslararası sağlık konferanslarına katılan Profesör Proust da özellikle Doğu’nun “egzotik” hastalıklarından Avrupa’yı korumanın ancak Süveyş kanalının sıkı kontrolü sayesinde mümkün olabileceğini belirtmektedir.⁶

19. yüzyılda özellikle veba, tifo ve kolera gibi çok sayıda salgın hastalıkla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, uluslararası karantina uygulamalarını yakından takip etmiştir. Uluslararası Sağlık Konferansı’nın 1866 yılında İstanbul’da toplanması, Osmanlı yönetiminin konuya verdiği önemi açıkça göstermektedir.⁷ Osmanlı yönetimi, sağlık politikalarının imparatorluk genelinde yaygınlaştırılarak kurumsallaştırılmasını, özellikle uluslararası ticari aktivitenin ve insan trafiğinin

⁴ Sylvia Chiffolleau, “Les pèlerins, de La Mecque, les germes et la communauté internationale”, *Médecine/Sciences*, sy. 27, 2011, s. 1121-1126; Michael Christopher Low, “Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam Under British Surveillance, 1865-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, sy. 40, 2008, s. 269-290; Peter Baldwin, *Contagion and the State in Europe, 1830-1930*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 229; Alison Bashford, *Imperial Hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 117; Gaston Deschamps, *Sur Les Routes D’Asie*, Armand Colin Et Cie, Paris 1894, s. 114-115.

⁵ Frederic Borel, *Étude d’hygiène Internationale: Choléra et peste dans le Pèlerinage Musulman, 1860-1903*, Masson et Cie, Paris 1904, s. i-iii; Gülden Sarıyıldız, Macar Oya, “Cholera Pilgrimage and International Politics of Sanitation: the Quarantine Station on the island of Kamaran” *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, Ed. Nükhet Varlık, Arc Humanities Press, Croydon 2017, s. 243-273. Osmanlı arşiv belgelerinde ve vilayet salnamelerinde, İzmir Urla’da bulunan Klazomen Adası’nda kurulan bu tahaffuzhanenin Klazomen Tahaffuzhanesi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Metin içinde kısaltılarak kullanılan arşiv kaynaklarının eksiksiz künyelerine kaynaklar kısmında yer verilmiştir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, karantina kelimesinin halka yabancı gelmesi nedeniyle karantina anlamında “usul-i tahaffuz”, lazaret veya lazarettoya karşılık olarak da “tahaffuzhane” terimlerinin kullanıldığını ve karantina ve karantinahane tabirlerinin ise zaman içerisinde yaygınlık kazandığını belirtmektedir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Türkiye Karantina Tarihine Giriş I”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 20, sy. 3, 1957, s. 418-444. Klazomen Adası’nın kadim tarihine ilişkin bkz. *Aydın Vilâyet Sâlnâmesi, R. 1307/H. 1308*, İbrahim Câvid, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 737-738.

⁶ A. Proust, *La Défense de L’Europe contre Le Choléra*, G. Masson, Paris 1892, s. v-vi.

⁷ *Proceedings of the International Sanitary Conference Opened At Constantinople on the 13th February 1866*. Bu uluslararası konferansta Osmanlı yönetimi Hac zamanında Hicaz’a bir sağlık komisyonu göndermeyi taahhüt etmektedir. Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 465.

yoğun olduğu liman şehirlerinde karantina ve tahaffuzhaneler inşa edilmesi ile kamu sağlığının (*sıhhat-i umumiye*) korunmasını sağlamaya amaçlamıştır.⁸

19. yüzyılda kullanıma giren buharlı gemiler ve trenlerin etkisiyle ticaret ağlarının kapsamı genişlemiş ve bu genişleme ile birlikte metalar kadar insanın da hareketliliği artmıştır. Bu hareketlilik, vebadan koleraya kadar farklı bulaşıcı hastalıkların etki alanının genişlemesine de neden olmuş ve 19. yüzyılda sahil, gümrük, karantina ve tahaffuzhanelerin güvenliği devletler için ayrı bir önem kazanmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1831 yılında İstanbul'da ilk karantina inşa edilmiş, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında salgın hastalıkları önlemek için etüv ve pülverizatörler gibi sterilizasyon ve dezenfeksiyon (*tathir ve tebbir*) makineleri kullanılmaya başlanmıştır.⁹

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu sağlığının korunmasında kentleşmenin, belediyelerin kurulmasının ve özellikle bakteriyolojinin gelişimi ile birlikte karantinalar ve tahaffuzhanelerin de büyük rol oynadığı görülmektedir.¹⁰ Osmanlı hıfzıssıhhasının başında bulunan Dr. Kazım İzzeddin'in de belirttiği gibi

⁸ 1851 yılında Paris'te düzenlenen Uluslararası Sağlık Konferansı'nda Osmanlıların Hijyenistlere karşı Karantinistlerin safında yer aldığı görülmektedir. Karantinistler, şüpheli hastalık taşıdığı düşünülen insanların, gemilerin ve eşyaların tecrit edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. İngiltere'nin başını çektiği Hijyenistler grubu ise bu uygulamaların uluslararası ticareti sekteye uğrattığını ve bu nedenle karantinadan daha ziyade özellikle hijyene, kamu sağlığına ve sterilizasyona ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlılarda Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 320. Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu sağlığının kurumsallaşmasına ilişkin bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 2-24. Karantina uygulamalarına karşı hareketler için bkz. Christian Promitzer, "Prevention and stigma: the sanitary control of Muslim pilgrims from the Balkans, 1830-1914", *Mediterranean Quarantines, 1750-1914: Space, Identity and Power*, Ed. John Chircop-Francisco Javier Martinez, Manchester University Press, Manchester, 2018, s. 145-170; Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük" *Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İnanlar*, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar: Sağlık Tarihi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 70-88.

⁹ Ahmet Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nde karantinaya ilişkin ilk kayıdan *Takvim-i Vekayi*'nin 7 Cemaziyelahir 1247 (13 Kasım 1831) tarihli sayısında görüldüğünü ve bu kayda göre Osmanlı'da karantinanın kolera ve tauna (veba) karşı başladığını belirtmektedir. Ahmed Midhat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina, Yani Usûl-ü Tahaffuzun Tarihçesi", *Salnâme-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye*, 1318 (1902), s. 436-471. Vebanın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki seyri için bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997; Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi", *History Studies*, 2/2, 2010, s. 173-188.

¹⁰ Bkz. Şeref Etker, "Paul-Louis Simond ve Bakteriyolojihan-e-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X/2, 2009, s. 13-33. Etker, kolera araştırmalarının Klazomen Tahaffuzhanesi'ne kadar uzandığını belirtmektedir.

yeni şehir planları ve altyapı çalışmaları hıfzıssıhha pratiklerini de kapsamaktadır.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu sağlığının korunması ve karantinalar ile tahaffuzhanelerin teşkili ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında düzenlenen nizamnameler ve talimatnameler ile hukuki açıdan yapılandırılmıştır.¹² İmparatorluk limanlarına yanaşan gemiler, mürettebatı ve yolcuları ile birlikte dikkatli bir şekilde incelenmiş ve yolcuların eşyaları dezenfekte edilmiştir. İzmir, Selanik ve Beyrut 19. yüzyıl deniz ticaretinin en aktif olduğu liman şehirleri arasında olduğu için ilk karantina istasyonları bu şehirlerde kurulmuş, salgın hastalıklara karşı modern cihazlar yine ilk kez bu şehirlerin karantina ve tahaffuzhanelerinde kullanıma sunulmuştur.¹³ İzmir, İstanbul'dan sonra profesyonel karantina organizasyonunun kurulduğu ilk şehirdir.¹⁴ İstanbul'daki Kavak Tahaffuzhanesi'nden sonra Urla'da Klazomen Adası'nda inşa edilen Klazomen Tahaffuzhanesi, 110 derece buhar gücü ile yolcuların eşyalarını “*tazyik-i buhar ile tathir ve tebbir*” yani buhar gücü ile dezenfeksiyon işlemini gerçekleştirebilen Fransız Geneste-Herscher marka etüv makinelerinin ilk kez kullanıldığı yerlerden biridir.¹⁵ Hem Beyrut hem Klazomen

¹¹ Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, s. 5.

¹² Bedi N. Şehsuvaroğlu, 1867'de Meclis-i Tahaffuz tarafından kaleme alınan Kolera Nizamnamesi'nin 19. yüzyıl sonlarına dek yürürlükte kaldığını belirtmektedir. Şehsuvaroğlu, a.g.m., s. 430. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Türkiye Karantina Teşkilatını İdare Edenler altbaşlığı ile 19. yüzyıldan 1920lere dek karantina teşkilatının kimler tarafından idare edildiğini detaylı olarak incelemektedir. Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Türkiye Karantina Tarihine Giriş III”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt 21, sy. 1, 1958, s. 146-169. “Asitane-i Âliyye'de tahaffuzhanenin inşasına kadar boğaz-ı bahr-ı sefid'de itihaz olunan karantina'da sefain-i Osmaniye ve ecnebiyenin tabi oldukları şeraite dair talimat”, *Salname-i Hariciye*, Sene 1318 (1900), s. 439; “İlk Defa olarak Anadolu canibinde İttihaz Olunan Karantina Kordonuna Dair Fermanı Hümayun”, Evahir-i Safer 1254 (1838), *Salname-i Hariciye*, Sene 1318 (1900), s. 442; “Karantina memurlarının keyfiyet-i memuriyetleriyle haklarında defterdardan ve mal müdür ve memurları taraflarından olunacak muamelata dair talimat”, 15 Muharrem 1267 (20 Kasım 1850); “Karantina rüsumu tarifesi”, 3 Zilhicce 1272 (5 Ağustos 1856), *Salname-i Hariciye*, s. 664; *Babriye-i Ticariye Salnamesi*, 1329 (1913), s. 82-83; *Rapport de la Commission Chargée Par Le Conseil de Santé d'Élaborer un Projet de Tarif des Droits Sanitaires dans L'Empire Ottoman*, Imperimerie Centrale, Constantinople 1866, s. 5.

¹³ Gülay Tulasoğlu, ““Humble Efforts in Search of Reform”: Consuls, Pashas, and Quarantine in Early-Tanzimat Salonica”, *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, Ed. Pascal W. Firges vd., Brill, Leiden 2014, s. 188-207.

¹⁴ Pelin Böke, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *CTAD*, VIII/18-19, s. 140; Léon Kontente, *Smyrne et l'Occident*, Yvelinédition, Montigny-le-Bretonneux 2005, s. 522-523.

¹⁵ Bkz. Nuran Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları'nda Tebbir Makinası/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 421-429; Nuran Yıldırım, “Disinfecting Stations in Ottoman Empire”, *Science in Islamic Civilisation: Proceedings of the International Symposia*, Science Institutions in Islamic Civilisation and Science and Technology in the Turkish and Islamic World, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, IRCICA, İstanbul

Tahaffuzhanesi için Marsilya'dan etüv makinesi ve dezenfeksiyon için gerekli ilaçlar getirilmiş, Akdeniz karantina ağının bir parçası olan Klazomen Tahaffuzhanesi, salgın hastalıklara karşı izolasyon, dezenfeksiyon ve sterilizasyon görevlerini ifa etmiştir.¹⁶

Bu makale, ağırlıklı olarak Osmanlı Arşivi'ndeki belge koleksiyonlarına ve 19. yüzyılda Osmanlıca ve Fransızca yayımlanan karantina ve kamu sağlığı literatürüne dayanarak Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi'nin kuruluşunu ve son dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karantina uygulamalarını uluslararası karantina uygulamaları ve kamu sağlığı perspektifinden incelemektedir. Makalenin ilk bölümünde Klazomen Tahaffuzhanesi'nin yapılandırılması ve kamu sağlığının temini açısından oynadığı kritik rol, ikinci bölümünde ise tahaffuzhanenin Akdeniz karantina ağı ile olan ilişkisi ele alınmaktadır.

Klazomen Tahaffuzhanesi'nin Kuruluşu ve Yapılandırılması

Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli liman şehirlerinden biri olan İzmir'de, 1868 yılında belediyenin kurulması ile birlikte su, kanalizasyon, kaldırım ve aydınlatma gibi altyapı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.¹⁷ İzmir'de limanın, Kordon'un ve demiryollarının inşa edilmesi ile birlikte şehrin ekonomik faaliyetleri de hız kazanmıştır.¹⁸ İzmir'in ilk karantinası, kente oldukça yakın bulunan bir noktada 1846 yılında inşa edilmiş olsa da bu karantina, 1848 yılında bir yangınla yok olmuştur.¹⁹ Karantina, 1866-1869 yılları arasında Urla'daki Klazomen Adası'na taşınmıştır.²⁰ İzmir'de 1865 yılında yaşanan ve kentte yıkıcı etkiler bırakan kolera salgını bu taşınma sürecini hızlandırmıştır.²¹ Tahaffuzhanenin 14.000 liradan daha az bir miktara inşa edilmesi planlanmıştır.²² 1879 yılı Aydın Vilayet Sâlnâmesi,

2000, s. 267-277; Besim Ömer, Akil Muhtar, *Koleraya Karşı İttibazı Lazım Gelen Tedâbir ve Etlbbya Rehber*, Arşak Garviyan Matbaası, İstanbul 1328 (1910), s. 153-162.

¹⁶ BOA, A.MKT.MHM: 571/10 (7 Temmuz 1310/19 Temmuz 1894). Akdeniz karantina ağına ilişkin bkz. *Mediterranean Quarantines, 1750-1914: Space, Identity and Power*, Ed. John Chircop-Francisco Javier Martinez, Manchester University Press, Manchester 2018.

¹⁷ *İzmir Şehir Rehberi, 1941*, Ed. Suad Yurdkoru, İzmir Belediyesi Neşriyatı, İzmir 1941, s. 182-194; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür, İstanbul 2011, s. 319-335; Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998, s. 54.

¹⁸ Elena Frangakis-Syrett, "The making of an Ottoman port: The quay of Izmir in the nineteenth century", *The Journal of Transport History*, 22/1, 2001, s. 23-46.

¹⁹ Böke, a.g.m., s. 142.

²⁰ Sibel Zandi Sayek, *Ottoman İzmir: The Rise of a Cosmopolitan Port (1840-1880)*, University of Minnesota Press, London 2012, s. 84; Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İBB Kent Kitaplığı, İzmir 2005, s. 101-103.

²¹ İzmir'de 1865 yılında etkili olan kolera ile ilişkili olarak "İzmir'in sıhhi topografyasını" inceleyen Dr. Chasseaud'un raporlarına ilişkin bkz. Özgür Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, sy. 8, 2021 Kış, s. 85-128.

²² BOA, MLEEM: 24/15 (27 Teşrin-i sani 1328/9 Aralık 1872).

Klazomen Tahaffuzhanesi'nin işlevini “İzmir’e vürüd edecek olan vapur ve sefâin ile yolcular lede’l-içâb orada karantina müddetini ikmal ederler” ifadesi ile tespit etmektedir.²³ Klazomen Tahaffuzhanesi'nin İzmir’e yakın bir mesafede bulunan Urla’da ve bir ada üzerinde kurulmuş olması elbette tesadüfi değildir. Polonya’daki Holm Tahaffuzhanesi, Fas’taki Mogador Adası ve Venedik’teki Lazaretto Nuovo gibi bulaşıcı hastalık taşıyanlar ya da taşıma şüphesi olanlar ile kent sakinlerini ayrılarak gerekli sıhhi işlemlerin yapılması 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygın bir uygulamaydı.

1891 yılında Saray-ı Hümayun kimyageri ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski Paşa, Meclis-i Vâlâ’ya sunduğu arızasında, Kamran, Ebu Said, Trablusgarp, Beyrut, Klazomen ve Çanakkale’de “*Avrupakârî*” tahaffuzhanelerin inşa edilmesinin gerekli olduğunu işaret etmiş ve tüm bu inşaatların yüzbin lira masrafla gerçekleşebileceğini aktarmıştır. Meclis-i Vâlâ, bu tahmini inşaat masrafının çok yüksek olduğunu ancak 5-6.000 lira masraf ile gerekli karantina mahallerinin oluşturulabileceğine kanaat getirmiştir. Meclis, kolera hastalığının Osmanlı belgelerinin dili ile “*bulaşık mahaller*”den yani bulaşıcı hastalık taşıdığı düşünülen yerlerden gelenlerin eşyaları ve elbiseleri ile taşındığına vurgu yaparak hastalığı önlemek için Fransa tahaffuzhanelerinde olduğu gibi “*bir alet-i mabsusa*” yani etüv makinesi ile tahaffuzhanedekilerin eşyalarının ve elbiselerinin dezenfekte edilmesini ve bu makinelerden ihtiyaç duyulan miktarda satın alınmasını talep etmiştir.²⁴ Bonkowski Paşa, uluslararası sağlık konferanslarında sıklıkla dile getirilen koleranın her sene ortaya çıkmasının ardında yatan temel nedenin Hindistan’dan gelen hacılar olduğu argümanını yineleyerek Kamran adasında inşa edilmiş olan tahaffuzhanenin bir dereceye kadar hastalığın yayılmasını önlediğini ancak özellikle hacı nüfusunun artması ile birlikte gerekli sağlık koşullarının sağlanamadığını aktarmaktadır. Bonkowski Paşa’ya göre, tam da bu nedenle, Kavak, Beyrut ve Basra tahaffuzhanelerinin yenilenmesi gerekmektedir.²⁵

1893 yılında İzmir ve civarında koleraya karşı alınan tedbirleri incelemek üzere Aydın Vilayeti’ne gönderilen Bonkowski Paşa, İzmir hapishanesini ziyaret etmiş, bulaşıcı hastalıklara karşı hapishanede alınan önlemleri takdirle karşılamıştır. Bonkowski Paşa, Klazomen Tahaffuzhanesi’ni de ziyaret etmiş, karantinada sadece bir vebalı hasta olduğunu belirterek karantina personeline padişahın ihsanı olarak et, helva ve pilavdan oluşan bir ziyafet vermiştir.²⁶ Bonkowski Paşa, payitahta gönderdiği raporunda Klazomen Tahaffuzhanesi’nin gerek fiziksel gerek hijyen bakımından yetersiz olduğunu belirtmiştir.²⁷ Tahaffuzhanedeki su kanallarının kırık

²³ *Aydın Vilayet Sâlnâmesi*, 1296 (1879), s. 91.

²⁴ BOA, MV: 66/72 (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891).

²⁵ BOA, MV: 66/72, (4 Muharrem 1309/10 Ağustos 1891).

²⁶ BOA, Y.PRK.SGE: 6/2 (23 Eylül 1309/5 Ekim 1893).

²⁷ BOA, A.MKT.MHM: 562/30 (29.04.1311/9 October 1893).

olması, mikropların bu tahaffuzhanede çalışanlara ve dezenfeksiyon için bekleyenlere bulaşabileceğini göstermektedir. Bonkowski Paşa, Klazomen Tahaffuzhanesi'nin hem payitahtın hem de İzmir art bölgesinin salgın hastalıklardan korunması için en önemli noktalarından biri olduğunu belirterek bu tahaffuzhanenin gerekli sağlık ve dezenfeksiyon şartlarını karşılamadığını aktarmaktadır. Bonkowski Paşa, tahaffuzhane yetkililerinin henüz etüv makinesi ile dezenfekte edilmeyen bulaşık eşyalar ile karantina bekleyenlerin fiziksel olarak ayrı yerlerde tutulması gerektiğine de dikkat çekmiştir. Bonkowski Paşa, 1893 yılında Avusturya hükümetinin izniyle Avusturya'dan bir bakteriyoloji uzmanının Klazomen Tahaffuzhanesi'ne davet edilerek karantinadaki hastaların özellikle hacıların incelendiğini ve hastalığa yol açan mikrobun ne olduğu konusunda incelemelerde bulunduğunu Sıhhiye Nezareti'ne bildirmiştir.²⁸

Klazomen tahaffuzhanesinin en önemli sorunlarından biri kapasite sorunu idi. Osmanlı belgeleri, Klazomen Tahaffuzhanesi'nin kapasitesine ilişkin olarak bize 19. yüzyılın sonlarında tahaffuzhanenin beş yüz ila bin sekiz yüz kişiyi istiap edebilecek kapasitede olduğunu göstermektedir.²⁹ 20. yüzyıl başlarında tahaffuzhanenin iki bin kişilik bir kapasiteye ulaştığı anlaşılmaktadır.³⁰ Osmanlı yönetimi, özellikle hac zamanında bu kapasite sorununu çözmeye çalışmış ise de bütçe sıkıntıları nedeniyle çoğu zaman tahaffuzhaneye ek yeni binaların inşası yerine çadır ve barakalar ile geçici çözümleri uygulamaya koymuşlardır.³¹ Klazomen Tahaffuzhanesi zaman içerisinde kurumun ihtiyaçlarına yönelik olarak çeşitli tadilatlardan geçirilmiştir.³² Klazomen Tahaffuzhanesi'nin 19. yüzyıl sonlarına ait mimari planını (bkz. Resim 1) incelediğimizde karantinaya alınacak yolcuların

²⁸ BOA, BEO: 255/19054 (30 Temmuz 1309/11 Ağustos 1893). 1893 yılında İzmir Karantina İdaresi'nin *Hizmet* gazetesine ilettiği bir varaka ile Trablusgarp taraflarından gelenlerin Klazomen ve Beyrut tahaffuzhanelerinden birinde on gün karantinaya vaz' edilmesi gerektiği, Venedik körfezi üzerinde kain Avusturya ve Macaristan sahillerinden gelenler hakkında uygulanan yirmi dört saat ihtiyat karantinasının ise lağvedildiği ancak gelenlerin tabip kontrolünden geçirilmesi gerektiği bildirilmiştir. *Hizmet*, 2 Aralık 1893, s. 1.

²⁹ BOA, BEO: 227/16982, (14 Haziran 1309/26 Haziran 1893); BOA, A.MKT.MHM: 578/8, (23.12.1316/4 May 1899). 1892 yılında inşa edilen Sinop tahaffuzhanesi ise 300 kişilik olarak tasarlanmış ancak daha sonra genişletilmiştir. Erol Karcı, "Kolera ile Mücadelede Örnek Bir Sağlık Müessesesi: Sinop Tahaffuzhanesi ve Faaliyetleri (1892-1908), XVII. *Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt – V. Kısım Osmanlı Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 1880-1881.

³⁰ BOA, BEO: 3194/239543 (20 Şevval 1325/26 Kasım 1907).

³¹ BOA, A.MKT.MHM: 576/20 (21.01.1316/11 Haziran 1898).

³² 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'nın koleraya karşı savunması üzerine bir kitap kaleme alan Proust, Klazomen tahaffuzhanesinin Osmanlı tahaffuzhaneleri içerisinde yolcuların uygun bir şekilde barındırılması için gayet iyi durumda olduğunu ancak tahaffuzhanenin bir miktar tadilata ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Proust, a.g.e., s. 376.

kalacağı odalar, tahaffuzhanenin korunması ile görevli jandarmalar için barakalar ve tahaffuzhane personelinin kalacağı yapıların olduğu görülmektedir.³³

Resim 1: Klazomen Tahaffuzhanesi'nin Planı (*Projet De Lazaret Smyrne*).³⁴

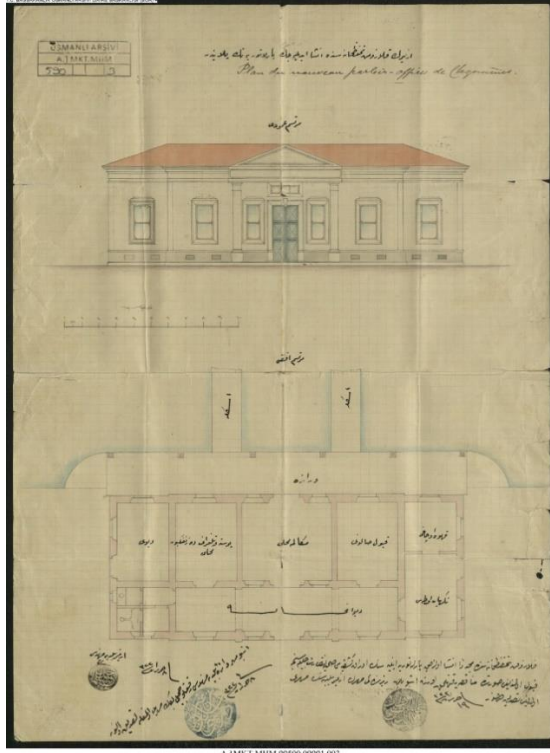
Arşiv kaynakları, tahaffuzhane personeline ilişkin detaylı bilgiler sunmamaktadır. Osmanlı tahaffuzhanelerindeki personel genellikle müdür, tabip, ser nigâhbân, gardiyan, kâtip ve tebhir makinistinden oluşmaktadır.³⁵ 20. yüzyılın başlarında kaleme alınan Osmanlı müfettiş ve mühendislerinin raporlarına göre,

³³ BOA, Y.A.HUS: 173/120 (15.08.1300/21 Haziran 1883). Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi, hapishane-i umumiye ve birçok karakolu korumakla görevli olan askerlerin sayıca az olması nedeniyle tahaffuzhanenin jandarma tarafından muhafaza edileceğini belirtmektedir. BOA, A.MKT.MHM: 566/14 (2 Kanun-ı evvel 1310/14 Aralık 1894). Urla Tahaffuzhanesi'nin mimari yapısına ilişkin olarak bkz. Ebru Yılmaz, "A Discussion on the Spatial Representation of the Ottoman Modernization: Urla Quarantine Building", *Online Journal of Art and Design*, volume 8, issue 4, October 2020, s. 1-24; Gonca Z. Tuncbilek, "Quarantine (d) Space: Urla-Izmir (Smyrna) Island", *Space and Culture*, Vol. 23 (3), 2020, s. 246-252.

³⁴ BOA, Y.A.HUS: 173/120.

³⁵ Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, s. 119; Kâmil Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu'da Hastahaneler", *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri (18-20 Eylül 2003)*, Kastamonu Valiliği, Ankara 2005, s. 124.

Tahaffuzhane'nin bazı bölümlerinin tamiri hatta yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.³⁶ 1905 yılında kolera hastalarına özel bir hastahane, doktorlar ve gardiyanlar için odalar, bir çamaşırhane, tebhirhane ve hamamlar yeniden inşa edilerek tahaffuzhane yenilenmiştir.³⁷ 1907 yılında karantina bekleyecek yolcular için yeni bir parlatorya dairesinin (bkz. Resim 2) yapımı planlanmıştır.³⁸ Parlatorya dairesinde kabul salonu, mükaleme mahalli, divanhane, posta ve telgraf dezenfeksiyon mahalli ve nekahet odası bulunmaktaydı.

Resim 2: “İzmir Klazomen Tahaffuzhanesinde İnşa Edilecek Parlatoryanın Plandır”³⁹

³⁶ BOA, A.MKT.MHM: 582/15 (21.12.1319/31 Mart 1902); BOA, A.MKT.MHM: 588/17 (10.3.1323/15 Mayıs 1905); BOA, A.MKT.MHM: 590/1 (4.7.1324/24 Ağustos 1906).

³⁷ BOA, A.MKT.MHM: 588/17 (12 Cemaziyelahir 1323/14 Ağustos 1905).

³⁸ BOA, BEO: 3205/240356 (22 Ramazan 1325/29 Ekim 1907). 751, dn. 54: “Karantinahâne önüne inşa edilen parlatorya, bir iskeledir. Bu iskelede sadece karantina memurları ve gardiyanlar bulunur. Gemilerin patentlerinin (*sıbbiye tezkiresi*) vizelenmesi ve karantina istintak işlemleri için parlatorya kullanılır.”, İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Âb-ı Hayât'ı Aramak: Gönül Tekin'e Armağan*, Ed. Ozan Kolbaş-Orçun Üçer, Yeditepe, İstanbul 2018, s. 737-761.

³⁹ BOA, A.MKT.MHM: 590/1.

Hac Trafiğinde Klazomen Tahaffuzhanesi'nin Yeri

16. yüzyıldan itibaren Mekke ve Medine'nin koruyucusu unvanını taşıyan Osmanlı sultanları için Hac güvenliğinin sağlanması ve Dünya'nın hemen her yerinden hac farızasını yerine getirmek için kutsal topraklara giden Müslümanların korunması tarihi ve sembolik bir öneme haizdi.⁴⁰ Uluslararası Sağlık Konferansları'nın en önemli gündem maddelerinden biri bu hareketliliğin salgın hastalıkların kapsamını genişletmesi ve hastalıkların Avrupa'ya yayılmasıydı.⁴¹ Bu bağlamda, hac trafiği Osmanlılar tarafından yakından takip edilmiş, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşmaya başlayan karantina ve tahaffuzhane uygulamaları ile birlikte bulaşıcı hastalıkların yayılması önlenmeye çalışılmıştır.⁴² Payitaht, Hac zamanında İstanbul'daki bazı doktorları hacıların sağlığının korunması için Hicaz'a görevli olarak göndermiştir.⁴³ Sağlık müfettişi Koçoni Efendi de bu doğrultuda Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilmiş, tahaffuzhanenin ıslah edilmesine, tahaffuzhanede kolera hastaları için ayrı bir hastahane inşa edilmesine ve “*hüccacın temin-i istirahatleri esbabına*” ilişkin görevlerde bulunmuştur.⁴⁴

1890 yılında Hicaz'daki kolera salgınının imparatorluğun diğer bölgelerine yayılmasını önlemek için Sıhhiye Nezareti bir dizi önlem almıştır. Elbette bu önlemlerin en başında “*bulaşık mahaller*”den gelenlerin karantinahanelere gönderilerek layıkıyla muayene edilmesi ve sağlık durumlarına göre gereken karantina usulünün uygulanması gelmekteydi. Hacca giden ve Hac'dan dönen binlerce hacı, Klazomen Tahaffuzhanesi'nde sağlık kontrolünden geçiriliyor, eşyaları dezenfekte ediliyor, hasta olanlar ise tedavi altına alınıyordu. 1890 yılında yaklaşık üçbinbeşyüz hacıyı taşıyan Osmanlı vapurları Süveyş Kanalı'ndan geçerek karantina işlemleri için Beyrut ya da İzmir'e varmışlardı. Sıhhiye Nazırı'nın detaylarını Dahiliye Nezareti'ne aktardığı üzere hem İzmir'de hem de Beyrut'ta tecrübeli müdürler, sağlık müfettişleri ve sağlık memurları hazır bulunmaktaydı. Hicazdan dönen hacıların taşıyan vapurlar çoğunlukla Trablusgarp ya da Klazomen tahaffuzhanelerine sevk ediliyor, bu tahaffuzhanelerde “*usul-i fenniyye*” uygun bir şekilde eşyaları ve elbiselerinin tamamı dışarı çıkarılarak tebhir ve tathir ediliyordu.⁴⁵

⁴⁰ Derya Geçili, “Osmanlı Devleti'nde Hacıların Gemilerle Nakledilmesi Sırasında Alınan Önlemler”, *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2017, sy. XXX, s. 61-83.

⁴¹ Bkz. Güner Doğan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, *Hacettepe Üniversitesi Tıbbiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, Güz 2011, s. 91-109. Kolera, veba ve humma gibi salgın hastalıklar ortaya çıktığında devletlerin alacağı önlemlere, etüt makinesi ile tebhirat işlemlerine ve limanlarda alınacak tedbirlere dair bkz. *1912 Beynelmîl Paris Mukavele-i Sıhhiyesi*, Kader Matbaası, Dersaadet 1339 (1920).

⁴² Bkz. Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

⁴³ BOA, A.MKT.MHM: 572/23 (25 Teşrin-i sani 1311/7 Aralık 1895).

⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM: 582/15 (21.12.1319/31 Mart 1902).

⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM: 576/17 (4 Haziran 1314/16 Haziran 1898).

Hacılar bu karantinalardaki kontrolleri ve tedavileri bittikten sonra Bahr-i Sefid Boğazı'nda ve Haliç'te hekimler tarafından yeniden kontrol ediliyorlardı.⁴⁶ Uzun karantina prosedürlerine takılmadan memleketlerine dönmek isteyenler Ecnebi posta vapurlarına biniyorlardı ancak Osmanlı bandıralı hacıları taşıyan vapurlara Klazomen Tahaffuzhanesi'nde karantina beklettirilirken Ecnebi posta vapurlarıyla dönen hacıların karantinaya alınmaması Sıhhiye Nezareti'nin dikkatini çekmiş ve gerekli sağlık tedbirlerinin alınması için “*hangî bir devlet sancağı bamil olur ise olsun*” Osmanlı limanlarına gelen tüm vapurlara aynı muamelenin yapılması gerektiği belirtilmiştir.⁴⁷

1890 yılında, Klazomen Tahaffuzhanesi'nde Anadolu'dan gelen hacılar ile Fransa tebaasından olduğu anlaşılan Afrikalı hacılar arasında kavga çıkmıştır. Detaylarını arşiv belgelerinden takip edemediğimiz bu kavgada, Anadolu'dan gelen yaşlı bir hacı kavga sırasında üzerine düşenlerden biri nedeniyle ölmüş, bir hacı da yaralanmıştır.⁴⁸ Öte yandan, *Hizmet* gazetesi Urla tahaffuzhanesinde buldukları müddet zarfında kendilerine gösterilen “*muamele-i insaniye*”den dolayı hacıların tahaffuzhane yetkililerine şükranlarını sunduğunu bildirmektedir.⁴⁹ 1895 yılında Sıhhiye Nazırı, Tur-ı Sina Tahaffuzhanesi'nde karantina bekledikten sonra Osmanlı iskelelerine gelen hacıların ne kadar süre ile karantinada tutulmaları gerektiği konusunun Meclis-i Sıhhiye'de tartışıldığını belirtmektedir. Tur-ı Sina'da hacıların yatak ve yorganları dahil olmak üzere hemen hiçbir eşyasının tebhir edilmemesinden şikâyet eden Sıhhiye Nazırı, hacıların Trablusgarp, Beyrut ve Klazomen tahaffuzhanelerine ulaştığında üç gün karantinada tutulmaları ve bu süre zarfında tathir ve tebhir işlemlerinin gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu işlemler bitmeden hacıların yollarına devam etmesine kesinlikle izin verilmemesi gerektiğini de belirtmiştir.⁵⁰

Hac zamanında birbiri ardına Urla'ya yanaşan vapurlardan karantinaya alınan binlerce hacı için Klazomen Tahaffuzhanesi'nin kapasitesi yeterli değildi. Sıhhiye Nazırı Koçoni Efendi, 1898 yılı Haziranı'nda yaşanan izdiham nedeniyle Klazomen Tahaffuzhanesi'nde hacılar için barakaların inşa edilmesi ya da çadırların hazırlanması gerektiğini belirtmiştir.⁵¹ 1898 yılında, Tur-ı Sina'ya gelen altı yedi bin hacıdan her gün yüz kadarının karaya çıkarılarak bulaşıcı hastalık taşıyıp taşımadıklarına bakılması neticesinde vapurlarda günlerce bekleyen hacılar, Sıhhiye Nezareti'ne karantina müddetlerini Klazomen Tahaffuzhanesi'nde tamamlamaları

⁴⁶ BOA, DH.MKT: 1755/95 (11 Muharrem 1308/27 Ağustos 1890).

⁴⁷ BOA, BEO: 45/3352 (13 Muharrem 1310/7 Ağustos 1892); BOA, İ.HUS: 1/19 (25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892); BOA, Y.A.HUS: 263/59 (15 Muharrem 1310/9 Ağustos 1892).

⁴⁸ BOA, DH.MKT: 1771/90 (3 Teşrin-i sani 1306/15 Kasım 1890).

⁴⁹ *Hizmet*, 2 Kasım 1890, s. 1.

⁵⁰ BOA, A.MKT.MHM: 572/13 (20 Haziran 1311/2 Temmuz 1895).

⁵¹ BOA, A.MKT.MHM: 576/22 (30 Mayıs 1314/11 Haziran 1898); BOA, A.MKT.MHM: 578/8 (22 Nisan 1315/4 Mayıs 1899).

ve Mısır'daki sıhhiye meclisince alınan karantinanın kaldırılması taleplerini bildiren bir telgraf göndermişlerdir. Koçoni Efendi, Cidde'nin veba hastalığından dolayı “*dâiren-mâdâr*” olduğunu yani kordon (*cordon sanitaire*) altında bulunduğunu ve bu kordonun kaldırılması halinde hastalığın yayılarak hacıların daha zor şartlarda kalacağını ve bu nedenle sıhhi prosedürlere usulünce uyulmasının zorunlu olduğunu aktarmaktadır.⁵² 1902 yılında hacıların Tur-ı Sina karantinalarında kaldıktan sonra Trablusgarp, Beyrut ve Klazomen tahaffuzhanelerinin birinde beş gün daha karantinada bekletildikleri ve hac kabileleri arasında hasta olan var ise tamamen iyileşinceye kadar tahaffuzhane hastanelerinde tedavi edilmeleri gerektiği Sadaret'ten Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵³ Klazomen Tahaffuzhanesi'nde karantina sırasında vefat eden hacıların eşyaları ve paraları Karantina İnspektörlüğü ile Vilayet Polis İdaresi aracılığı ile müteveffaların varislerine gönderiliyordu.⁵⁴

Hac zamanında Rusya sahillerinden Sinop tahaffuzhanesine gelen ve Rusya Müslümanlarını taşıyan vapurlardan bazıları da Sinop tahaffuzhanesinin istiap haddinin oldukça üzerinde olması nedeniyle doğrudan “*ber bir levâzımı mükemmel*” olan Klazomen Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmekteydi.⁵⁵ Sinop'tan Klazomen'e yönlendirilen ve karantinaya alınan vapurlarda yapılan incelemeler sırasında şüpheli hastalığın yanı sıra “*şüphemli*”, “*müfsid*” ve “*anarşist*” olarak tanımlanan kişiler de tespit edilmekteydi. Örneğin, 1907 yılında, Sinop'tan Klazomen Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilen vapurlardan birinde gerçek ismi Nikola Vilediviç olan bir kişi İzmir Rus konsolosluğu aracılığıyla üzerinde sahte pasaportlarla yakalanmıştır. Aydın Valisi Faik Bey, Zabtiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta bu kişinin Beyrut, Yafa ve Şam taraflarına giderek bu şehirlerdeki Rus konsoloslarından zorla para aldığını ve Rusya'da bulunduğu sırada çete kurarak bankaları soyduğunu ve bazı kişileri katlettiğini aktarmaktadır. Vali, Nikola Vilediviç'in yakalandığı sırada üzerinde Rus askeri mülazımlarının üniforması olduğunu ve eşyaları arasında Rus konsoloslarının resmi mühürlerine benzer hurufatlar, çok sayıda evrak, mürekkep ve boya bulunduğunu belirtmekte tüm bunların İzmir Rus konsolosluğu tarafından müsadere edildiğini de aktarmaktadır. Nikola Vilediviç, Rusya kumpanyasının Lazerof vapuruyla Midilli, Kale-i Sultaniye ve Dersaadet yolu ile Odessa'ya gönderilmiştir.⁵⁶

⁵² BOA, Y.A.HUS: 384/104 (7 Mayıs 1314/19 Mayıs 1898).

⁵³ BOA, DH.MKT: 501/73 (17 Nisan 1318/30 Nisan 1902).

⁵⁴ BOA, HR.UHM: 118/35 (25 Kanun-ı sani 1327/7 Şubat 1912).

⁵⁵ BOA, BEO: 3194/239543 (20 Şevval 1325/26 Kasım 1907); BOA, BEO: 3202/240106 (21 Teşrin-i sani 1323/4 Aralık 1907); BOA, BEO: 3207/240495 (19 Teşrin-i sani 1323/2 Aralık 1907); BOA, İ.HUS: 160/101 (28 Şevval 1325/4 Aralık 1907). Rusya Müslümanlarının hac yoluna ilişkin olarak bkz. İsmail Yaşayanlar, “Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Studies*, IV/2, 2015, s. 178-203.

⁵⁶ BOA, BEO: 3209/240651 (20 Teşrin-i sani 1323/3 Aralık 1907).

Klazomen Tahaffuzhanesi'ne yanaşan gemilerdeki yolcuların tahaffuzhaneye giriş ve çıkışı kayıkçılar tarafından sağlanıyordu. 1913 yılında, Urla iskelesi kayıkçıları Klazomen Tahaffuzhanesi tabibinin nüfuzunu kullanarak İzmir'den getirilen bir istimbob ile Pisagor adında bir kayıkçı ile ortak olduğu, yolcuların giriş ve çıkışını sağladığı ve bu işten menfaat sağladığı iddiasını dile getiren bir şikâyet telgrafını İstanbul'a göndermiştir.⁵⁷

Klazomen Tahaffuzhanesi'nde Karantina Uygulamaları

Servet-i Fünûn'da İzmir'e ilişkin olarak yayımlanan bir tanıtım yazısında İzmir'in Avrupa limanları ile olan ticari ilişkisi şu sözlerle tanımlanmaktadır: “Avrupa limanlarının hemen kaffesinden gelen tüccar vapurları limana uğrar. Dersaadetle babren her gün münasebeti vardır. İzmir'e en çok mabreclik eden Avrupa limanları, Trieste, Londra, Marsilya, Odessa limanlarıdır.”⁵⁸ İzmir, Akdeniz ticaret ağının bir parçası olduğu gibi özellikle Doğu Akdeniz karantina ağının da önemli bir parçasıdır. İzmir Körfezi'nin girişinde bulunan Urla'daki Klazomen Adası'nda kurulan tahaffuzhane bu karantina ağının temellerinden biridir. Klazomen Tahaffuzhanesi sadece gemilerin ve yolcuların karantina altına alındığı bir yer değildi, aynı zamanda İzmir'de bulunan yabancı ülkelerin postane çantaları ve telgrafları Hamidiye şirket vapuruyla tahaffuzhaneye gönderilerek orada tebhir ediliyordu.⁵⁹ Bu uygulama ile imparatorluk dışından gelebilecek salgın hastalık tehlikesi önlenmeye çalışılıyordu.

19. yüzyıl Osmanlı arşiv belgeleri bize hem İstanbul'daki hem de yereldeki Osmanlı yöneticilerinin Marsilya'dan Beyrut'a kadar Akdeniz'de ortaya çıkan salgın hastalık haberlerini yakından takip ettiklerini göstermektedir.⁶⁰ Klazomen Tahaffuzhanesi, Akdeniz'de ortaya çıkan salgın hastalıklardan İstanbul'un korunması için kilit bir güvenlik noktasıdır. Hastalık şüphesi taşıyan gemiler Çanakkale Boğazı ve sonrasında İstanbul'a yol almadan önce mutlaka Klazomen Tahaffuzhanesi'nde kontrole tabi tutuluyorlardı. 1883 yılında Mısır'dan gelecek gemilerin Avrupa'daki tahaffuzhaneler gibi “*kavaid-i subhiye*”ye uygun bir şekilde inşa edilen ve içerisinde tatlı su kaynağı bulunan Klazomen Tahaffuzhanesi'ne veya Beyrut Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmesi gerektiği bildirilmiştir. Yemen'e gönderilen redif taburları Beyrut'ta tebhir makinesi olmadığı için memleketlerine dönmeden önce Taif vapuruyla doğrudan Klazomen Tahaffuzhane'sine

⁵⁷ BOA, HR.İD: 1001/65 (16 Ağustos 1329/29 Ağustos 1913); BOA, HR.İD: 1001/67 (26 Eylül 1329/9 Ekim 1913); BOA, HR.İD: 1001/68 (6 Teşrin-i sani 1329/19 Kasım 1913).

⁵⁸ *Servet-i Fünun*, 30 Kasım 1890, sy. 1, s. 8.

⁵⁹ BOA, BEO: 1517/113708 (12 Rebiyyülevvel 1318/10 Temmuz 1900); Ahmet Asker, “Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22:1, 2021, s. 114.

⁶⁰ BOA, DH.MKT: 74/13 (14.12.1310/29 Haziran 1893).

gönderilmiş, burada karantinada tutulduktan ve eşyaları tebhir ve tathir edildikten sonra memleketlerine gönderilmişlerdir.⁶¹

1893 yılı Ocak ayında Hamburg limanından çıkarak Osmanlı limanlarına gelen tüm gemilerin Klazomen, Beyrut, Trablusgarp ve Avlonya tahaffuzhanelerinin birinde tam beş gün karantinada tutulmaları, Venedik ve Avusturya ve Macaristan sahillerinden çıkan gemilerin ve yolcuların üç gün, Karadeniz ve Romanya ve Bulgaristan'dan gelecek olanların ise yirmi dört saat karantinada tutulmaları, bu sırada yolcuların gerekli doktor kontrolleri yapıldıktan sonra yolcuların ve vapur tayfasının tüm eşyaları ve kıyafetlerinin etüv makinesinden geçirilerek dezenfekte edilmesi gerektiği talimatı verilmiştir.⁶² 1894 yılında Petersburg'da çıkan kolera salgını nedeniyle Finlandiya körfezinden Osmanlı limanlarına gelen gemilerin Klazomen, Beyrut veya Trablusgarp tahaffuzhanelerinin birinde on gün karantinada tutulmaları gerektiği Sıhhiye Nazırı tarafından ilgili dairelere bildirilmiştir.⁶³

1893 yılında Bingazi'de hıyarcıklı tifo, veba ve henüz ne olduğu tespit edilemeyen bir hastalığın ortaya çıkması nedeniyle Bingazi ve Trablusgarp sahillerinden çıkan gemilerin Malta'da ondört gün karantinada tutulduğu haberi üzerine Sadaret, Dahiliye Nezareti'ne Bingazi ve Trablusgarp'tan çıkan tüm gemilerin Klazomen veya Beyrut tahaffuzhanelerinde beş gün karantinaya tâbi tutularak yolcuların eşya ve elbiselerinin tebhir edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁶⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan yoğun göç dalgası neticesinde muhacirlerin sağlık kontrolünden geçirilmesi ve eşyalarının dezenfekte edilmesi uygulamaları tahaffuzhanelerde gerçekleştirilmiştir.⁶⁵ Klazomen, Tuzla ve Sinop tahaffuzhaneleri muhacirlerin yoğunlaştığı başlıca sterilizasyon merkezleridir.⁶⁶ Aydın Vilayeti bu yoğun göç dalgasından payını büyük ölçüde almıştır.⁶⁷ Girit muhacirleri bu bölgeye sevk edilerek Klazomen Tahaffuzhanesi'nde

⁶¹ BOA, Y.A.HUS: 266/125 (21 Rebiyülahir 1310/12 Kasım 1892); BOA, Y.PRK.BŞK: 28/26 (21.04.1310/12 Kasım 1892); BOA, BEO: 3019/226385 (13 Safer 1325/28 Mart 1907).

⁶² BOA, BEO: 134/9992 (23 Kanun-ı evvel 1308/4 Ocak 1893).

⁶³ BOA, Y.MTV: 99/67 (9 Muharrem 1312/13 Temmuz 1894).

⁶⁴ BOA, DH.MKT: 4/42 (3 Mart 1309/15 Mart 1893).

⁶⁵ Müslüman nüfusun göç hareketlerine ilişkin bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş, İstanbul 2010, s. 151-161.

⁶⁶ Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 96.

⁶⁷ Kerim Tiriyaki, "Osmanlı Devletinde Muhacirîn-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları (1850-1900)", Gaziantep Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s. 234. Aydın Vilayeti'ndeki muhacir sayılarına ilişkin bkz. Ufuk Erdem, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)", yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 37-38. Muhacirlerin ve mübadillerin sağlık kontrolünden geçirilmesi ve tahaffuzhanede eşyalarının dezenfekte edilmesi gibi uygulamalarına 1920lerde de devam edilmiştir. Özellikle 1923 yılında Türkiye ve Yunanistan

sağlık taramalarından geçirilmiştir. 1893 yılında İstanbul'daki muhacirlerden yüzelli kişi Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilmiş ancak Aydın Valisi İzmir'deki şüpheli hastalık tehlikesi ortadan kalkıncaya kadar tahaffuzhaneye muhacir gönderilmemesini Dahiliye Nezareti'nden talep etmiştir.⁶⁸

1894 yılında Marsilya'daki kolera salgını neticesinde Fransa sahillerinden yolculu ve yolcusuz Osmanlı limanlarına gelecek tüm gemilerin Klazomen ve Beyrut tahaffuzhanelerinde beş gün karantinaya alınması ve gerekli dezenfeksiyon işlemlerinin yapılması gerektiği bildirilmiştir.⁶⁹ 1899 yılında Cezayir'in bazı şehirlerinden ortaya çıkan kolera illeti nedeniyle bu kentlerden gelecek olan gemilerin Klazomen, Beyrut ve Trablusgarp tahaffuzhanelerinde on gün boyunca karantinaya tabi tutulmaları gerektiği belirtilmiştir.⁷⁰ Bulaşıcı hastalık taşıdığı düşünülen gemilerin tahaffuzhanelerde gereken müddet karantina beklemeden hareket etmelerine müsaade edilmemekteydi. Örneğin, 1900 yılında İskenderiye'den gelerek Çanakkale Boğazı'ndan geçmek isteyen bir Alman gemisi bulaşık olduğu için Klazomen'e yönlendirilmişti.⁷¹ 1902 yılında Hıdıviye kumpanyasının İsmailiye vapurunun ateşçilerinden otuzsekiz yaşında Laz Hacı Hasan'ın dört gün süresince ağır hastalanması neticesinde gemi tabibinin yönlendirmesi ile gemi Klazomen

arasında gerçekleşen zorunlu göç sırasında karşı mübadiller Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından sağlık kontrolünden geçirilmişlerdir. 1923 yılı Türk-Yunan mübadelesinde Midilli ve Girit'ten Ayvalık'a gelen mübadillerin sağlık kontrolü ve eşyalarının dezenfeksiyonu Klazomen Tahaffuzhanesi olmak üzere çeşitli tahaffuzhanelerde gerçekleştirilmiştir. Arı, a.g.e., s. 90; Elif Yılmaz, "Demirden Leblebi: Girit, Ayvalık'a Yerleşen Girit Mübadilleri", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 22. Sayı, 2011, s. 167-168; Özlem Sarıkaya, Murat Civaner, "Yirminci Yüzyılın Başlarında Anadolu'ya Göçler, Oluşan Halk Sağlığı Sorunları ve Sunulan Sağlık Hizmetleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 12-15, İstanbul 2006, s. 75-84; Tunca Özgüşi, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Anadolu'ya Zorunlu Göçler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yardım Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 7, sy. 31, 2014, s. 387-393; Mehmet Kaya, "Balkan Savaşları Sırasında Anadolu'ya Göçler ve Karşılaşılan Sorunlar", *100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913): İhtilafî Duruşlar*, Ed. Mustafa Türkeş, Türk Tarih Kurumu, c. 1, Ankara 2014, s. 295-309.

⁶⁸ BOA, DH.MKT: 115/47 (6 Ağustos 1309/18 Ağustos 1893). Balkan Savaşları sırasında da Rumeli'den Anadolu'ya gelen çoğunluğu elli altmış yaşlarında ve birkaç aylık bebeklerden yedi yaşına kadar çocuklardan oluşan muhacirler Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilmiştir. Aydın Valisi Nazım'ın verdiği bilgiye göre, 1913 yılında Klazomen'de 1942 muhacirden 680'i ihtiyar kadın ve 618'i elli beş altmış yaşlarında erkek ve 644'ü küçük çocuktur. BOA, DH.MUİ: 167/47 (7 Eylül 1329/20 Eylül 1913).

⁶⁹ BOA, DH.MKT: 74/13 (15 Haziran 1309/27 Haziran 1894). Fransız basını da salgın hastalıkların hem Avrupa'da hem de Akdeniz'deki seyrini yakın takip ediyordu. Fransız basını da salgın hastalıkların hem Avrupa'da hem de Akdeniz'deki seyrini yakın takip ediyordu. 1890 yılında *Journal Des Débats Politiques et Littéraires* gazetesi hacıların güzergahını detaylandırırken hacıları taşıyan gemilerden İstanbul'a dönecek olanların Klazomen Tahaffuzhanesi'ne uğrayacağını belirtilmektedir. *Journal Des Débats Politiques et Littéraires*, 15 Ekim 1890, s. 3.

⁷⁰ BOA, A.MKT.MHM: 579/16 (11 Receb 1317/15 Kasım 1899).

⁷¹ BOA, A.MKT.MHM: 580/10 (14 Muharrem 1318/14 Mayıs 1900).

Tahaffuzhanesi'ne yanaşmıştır.⁷² Hasan'ın kolera olduğu ve hasta halde iken geminin hemen her yerine girip çıktığı anlaşıldıktan sonra gemideki yatak takımları ve birçok eşya yakılmıştır.

İzmir'in uluslararası ticaret ağı ile olan yakın bağlantısı neticesinde İzmir ve civarında çıkan salgın hastalık haberleri İzmir'deki konsoloslar tarafından da an be an takip edilmekteydi. 1900 yılı Ağustos ve 1901 yılı Eylül aylarında İzmir'deki Amerikan konsolosu Rufus W. Lane, Washington, D.C.'ye gönderdiği telgraflarda İzmir'de veba hastalığı şüphesinin henüz resmi olarak kanıtlanmadığını belirtmiş ancak yüklü miktarda elle toplanmış kuru meyvenin İzmir limanından Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildiğine dikkati çekmiştir. 1900 yılında İzmir ve civarındaki salgın hastalık nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri, İzmir'den üzüm ve incir ithalatına boykot uygulamıştır.⁷³ Lane, 1903 yılında İzmir'de elle toplanmış ve paketlenmiş yüklü miktarda kuru incirin Amerika'ya gönderilmek üzere hazırlandığını ve hastalıklara karşı dikkatli olunması gerektiğini bildirmektedir.⁷⁴

1902 yılında, İzmir'de şüpheli bir hastalıktan dolayı Klazomen Tahaffuzhanesi'ne (*lazaretto*) nakledilen ve orada vefat eden bir kişinin ölüm nedeninin veba olduğu bakteriyolojik incelemeler neticesinde ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Aydın Vilayeti'ndeki telgraf ajansları Sadaret'e vebadan vefat eden bu kişinin İzmir rıhtımında bir kahvehanede çıraklık yapan Milyetadi adında on dört yaşında bir çocuk olduğunu bildirmektedir. Bu haber hem yerel yöneticileri hem de payitahtı sıhhi tedbirlerin acilen alınması için harekete geçirmiştir. Sıhhiye Nezareti, İzmir limanından çıkacak gemilerin Klazomen Tahaffuzhanesi'nde kırk sekiz saat ihtiyat karantinası altında tutulmasına karar vermiştir. Bu karantina süresince yolcuların ve gemi personelinin eşyaları ve elbiseleri etüv makinesi ile dezenfekte edilecek ve

⁷² BOA, A.MKT.MHM: 567/27 (4 Eylül 1318/17 Eylül 1902).

⁷³ National Archives and Records Administration (NARA), No. 92, Consulate Of The United States, Smyrna, Turkey, September 28, 1901. 28 Sept. 1901. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111621223/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=ce653838> . Accessed 1 May 2020; No. 61, Consulate Of The United States, Smyrna, Turkey, August 28, 1900. August 28, 1900 - September 3, 1900. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111623779/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=71be1ae5> . Accessed 1 May 2020.

⁷⁴ NARA, No. 173, Consulate Of The United States, Smyrna, August 31, 1903. 31 Aug. 1903. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111621475/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=214aafd> . Accessed 1 May 2020.

⁷⁵ BOA, A.MKT.MHM: 576/24 (7 Şevval 1319/17 Ocak 1902).

veba hastalığına yol açan gemilerdeki fareler itlaf edilecektir.⁷⁶ Miletlyadi'nin ölümünden on beş gün sonra İzmir'de herhangi başka bir vakaya rastlanılmaması ve gerekli tüm tedbirlerin (*tedâbir-i fenniye*) alınması neticesinde ihtiyat karantinası kaldırılmıştır. Dahiliye Nezareti, imparatorlukta her nerede veba ya da kolera şüphesi görülür ise valilerin hemen kaç kişinin tedavi altında olduğunu ve bu kişilerin karantina sürelerini gösteren detaylı raporlar ve istatistikler hazırlamaları gerektiğini belirtmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda salgın hastalıklara ilişkin ve kamu sağlığını korumaya yönelik olarak alınan önlemler zaman zaman şikayetlere de yol açmıştır.⁷⁷ Örneğin, 1893 yılında, Milas'ın Müslüman, Hristiyan ve Musevi cemaat liderleri Sıhhiye Nezareti'ne ortak bir telgraf göndererek Milas'ta herhangi bir salgın hastalık izi görülmediği halde kendilerinin İzmir ile karadan ve deniz yoluyla bağlantılarının kesildiğini ve bu durumdan dolayı ahalinin telaş ve heyecan içerisinde bulunduğunu belirtmektedirler.⁷⁸ Cemaat liderleri, alınan sıhhi tedbirlere karşı olmadıklarını ancak "*vilayet dabilinde bulunmasından başka bir günahı olmayan*" kazalarında salgın hastalık varmış gibi kazalarının vilayet merkezi ile olan bağlantısının kopmasından duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdir.⁷⁹ Osmanlı tahaffuzhanelerindeki uzun karantina süreleri de şikayetlere konu olmuştur. 1910 yılında Kafkasya'dan Türkistan'dan gelen sekiz yüz kırk kişi önce Sinop'ta on iki gün, Kavak Tahaffuzhanesi'nde yedi gün karantina beklemiş ardından Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gelerek burada da sekiz gün karantinada kalmışlardır. Uzun karantina sürelerinden yakınan hacılar, Hacı Rıza'yı temsilci olarak seçmişler ve şikayetlerini telgrafla Sıhhiye Nezareti'ne iletmışlerdir. Telgraflarında aralarında "*başı ağrıyan*" bile olmadığını belirterek bir an evvel Cidde'ye gitmeyi arzuladıklarını ve gerekirse kalan karantina müddetlerini orada geçirebileceklerini belirtmişlerdir. Sıhhiye Nezareti'nin Dahiliye Nezareti'ne "*müstaceldir*" notu ile gönderdiği yazıda "*hüccacın şiddetli galeyana göstererek tahaffuzhaneyi tabrih teşebbüsünde*" buldukları ve bu hacıların arasında kolerallilerin bulunduğu ve hastalığın sirayetinin önlenmesi için karantinalarına devam edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁸⁰

⁷⁶ *Servet-i Fünun*, "Sefainde Tebhira", 30/765, 21 Aralık 1905, s. 161-163; François Apéry, "Pierre Apéry (1852-1918): Un Pharmacien Face À La Peste Dans L'Empire Ottoman", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, s. VI/1, 2004, s. 15-35; Lukas Engelmann, Christos Lynteris, *Sulphuric Utopias: A History of Maritime Fumigation*, The MIT Press, Cambridge 2020.

⁷⁷ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: "Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih*, 300 Aralık, 2018, 16-25; Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", *Belleten*, II/7,8, 1938, s. 457-458.

⁷⁸ BOA, BEO: 266/19877 (13 Safer 1311/26 Ağustos 1893).

⁷⁹ BOA, Y.MTV: 81/100 (8 Ağustos 1309/20 Ağustos 1893). Hacıların benzer itirazları için bkz. *Ottoman-Southeast Asian Relations: Sources from the Ottoman Archives*, Ed. İsmail Hakkı Kadı-A.C.S. Peacock, vol. 1, Brill, Leiden 2020, s. 661-700.

⁸⁰ BOA, DH.İD: 50/16 (7 Teşrin-i sani 1326/20 Kasım 1910); *La Turquie*, "Le Choléra: Measures de quarantine", 13 Ekim 1910, s. 2.

Sonuç

Klazomen Tahaffuzhanesi'nin tarihi, 19. yüzyıl Akdenizi'nde ticaret, kamu sağlığı ve insan hareketliliğinin tarihi ile birçok yönden kesişmektedir. Vapurların ve trenlerin kullanımı ve insan hareketliliği orantılı olarak artmış, kamu sağlığı, devletlerin iç meselesi olmaktan ziyade uluslararası sağlık konferanslarının ortak gündemi haline gelmiştir. Bu açıdan, Klazomen Tahaffuzhanesi, sadece İzmir ve art bölgesinin değil Doğu Akdeniz'in özellikle de İstanbul'un bulaşıcı hastalıklardan korunmasını sağlayan bir işleve sahiptir. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısında yaygınlaşan etüv gibi yeni sıhhi teknolojiler bu tahaffuzhanede uygulamaya konulmuş, şüpheli hastalık vakasına rastlanan ya da şüphe edilen gemiler Urla'ya yönlendirilmiştir.

Osmanlı yönetiminin yakından takip ettiği ve katıldığı uluslararası sağlık konferansları, sağlık uzmanlarının ve bakteriyologların salgın hastalıklara karşı tüm devletlerin ortak hareket ederek standart karantina ve tahaffuzhane uygulamalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ağırlıklı olarak Fransızca yayımlanan salgın hastalıklar, hijyen ve kamu sağlığı literatüründe Hac nedeniyle salgın hastalıkların Akdeniz'den Avrupa'ya sirayet ettiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, binlerce hacının kontrol ve tedavi edildiği Klazomen Tahaffuzhanesi, Doğu Akdeniz'in güvenli bir limanı ve kilit konumda bir sağlık kontrol noktası olmuştur. Tahaffuzhane, coğrafi konumu ve mimari yapısı kadar idari yapısı ve dönemin sağlık teknolojisini barındırması açısından Doğu Akdeniz'in başlıca tahaffuzhanelerinden biri haline gelmiştir.

Kurulduğu yıllardan 20. yüzyılın başlarına kadar çeşitli tadilatlar gören ve parlatorya gibi bazı yeni binaların da eklenmesi ile birlikte uluslararası bir sıhhi dezenfeksiyon kompleksine dönüşen Klazomen Tahaffuzhanesi, salgın hastalıkların yayılmasının önlenmesi ve sterilizasyon işlemlerinin dönemin sağlık teknolojilerine uygun bir şekilde yapılmasını sağlamıştır. 20. yüzyılın başında Maliye Nezareti ada arazisinin bir kısmını Maliye'ye aktarma talebinde bulunmuş ise de Sıhhiye Nezareti, İzmir'in Urla kazasına bağlı olan Klazomen adasını "*mevki-i coğrafisi bir manâ-i tabîyye teşkil eylesine ve bir tahaffuzhaneye âid araziye hâricden hiç kimsenin girmeye hakkı olmamasına mebnî*" şeklinde tanımlayarak adanın tahaffuzhane kullanımı dışında başka amaçlarla kullanılmasının uygun olmadığını belirtmiştir.⁸¹

⁸¹ BOA, MLEEM: 896/4 (11 Rebiyülevvel 1330/29 Şubat 1912).

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babiâli Evrâk Odası (BEO): 255/19054; 227/16982; 3194/239543; 3205/240356; 45/3352; 3202/240106; 3207/240495; 3209/240651; 1517/113708; 3019/226385; 134/9992; 266/19877.

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrâkı (DH.İD): 50/16.

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT): 1755/95; 1771/90; 501/73; 74/13; 4/42; 115/47.

Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI): 167/47.

Hâriciye Nezâreti İdare Evrâkı (HR.İD): 1001/65; 1001/67; 1001/68.

Hâriciye Nezâreti Umur-ı Hukukiye-i Muhtelite Müdiriyyeti (HR.UHM): 118/35.

İrâde Husûsî (İ.HUS): 1/19; 160/101.

Mâlîye Nezâreti Emlâk-ı Emiriyye Müdiriyyeti (ML.EEM): 24/15; 896/4.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV): 66/72.

Sadâret Mühimme Kalemî Evrâkı (A.MKT.MHM): 576/24; 571/10; 562/30; 578/8; 576/20; 566/14; 582/15; 588/17; 590/1; 572/23; 576/17; 572/13; 576/22; 579/16; 580/10; 567/27.

Yıldız Başkitâbet Dairesi Marûzâtı (Y.PRK.BŞK): 28/26.

Yıldız Husûsî Marûzât (Y.A.HUS): 263/59; 384/104; 266/125; 173/120.

Yıldız Mabeyn Erkâmı ve Saray Görevlileri Maruzâtı (Y.PRK.SGE): 6/2.

Yıldız Mütenevvi Marûzât (Y.MTV): 99/67; 81/100.

National Archives and Records Administration (NARA, Amerika Birleşik Devletleri)

No. 61, Consulate Of The United States, Smyrna, Turkey, August 28, 1900. August 28, 1900 - September 3, 1900. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111623779/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=71be1ae5>. Accessed 1 May 2020.

No. 92, Consulate Of The United States, Smyrna, Turkey, September 28, 1901. 28 Sept. 1901. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111621223/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=ce653838>. Accessed 1 May 2020.

No. 173, Consulate Of The United States, Smyrna, August 31, 1903. 31 Aug. 1903. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Despatches From U.S. Consuls in Smyrna, Turkey, 1802-1906. National Archives (United States). Archives Unbound, <https://link.gale.com/apps/doc/SC5111621475/GDSC?u=cumhurb&sid=GDSC&xid=214aafcd>. Accessed 1 May 2020.

Basım

Hizmet, 2 Aralık 1893, s. 1; 2 Kasım 1890, s. 1.

Journal Des Débats Politiques et Littéraires, 15 Ekim 1890, s. 3
Servet-i Fünun, “Sefainde Tebhira”, 30/765, 21 Aralık 1905, s. 161-163.
Servet-i Fünun, 30 Kasım 1890, sy. 1, s. 8.

Diğer Kaynaklar

- 1912 *Beynelmülel Paris Mukavele-i Sıbhıyesi*, Kader Matbaası, Dersaadet 1339 (1920).
- Apéry, François, “Pierre Apéry (1852-1918): Un Pharmacien Face À La Peste Dans L’Empire Ottoman”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, s. VI/1, 2004, s. 15-35.
- Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- “Asitane-i Âliyye’de tabaffuzhanenin inşasına kadar boğaz-ı babr-ı sefid’de itibaz olunan karantina’da sefain-i Osmaniye ve ecnebiyenin tabi oldukları şeraite dair talimat”, 1252 (1836), *Salname-i Hariciye*, Sene 1318 (1900), s. 439.
- Asker, Ahmet, “Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Koleranın”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22:1, 2021, s. 101-119.
- Ayar, Mesut, “1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Devam Eden Etkisi”, *History Studies*, 2/2, 2010, s. 173-188.
- Aydın Vilayet Sâlnâmesi*, 1296 (1879).
- Aydın Vilâyet Sâlnâmesi*, R. 1307/H. 1308, İbrahim Câvid, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.
- Baldwin, Peter, *Contagion and the State in Europe, 1830-1930*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Bashford, Alison, *Imperial Hygiene: A Critical History of Colonialism, Nationalism and Public Health*, Palgrave Macmillan, New York 2004.
- Beyru, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literatür, İstanbul 2011.
- _____, Rauf, *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2005.
- Borel, Frederic, *Étude d’hygiène Internationale: Choléra et peste dans le Pèlerinage Musulman, 1860-1903*, Masson et Cie, Paris 1904.
- Böke, Pelin, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *CTTAD*, VIII/18-19, s. 137-159.
- Bulmuş, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012.
- Chiffolleau, Sylvia, “Les pèlerins, de La Mecque, les germes et la communauté internationale”, *Médecine/Sciences*, sy. 27, 2011, s. 1121-1126.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Deschamps, Gaston, *Sur Les Routes D’Asie*, Armand Colin Et Cie, Paris 1894.
- Doğan, Güner, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, 2011, s. 91-109.

- Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tahaffuzhanelerinde Düstur-ül-amel tutulmak üzere Meclis-i Umur-ı Subhiye'nin 15 Haziran senesi 1315 tarihli icimanda usul-i tebbir bakında kararlaşdırılan talimat-ı umumiyenin tercümesidir*, Matbaa-i Osmaniye, Dersadet 1315 (1897).
- Engelmann, Lukas, Christos Lynteris, *Sulphuric Utopias: A History of Maritime Fumigation*, The MIT Press, Cambridge 2020.
- Erdem, Ufuk, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)", yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Ersoy, Nermin, Yuksel Gungor, Aslıhan Akpınar, "International Sanitary Conferences from the Ottoman perspective (1851-1838)", *Hygiea Internationalis: An Interdisciplinary Journal for the History of Public Health*, sy. 10, 2011, s. 53-79.
- Etker, Şeref, "Paul-Louis Simond ve Bakteriyojijane-i Osmani'nin Çemberlitaş'ta Açılışı (21 Eylül 1911)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, X/2, 2009, s. 13-33.
- Ferrier, J., *Des Lazarets Des Quarantaines et de la Conférence Internationale pour L'Organisation d'un Service Sanitaire En Orient*, Chez Germer Baillière, Paris 1867.
- Frangakis-Syrett, Elena, "The making of an Ottoman port: The quay of Izmir in the nineteenth century", *The Journal of Transport History*, 22/1, 2001, s. 23-46.
- Geçili, Derya, "Osmanlı Devleti'nde Hacıların Gemilerle Nakledilmesi Sırasında Alınan Önlemler", *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran 2017, sy. XXX, s. 61-83.
- Huber, Valeska, "The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851-1894", *The Historical Journal*, vol. 49, No. 2, (Jun., 2006), s. 453-476.
- Howard-Jones, Norman, *The Scientific Background of the International Sanitary Conferences (1831-1938)*, World Health Organization, Geneva 1975.
- "İlk Defa olarak Anadolu canibinde İttibaz Olunan Karantina Kordonuna Dair Fermanı Hümayun", Evahir-i Safer 1254 (1838), *Salname-i Hariciye*, Sene 1318 (1900), s. 442.
- İzmir Şehir Rehberi, 1941*, Ed. Suad Yurdkoru, İzmir Belediyesi Neşriyatı, İzmir 1941.
- "Karantina memurlarının keşfiyet-i memuriyetleriyle baklarında defterdardan ve mal müdür ve memurları taraflarından olunacak muamelata dair talimat", 15 Muharrem 1267 (20 Kasım 1850); "Karantina rüsumu tarifesi", 3 Zilhicce 1272 (5 Ağustos 1856), *Salname-i Hariciye*, s. 664; *Babriye-i Ticariye Salnamesi*, 1329 (1913), s. 82-83.
- Karcı, Erol, "Kolera ile Mücadelede Örnek Bir Sağlık Müessesesi: Sinop Tahaffuzhanesi ve Faaliyetleri (1892-1908), XVII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 15-17 Eylül 2014, Kongreye Sunulan Bildiriler, IV. Cilt - V. Kısım Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 1871-1893.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş, İstanbul 2010.
- Kaya, Mehmet, "Balkan Savaşları Sırasında Anadolu'ya Göçler ve Karşılaşılan Sorunlar", *100. Yılında Balkan Savaşları (1912-1913): İhtilaflı Duruşlar*, c. 1, Ed. Mustafa Türkes, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 295-309.
- Kontente, Léon, *Smyrne et l'Occident*, Yvelinédition, Montigny-le-Bretonneux 2005.
- Low, Michael Christopher, "Empire and the Hajj: Pilgrims, Plagues, and Pan-Islam Under British Surveillance, 1865-1908", *International Journal of Middle East Studies*, sy. 40, 2008, s. 269-290.

- Midhat, Ahmed, “Devlet-i Alîyye-i Osmaniyye’de Karantina, Yani Usûl-ü Tabaffuzun Tarihçesi”, *Sahnâme-i Nezâret-i Umur-ı Hariciye*, 1318 (1902), s. 436-471.
- Ottoman-Southeast Asian Relations: Sources from the Ottoman Archives*, vol. 1, Ed. İsmail Hakkı Kadı-A.C.S. Peacock, Brill, Leiden 2020.
- Ömer, Besim, Akil Muhtar, *Koleraya Karşı İttibazı Lazım Gelen Tedâbir ve Etâbbaya Rehber*, Arşak Garviyan Matbaası, İstanbul 1328 (1910).
- Özgişi, Tunca, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Anadolu’ya Zorunlu Göçler ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 7, sy. 31, 2014, s. 387-393.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Proceedings of the International Sanitary Conference Opened At Constantinople on the 13th February 1866*.
- Promitzer, Christian, “Prevention and stigma: the sanitary control of Muslim pilgrims from the Balkans, 1830-1914”, *Mediterranean Quarantines, 1750-1914: Space, Identity and Power*, Ed. John Chircop-Francisco Javier Martines, Manchester University Press, Manchester 2018, s. 145-170.
- Proust, A., *La Défense de L’Europe contre Le Choléra*, G. Masson, Paris 1892.
- Rapport de la Commission Chargée Par Le Conseil de Santé d’Élaborer un Projet de Tarif des Droits Sanitaires dans L’Empire Ottoman*, Imperimerie Centrale, Constantinople 1866.
- Sarıkaya, Özlem, Murat Civaner, “Yirminci Yüzyılın Başlarında Anadolu’ya Göçler, Oluşan Halk Sağlığı Sorunları ve Sunulan Sağlık Hizmetleri”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 12-15, İstanbul, 2006, s. 75-84.
- Sarıyıldız, Gülден, Oya Dağlar Macar, “Cholera, Pilgrimage, and International Politics of Sanitation: The Quarantine Station on the Island of Kamaran”, *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, Ed. Nükhet Varlık, ArchHumanities Press, Croydon 2017, s. 243-275.
- _____, “Osmanlılar’da Hıfzıssıhha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 319-312.
- _____, “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul 2001, s. 463-465.
- _____, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Serçe, Erkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye (1868-1945)*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1998.
- Şahin, Kâmil, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu’da Hastahaneler”, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri (18-20 Eylül 2003)*, Kastamonu Valiliği, Ankara 2005, s. 119-124.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Türkiye Karantina Tarihine Giriş I”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 20, sy. 3, 1957, s. 418-444.
- _____, “Türkiye Karantina Tarihine Giriş III”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt 21, sy. 1, 1958, s. 146-169.
- Tiryaki, Kerim, “Osmanlı Devletinde Muhacirîn-i İslamiyenin İskânı; Problemler ve Çözüm Çabaları (1850-1900)”, Gaziantep Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

- Tulasoğlu, Gülay, ““Humble Efforts in Search of Reform”: Consuls, Pashas, and Quarantine in Early-Tanzimat Salonica”, *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History*, Ed. Pascal W. Firges vd., Brill, Leiden 2014, s. 188-207.
- Tuncbilek, Gonca Z., “Quarantine (d) Space: Urla-Izmir (Smyrna) Island”, *Space and Culture*, Vol. 23 (3), 2020, s. 246-252.
- Uludağ, Osman Şevki, “Son Kapitlasyonlardan Biri Karantina”, *Bellelen*, II/7,8, 1938, s. 445-467.
- nver, A. Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, *Tanzimat*, MEB, İstanbul 1999, s. 947-959.
- Watts, Sheldon, “Cholera and the maritime environment of Great Britain, India and the Suez Canal: 1866-1883”, *International Journal of Environmental Studies*, sy. 63:1, 2006, s. 19-38.
- Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt-İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 2-24.
- _____, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Ab-ı Hayat’ı Aramak: Gönül Tekin’e Armağan*, Ed. Ozan Kolbaş-Orçun çer, Yeditepe, İstanbul 2018, s. 737-761.
- Yıldırım, Nuran, ““Karantina İstemezük” Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar: Sağlık Taribi Yazıları I*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 70-88.
- _____, “Disinfecting Stations in Ottoman Empire”, *Science in Islamic Civilisation: Proceedings of the International Symposia, Science Institutions in Islamic Civilisation and Science and Technology in the Turkish and Islamic World*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, IRCICA, İstanbul 2000, s. 267-277.
- _____, “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinası/Etüv retimi ve Kullanımı”, *Dn ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 421-429.
- Yılmaz, Ebru, “A Discussion on the Spatial Representation of the Ottoman Modernization: Urla Quarantine Building”, *Online Journal of Art and Design*, volume 8, issue 4, October 2020, s. 1-24.
- Yılmaz, Elif, “Demirden Leblebi: Girit, Ayvalık’a Yerleşen Girit Mbadilleri”, *Sosyoloji Dergisi*, sy. 3:22, 2011, s. 157-189.
- Zandi-Sayek, Sibel, *Ottoman Izmir: The Rise of a Cosmopolitan Port (1840-1880)*, University of Minnesota Press, London 2012.

Summary

The nineteenth-century world saw the professionalization of medical services and sanitary applications, and the use of scientific methods to prevent contagious diseases and outbreaks. These methods included the construction of quarantines, the establishment of sanitary cordons, and the usage of sanitary technologies. The International Sanitary Conferences held in Europe in the 19th century also fostered the standardization of health

policies to curb contagious diseases and pandemics. Since outbreaks of contagious diseases occurred frequently in the Ottoman Empire, Ottoman officials genuinely attempted to follow the contemporary and global quarantine practices in the 19th century. The International Sanitary Conference of 1866 convened in Istanbul was one example illustrating that Ottoman officials aimed to improve sanitation policies in the Empire and establish, institutionalize and secure public health (*sıhhat-i umumiye*) through quarantine stations specifically constructed in the port-cities where maritime trade activities were dense.

With the help of steamships and trainlines, trade networks expanded in the nineteenth century, resulting in an increase not only in the exchange of goods and the flow of people, but also the spread of contagious diseases from cholera to plague. Therefore, the security policies of the maritime borders and the role of customs and quarantine stations became more important than before. The implementation of sanitary policies in the Ottoman Empire included the construction of quarantine stations, starting with the establishment of quarantine in Istanbul in 1831, the usage of the new sanitary technologies such as sterilization (*etiin*) and disinfection (*pulverizatör*) machines for preventing contagious diseases and controlling the maritime traders and passengers. Port-cities of the Empire such as Izmir, Salonica, and Beirut had busy maritime trade in the 19th century, and were the first places to construct the quarantine stations and implement sanitary practices and technologies. After Istanbul, Izmir was the first city that had the professional quarantine organization in the Ottoman Empire. The first quarantine station in Izmir was constructed in 1846 close to the city center but it was burned down in the fire of 1848. Between 1866-1869 the quarantine (*Tabaffuzhâne*) was relocated to Klazomen Island, today Urla, at the entrance of the Gulf of Izmir. Urla Quarantine became an important part of the quarantine network in the Eastern Mediterranean. Izmir's Klazomen Quarantine was one of the first quarantines that had used new sanitation technology; the first one was the Kavak Quarantine in Istanbul. Based on research in the collections of the Ottoman Archives (BOA) in Istanbul, this paper examines the implementation of sanitary policies in Urla (*Klazomenai*) Quarantine in Izmir in the late Ottoman Empire. This article analyzes the role of Klazomen Quarantine that played to prevent infectious diseases such as cholera and plague from the perspectives of international quarantine applications and public health.

The archival documents indicate the imperial and local officials in the Ottoman Empire were closely following the maritime activities for any news or information about contagious diseases that occurred in the Mediterranean from Marseille to Beirut. Urla Quarantine was important for securing the imperial center from contagious diseases because almost every ship that had a passenger with a suspicious health issue was to drop anchor in Urla and be checked by the Quarantine officials. The Ottoman officials emphasized the importance of Urla Quarantine repeatedly because this Quarantine played a very crucial role to prevent the contagious diseases along the sea route of the pilgrimage (*Hajj*) to Hijaz. Every year during the Hajj, thousands of pilgrims

were isolated and treated in Urla Quarantine with the help of medical officials, and pilgrims' items and clothes were disinfected by the pressured steam of the sterilization machine.

One of the major problems concerning the Quarantine was its capacity. The Ottoman officials frequently discussed possible solutions to increase this limited capacity of the Quarantine because of the increasing numbers of pilgrims every year in the late Ottoman Empire. Due to budgetary issues, the officials decided to use tents instead of constructing new buildings attached to the Quarantine. The Ottoman quarantines including Urla Quarantine were part of a larger quarantine network in the Mediterranean. The quarantine stations were places for isolation, disinfection, and sterilization, and were also where new sanitation technologies were used to curb contagious diseases. The quarantines established in the Ottoman Empire in the nineteenth century with the aim of securing public health were also a result of the professionalization of medical practices, particularly bacteriology, and urbanization, including infrastructural projects led by municipalities and local officials.

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA HAYVAN HIRSIZLIĞI: KASTAMONU VİLAYETİ ÖRNEĞİ

Deniz Dölek Sever*

Öz

On dokuzuncu yüzyıl sonlarında Anadolu'da artan hayvan hırsızlığı vakalarının en sık görüldüğü vilayetlerden biri Kastamonu'ydu. Hayvan emeğine dayalı tarımsal faaliyetin temel geçim kaynağı olduğu bu mütevazı vilayetin sakinleri açısından hayvan hırsızlığı, sıradan adı bir suç olmanın ötesindeydi. 1890'lardan 1907'ye kadar yoğun şekilde devam eden hayvan hırsızlığı, bölge halkını ziraat yapamaz ve hayvancılıktan elde ettiği temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale getirdi. Bu koşullar altında daha fazla yaşamak istemeyen köylülerden bir kısmı başka bölgelere göç etmeyi düşünmeye başladı. Hayvan hırsızlığının hangi nedenlerden dolayı vilayetin belli bölgelerinde ve özellikle 1890-1907 tarihleri arasında yaygın bir suç haline geldiği ve niçin uzun yıllar boyunca engellenemediği, bu çalışmanın cevaplandırmaya çalıştığı temel araştırma sorularıdır. Bu soruları yanıtlamak için yapılan analiz, araştırmanın üç temel bulgusunu destekleyen verileri içermektedir. Hayvanların Osmanlı toplumundaki belirleyici rolünden yola çıkan bu makale, öncelikle geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda, hayvanların tarihsel bir aktör olarak değerlendirilmesi gerektiği iddiasını taşımaktadır. Bu çalışma, öte yandan, hayvan hırsızlığı suçunu analiz ederken demografik, sosyoekonomik ve çevresel faktörleri içeren çok katmanlı nedenselliği ortaya koymanın önemine işaret etmektedir. Son olarak, bu suçun engellenmesi için uygulamaya konulan genel hukukî tedbirlerin yerel ölçekteki karşılığının saptanmasıyla, Osmanlı modernleşmesinin hukukî boyutunun farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesini önermektedir. Araştırma, Osmanlı Arşivi belgelerine, *Kastamonu* isimli vilayet gazetesine,

* Dr. Öğretim Üyesi, *Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 67100, İncivez, Merkez-Zonguldak / Türkiye, ddolek@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-1944-0239> Bu çalışma 6 Ocak 2020 ve 6 Ocak 2021 tarihleri arasında Doktora Sonrası Araştırmacı olarak görevlendirildiğim *Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*'nde yürüttüğüm “Çevre Tarihine Hukukî Açından Bakmak: Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayvan Hırsızlığı ile İlgili Düzenlemeler” başlıklı projenin bir ürünüdür. Makalenin yayın sürecinde emeği geçen dergi editörü Prof. Dr. Cahit Telci'ye ve değerli katkılarıyla makalenin son halini almasını sağlayan sayın hakemlere teşekkür ederim. Ayrıca Türkiye'de yapılan çevre tarihi araştırmalarının öncülerinden olan ve bu alanla tanışmamı sağlayarak ODTÜ'de yürüttüğüm araştırma projesinin danışmanlığını yapmayı kabul eden sevgili hocam Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Dursun'a müteşekkirim. Son olarak makalenin İngilizce bölümlerinin düzeltisini yapan Aytek Sever'e ve Susan Laura Domrose'a teşekkürlerimi sunarım.

vilayet salnamelerine ve 1890'lardan itibaren yayınlanmış olan çeşitli rapor ve kitaplara dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hayvan hırsızlığı, Kastamonu vilayeti, demografi, çevresel faktörler, hukukî düzenlemeler.

Animal Theft in the Late Ottoman Empire: The Case of Kastamonu Province

Abstract

Animal theft cases increased in Anatolia during the late nineteenth century. Kastamonu was one of the Anatolian provinces where this crime was most frequent. For the residents of this modest province, where agricultural activity based on animal labor was the primary source of livelihood, animal theft was more than just a petty crime. The theft of animals, which continued intensely from the 1890s to 1907, made the region's people unable to do agriculture and meet their basic needs from animal husbandry. Some villagers no longer desiring to live under these conditions considered migrating to other regions. There are two research questions that this study aims to answer: first, why animal theft became common in particular areas of Kastamonu, especially between 1890 and 1907; and second, why animal theft, which had disastrous effects on the region's people, emerged as a crime that spread over the years. The analysis conducted to answer these questions involves the data supporting the three main findings of the study. Based on the vital role of animals in Ottoman society, this article argues that animals should be considered a historical actor in the late Ottoman Empire. It also points out the importance of multi-layered causality, including demographic, socioeconomic, and environmental factors while analyzing animal theft. Finally, it proposes to examine the legal dimension of the Ottoman modernization from a unique perspective by determining the local repercussions of the general legal measures put into practice to prevent this crime. The research is based on Ottoman archival documents, the official newspaper of the province named *Kastamonu*, the provincial yearbooks, and various reports and books published since the 1890s.

Keywords: Animal theft, Kastamonu province, demography, environmental factors, legal regulations.

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda insan-çevre ilişkisi hızlı bir dönüşüme uğramıştır. Bir taraftan sanayi devriminin üretim açısından sunduğu imkanlar, özellikle Batı Avrupa'da ve Amerika'da, üretimin hızla artmasına neden olarak doğanın sunduğu maden, orman ve su gibi doğal kaynakların önceki yüz yıllara nazaran çok daha yoğun ve "verimli" şekilde kullanılmasına olanak sağlamıştır. Diğer taraftan kapitalizmin gerektirdiği piyasa koşulları, bu kullanımın hızlı bir tüketime evrilmesine sebep olmuştur.

Doğanın en önemli bileşenlerinden ve tüm çağlarda insan hayatının ayrılmaz bir parçası olan hayvanlar da bu değişimden nasibini almıştır. On dokuzuncu yüzyıl, insan-hayvan ilişkisinin insan unsuru tarafından daha fazla belirlendiği, hayvanın daha önceki yüzyıllara göre çok daha fazla metalaştırıldığı ve dolayısıyla “hijyen” ve “işlevsizlik” söylemleri çerçevesinde insan hayatından tedricen uzaklaştırıldığı bir dönemdir. Öte yandan aynı yüzyılda başta İngiltere’de olmak üzere birçok ülkede insanlar, hayvan hakları ve hayvanların refahı (*welfare*) üzerine fikir ve eylem üretmeye başlamıştır.¹ Osmanlı İmparatorluğu açısından insan-hayvan ilişkilerine dair ikinci gelişme yirminci yüzyıl başlarına rastlansa da,² hayvanların öncelikle kanun koyucular ve yöneticiler, ardından sıradan insanlar tarafından kentlerdeki sosyal hayatın içinde bulunmaması gereken ve bazı durumlarda “tehlikeli” olarak algılanan “ötekiler” haline gelmesi, modernleşme hamlelerinin hızla hayata geçirildiği on dokuzuncu yüzyılda gerçekleşmeye başlamıştır.³ Kırsal yaşamda ise, ekonomik faaliyetlerin temel unsurlarından biri olan hayvan, teknolojik gelişmeler sonucunda hayvan emeğine olan ihtiyacın azalmasına bağlı olarak bu kilit rolünü kaybetmeye başlamıştır.⁴ Bu durumda, özellikle enerji kaynakları açısından modern teknolojinin kullanılabilir olduğu bölgelerde, besi hayvanı olarak adlandırılan büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar ile kümes hayvanları neredeyse sadece insanları doyurmaya yarayan birer yiyecek maddesi haline dönüşmüştür.

Kent yaşamı içerisinde görünürlüğüne yavaş yavaş yitiren hayvanların, on dokuzuncu yüzyıldaki tüm bu değişime rağmen Osmanlı kırsalındaki durumu farklıdır. Osmanlı Devleti’nin altyapısal modernleşmesini yirminci yüzyılın ilk yirmi yılında bile tamamlayamamış olması sebebiyle özellikle Anadolu’da insanların hayvanlara duydukları ihtiyaç, imparatorluğun sonuna kadar on dokuzuncu yüzyıl öncesi dönemle benzerlikler taşımaktadır.⁵ Çeşitli alanlarda modernleşme çabalarının hızla sürdürüldüğü geç dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda işin içine bir de sıkça yaşanan ve ağır kayıplarla birlikte önemli sosyoekonomik ve demografik değişimlere neden olan savaşlar girmiştir. Bu bağlamda, bir yandan emeği sayesinde

¹ Brian Harrison, “Animals and the State in Nineteenth-Century England”, *The English Historical Review*, 88/349 (1973), s. 786-820.

² Cihangir Gündoğdu, “The Animal Rights Movement in the late Ottoman Empire and the early Republic: The Society for the Protection of Animals (Istanbul, 1912)”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 373-395.

³ Catherine Pinguet, “Istanbul’s Street Dogs at the End of the Ottoman Empire: Protection or Extermination,” *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 353-372.

⁴ Alan Mikhail, *The Animal in Ottoman Egypt*, Oxford, New York 2014, s. 15.

⁵ Semih Çelik, “It’s a Bad Fate to be Born Near a Forest’: Forest, People and Buffaloes in mid-19th Century Western Anatolia”, *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*. (ed. Onur İnal, Yavuz Köse), Winwick 2019, s. 111-13; Onur İnal, “One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, (2020), s. 12-16.

tarımsal üretimin vazgeçilmez bir parçasını oluşturmayı sürdüren ve diğer yandan etinden, sütünden, yününden ve derisinden yararlanılan hayvanlar, imparatorluğun sonuna kadar Anadolu insanı için hayatî önem taşımaya devam etmiştir.

Osmanlı arşiv belgeleri, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren hayvan hırsızlığı vakalarının hızla arttığını ve bu suçun engellenmesinin Osmanlı kanun koyucularını en çok meşgul eden konulardan biri olduğunu göstermektedir. Henüz hakkında çok az sayıda akademik çalışma yapılmış olan bu konu,⁶ sadece geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hukukî dönüşümün izini sürmek için değil, çevre ve hayvan tarihi açısından ne anlama geldiğinin aydınlatılması açısından da önemlidir. Makalenin konusu olan hayvan hırsızlığı ve önlenmesi için geliştirilen yöntemler/alınan tedbirler, hukukî, idarî, ekonomik, sosyal ve ekolojik açıdan imparatorluğun son yüzyılında içerisinden geçtiği süreçlerin anlaşılması bakımından önemli veri sunma potansiyeline sahiptir.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Kastamonu vilayeti, Sivas, Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleriyle beraber hayvan hırsızlığının yoğun bir şekilde yaşandığı idarî bölgeler arasında yer almaktadır.⁷ Bununla birlikte bu bölgelerin her birinde hayvan hırsızlığının sıkça görülmesinin sebepleri, bu suçun engellenmesi için başvuru yöntemleri ve doğurduğu sonuçlar, vilayetlerin sosyoekonomik, demografik ve ekolojik koşullarına göre farklılıklar da göstermektedir. Bu sebeple araştırmada yalnızca Kastamonu vilayeti örnek olarak ele alınarak derinlemesine incelenmiştir. Elde edilen sonuçların, bu konuda daha sonra yapılabilecek karşılaştırmalı analizlere katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Kastamonu vilayetinde meydana gelen hayvan hırsızlığı vakaları incelenirken iki temel araştırma sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. İlki, neden Kastamonu vilayetinin tümünde değil de belirli bölgelerinde ve özellikle 1890-1907 yılları arasında hayvan hırsızlığının yaygın bir suç haline geldiği sorusudur. Konuyla ilgili incelenen çok sayıda arşiv belgesi, bu sorunun cevabını net bir şekilde vermemektedir. Dolayısıyla farklı kaynaklara başvurularak vilayetin on dokuzuncu yüzyıl sonu-yirminci yüzyıl başındaki demografik, sosyoekonomik ve çevresel analizi yapılmıştır. İkinci araştırma sorusu ise bölge halkı üzerinde yıkıcı etkileri bulunan bu suçun, niçin yıllara yayılan bir suç olarak karşımıza çıktığıdır. Bu sorunun cevabı, hukukî ve idarî bir analizi gerekli kılmıştır. Söz konusu dönemde 1858 Ceza Kanunnamesi yürürlükteydi. Ancak bu kanunnamedeki hayvan

⁶ Osmanlı tarih yazımı literatüründe hayvan hırsızlığı üzerine yapılmış detaylı tek çalışma, Vidin'deki öküz hırsızlığı ile ilgilidir. Safa M. Saraçoğlu, "Muhacirler, Biyopolitika ve Öküz Hırsızlığı: 19. Yüzyılda Vidin'de Osmanlı Yönetimselliğinin İşleyişi", *Toplum ve Bilim*, 122 (2011), s. 75-99.

⁷ Yapılan arşiv taraması, Balkanların çeşitli vilayetlerinde de on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında hayvan hırsızlığının ciddi bir sorun haline geldiğini göstermektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Balkanların idarî yapılanmasında önemli değişiklikler olması ve 1912-1913 Balkan Savaşlarına kadar bu topraklarda meydana gelen siyasî gelişmeler, hayvan hırsızlığı başlığının bu bölge için incelenmesinde Anadolu vilayetlerindeki farklı faktörlerin dikkate alınması gerektiğini göstermektedir.

hırsızlığına dair maddenin yanı sıra 1860'lı yıllardan itibaren hayvan hırsızlığıyla ilgili bir ilanname ve bir nizamname çıkartılmıştır.⁸ Bu hukukî düzenlemelerle birlikte vilayette özel olarak uygulanması tavsiye edilen yasal önlemleri içeren metinler de Kastamonu vilayetine gönderilmiştir. Vilayet yönetimi de bazı özel hukukî ve idarî uygulamalar için merkezden icazet almaya çalışmakta ya da merkezin uygulamalarının bir kısmının ne şekilde işlevsiz olduğuna dair açıklamalarda bulunmaktadır. Bütün bu hukukî-bürokratik hareketlilik, Osmanlı hukukî modernleşmesinin konsolide olma çabalarının yereldeki yansımalarını bir yönüyle gözler önüne sermektedir. Hayvan hırsızlığının yıllarca devam etmesinde yerel idarenin payının ne olduğu da önemli bir başlıktır. Bu noktada sancakların idarecileri olan kaymakamlardan/mutasarrıflardan yerel meclis azalarına ve muhtarlardan güvenlik güçlerine kadar uzanan geniş bir idarî kadronun hayvan hırsızlığı konusundaki yaklaşımları arşiv belgeleri ışığında ortaya konulmuştur.

Hayvan Hırsızlığının Arka Planı: Kastamonu Vilayetinin Demografik, Ekonomik ve Çevresel Analizi

Kastamonu vilayeti, Kuzeybatı Anadolu'da bulunan ve on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında dört sancaktan oluşan idarî bir birimdir.⁹ Farklı coğrafi şartlara ve iklim koşullarına sahip olan Bolu, Kastamonu, Kengiri (bundan sonra Çankırı) ve Sinop sancakları, Kastamonu vilayetini meydana getirmekteydi. 1891-1892 yıllarında vilayette meydana gelen hayvan hırsızlığı vakaları büyük bir sorun olarak yazışmalarda yer almaya başladı. 29 Ekim 1891 tarihli bir yazışmada vilayetin özellikle Abaza ve Çerkez muhacirlerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerinde hayvan hırsızlığının sıkça görüldüğü ifade edilmekteydi.¹⁰ 1901 tarihli başka belgelerde de Çerkezlerden oluşan ikişerli-üçerli gruplar tarafından bölge halkının çift ve pul hayvanlarının çalındığı belirtilmekteydi.¹¹ Aslında başta Çerkezler olmak

⁸ 1860'larda çıkarıldığı düşünülen ama *Düstür I. Tertib*'de tarihsiz şekilde aktarılan ilanname için bkz. *Düstür*, I/1, Dersaadet 1289 [1873], s. 742-43. 15 Kasım 1888 tarihli nizamname için bkz. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Bakanlığı-Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî (bundan sonra DH. MKT.), 1606/15, H. 15.07.1306 [17.03.1889]. Bu araştırmanın odaklandığı zaman aralığının (1890-1907) dışında kalmakla birlikte hayvan hırsızlığının engellenmesi için çıkarılan 1913 tarihli bir de geçici kanun vardır. Yirmi maddeden oluşan geçici kanun için bkz. "Hayvân sirkatinin men'î hakkında kânun-ı muvakkat", *Düstür*, II/5, Dersaadet 1332 [1916], s. 315-317.

⁹ 7 Kasım 1864 tarihli *Vilâyet Nizâmnamesi* ve 21 Ocak 1871 tarihli *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnamesi*, diğer Osmanlı vilayetleri gibi Kastamonu vilayetinin de on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında idarî yapılanmasının dayandığı hukukî metinlerdir (*Düstür*, I/1, Dersaadet 1289 [1873], s. 608-624, 625-651). Bu metinlerin içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, 1840-1880*, Ankara 2000, s. 61-69. 1850'lerden itibaren Kastamonu vilayetinin idarî yapılanmasının detayları için bkz. Gülin Erdem, "Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-56 ile 1328h/1910-1)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001, s. 4-23.

¹⁰ BOA. Şûrâ-yı Devlet (bundan sonra ŞD.) 1655/3, H. 23.11.1309 [18.06.1892].

¹¹ BOA. DH. MKT. 2533/117, H. 05.06.1319 [19.09.1901]; BOA. DH. MKT. 2562/55, H. 17.08.1319 [29.11.1901].

üzere muhacirlerin hayvan hırsızlığıyla ilişkilendirildiği tek yer Kastamonu vilayeti değildi. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Vidin'de meydana gelen öküz hırsızlığı vakalarında da Çerkezler ön plana çıkmaktaydı.¹² Kastamonu vilayeti açısından yıllara yayılan hayvan hırsızlığı suçuyla ilgili her belgede muhacirler dillendirilmese bile hırsızlık vakalarının sıkça yaşandığı yerlerle muhacirlerin iskân edildiği bölgeler arasındaki paralellik nedeniyle 1878'den itibaren vilayetin demografik ve sosyoekonomik yapısını önemli ölçüde etkileyen muhacirlerin iskân meselesine değinmek gerekmektedir.

On dokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında Kastamonu vilayeti çoğunluğu Müslümanlardan oluşan bir nüfusa sahipti. Osmanlı topraklarına doğru yoğun bir göç dalgası yaratan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının hemen öncesinde vilayet nüfusu, yalnızca erkeklerin sayısını gösteren *1877 Kastamonu Vilayet Salnamesine* göre 401.156'sı Müslüman, 7.788'i Gayrimüslim olmak üzere 408.944 idi.¹³ Nüfusun belli bir kısmını gösteren bu kaynağın tarihine en yakın tarihli ve nüfusun tümünü gösteren kayıtlara göre ise 1872 yılında vilayetin nüfusu 757.786'sı Müslüman, 16.426'sı Gayrimüslim olmak üzere toplamda 774.212'ydi.¹⁴ Bu durumda vilayet nüfusunun %2,1'i Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. 1880'li yıllarda muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesiyle Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı daha da arttı.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve sonrasında Rumeli'den ve Kafkasya'dan gelen muhacirler İstanbul'da yığılmaya başlayınca Sadaret, vilayetlerden boş arazilerinin dökümünü istedi. Kastamonu vilayetinden gönderilen verilere göre başta Sinop sancağı olmak üzere vilayet dâhilinde muhacirlerin iskân için 46.696 dönüm boş arazi olduğu belirtildi.¹⁵ Oldukça geniş bir alana tekabül eden bu nicel veri sonucunda Kastamonu vilayeti muhacirlerin iskân edildiği merkezlerden biri haline geldi. 1877 yılından başlayarak merkezî hükümet tarafından vilayete peyderpey muhacir gönderilmeye başlandı.¹⁶ Nedim İpek'in ifadesine göre 1877 ile 1891 yılları arasında Kastamonu vilayetine gönderilen toplam göçmen sayısı 41.864'tü.¹⁷ Bu sayı, bahsi geçen tarihler arasında Osmanlı

¹² Saraçoğlu, "Muhacirler, Biyopolitika ve Öküz Hırsızlığı", s. 92-94. Saraçoğlu, makalesinde öküz hırsızlığı ve bu suçun müsebbibi olarak görülen muhacirler üzerinden yerel halk, yerel yöneticiler ile merkezden atanan kaymakam arasındaki iktidar ilişkilerinin biyopolitik analizini yapmaktadır.

¹³ *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, Kastamonu 1294 [1877], s. 167-169.

¹⁴ A. Ritter zur Helle von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, Wien 1877, s. 81.

¹⁵ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, s. 164. Sinop sancağındaki âtil arazilerin geniş olması, hepsinin iskâna uygun olduğu anlamına gelmemekteydi. 1880 yılına ait layihaya göre bu toprakların büyük bir kısmı bataklık ve muhacir yerleşimine uygun hale getirilmesi için kurutulması gerekmektedir (Aktaş, "18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti", s. 229).

¹⁶ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 109, 174; Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 56-59.

¹⁷ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 174. Bu tarihler arasında vilayetin Müslüman nüfusunda meydana gelen 200.360 kişilik artış, Kastamonu'ya yerleştirilen göçmen sayısının daha fazla olabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu artışla ilgili analiz, makalenin ilerleyen kısmında yer almaktadır.

topraklarına gelen toplam göçmen sayısının %9'unu oluşturmakta, böylece Kastamonu vilayeti bu oranla Hüdavendigar (%34) ile Aydın (%12) vilayetlerinden sonra en çok göçmenin iskân edildiği üçüncü vilayet olarak kayıtlara geçmektedir.¹⁸

Göçmenler vilayete genellikle dağınık şekilde yerleştirildi. Ancak muhacirlerin toplu olarak iskân edildikleri köyler de mevcuttu. Örneğin Bolu sancağına bağlı Hamidiye köyünü, Dobriç topraklarında yer alan Hacıoğlu Pazarcığı'ndan gelen on hane halkı oluşturdu. Benzer şekilde Çankırı sancağında bulunan Osmaniye köyü de tamamen Rumeli göçmenleri tarafından kuruldu.¹⁹ Muhacirlerin toplu olarak gönderildikleri bölgelerde nüfus yapısını değiştiren etkileri olduğu söylenebilir. İlber Ortaylı, Bolu sancağına bağlı Bartın kazasının 1870'lerdeki nüfusunun yirminci yüzyılın ilk yıllarında iki katına çıktığını ifade ederek, bu artışı ekonomik büyüme sonucunda meydana gelen iç göçe bağlamaktadır.²⁰ Bartın'a sevk edilen muhacir sayısı dikkate alındığında nüfus artışının bir diğer önemli nedeninin uygulanan iskân politikası olduğu söylenebilir. 1878'in Mart ayında Varna'dan gelen 15.000 muhacirin Ünye ve Bartın'a sevk edilmesi talep edildi.²¹ Bu talebin hayata geçirilip geçirilmediği ve eğer sevk gerçekleştirilseyse nüfusun ne kadarının Bartın'a gönderildiği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak yalnızca iki ay sonra Bergos'tan gelen 24.638 muhacirin 9.368'i Bartın'a, geri kalan 15.000'i ise Kastamonu vilayetinin diğer bölgelerine yerleştirildi.²² Söz konusu rakamlar, on dokuzuncu yüzyılın sonunda orta ölçekli nüfusa sahip bir Anadolu kasabasının demografik ve sosyoekonomik yapısını değiştirecek büyüklüktedir.

Vilayete sevk edilenler arasında Rumeli göçmenlerinin yanı sıra çoğunluğunu Çerkezlerin oluşturduğu Kafkas muhacirleri de vardı. 1880'li yıllarda bin hane, yani

¹⁸ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 174.

¹⁹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 201. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gelen muhacirler tarafından Kastamonu vilayeti sınırları dâhilinde kurulan diğer köyler için bkz. İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 323.

²⁰ İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1*, (ed. İlber Ortaylı), Ankara 2000, s. 108. Ortaylı, bu değerlendirmeyi büyük ihtimalle 1877 ve 1903 yıllarına ait vilayet salnameslerinden elde ettiği veriler doğrultusunda yapmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, 1877 Salnamesinde yalnızca erkek nüfus sayısının verilmiş olduğudur. 1903 Salnamesinde ise kadın nüfusu da eklendiği için vilayetin bütün bölgeleri için nüfus neredeyse iki katına çıkmış gibi görünmektedir. Bu nedenle on dokuzuncu yüz yılın son çeyreğinde Bartın kazasının nüfusunda kayda değer bir artış olmuşsa da nüfusun iki katına çıktığı söylenemez. Bartın kazasının nüfus verileri için bkz. *1877 Kastamonu Vilayet Salnamesi*, s. 168; *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, Kastamonu 1321 [1903], 379.

²¹ İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 38. Bu nüfusunun ne kadarının Bartın'a yerleştirildiğiyle ilgili herhangi bir kayıt yoktur, ancak bir kısmı yerleştirilmiş olsa bile ciddi bir rakama işaret etmektedir.

²² Bu göçmenlerin yerleştirildiği diğer yerler, Sinop, İnebolu, Akçaşehir (Akçakoca) ve Ereğli idi (İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 39).

yaklaşık 5.000 Kafkas göçmeni Bolu ve Kastamonu sancaklarına yerleştirildi.²³ 1890 yılının sonunda Kafkas göçmenleri için yeni bir iskân faaliyeti daha gerçekleşti ve bu defa Kastamonu vilayetine gönderilen göçmen sayısı 2.000'di. 1891 yılında da 5.000 Kafkas göçmeni, Kastamonu ve Sivas vilayetlerine yönlendirildi.²⁴ 1877 yılından itibaren yoğun şekilde muhacir yerleştirilen Kastamonu vilayeti 1892 yılına gelindiğinde iskâna elverişli boş arazinin kalmadığı bir vilayet haline gelmişti. Nitekim 1892 yılında 700 Kafkas göçmeni daha Kastamonu ve Sivas vilayetlerine gönderilmek istendiğinde Kastamonu valiliği, vilayette iskâna elverişli yer kalmadığını beyan ederek yeni muhacirlerin gönderilmesine engel oldu.²⁵

Muhâcîrîn Komisyonunun 1864 yılında yaptığı düzenlemelerde göçmenlerin yerleştirilebileceği ormanlık alanları kapsayan sekiz merkez arasında Kastamonu ve Bolu sancakları da bulunmaktaydı.²⁶ Çerkezler de genellikle ormanlık arazilere yerleştirildi. Bu nedenle Çerkezlerin Kastamonu vilayeti dâhilinde en çok Bolu sancağına yerleştirilmiş olmaları tesadüf değildi.²⁷ Ancak bilinçli bir şekilde hayata geçirilen bu iskân politikası, belli bir süre sonra yerel halktan ve yerel yöneticilerden muhacirlerin ormanları aşırı derecede tahrip etmeleriyle ilgili gelen tepkiler ve şikayetler sonucunda değiştirildi. 1902 yılından itibaren göçmenlerin ormanlara ya da orman alanlarının yakınına yerleştirilme politikasından tamamen vazgeçildi ve yeni gelenlerin özellikle şehirlerde ve kasabalarda iskân edilmesine karar verildi.²⁸ Ancak bu kararın alındığı tarihe kadar Kastamonu vilayetinde orman arazileri de dahil olmak üzere mevcut olan boş arazilere muhacirlerin yerleştirilmesi büyük ölçüde tamamlanmıştı. *1893 Kastamonu Vilayet Salnamesinde* yer alan verilere göre Kastamonu vilayetinin nüfusu 958.146'sı Müslüman, 21.878'i Gayrimüslim olmak üzere toplamda 980.024 olmuştu.²⁹ Bu rakamlar göstermektedir ki muhacirlerin bölgeye yerleştirilmeye başlandığı 1877 yılı ile yerel hükümet tarafından kitlesel iskân politikasına daha fazla devam edilemeyeceğinin belirtildiği 1892 yılı arasında vilayetin Müslüman nüfusu 200.360 kişilik bir artış göstermiştir.³⁰ On beş yıl gibi kısa bir sürede nüfusun bu şekilde hızla artması şüphesiz hem yeni gelenler için hem de yerel halk için çeşitli zorlukları da beraberinde getirmekteydi. Üstelik muhacirlerin yoğun şekilde yerleştirildiği Kastamonu vilayeti, yapısal birtakım

²³ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 63.

²⁴ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 65.

²⁵ İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 65.

²⁶ Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 342-343.

²⁷ Çerkezlerin Bolu ile birlikte en yoğun şekilde iskân edildikleri yerler Adapazarı'nın ve Batı Anadolu'nun ormanlık arazileriydi (İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 230).

²⁸ Dursun, "Forest and the State", s. 342-343; Selçuk Dursun, "Migrations and Forests: Some Notes on the Use of Forest Resources from the Ottoman Empire to the Republic", *Architecture as Measure, 17th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia, Pavilion of Turkey*, 2020, s. 5-6.

²⁹ *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, Kastamonu 1311 [1893], s. 287-289.

³⁰ 1877 yılı nüfus verileri için bkz. von Samo, *Die Völker des osmanischen Reiches*, s. 81.

nedenlerden dolayı Anadolu'nun oldukça yoksul bir bölgesini teşkil etmekteydi. İngiliz Dışişleri raporları, vilayeti, büyük bir kısmı dağlık ve ulaşım olanaklarının son derece yetersiz olduğu Anadolu'nun en geri kalmış bölgesi olarak tanımlamaktaydı.³¹

Ekonomik açıdan diğer Anadolu vilayetlerinden ayırt edici özelliği, kereste ticaretindeki payı³² ve kömür, bakır ve kaya tuzu başta olmak üzere çeşitli madenler açısından zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması nedeniyle taşıdığı potansiyeldi. Ali Tefvik, *Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası* isimli eserinde Kastamonu vilayetini, Osmanlı İmparatorluğu'nun ormanlar açısından en zengin topraklarına sahip vilayeti olarak tanımlamıştı.³³ Ancak ulaşım olanaklarının yetersizliği nedeniyle mevcut ormanların hepsinden kereste ticareti için faydalanmak mümkün değildi. Özellikle Filyos, Bartın, İnebolu ve Ereğli iskelelerine ulaşımın mümkün olduğu bölgelerden getirilen kereste Karadeniz yoluyla başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun çeşitli yerlerine gönderilmekteydi.³⁴ Madenler açısından da benzer bir durum söz konusuydu. Çankırı sancağında bulunan gümüş ve bakır madenleri, mevcut yolların ulaşımına uygun olmaması ve ulaşım maliyetinin yüksek olması nedeniyle 1890'larda çıkarılamaz duruma gelmişti.³⁵ İnebolu kazasındaki zengin Küre bakır madenleri ve yerli halkın belirttiği kadarıyla diğer sancaklarda bol miktarda bulunduğu düşünülen demir, nikel ve gümüş madenleri de aynı sebepten dolayı âtil haldeydi.³⁶ On dokuzuncu yüzyılın sonlarında maden açısından umut vadeden ve gelişme gösteren başlıca bölge Ereğli, Kozlu ve Zonguldak'ı kapsayan kömür havzasıydı.³⁷ Bu bölgenin deniz kenarında olması ve elde edilen kömürün karayolu ulaşımına ihtiyaç duyulmadan doğrudan deniz yoluyla nakledilebilmesi sayesinde bu bölgede kömür madenciliği gelişti.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında vilayetin ticarî ve ekonomik açıdan gelişme gösteren az sayıdaki yerleşimi, karayolu ve deniz yoluyla pazarlara ulaşılabilen bölgelerden ibaretti. Safranbolu-Bartın-Amasra hattı, bu bölgelerden biriydi.³⁸ Aslında bu hat üzerindeki yolların inşası 1860'lı yıllarda projelendirildi,

³¹ Great Britain Foreign Office, *Anatolia*, no. 56, London 1920, s. 76.

³² On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki ormanların dörtte birinden fazlası Kastamonu vilayetinde bulunmaktaydı. Bu durum vilayeti tersane için kereste ihtiyacını karşılayan merkezlerden biri haline getirmişti (Selçuk Dursun, "Forest and the State", s. 195-196).

³³ Ali Tefvik, *Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1329 [1913], s. 295-296.

³⁴ Ali Tefvik, *Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*, s. 295-296.

³⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, vol. 4, Paris 1894, s. 420.

³⁶ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 420.

³⁷ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 420-424. Bu bölgedeki kömür madeninin on dokuzuncu yüzyıldaki durumunun analizi için bkz. Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York 2006, s. 27-51; E. Attila Aytekin, *Tarladan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Z. Ereğli Kömür Havzası İşçileri, 1848-1922*, İstanbul 2006, s. 27-40.

³⁸ Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", s. 105-108.

ancak proje, yerel eşrafın engellemeleri sonucunda hayata geçirilemedi.³⁹ On dokuzuncu yüzyılın sonunda tamamlanabilen yol, Kastamonu kaza merkezine bağlanarak etrafında gerçekleştirilen zirâî üretim fazlasının ve kerestenin Amasra'dan İstanbul'a ve İzmir'e ulaşmasını sağladı.⁴⁰

O dönemde vilayetin en önemli limanı, Kastamonu vilayet merkezine en yakın mesafede bulunan ve İstanbul, Mısır ve Varna ile ticaret yapılan İnebolu limanıydı.⁴¹ Önemli bir liman olmasına rağmen oldukça bakımsızdı. 1882 yılında onarımına başlanan limanın 1913 yılına gelindiğinde onarımının hâlâ tamamlanamamış olması, vilayetin ticarî ve ekonomik açıdan geri kalmışlığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.⁴² İnebolu limanından sonra Bartın ve Amasra ile Sinop limanları, vilayeti ticarî açıdan imparatorluğun geri kalanına bağlayan önemli noktalar olarak ön plana çıkmaktaydı.⁴³ Ancak mühim olan, vilayetin iç kesimlerini hem bu limanlara hem de Anadolu'ya ve İstanbul'a bağlayan nitelikli yolların var olup olmamasıydı. Bu noktada eğimli arazilerin çok geniş yer kapladığı ve fazlasıyla dağlık olan vilayetin topografyası, mevcut nitelikli yol sayısının az, yeni yol yapımının ise fazlaca maliyetli olmasına yol açmaktaydı.⁴⁴ 1889 yılı salnamesindeki verilere göre o yıl vilayetteki yolların %30,3'ü dönemin en kaliteli yolu olarak addedilen şose yoldu.⁴⁵ Şose yolların büyük bir kısmı, iç kesimleri deniz kıyısına bağlayan güzergâhlarda yapılmıştı. Kastamonu-İnebolu yolu, Safranbolu-Bartın-Amasra yolu ve Boyabat-Sinop yolu en uzun şose yolları oluşturmaktaydı. Vilayetteki yolların %15,8'i tamamlanmış toprak yol, %20,9'u yapımına başlanıp henüz tamamlanamamış toprak yol, %33'ü ise henüz yapımına başlanamayan

³⁹ Emrah Çetin, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları", *History Studies*, 6/3, (April 2014), s. 105.

⁴⁰ Çetin, "II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları", s. 105-106.

⁴¹ Uğur İnan, "H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 376.

⁴² Esat Aktaş, "18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54 (2015), s. 231. İnebolu limanı gibi Ereğli limanı da yirminci yüzyılın başlarında harap durumdaydı, ama her şeye rağmen kömür nakliyesinde aktif şekilde kullanılmaktaydı (Ali Tefik, *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, s. 300).

⁴³ Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 438; Ortaylı, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine", s. 106-107.

⁴⁴ Cuinet, mevcut yolların büyük bir kısmının iki yerleşim arasındaki mesafeyi uzatan dolambaçlı yollar olduğunu iddia etmekteydi. Buna bir örnek olarak İnebolu-Kastamonu yolunu göstermiştir. Bu iki yerleşim arasındaki mesafe 65 km iken mevcut yol 90 km'dir. 25 km'lik artışın nedeni arazinin engebeli yapısıdır. Bunu aşmak için ekstra maliyete neden olacak köprü ve istinat duvarı gibi yapıların yol inşaatlarında uygulanıp mesafelerin kısaltılabileceğini belirtmektedir (Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 437).

⁴⁵ 1881'e kadar ve 1881'den salnamenin basıldığı yıla kadar yapılan yolları gösteren tablo için bkz. *1889 Kastamonu Vilayet Salnamesi*, Kastamonu 1306 [1889], s. 529-531. Bu tabloda bir toplama hatası yapıldığı düşünülmektedir. Vilayetteki toplam yol uzunluğu 897.300 metre olarak gösterilmiştir. Oysa veriler tek tek toplandığında bu uzunluğun 1.028.750 metre olduğu görülmektedir.

toprak yol olarak gösterilmektedir.⁴⁶ Yapım aşamasındaki yollar ile henüz yapımına başlanamayan, dolayısıyla patika şeklindeki yolların toplamı, ticaret ve ulaşım için güvenli bir şekilde kullanılabilir yolların uzunluğundan fazlaydı. Kısacası on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde vilayetin ulaşım koşulları epeyce kötüydü ve bu durum, yirminci yüzyılın ilk on yılında da değişmemiştir.⁴⁷ Vilayetin hinterlandıyla bağlantısını sağlayan kara yolları ile demiryolunun eksikliği ve limanların iktisadî faaliyetlere uygun olmaması gibi bir takım yapısal koşullar tüm sancaklarda aşağı yukarı aynıydı. Bu nedenle vilayetin hemen her yerinde içe kapalı ve kendi kendine yeterli bir ekonomik sistem mevcuttu.⁴⁸ Halkın büyük bir kısmının geçim kaynağını ziraat ve hayvancılık oluşturmaktaydı.

Başlıca ziraî ürünler buğday, arpa, pirinç, tütün, ceviz, mısır, sarımsak, kenevir, meyve ve sebzeydi. Yalnızca Bolu sancağında diğer tarım ürünlerine göre daha kârlı olan haşhaş üretimi yapılmaktaydı.⁴⁹ Bolu sancağına bağlı Düzce kazasının köylerinde de yoğun şekilde tütün yetiştirilmektedir.⁵⁰ Karadeniz kıyısında bulunan kısımlarla iç bölgeler arasında yetiştirilen ziraî ürünler farklılık göstermekteydi. Örneğin Karadeniz kıyısında bulunan Sinop sancağında Karadeniz'e özgü tütün, mısır ve bu sancağa bağlı Boyabat ve Tosya kazalarında pirinç yetişirken, karasal iklime sahip olan Çankırı sancağında en çok arpa ve buğday yetiştirilmektedir.⁵¹ Özellikle köylerde yaşayanlar ziraatla uğraşmaktaydı. Kaza merkezlerinde yaşayanlar da hane ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak bahçecilik yapmaktaydı. Oldukça verimli topraklara sahip olan vilayette tarımsal üretim, ziraî ticarete dönüşmemekte, yalnızca Karadeniz sahilindeki iskelelere yakın bölgelerdeki tarımsal üretimin küçük bir kısmı deniz yoluyla vilayet dışına ihraç edilebilmektedir.⁵² Ticarete uygun ulaşım ağının eksikliği, ziraî üretimin ticarî nitelikte olmasını engellemekteydi, ancak tek neden bu değildi. Diğer bir neden ise ziraatın geleneksel yöntemlerle ve büyük ölçüde hayvan emeğiyle yapılıyor olmasıydı. Vilayetin çeşitli sorunlarını İstanbul'a ileten bir rapor niteliğindeki 1880 tarihli layihaya göre hayvan emeğinin ziraî faaliyetlerin sürdürülmesindeki hayati rolüne karşın Kastamonu vilayetinde iri ve güçlü çiftlik hayvanlarının sayısı oldukça azdı. Hayvanların büyük bir kısmının küçük cüsseli olması, vilayetteki ziraî faaliyetlerin geri kalmışlığının temel nedeni olarak görülmekteydi.⁵³ Bu sorunun

⁴⁶ 1889 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, s. 531.

⁴⁷ Great Britain Foreign Office, *Anatolia*, s. 40.

⁴⁸ Great Britain Foreign Office, *Anatolia*, s. 76. Vilayetin karayollarının, demiryolunun ve limanlarının on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki durumuyla ilgili olarak bkz. Aktaş, "18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti", s. 228-29, 231.

⁴⁹ Ali Tefik, *Mufassal Memâlik-i Osmanîye Coğrafyası*, s. 306.

⁵⁰ İnan, "H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", s. 368-369; Ali Tefik, *Mufassal Memâlik-i Osmanîye Coğrafyası*, s. 306.

⁵¹ İnan, "H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi", s. 368-370.

⁵² Great Britain Foreign Office, *Anatolia*, s. 76

⁵³ Aktaş, "18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti", s. 229.

yirminci yüz yıla gelindiğinde hâlâ çözülemediği 1903 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*nde yer alan değerlendirmelerden anlaşılmaktadır. Salnameye göre Kastamonu kaza merkezinde ve genel olarak vilayette yetiştirilen “atlarla merkekb, manda, bâ-busûs [özellikle] sığır, koyun, keçi cüssece küçüktür.”⁵⁴

Hayvancılık da tarım gibi büyük ölçüde vilayetin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan ekonomik bir faaliyetti. Bu tespitin çok belirgin bir istisnası vardı: Tiftik keçisi. Ankara’ya özgü olarak bilinen ve bu nedenle Ankara keçisi olarak da adlandırılan tiftik keçisi Kastamonu vilayetinde de yetiştirilmekteydi.⁵⁵ On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar tiftik keçisinin yünü ve bu yünden üretilen ürünler, Kastamonu vilayetinden Avrupa pazarlarına ihraç edilmekte ve vilayetin en önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmaktaydı.⁵⁶ Avrupa’da meydana gelen bilimsel gelişmeler, endemik bir tür olan tiftik keçisinin Anadolu coğrafyası dışında da yetiştirilebilmesini sağladı. Böylece on dokuzuncu yüzyıla kadar tiftik ve ondan elde edilen ürünleri, Osmanlı İmparatorluğundan ithal eden Avrupa ülkeleri tiftik keçisinin kendisini alıp üretmeye başladılar.⁵⁷ Tiftik ticaretindeki bu değişim, tiftik ihracatından gelir elde eden Kastamonu vilayeti gibi Anadolu taşrasının ekonomilerini derinden sarstı.⁵⁸ On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Kastamonu vilayetinden iç pazara, özellikle vilayetin komşusu olan Marmara kıyısındaki İzmit’e ve kasabalarına bol miktarda tiftik ihraç edilmeye başlandı.⁵⁹ Avrupa pazarlarına yapılan ticaret kadar kârlı olmasa da iç pazara yönelik tiftik ihracatı Kastamonu vilayeti için önemli bir ticarî faaliyet olmayı sürdürdü. Sonuç olarak on dokuzuncu yüzyıl sonunda Kastamonu’daki hayvan nüfusunun büyük bir kısmını tiftik keçisi oluşturmaya devam etmekteydi.

Vital Cuinet’in *La Turquie d’Asie* isimli eserinde verdiği rakamlara göre 1890’larda Kastamonu vilayetindeki çiftlik hayvanı nüfusu Tablo 1’de

⁵⁴ 1903 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, s. 314.

⁵⁵ Cuinet, *La Turquie d’Asie*, s. 432.

⁵⁶ 1893 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, s. 305-306.

⁵⁷ Tiftik (Ankara) keçisiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, “Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth-century Ankara”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4 (2018), s. 211-236; Suavi Aydın, Ömer Türkoğlu, Kudret Emiroğlu, Ergi Deniz Özsoy (ed.), *Küçük Asya’nın Bin Yüzi: Ankara*, Ankara 2005, s. 150-336; Semih Çelik, “Koyunun Olmadığı Yerde Keçiye Abdurrahman Çelebi Derler: Ankara Eyaleti’nde Tiftik Keçisi Ekonomisinin Zaman-Uzamsal Analiz Denemesi (1889-1905)”, *Tarîhi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof.* (ed.. Gözde Çerçioğlu Yücel, Filiz Yenişehirlioğlu), Ankara 2018, s. 57-67. Kastamonu vilayetinde tiftik keçisi üreticiliği ve tiftik ürünleri hakkında bkz. Ömer Faruk Yozkatlı, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kastamonu’nun Sosyal ve Ekonomik Durumu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2002, s. 37-38, 73-74, 77-78, 80.

⁵⁸ İnan, “H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, s. 371; 1893 *Kastamonu Vilayet Salnamesi*, s. 305-306.

⁵⁹ Ali Tevfik, *Mufassal Memâlik-i Osmanîye Coğrafyası*, s. 305.

gösterilmiştir.⁶⁰ Cuinet'in yerel yöneticilerden topladığı veriler doğrultusunda hazırladığı tablodaki rakamları temettuat kayıtları da doğrulamaktadır. 1844-45 temettuat verilerine göre Kastamonu sancak merkezinde beslenen hayvanların %29,2'sini tiftik keçisi oluşturmaktaydı. Bu oran, toplam hayvan nüfusundaki en yüksek orana tekabül etmektedir. 1844-45 yıllarında tiftik keçisinden sonra vilayet merkezinde en fazla beslenen hayvan, toplam çiftlik hayvanı nüfusunun %28,8'ini oluşturan sağmal ineği.

Tablo 1: 1890'larda Kastamonu Vilayetindeki Çiftlik Hayvanı Popülasyonu

İrk	Tür	Sancaklar				Türlerin Toplamı
		Kastamonu	Bolu	Çankırı	Sinop	
Sığır (Büyükbaş)	Öküz	80.000	75.000	60.000	30.000	245.000
	İnek ve Boğa	26.000	25.000	20.000	10.000	81.000
	Manda	8.000	9.000	7.000	3.000	27.000
Davar (Küçükbaş)	Koyun	169.704	149.601	122.406	65.265	506.976
	Sıradan Keçi	101.198	173.226	8.554	44.895	327.873
	Tiftik Keçisi	238.359	115.045	206.116	14.721	574.241
Sancak Toplamı		623.261	546.872	424.076	167.881	1.762.090
Genel Toplam						

Kaynak: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, vol. 4, Paris 1894, s. 432.

İnek nüfusu açısından temettuat verileriyle Cuinet'in verileri arasında ciddi bir fark olduğu görülmektedir. Cuinet'in inek ve boğa sayılarını bir arada verdiği tabloya göre bu hayvanların sayısı, vilayet merkezindeki toplam hayvan sayısının ancak %4,1'ine tekabül etmekteydi. Tüm vilayetteki hayvan nüfusu göz önüne

⁶⁰ Vital Cuinet, 1890'lı yılların başında Osmanlı Anadolu'sunu adım adım gezmiş ve büyük ölçüde yerel yöneticilerden elde ettiği verileri içeren ayrıntılı notlardan Osmanlı vilayetlerini kapsamlı şekilde anlatan dört ciltlik eseri kaleme almış olan Fransız coğrafyacısıdır. Kastamonu vilayetinin anlatıldığı kısım için bkz. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, vol. 4, 1894, s. 403-591.

alındığında ise 1890'lara gelindiğinde inek ve boğa sayısı, toplam hayvan nüfusunun %4,5'i gibi oldukça küçük bir kısmını oluşturmaktadır.⁶¹ Yaklaşık elli yılda inek sayısındaki bu dramatik düşüşün temel nedenlerinden biri Kastamonu vilayetini de derinden etkileyen ve hayvan nüfusunun büyük bir kısmının kaybıyla sonuçlanan 1873-1875 Orta Anadolu kıtlığı olabilir.⁶²

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ankara vilayeti başta olmak üzere Konya, Kastamonu ve Sivas vilayetlerinin bazı bölgelerinde de etkisini gösteren en büyük kıtlık, oldukça kurak geçen 1873 ilkbaharını takip eden yaz aylarında başladı.⁶³ Bölge halkı, ziraî üretimin düşmesi sonucunda tohumluk ve yemelik olarak ayırdığı tarım ürünlerini kısa sürede tüketmek zorunda kaldı. Üstelik hal böyleyken, yerel idarelerden merkezî hükümete yapılan tüm uyarılara karşın bölge halkından vergi alınmaya devam edildi. 1874-1875 kışına gelindiğinde kıtlıktan etkilenen yerleşimlerde durum iyice vahimleşmişti.⁶⁴ Bu kıtlık nedeniyle Anadolu'da 150.000-200.000 kişinin hayatını kaybettiği düşünülmektedir.⁶⁵ İnsanlar gibi hayvanlar da kıtlıktan etkilenmişti. Orta Anadolu'da bulunan yirmi bir köydeki hayvan kaybını gösteren verilere göre 1873 yılından 1875 yılına kadar küçükbaş hayvan nüfusunun %93,5'i yok oldu.⁶⁶ Kıtlığın merkezi olan Ankara vilayeti hayvan ölümlerinin de en çok yaşandığı yerd. Ankara ve çevresinde kıtlık sebebiyle 2.000.000 koyunun ve çok sayıda devenin telef olduğu kayıtlara geçti.⁶⁷ Bu kayıpların telafisi için çevre vilayetlerden hayvan takviyesi istendi. Kastamonu

⁶¹ 1880 yılı raporunda, vilayetteki büyükbaş hayvan neslinin iyileştirilmesi için her köye bir boğa verilmesi gerektiği belirtilmişti (Aktaş, "18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti", s. 229). Cuinet'in verdiği rakamlarda inek ve boğa sayısının oldukça düşük olması, vilayet tarafından merkezî hükümete iletilen bu talebin yerine getirilmediği izlenimini uyandırmaktadır.

⁶² Erler, 1873 kuraklığını takip eden kıtlığın en çok hayvan kaybına neden olduğu bölgelerden birinin Kastamonu vilayeti olduğunu belirtmektedir (Mehmet Yavuz Erler, "Animals during Disasters", *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 343).

⁶³ Özge Ertem, "Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire: A Comparative Framework and Overview", *COLLEGIUM*, 22/9, (2017), s. 154. 1873-75 Orta Anadolu kıtlığıyla ilgili yapılmış diğer akademik çalışmalar için bkz. Donald Quataert, "Famine in Turkey, 1873-1875", *Regional Studies*, 201, (1968), s. 1-54; Yener Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013; Özge Ertem, "Sick Men of Asia Minor in an Ailing Empire: Famine, Villagers and Government in Missionary Accounts (1873-75)", *International Review of Turkish Studies*, 2/1, (2012), s. 72-94; Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı'da Kuraklık ve Kıtlık Olayları, 1800-1880*, İstanbul 2012. Osmanlı topraklarında 1850'lerden önce meydana gelen kıtlıklar için bkz. Semih Çelik, "Coping with famines in the Ottoman Anatolia (1650-1850)", *An Economic History of Famine Resilience*, (ed. Jessica Dijkman, Bas van Leeuwen), London 2019, s. 52-73. Kuraklık ve kıtlığın yanı sıra söz konusu dönemde meydana gelen hayvan salgın hastalıkları da hayvan nüfusunadaki dramatik düşüşün diğer bir nedeni olarak dikkate alınabilir.

⁶⁴ Ertem, "Sick Men of Asia Minor in an Ailing Empire", s. 81.

⁶⁵ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", s. 140.

⁶⁶ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", s. 157.

⁶⁷ Erler, "Animals during Disasters", s. 343.

vilayeti de yardım talep edilen yerlerden biriydi, ancak valilik, Kastamonu'da da yeterli hayvan olmadığını belirterek bu isteği geri çevirdi.⁶⁸

1873-1875 Orta Anadolu kıtlığının Kastamonu vilayetindeki etkileri 1890'lara kadar devam etti. Örneğin, İnebolu halkı, kıtlık zamanında hükümet tarafından yoksullara zahire bedeli olarak Menafı Sandığı sermayesinden dağıtılan paranın taksitlerini 1890'lı yıllarda ödemeye devam etmekteydi. Üstelik 1889 yılında dağıtılan paranın senetleri Ziraat Bankasına devredilmiş ve banka da henüz taksitleri ödenmeye devam eden senetlere faiz uygulamıştı. Yerel hükümet, verilen anaparanın üzerine faiz işletilmesinin, bölge halkı için ikinci bir kıtlık ihtimali doğurduğunu belirterek yalnızca anaparanın daha uzun vadelerle ödenmesini talep ettiğinde sene 1891'di.⁶⁹ Zaten oldukça yoksul olan bölge halkı, henüz 1873-1875 kıtlığının yaralarını saramamışken 1892 ile 1895 yılları arası da vilayetin bazı bölgelerinde ziraî üretimin azalmasına neden olacak derecede yağışsız geçti.

1892 yılında Düzce'den İstanbul'a gönderilen bir telgrafta Kasım ayına kadar devam eden kuraklık nedeniyle bölgede mısır üretiminin neredeyse hiç olmadığı, buğday, arpa gibi ürünlerin üretiminin de %40 oranında düştüğü belirtilmekteydi.⁷⁰ Bir yıl sonra kuraklığın etkili olduğu yer Hamidiye kazasının Yenice nahiyesine bağlı on dört köydü. İstanbul'a yardım için gönderilen dilekçede 3.962 kişinin yemlik⁷¹ ve tohumluğa ihtiyaç duyduğu belirtilmekteydi.⁷² 1894 senesinde Kastamonu sancağına bağlı Cide kazası ve Çankırı sancağına bağlı İskilip kazası yağışsız havadan etkilenmişti. Cide kazası dâhilinde altmış altı köyün kuraklıktan dolayı mahsul elde edemediği ve ahalinin hayatlarını sürdürmek için acilen yemelik zahireye ihtiyaçları olduğu merkezî hükümete iletildi.⁷³ Yerel idare tarafından gönderilen talepte söz konusu ahalinin yoksulluğu vurgulanarak zahire ihtiyacı için Ziraat Bankası sandığından ödenecek olan meblağ karşılığında ipotek olarak gösterebilecekleri toprağa sahip olmadıkları da belirtilmişti. İstanbul'dan cevap olarak, talep edilen yardımın ancak yarısının karşılanabileceği ve köylülerin birbirlerine kefil olmak suretiyle (kefalet-i müteselsile) bankaya borçlanabilecekleri bilgisi geldi.⁷⁴ İskilip'te kuraklığa ek olarak bölgede etkili olan hastalıktan dolayı da ziraat ve ticaret zarar görmüştü. Bölge halkının mevcut olan ekonomik durgunlukta

⁶⁸ Bayar, "1873-1875 Orta Anadolu Kıtlığı", s. 19.

⁶⁹ BOA. ŞD. 1654/2, H.23.10.1308 [03.06.1981]. Borçların faizsiz olarak anapara üzerinden ödenmesi merkezî hükümet tarafından kabul edildi (BOA. İrade. Meclis-i Mahsus (bundan sonra İ. MMS), 122/5230 H.19.11.1308 [26.06.1891]). Kıtlık nedeniyle 1879 yılında alınan paranın faizini ödeyemeyen Cideli bir köylünün benzer şekilde borcunun faizinin affıyla ilgili talebi için bkz. BOA. Bâb-ı Âli Evrak Odası (bundan sonra BEO), 526/39380, H.03.06.1312 [02.12.1894].

⁷⁰ BOA. BEO. 108/8089, H.27.04.1310 [18.11.1892].

⁷¹ Belgede "yemlik" olarak yazılmış olan tabirin "yemelik" olma ihtimali de vardır. Konuyla ilgili diğer belgelerde genellikle "yemelik ve tohumluk" ibaresi geçiyor olması yazım yanlış yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁷² BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (bundan sonra MV), 74/68, H.18.09.1310 [05.04.1893].

⁷³ BOA. MV. 82/58, H.29.05.1312 [28.11.1894].

⁷⁴ BOA. MV. 82/58, H.29.05.1312 [28.11.1894].

yol vergisini zamanında ödeyemeyeceğini belirten Kastamonu valisi, kuraklık ve hastalık koşullarının dikkate alınarak yol vergilerinin ödenmesinin ertelenmesini talep etmekteydi.⁷⁵ Bütün bu veriler, 1892-1895 yılları arasında Orta Anadolu kıtlığından daha az etkili ve bölgesel olmakla birlikte vilayetin belli kazalarında ve köylerinde halkı yardıma muhtaç bırakacak derecede kurak bir dönem yaşandığını göstermektedir. Tarımsal üretimi sekteye uğratan ekolojik olaylar kuraklıktan ibaret değildi. Zira vilayetin dağlık ve akarsu yatakları açısından zengin olması, bölgede sık sık irili ufaklı sel felaketlerinin yaşanmasına sebep oluyordu.

Başta Kastamonu merkez kazası olmak üzere vilayetin çeşitli yerlerinde hasara neden olan 1897 seli, bu araştırmanın odaklandığı zaman aralığında meydana gelen en büyük sel felaketlerinden biriydi.⁷⁶ Sel sonucunda dokuz kişinin öldüğü Kastamonu kazasında, kırk iki ev tamamen yıkılmış, iki yüz ila üç yüz bina ve dükkân büyük ölçüde zarar görmüştü.⁷⁷ Evleri yıkılanların ve zarar görenlerin büyük bir kısmının bu hasarı kendi imkânlarıyla giderecek ekonomik durumda olmaması nedeniyle yerel idare bu kişilere kereste yardımında bulundu. Ayrıca hükümetten onarım ve yeniden inşada kullanılacak olan kerestenin bir sene müddetle orman vergisinden muaf tutması talebinde bulundu.⁷⁸ Kastamonu kazasının yanı sıra merkez kazaya bağlı on dört köyün mahsulâtı da sel felaketi sonucunda zarar gördü.⁷⁹ Selden etkilenen diğer bölgeler Bolu ve Sinop sancakları ile İnebolu kazasıydı. Bu yerleşimlerde özellikle çiftçiler ciddi kayıplara uğradı.⁸⁰ Hem vilayet dâhilinde yıkılan köprü, rıhtım gibi yapıların tamiri hem de zirai ürünlerinin neredeyse tümünü kaybeden çiftçilerin kayıplarının telafisi için

⁷⁵ BOA. ŞD. 1202/30, H.10.07.1312 [07.01.1895]. Bu yazışmada hastalıkla ilgili bilgi verilmemiştir. Ancak 1893-1894 yıllarında imparatorluk genelinde kolera salgınının ciddi boyutlara ulaştığı bilgisinden hareketle bahsi geçen hastalığın kolera olduğu düşünülebilir. Salgın, Kastamonu vilayetinin yalnızca belli bölgelerinde etkisini göstermişti ve bu bölgelerden biri de İskilip kazasıydı (Seda Özdemir, “XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti’nde Salgın Hastalıklar”, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019, s. 81-82).

⁷⁶ Daha sonraki yıllarda vilayette meydana gelen bir sel felaketiyle ilgili vilayet gazetesinde yer alan haberde kullanılan ifadeler, 1897 selinin yıllarca hafızalarda yer ettiğini göstermektedir: “[...] şehrimiz vasatından câri dere mecrânın isti’âb idemeyeceği bir hâlde dolarak henüz korkusu zâ’îl olmayan 313 [1897] seylâbı şiddetini tahatturla civârdaki hâneleri tehdit etti.” *Kastamonu*, no. 1409, H.12.05.1319 [25 Eylül 1901], s. 3. 1897 selinin ciddiyetini gösteren bir diğer belge ise Köprübaşı aşiretinin yeni bir yere yerleştirilmesiyle ilgilidir. Milan nehri kenarındaki otuz haneli aşiretin evleri, depolanmış yiyecekleri ve eşyaları selden tümüyle zarar görmüştür. Aşiret halkı bu olayın tekrar yaşanabileceğinden korkarak başka bir yere iskân edilmeleri için mahallî idareye başvurmuştur. Dâhiliye Nezaretine iletilen istek kabul edilmiştir (BOA, İrade. Dâhiliye (bundan sonra İ. DH.), 1355/18, H.23.01.1316 [13.06.1898]).

⁷⁷ BOA. Yıldız Mütenevvi Maruzat (bundan sonra Y. MTV), 160/118, H.14.01.1315 [15.06.1897]; BOA. ŞD. 1662/6, H.08.05.1315 [05.10.1897].

⁷⁸ BOA. ŞD. 1662/6, H.08.05.1315 [05.10.1897]; BOA. İrade. Orman ve Maadin (bundan sonra İ. OM.), 4/38, H.03.06.1315 [30.10.1897]; BOA. BEO. 1035/77608, H.10.06.1315 [06.11.1897].

⁷⁹ BOA. ŞD. 1662/10, H.22.03.1315 [21.08.1897].

⁸⁰ BOA. ŞD. 1662/8, H.05.08.1315 [30.12.1897].

Kastamonu valiliği İstanbul'dan nakit para yardımı talebinde bulundu.⁸¹ Bu konudaki yazışmaların selin meydana geldiği Haziran ayı sonundan bir sonraki yılın Ocak ayına kadar devam etmiş olması ve bu süreçte merkezî hükümetin konuyla ilgili somut çözüm önerilerinde bulunmaması selden zarar gören halkı daha da zor durumda bıraktı.

1897 yılındaki sel felaketi kadar etkili olmasa da 1901 yılının yaz aylarında, özellikle Bolu ve Sinop sancaklarında maddî hasara yol açan su taşkınları meydana geldi. Bolu'ya bağlı Göynük kazasında üzüm bağlarının yarısının mahvına neden olan ve Çarşamba, Çaycuma ile Mudurnu kazalarında köprüleri ve dere duvarlarını yıkarak binalara zarar veren su taşkınyından iki hafta sonra Ereğli'de üç bin ton kömürün kaybına ve bir işçinin ölümüne neden olan sel felaketleri yaşandı.⁸² Ağustos ayında ise Sinop sancağına bağlı Ayancık'ta vilayet gazetesinin ifadesine göre “şimdiye kadar emsâli görülmemiş seylâb [sel] hâsıl oldu.”⁸³ Ayancık çayının taşması sonucunda çay üzerindeki köprünün bir kısmı yıkıldı, kazadaki samanlane ve değirmenler zarar gördü, iki kişi sele kapılarak hayatını kaybetti ve civardaki köylerin buğday, mısır ve benzeri mahsulâtının bir kısmı zayi oldu.⁸⁴

1902 yılı ise bir önceki senenin aksine oldukça kurak geçti. Kuraklığı takip eden uzun kış, vilayetin birçok yerinde halkın yemeklik ve tohumluk yardımına ihtiyaç duymasına sebep oldu.⁸⁵ Belgelere ve vilayet gazetesindeki haberlere göre bu kuraklığın etkili olduğu yerleşimler, Kastamonu sancağına bağlı Daday, Cide, İnebolu kazaları ile Amasra nahiyesi; Bolu sancağına bağlı Gerede kazası ve Çarşamba nahiyesinin köyleri; Sinop merkez kazasına bağlı altmış iki köy ile Ayancık kazasıydı.⁸⁶ Bu bölgelerdeki hayvanlar da kuraklıktan olumsuz etkilendi. Vilayet gazetesini başyazarı Mürsel Bey, Kastamonu'dan İnebolu'ya yolculuğu sırasındaki izlenimlerini aktardığı yazıda, görece yağışlı geçen 1903 yılında otlakların bereketli olduğunu ve bölgedeki hayvanların bu durumdan nasıl etkilendiğini “geçen seneki [1902] kuraklık neticesi olarak samandan mabrûm ve kazı fevka'l'âde ihtiyâc hâlinde geçirmeye mecbûr kalan hayvânât otların bu seneki mebzûliyetinden [bolluğundan] bi-hakkın istifâde ediyordu” sözleriyle aktardı.⁸⁷ 1903 yılında bahar sonunda başlayan yağışlar, önceki yılın kuraklığının devam edip kıtlık durumu oluşmasından endişe duyan

⁸¹ BOA. ŞD. 1662/8, H.05.08.1315 [30.12.1897]; BOA. MV. 94/21, H.09.08.1315 [03.01.1898]; BOA. BEO. 1065/79846, H.13.08.1315 [07.01.1898].

⁸² *Kastamonu*, no. 1397, H.16.03.1319 [03.07.1901], s. 2; *Kastamonu*, no. 1399, H.30.03.1319 [17.07.1901], s. 2.

⁸³ *Kastamonu*, no. 1405, H.18.05.1319 [01.09.1901], s. 3.

⁸⁴ *Kastamonu*, no. 1405, H.18.05.1319 [01.09.1901], s. 3.

⁸⁵ BOA. DH. MKT. 666/32, H.16.12.1320 [16.03.1903].

⁸⁶ *Kastamonu*, no. 1490, H.23.02.1321 [20.05.1903], s. 2; *Kastamonu*, no. 1493, H.14.03.1321 [10.06.1903], s. 2; *Kastamonu*, no. 1497, H.13.04.1321 [07.07.1903], s. 1; BOA. DH. MKT. 666/32, H.16.12.1320 [16.03.1903].

⁸⁷ *Kastamonu*, no. 1499, H.27.04.1321 [22.07.1903], s. 2.

bölge halkı tarafından başlangıçta sevinçle karşılandı.⁸⁸ Ancak Haziran ve Temmuz ayları boyunca devam eden yağışlar, vilayetin çeşitli yerlerinde yine su taşkınlarına neden oldu. Çankırı sancağına bağlı bazı köyler, Sinop sancağına bağlı Boyabat kazası, Kastamonu sancağına bağlı Daday kazası ve Bolu sancağına bağlı Zonguldak kazası ve Çarşamba nahiyesi taşkınlardan en çok zarar gören yerlerdi.⁸⁹ Bahçe ve tarlaların sel suları altında kalmasının yanı sıra bölgede etkisini gösteren şiddetli rüzgâr ve dolu nedeniyle mahsulâtın büyük bir kısmı yok oldu, köprüler yıkıldı ve yollar zarar gördü. Taşkın suları hayvan kayıplarını da beraberinde getirdi. Elli adet arı kovaniyla birlikte içlerinde at, eşek, koyun, keçi, inek, karasığır ve mandaların da olduğu çok sayıda hayvan sel sularına kapılarak hayatını kaybetti.⁹⁰ Kısacası 1903 yılındaki yağışlı havanın vilayet halkında yarattığı olumlu beklenti meydana gelen seller nedeniyle uzun sürmedi. Üstelik 1904 senesinde, sonuçları açısından 1902 yılı kuraklığından çok daha ciddi bir kuraklık vilayeti etkisi altına aldı.

Bartın, Cide, Boyabat, Taşköprü, Gökçeğaç, Bolu sancağına bağlı başta Düzce ve Hamidiye olmak üzere çeşitli kazalar ve İnebolu'ya bağlı Abana nahiyesi 1904 yılı kuraklığının en şiddetli şekilde hissedildiği yerleşimlerdi.⁹¹ Özellikle mısır yetiştirilen kazalarda neredeyse hiç mısır hasadı olmadı. Diğer zirâ ürünlerin de beklentinin çok altında elde edilmesi sonucunda yemeklik ve tohumluk ihtiyacı 1904 yılının Aralık ayında başladı. Sadarete yapılan ilk başvurularda, kazalarda ve köylerde ihtiyaç duyulan yiyecek miktarı ile bunu karşılamak için gerekli meblağ bildirildi. İletilen tutarın bir kısmı Sadaret tarafından fazla bulunarak yaklaşık üçte biri oranında nakdin Ziraat Bankası tarafından borçlanma yöntemiyle ödenebileceği bildirildi.⁹²

1905 yılının Ocak ayına gelindiğinde gereken yardımların ulaşmaması ya da gerekenden çok daha az yardımın borçlanma yoluyla yapılması sonucunda vilayetin bazı yerlerinde kıtlık ve buna bağlı olarak halkın başkaldırdığı olaylar yaşanmaya başlandı. Taşköprü kazası ve Gökçeğaç nahiyesindeki durum, Ocak sonunda neredeyse ölümlerle sonuçlanacak kadar vahimleşmişti. İnsanların açlık yüzünden feryat etmekte olduğu bildirilmekteydi.⁹³ Vilayetin farklı bölgelerinde de gidişat her geçen gün kötüleşiyordu. Cide'nin Yenice köyü muhtarı, valiliğe gönderdiği

⁸⁸ *Kastamonu*, no. 1493, H.14.03.1321 [10.06.1903], s. 2; *Kastamonu*, no. 1497, H.13.04.1321 [07.07.1903], s. 2.

⁸⁹ *Kastamonu*, no. 1494, H.21.03.1321 [17.06.1903], s. 1; *Kastamonu*, no. 1500, H.05.05.1321 [29.07.1903], s. 3; *Kastamonu*, no. 1499, H.27.04.1321 [22.07.1903], s. 2; *Kastamonu*, no. 1497, H.13.04.1321 [07.07.1903], s. 3.

⁹⁰ *Kastamonu*, no. 1494, H.21.03.1321 [17.06.1903], s. 1; *Kastamonu*, no. 1499, H.27.04.1321 [22.07.1903], s. 2; *Kastamonu*, no. 1500, H.05.05.1321 [29.07.1903], s. 3.

⁹¹ BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904]. Toplamda 214 dokümandan oluşan bu belge 1904 kuraklığı sonucunda 1905'te Kastamonu vilayetinde meydana gelen kıtlıkla ilgili yerel idare ile İstanbul arasındaki yazışmaları içermektedir.

⁹² BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904].

⁹³ BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904].

telgrafta köy halkının açlığa dayanma sınırının sonunda olduğunu belirterek derhal yardım ulaştırılmazsa her an ölümlerin başlayabileceği uyarısını yaptı.⁹⁴ 2 Şubat 1905 tarihli Kastamonu'dan İstanbul'a gönderilen şifreli bir telgraf da muhtarın ifadelerini doğrulamaktaydı. Telgrafa göre Cide'nin özellikle yüksek kesimlerinde yaşayan ve hiçbir geçim kaynağı bulunmayan ahali, talaş, ağaç kabuğu ve mısır koçanı ile hayatta kalmaya çalışmakta ve binlercesi kasabaya hücum ederek mahallî hükümeti sürekli rahatsız etmekteydi.⁹⁵ Vilayet yetkililerine göre Cide'nin köylerindeki ihtiyacın karşılanması için merkez tarafından gönderilmesi öngörülen 100.000 kuruşun ancak üç katı kadar bir yardımın “*şimdilik idâre-i ma'îşeti*” sağlayabileceği ifade edilmişti.⁹⁶ 11 Şubat'ta Cide'den gönderilen şifreli telgrafta ise bölgede açlıktan ölümlerin başladığı ve yardıma muhtaç olan insanların çarşı ve pazarlarda toplandıkları, bu meselelerle alakadar memurların halkın tepkisinden dolayı evlerinden çıkamadıkları belirtilmekteydi.⁹⁷

1904 kuraklığını takip eden ve vilayetin bazı yerlerinde can kayıplarına neden olan 1905 kıtlığının yaraları henüz sarılmadan 1906 yılında Sinop ve Bolu sancaklarını etkileyen su taşkınları meydana geldi.⁹⁸ Sinop yolu üzerinde üç kâgir köprüünün zarar görmesine neden olan su taşkını, aynı zamanda bazı bölgelerde ulaşımın kesilmesine neden olacak şekilde yolları tahrip etti. Örneğin Düzce ile Adapazarı-İstanbul yolu ulaşımına kapandı.⁹⁹ Bolu Sancağına bağlı Hamidiye ile Zonguldak kazalarında ekinler zarar gördü ve can kaybı meydana geldi. Can kaybının ve maddî hasarın en fazla olduğu yer Zonguldak'tı. Sel suları sonucunda kazadaki tüm maden ocakları zarara uğradı, üretimde ve ihracatta kullanılan araçlar sele kapıldı, sahildeki fabrikalarda hasar meydana geldi ve yıkanmış durumdaki kömürün hepsi denize döküldü. Can kaybı, on dördü Kozlu'da su basan maden ocaklarında bulunan işçiler olmak üzere bir Fransız Kilisesi papazı, bir Kürt ve bir Rum kadın olmak üzere toplamda on yedi kişi olarak kayıtlara geçti.¹⁰⁰

Vilayette hayvan hırsızlığının artış gösterip kayıtlara daha sık yansıdığı dönemin birbirini takip eden kuraklık ve sel gibi doğal afetlerin aynı döneme denk gelmesi tesadüf değildi. Tüm bu gelişmelerin, vilayetin geçimlik tarıma ve hayvancılığa dayanan ekonomik yapısında sarsıcı etkileri oldu. Ayrıca on dokuzuncu yüzyıl sonunda Anadolu vilayetlerinin çoğunda olduğu gibi Kastamonu vilayetinde de tarım ve hayvancılıkta geleneksel yöntemler kullanılmaktaydı, bu nedenle vilayetin iktisadî koşulları bu tür ekolojik değişikliklere karşı daha kırılgan bir yapıya sahipti. Her kuraklık ve sel felaketi sonrası mahsulâtının bir kısmını

⁹⁴ BOA. BEO. 2486/186423, H.13.11.1322 [19.01.1905]

⁹⁵ BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904].

⁹⁶ BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904].

⁹⁷ BOA. DH. MKT. 913/43, H.05.10.1322 [13.12.1904].

⁹⁸ *Kastamonu*, no. 1643, H.05.04.1324 [27.06.1906], s. 1; *Kastamonu*, no. 1644, H.19.04.1324 [11.07.1906], s. 2.

⁹⁹ *Kastamonu*, no. 1643, H.05.04.1324 [27.06.1906], s. 1.

¹⁰⁰ *Kastamonu*, no. 1643 H.05.04.1324 [27.06.1906], s. 1.

kaybeden vilayette, tohumluk ve yemeklik zahire ihtiyacı doğmaktaydı. Bunun karşılanması için nakit ihtiyacının hibe şeklinde değil de arazi ipoteği ya da arazisi olmayanların kefalet-i müteselsile şeklinde köylülerin birbirine kefil olması yoluyla yapılması zaten oldukça yoksul olan halkı daha da büyük bir yoksulluğa ve çaresizliğe itmekteydi. Kısacası vilayette hayvan hırsızlığının artmış olmasını yalnızca insan unsuruyla açıklamak mümkün değildir. Vilayetin on dokuzuncu yüzyılın sonunda değişen demografik yapısıyla birlikte meydana gelen ekolojik olaylar ve ekonomik hayatın niteliğini belirleyen yapısal koşullar, vilayette hayvan hırsızlığı vakalarının artmasına uygun bir zemin hazırlamıştır.

Yıllara Yayılan Hayvan Hırsızlığının Analizi: “Lütfen ayıp buyrulmasın, bugünlerde ekseriyâ hâlimiz şu hırsızlık belâsından dilencilik etme derecesine gelmiştir.”¹⁰¹

1891 yılından itibaren hayvan hırsızlığı Kastamonu vilayetiyle İstanbul arasındaki yazışmaların ana konularından biri haline geldi. Hayvan hırsızlığının en yaygın olduğu yerlerin başında Bolu sancağı gelmekteydi.¹⁰² Bu sancağa bağlı olan Hamidiye, Gerede ve Düzce kazaları ile Çarşamba ve Mengen nahiyelerinde hırsızlık olayları sıkça yaşanmaktaydı.¹⁰³ Çankırı sancağında merkez kazaya bağlı Şabanözü nahiyesi ile Çerkeş kazası ve çevresi, Sinop sancağında ise Boyabat kazası hayvan hırsızlığının görüldüğü diğer yerleşimlerdi.¹⁰⁴ 1891 yılının Ekim ayında Bolu sancağının Abaza ve Çerkez muhacirlerin yerleştirildiği bölgelerinde hayvan hırsızlığının önlenmesi için bir takım tedbirlerin alınması gerektiğine dair Kastamonu vilayetiyle Dâhiliye Nezareti arasında başlayan yazışmalar, 1892 yılının Mayıs ayına kadar devam etti.¹⁰⁵ Bu yazışmalar, özellikle köylülerin birbirlerine herhangi bir hırsızlık ve şekavet olayına karışmayacaklarına dair kefil olmalarına dayanan kefalet-i müteselsile yönteminin acilen hayata geçirilmesini öneren ve bu sürecin diğer bazı önlemlerle birlikte nasıl işleyeceğini anlatan detaylı bir tarifnamede içermekteydi.

Aslına bakılırsa bu tarifnameden önce de hayvan hırsızlığının engellenmesi için vilayete iletilmiş bir ilanname mevcuttu. 1 Ocak 1884 tarihinde Kastamonu vilayetiyle birlikte Ankara ve Hüdavendigâr vilayetlerine de gönderilen metnin söz konusu yerlere gönderilmesinin temel nedeni, İzmit mutasarrıflığının hayvan

¹⁰¹ “Lütfen te’ayyüb buyrulmasın, bugünlerde ekseriyâ hâlimiz şu sirkat beliyyesinden tese’ül derecesine gelmiştir” (BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901]).

¹⁰² BOA. ŞD. 1655/3, H.23.11.1309 [19.06.1892]; BOA. İrade. Hususi (bundan sonra İ. HUS.), 44/137, H.27.07.1313 [13.01.1896]; BOA. BEO. 728/54595, H.28.07.1313 [14.01.1896].

¹⁰³ BOA. DH. MKT. 2189/21, H.01.12.1316 [12.04.1899]; BOA. DH. MKT. 2446/3, H.28.09.1318 [19.01.1901]; BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901]; BOA. DH. MKT. 724/50, H.19.03.1321 [15.06.1903]; BOA. DH. MKT. 2533/117, H.05.06.1319 [19.09.1901].

¹⁰⁴ BOA. DH. MKT. 2533/117, H.05.06.1319 [19.09.1901]; *Kastamonu*, no. 1402, H.22.04.1319 [08.08.1901], s. 4; *Kastamonu*, no. 1407, H.28.05.1319 [11.09.1901], s. 4; *Kastamonu*, no. 1416, H.02.08.1319 [13.11.1901], s. 4; BOA. DH. MKT. 2247/8, H.09.09.1317 [15.09.1899].

¹⁰⁵ BOA. ŞD. 1655/3, H.23.11.1309 [19.06.1892].

hırsızlığı ve tezkeresiz silah taşıyanlarla mücadele etmek için yürürlüğe koyduğu bu ilannameye aykırı davrananların İzmit'te değil çevre vilayetlerde ikamet ettiklerini ve bahsi geçen uygulamalardan haberdar olmadıklarına dair beyanlarıydı.¹⁰⁶ Aslında İzmit mutasarrıflığından çevre vilayetlere de gönderilen bu düzenlemeler, tüm ülkede hayvan hırsızlığının engellenmesi için uygulanmak üzere düzenlenmiş bir ilanname varken hazırlanmıştı.¹⁰⁷ Genel ilannameye göre çok daha detaylı ve ağır cezalar içeren İzmit mutasarrıflığının ilannamesi, vilayete gönderildiğinde, hayvan hırsızlığı Kastamonu'da henüz sıklıkla karşılaşılan bir suç değildi. Ancak bir süre sonra hırsızlık vakaları artınca söz konusu düzenlemelerin Kastamonu'da da uygulanmaya başlandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ 1895 yılında Kastamonu'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, İzmit'ten yaklaşık on bir yıl önce iletilmiş olan metindeki nakit ve hapis cezalarının hükmü ve icrasının adli mercilere mi yoksa mahallî mülkî idareye mi ait olduğu sorulmuştu.¹⁰⁹ Bu noktada iki ayrı ama birbirleriyle bağlantılı tuhaflık söz konusuydu. İlki, aradan geçen uzun yıllara rağmen cezaların hükmü ve icrası konusunda hangi mercilerin ne şekilde sorumluluk taşıdıklarının net olmayıştı. İkincisi ise vilayette hayvan hırsızlığının engellenmesi için temel alınan hukukî metnin ne olduğunun belirsizliğiydi. 15 Kasım 1888 tarihinde bu konuyla ilgili tüm Osmanlı ülkesinde uygulanmak üzere yeni bir nizamname yürürlüğe konmuştu ve bu metnin on beşinci maddesinde açıkça şu ifade geçmekteydi: “*Hayvân sirkatinin men'i hakkında şimdiye kadar idâreten ittihâz edilmiş olan mukarrerât ile düstûrun birinci cildinde ve 742. sayfasında münderic i'lânnâmenin hükmü işbu nizâmname ile münfesihdir.*”¹¹⁰ Kısacası 1888 yılının sonunda yeni nizamnamenin ilanı ile birlikte hem yerel idareler tarafından hazırlanmış olan yasal düzenlemeler hem de eski ilanname lağvedilmiş oldu. Bu gelişmeden yedi sene sonra Kastamonu'da hâlâ yerel bir yönetim tarafından hazırlanmış olan kanun metninin uygulanıyor olması ve uygulayıcı mercilerin belirsizliği, bu suçla ilgili yerleşmiş bir teamülün henüz oluşmadığı fikrini uyandırmaktadır. Bu durum şüphesiz ki hayvan hırsızlığı vakalarının yıllar içinde artarak devam etmesinde pay sahibiydi.

11 Temmuz 1900 tarihinde Gerede kazası kaymakamı tarafından hazırlanan raporda, büyük bir kısmı farklı köylerden olmak üzere seksen iki hayvan hırsızının isimleri verildikten sonra bu kişilerin zaman zaman yakalanıp tekrar salıverildikleri ve çaldıkları beygir, davar, sığır gibi hayvanların tespit edilemeyip sahiplerine iadesi yapılmadığı için mevcut kanunun uygulanmasının herhangi bir caydırıcılığının

¹⁰⁶ BOA. ŞD. 1659/9, H.06.03.1313 [27.08.1895].

¹⁰⁷ “Karasığır, manda ve merkeb ve hergele nev'inden olan hayvânâtın hırsızlıktan men'i için bu def'a ittihâz ve icrâsına karar virilen usûle dâ'ir i'lânnâmedir”, *Düstûr*, I/1, Dersaadet 1289 [1873], s. 742-43.

¹⁰⁸ BOA. ŞD. 1659/9, H.06.03.1313 [27.08.1895].

¹⁰⁹ BOA. ŞD. 1659/9, H.06.03.1313 [27.08.1895].

¹¹⁰ BOA. DH. MKT. 1606/15, H.15.07.1306 [17.03.1889].

olmadığı ifade edilmekteydi.¹¹¹ Üstelik hayvanların bir kısmı hırsızlar tarafından itlaf edilmekteydi ve bu nedenle sahiplerine iade ihtimalleri de ortadan kalkmaktaydı. Rapora göre cezaların caydırıcı olmamasının her geçen gün yeni hırsızlık vakalarının yaşanmasında payı vardı. Çünkü mevcut hırsızların yeterince ağır şekilde cezalandırılmaması, hırsızlığa meyilli kişilere örnek teşkil ediyordu. Hırsızlığın bu şekilde artmış olmasının köylüler üzerindeki yıkıcı etkisine de raporda yer verilmişti. Bu anlatıya göre bölge halkı gerek ziraatın faal olduğu dönemlerde gerekse yılın diğer zamanlarında çift ve çubuklarına mahsus hayvanları başta olmak üzere diğer tüm hayvanlarının çalınmasından o kadar zor durumdaydı ki çiftçilik yapamayacak, evlerinin ihtiyaçlarını karşılayamayacak ve neredeyse dilencilik yapacak duruma gelmişlerdi. Ayrıca sürekli hayvanları çalınan köylülerin bir kısmı başka yerlere göç etme planları da yapmaktaydı.¹¹²

1901 yılında bir teftiş heyetinin bölgedeki durumla ilgili hazırladığı bir başka rapor da vilayet halkının güçsüzlük ve çaresizlik içinde olmasının temel nedenlerinden birinin, çift ve pul hayvanlarının çalınması olduğuna işaret ediyordu.¹¹³ Hayvanların özellikle yaylaklarda bulunduğu dönemlerde Çerkezlerden oluşan ikişerli-üçerli gruplar tarafından çalındığı belirtilmişti. Gün geçtikçe artan bu tür vakaların engellenmesi için gerekli hukukî düzenlemelerin yapılıp emirlerin verilerek uzman jandarmalardan oluşan seyyar müfrezelerin bu dönemlerde yaylaklarda dolaşarak hırsızları canlı ya da ölü olarak ele geçirmelerinin sağlanması önerilmekteydi.¹¹⁴

Hayvan hırsızlığında münferit vakalardaki artış kadar bölge halkını yıldırان şey, düzenli bir şekilde bu suçu işleyen, bir türlü yakalanamayan ve hakkında herhangi bir hukukî işlem başlatılmayan hırsızların varlığıydı. Bu isimlerden biri üç yılı aşkın bir süre boyunca yazışmalara konu olan Yanık Mehmet idi.¹¹⁵ Gerede kazasının Çığa nahiyesinin Kındıra köyünden olan bu kişi, sürekli hayvan hırsızlığı yaparak halkı zarara uğrattığı ve asayışı bozduğu halde yerel yönetimce hakkında hiçbir inceleme ve takibat yapılmamaktaydı. Bu konudaki ilk şikâyet Hüseyin Avni isimli kişiyle birlikte bir grup bölge sakini tarafından Dâhiliye Nezaretine iletilince, nezaret hem Yanık Mehmet hem de onu koruyanlar hakkında kanunî işlem uygulanması konusunda Kastamonu vilayeti yetkililerine bir tahrirat gönderdi.¹¹⁶ Üç ay sonra neredeyse aynı ifadelerle hâlâ bir şey yapılmadığına dair verilen arzualde

¹¹¹ BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901].

¹¹² BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901].

¹¹³ BOA. DH. MKT. 2533/117, H.05.06.1319 [19.09.1901].

¹¹⁴ BOA. DH. MKT. 2533/117, H.05.06.1319 [19.09.1901]; BOA. DH. MKT. 2562/55, H. 17.08.1319 [29.11.1901].

¹¹⁵ Yanık Mehmet'ten başka düzenli olarak hayvan hırsızlığı yapanlar da vardı. Arşiv kayıtlarında izine rastlanamayan, ancak yakalandığı zaman bir müjde olarak vilayet gazetesindeki haberlerde yerini alan bir diğer "meşhûr" hayvan hırsız Manuk Kemal'di. *Kastamonu*, no. 1417, H.09.08.1319 [20.11.1901], s. 2.

¹¹⁶ BOA. DH. MKT. 2094/85, H.05.04.1316 [23.08.1898]. Belgelerde Çığa olarak anılan nahiye Eskiçağa olarak da adlandırılmaktadır (Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006, s. 610).

Yanık Mehmet'in civar köy muhtarlarını da hayvan hırsızlığında kullandığı belirtilmekteydi.¹¹⁷ Bir yıl sonraya ait başka bir dilekçede ise kardeşi Mustafa ve muhtar Seyyit Ahmet Ağa'nın isimleri de yer almaktaydı. Hırsızlık yaptıkları alenen bilinen bu kişiler hakkında art arda iletilen şikâyetlere rağmen hiçbir hukukî işlem yapılmıyor olması 1899 yılında hayvan hırsızlığı vakalarından fazlasıyla etkilenmiş olan Gökçesu nahiyesine bağlı köylerde yaşayanları isyan etme noktasına getirmişti.¹¹⁸

İlk şikâyetleri takip eden senelerde Yanık Mehmet'in hem işbirlikçileri artmış hem de suç skalası genişlemişti. Hayvan hırsızlığının yanı sıra gasp, ırza tasallut [ırza geçme] ve kundaklama gibi suçları da kayıtlara geçen Yanık Mehmet'in kardeşi Mustafa dışında avanesinden de bahsedilmekteydi.¹¹⁹ Öyle görünüyor ki Yanık Mehmet'in faaliyetleri sıradan hırsızlık vakaları olmaktan çıkmış, bölge halkının çeşitli kesimlerini etkileyen eşkıyalık faaliyetlerine dönüşmüştü. Yaşanan olumsuzlukların bir an evvel sona erdirilmesini talep eden dilekçelerden biri de aşçı esnafından gelmişti.¹²⁰ Bir diğer şikâyet ise Süvari Dördüncü Alay'ın Dördüncü Bölüğünden Bolulu Yusuf'a aitti. Kayıtlara yansıyan bu son arzuhale göre Yanık Mehmet tarafından Yusuf'un iki ineği öldürülmüş, samanlığı yakılmış ve dağa kaldırılmak üzere halası Ayşe'nin evi geceleyin basılmıştı.¹²¹ 1901 yılının sonlarına doğru yapılan bu başvurudan sonra Yanık Mehmet'le ilgili herhangi belgeye rastlanmamaktadır. Belki de orduda görev yapan Bolulu Yusuf'un kumandanlığa ve oradan da Yıldız Sarayı'na kadar ulaşabilen bu talebi Yanık Mehmet'in yakalanmasıyla sonuçlanmıştı. Olaylar böyle gelişmiş olsa bile Yanık Mehmet'in belgelerde görünürliğini yitirmesi pekâlâ Kastamonu vilayetinde hayvan hırsızlığının sona erdiği anlamına gelmiyordu.

Yerel yönetim, hayvan hırsızlığının önüne geçilmesi hususunda 1888 tarihinden itibaren yürürlükte olan nizamnamenin ve bu suça ilişkin Ceza Kanunu maddesinin yetersiz olduğu kanaatindeydi.¹²² Mevcut nizamname, her hayvana cinsi, yaşı, temel özellikleri ve kime ait olduğuna dair bir tezkere düzenlenmesini şart koşmaktaydı.¹²³ Sahip olunan her hayvan için hazırlanacak olan ve hayvan sahiplerinin alım-satımlarda kullanacakları bu tezkerelerin hayvan hırsızlığını ortadan kaldıracığı öngörülmüyordu. Tezkeresi olmayan hayvanların sahiplerine ve alım-satımlarda ya da kesimlerde tezkeresiz hayvanların tespit edilmesi durumunda ilgili kişilere para cezası verileceği belirtilmekteydi. Para cezasını ödeyemeyecek

¹¹⁷ BOA. DH. MKT. 2139/15, H.10.07.1316 [24.11.1898].

¹¹⁸ BOA. DH. MKT. 2274/94, H.19.07.1317 [23.11.1899]. Ayrıca bu belgede, Yanık Mehmet'in yakalanıp bir zabıta eşliğinde Bolu'ya götürülürken firar ettiği de belirtilmektedir.

¹¹⁹ BOA. BEO. 1407/105460, H.21.07.1317 [25.11.1899].

¹²⁰ BOA. DH. MKT. 2280/107, H.02.08.1317 [06.12.1899].

¹²¹ BOA. İ. HUS. 91/97, H.18.08.1319 [30.11.1901].

¹²² BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901].

¹²³ BOA. DH. MKT. 1606/15, H.15.07.1306 [17.03.1889].

durumdakilere de bir günden bir haftaya kadar hapis cezası verilecekti.¹²⁴ Aslında nizamnamenin içeriği doğrudan hayvan hırsızlığı yapanlarla ilgili değildi. Yalnızca bu suçun önüne geçmek için her hayvanın kayıt altına alınmasını sağlayarak ve hayvanını kayıt altına almayanları ya da kayıt edilmemiş hayvanlar üzerinde işlem yapanları “olağan şüpheli” kategorisine sokarak bir tür önleyici polislik pratiğine işaret etmekteydi. Hayvan hırsızlığı olduğu kesinleşen kişilere ise 1858 Ceza Kanunnamesi’nin 224. maddesi uyarınca bir aydan bir yıla kadar hapis cezası verilmekteydi.¹²⁵

Bolu sancağı mutasarrıfı ve Gerede kazası kaymakamına göre hayvan hırsızlığıyla ilgili kanun hükmü ibret olacak derecede etkili değildi. Ayrıca tutuklama ve hapis muamelesi de güçlükle ve gecikmeli gerçekleşmekteydi. Yerel yöneticiler, bölgede hayvan hırsızlığının günden güne artmasını bu iki nedene bağlamaktaydı.¹²⁶ Kaymakam, suçluların yeterince ağır ya da hiçbir şekilde cezalandırılmadıkları için aynı yerde yaşamaya devam ettikleri sürece alışkanlık haline getirdikleri bu suçu işlemeye devam ettikleri kanısındaydı. Bu durumu değiştirmenin tek yolunun ise hırsızların başka bölgelere sürgün edilmesi olduğunu düşünmekteydi. Fakat Bâb-ı Âlî’den izin verilmedikçe yerel hükümet tarafından herhangi bir cezanın uygulanması mümkün değildi. Gerede kaymakamı ve Bolu sancağı mutasarrıfı, bu tür meselelerde idareten ceza verebilmeleri için yerel yönetimlerin yetkili kılınmasını talep etmekteydi.¹²⁷ Şûrâ-yı Devlet bu isteği, suçun ve cezanın tespitinin adliyenin yetki alanında olduğu gerekçesiyle reddetti. Vilayete gönderilmek üzere hazırlanan yazıda mülkî idarenin görevi, suçun meydana gelme koşullarını ortadan kaldırmak ve eğer suç meydana gelirse hırsızları hemen tutuklayıp mahkemelere sevk etmek şeklinde tasrih edildi.¹²⁸ Merkezî yönetim, mahallî idarenin yetki alanını belirleyerek bir taraftan da hak ihlallerinin önüne geçmeye çalışmaktaydı. Bir yıl kadar sonra Bâb-ı Âlî’den Kastamonu’ya gönderilen yeni bir yazışma bu çıkarımı doğrular nitelikteydi. Yazışmaya göre vilayetteki mülkî idare tarafından hayvan hırsızlığıyla ilgili alınan tedbirler, kimi zaman suçsuz kimseleri kendilerinden sadece şüphe duyulduğu için mağdur etmekte ve zarara uğratmaktaydı. Bu tutumun hem adalete aykırı olduğu hem de asıl sorunu çözmeyi zorlaştırdığı yerel hükümete hatırlatılıyordu.¹²⁹ Yazışmadan anlaşıldığı kadarıyla yerel hükümet, hayvan hırsızlığını engellemek için planladığı tedbirlerin en azından bir bölümünü yürürlüğe koyup bölge halkının bir kısmının mağduriyetine neden olmuştu. 1901

¹²⁴ BOA. DH. MKT. 1606/15, H.15.07.1306 [17.03.1889].

¹²⁵ “Cezâ Kânûnnâme-i Hümayûnudur”, *Düstûr*, I/1, Dersaadet 1289 [1873], s. 586. 1858 Ceza Kanunnamesinin transkripsiyon metni için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, s. 834-877.

¹²⁶ BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901].

¹²⁷ BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901].

¹²⁸ BOA. BEO. 1747/130967, H.08.08.1319 [20.11.1901].

¹²⁹ BOA. BEO. 1909/143167, H.22.05.1320 [27.08.1902].

yılı sonunda vilayetten gönderilen teftiş raporu yerel idare tarafından önerilen uygulamaların radikalliği hakkında fikir vermekteydi.

Teftiş raporunda, öncelikle köylülerin kefalet-i müteselsile ile hayvan hırsızlığına karışmadıklarına dair birbirlerine kefil olmaları ve kefil olunmayanların da bu suçu işleyenlerden olabileceği ihtimaliyle vilayet dışına sürülmeleri önerilmekteydi.¹³⁰ Bu işlemde sonra söz konusu köylerde hayvan hırsızlığı ya da itlafı olursa, köy halkı ya bu suçu işleyeni yetkililere bildirecek veyahut hayvanın bedelini toplu olarak ödeyecekti. Çalınan ya da öldürülen hayvan için önerilen bu toplu cezalandırma yöntemi, 1858 Ceza Kanunnamesi'nde yer almadığı gibi İslam Hukuku açısından da oldukça istisnaî bir uygulamaydı. İslam Hukuku'nda *kasâme* adı verilen bu kolektif cezalandırma şekli, yalnızca faili meçhul cinayet davalarında hükmedilen bir cezaydı.¹³¹ Hayvan hırsızlığı ya da itlafı durumunda kolektif bir şekilde köy halkının cezalandırılması, raporda da belirtildiği gibi köylüleri bu tür suçlara göz yummayacak şekilde baskı altında tutmayı hedeflemekteydi.¹³² Eğer suçun faili belliyse ve köylüler tarafından yetkililere bildirilirse hayvan, hırsızın elinden alınacak ve sahibine verilecekti, hırsız ise mahkemeye sevk edilecekti. Eğer hayvan öldürülmüşse, hırsız bedelini ödeyecek, ama bununla birlikte en az bir yıl olmak şartıyla hapsedilecekti. Yerel idare tarafından önerilen bu uygulama da oldukça radikaldi. Çünkü bu hapis cezasının, temyize götürülemeyecek, yani herhangi bir mahkeme tarafından bozulamayacak nihâî bir karar olarak idare meclisi tarafından uygulamaya konulması planlanmaktaydı.¹³³

Bu önerilerin bazıları, örneğin şüphelilerin herhangi bir mahkeme kararı olmadan mülkî idare tarafından başka yerlere sürgün edilmesi, merkezi yönetimin izni olmadığı için büyük ihtimalle hayata geçirilemedi. Köylülerin kolektif şekilde cezalandırılması da herhangi bir hukukî dayanağı olmadığından uygulanması olası görülmeyen bir tedbirdi. Ancak teftiş raporunun başında belirtilen kefalet-i müteselsile yönteminin gerçekleştirildiği düşünülebilir. Çünkü köylülerin birbirlerine hırsızlık yapmayacaklarına dair kefil olmaları önerisi zaten 1892'de İstanbul'dan vilayete iletilen tarifnamede yer almaktaydı.¹³⁴ Kefalet-i müteselsile

¹³⁰ BOA. DH. MKT. 2533/117, H. 05.06.1319 [19.09.1901].

¹³¹ Bir mahallede ya da köyde faili bilinmeyen bir cinayet işlenirse o yerde yaşayan elli erkek bu cinayeti önleyemedikleri ve katili görmedikleri için kamu huzurunu bozmanın bedeli olarak diyet öderler. *Kasâme* olarak adlandırılan bu ceza, İslam Hukukunda gerçek anlamdaki tek kolektif cezadır. İslam Hukukunda *kasâme* dışındaki neredeyse tüm cezalar kişileştirilmiş cezalardır, yani suçu işleyen kişi cezasından da sorumludur. Modern hukukta ise kolektif cezanın hiçbir yeri yoktur (Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2008, s. 95). İslam Ceza Hukukunda *kasâme* uygulamasının detayları için bkz. (Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, s. 906-910). Osmanlı İmparatorluğunda *kasâme* cezası İslam Hukukunda belirlenen çerçevede uygulanmıştır (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tablilleri, Birinci Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, İstanbul 1990, s. 122).

¹³² BOA. DH. MKT. 2533/117, H. 05.06.1319 [19.09.1901].

¹³³ BOA. DH. MKT. 2533/117, H. 05.06.1319 [19.09.1901].

¹³⁴ BOA. ŞD. 1655/3, H.23.11.1309 [19.06.1892].

sonucunda kendilerine kefil olunmayan kişiler doğrudan başka yerlere sürgün edilmemiş olsalar da şüpheli durumuna düştükleri için meydana gelen hırsızlık vakalarında büyük olasılıkla fail olarak akla ilk gelen kişilerdi. Bu uygulama bir taraftan kimi haksızlıklara yol açarken¹³⁵ diğer taraftan hırsızlık vakalarının önüne de geçemedi.

Aslında hayvan hırsızlığının engellenmesi için yerel hükümet ve merkezî idare farklı görüşlere sahipti. Özellikle vakaların çok yüksek olduğu Bolu sancağındaki yerel yöneticiler kendi yetki alanlarını genişletip daha sert cezaların uygulanmasını istiyorlardı.¹³⁶ Merkezî idare ise cezaların ağırlaştırılmasından ziyade hayvan hırsızlarında, kanunî işleme tabi tutulacakları ve bundan kurtulamayacakları fikrinin yerleştirilmesinin daha etkili olacağını düşünmekteydi.¹³⁷ Ayrıca hayvan hırsızlığının yoğun olduğu bölgelerde daimî jandarma müfrezelerinin bulundurulmasının, tüm güvenlik güçlerinin hayvan hırsızlarının takibini büyük bir özenle yapmasının ve suçu tespit edilenlerin de hemen nizamiye mahkemelerine teslim edilmelerinin suçun engellenmesinde etkili olacağını öne sürmekteydi.¹³⁸ Merkezî idarenin bu önerileri, Kastamonu vilayetinde hayvan hırsızlarının takibi, tespiti ve haklarında kanunî işlem başlatılması hususlarında bir takım eksiklikler olduğunu düşündürmekteydi. Nitekim Hamidiye ve Boyabat kazalarından gelen şikâyetler bu tespiti doğrular nitelikteydi.

Hamidiye kazası esnafı, hayvan hırsızlığından mustarip olan bölge halkı adına bu sorunun çözülmesi için suçun failleri hakkında henüz yürütülmeyen tahkikatın adaletin sağlanabilmesi için ivedilikle başlatılması gerektiğini bildirmişlerdi.¹³⁹ Bu talebin yeterince ciddiye alınmadığı dört yıl sonra gelen şikâyetlerden anlaşılmaktaydı. Hamidiye kazasına bağlı Çarşamba nahiyesinde çiftçileri hayvansız bırakacak derecede hırsızlık vakaları artmıştı. Gelen şikâyetlere göre, artışın temel nedeni hayvan hırsızlarının nahiyeye müdürü tarafından korunmasıydı. Nahiyeye müdürü rüşvet karşılığında, suçu alenen ortada olan kişiler hakkında kanunî herhangi bir işlem yapmamaktaydı.¹⁴⁰ Boyabat kazasında da hayvan hırsızlığı âdet haline gelmişti. Hayvanı çalınanlar ve şahitlik yapabilecekler tehdit edildikleri için mahkemeye başvuramamaktaydılar. Söz konusu tehditlerin yan ısıra “*kâ’imakâm-ı kazâ ile meclis-i idâre ve mehâkim a’zâsının iktidârsızlıkları*” da hırsızlar hakkında hukukî işlem başlatılmasını engellemekteydi.¹⁴¹ Oysa bu belgeye göre hayvan hırsızlarının kim oldukları belliydi. Hırsızların isimlerini içeren bir defter bu kişilerin bir an önce yakalanıp cezalandırılmalarını isteyen dilekçelerle

¹³⁵ BOA. BEO. 1909/143167, H.22.05.1320 [27.08.1902].

¹³⁶ BOA. ŞD. 1666/18, H.26.07.1319 [08.11.1901]; BOA. DH. MKT. 2533/117, H. 05.06.1319 [19.09.1901].

¹³⁷ BOA. DH. MKT. 578/28, H.08.06.1320 [12.09.1902].

¹³⁸ BOA. DH. MKT. 578/28, H.08.06.1320 [12.09.1902].

¹³⁹ BOA. DH. MKT. 2189/21, H.01.12.1316 [12.04.1899].

¹⁴⁰ BOA. DH. MKT. 724/50, H.19.03.1321 [15.06.1903].

¹⁴¹ BOA. DH. MKT. 2247/8, H.09.09.1317 [15.09.1899].

birlikte Boyabat halkı adına imam ve muhtarlar tarafından vilayet merkezine sunulmuştu. Ancak bu başvuruyu sonucunda vilayet polisi tarafından herhangi bir işlem başlatılmamıştı.¹⁴² Kısacası vilayetin çeşitli yerlerinde yerel meclis üyeleri ve devlet görevlileri halkın isteklerine duyarsız kalmakta, halkın gündelik hayatını son derece olumsuz yönde etkileyen ve kanunî yollardan çözülmesi gereken bir meselede çözüm bulmak yerine neredeyse suçluları koruyan bir tavır sergilemekteydiler.

Kastamonu vilayetinde yerel yöneticilerle halkı zor durumda bırakan kişilerin iş birliği içerisinde olduğu tek mesele hayvan hırsızlığı değildi. Cide ve Hoşalay¹⁴³ kazalarındaki yerel yöneticiler, halkın şikâyet arzuhallerine olumlu yanıt vermedikleri gibi şikâyete konu olan mültezimlerin halka şiddet ve işkence uygulamak suretiyle üç dört kat fazla topladıkları aşar vergisine hem göz yummakta hem de bu haksız kazancı mültezimlerle paylaşmaktaydılar.¹⁴⁴ Yerel yöneticilerin halkın sorunlarıyla ilgilenmek yerine kazanç elde etmek için bölgedeki çeşitli çıkar gruplarıyla ve kimi zaman suçlularla birlikte hareket etmelerinin altında on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başında memurların az miktarda ve bazen düzensiz olarak maaş almaları gerçeği yatmaktaydı. Kısacası devletten yeterli maaş alamayan devlet memurları, geçim kaynaklarını bir bakıma illegal yollardan sağlamak zorunda kalmışlardı.¹⁴⁵ O halde Kastamonu'da hayvan hırsızlığı vakalarındaki artışın önemli bir nedeni bazı yerel yöneticiler ve mahkeme azalarının bu suçla ilgili gerekli önlemleri almaması ve hukukî işlemleri başlatmamasıydı. Mevcut verilere göre, artışın diğer önemli bir nedeni ise suçları ve haklarındaki hükümler kesinleştiği halde hırsızların yakalanamıyor olmasıydı.¹⁴⁶

1906 yılında Kastamonu vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen tahriratta, çoğunluğu hayvan hırsızları olmak üzere 9.000 kişinin ceza hükmü kesinleştiği halde yakalanamadığından bahsedilmekteydi. Alınan önlemler sayesinde Mayıs sonuna kadar suçluların yaklaşık 2.300'ü yakalanabilmişti.¹⁴⁷ Her ne kadar suçluların bir kısmı yakalanmış olsa da neredeyse %75'inin serbest olması, vilayette başta hayvan hırsızlığı olmak üzere çeşitli suçların tekerrürüne neden olmaktadır. Vilayet gazetesinde de hayvan hırsızlığı suçu sabit olan, ancak ele geçirilemeyen hırsızlarla ilgili özellikle Çankırı sancağı Bidayet Mahkemesi kararları yer

¹⁴² BOA. DH. MKT. 2247/8, H.09.09.1317 [15.09.1899].

¹⁴³ Hoşalay kazasının günümüzdeki ismi Doğanıyurt'tur.

¹⁴⁴ Fahri Maden, *Kastamonu'da Eşkıyalık*, İstanbul 2018, s. 70-71. Devlet görevlileriyle suçlular arasında kurulan ilişkinin bir diğer örneği vilayet gazetesine yansımıştı. Meşhur şaki Tepedönüm Mustafa, Mülazım Muhacir Beyle zabita memuru vekili kâtip Hasan Efendi tarafından gizlenmiş, sonunda Uzun Mustafa köyünde müdürün oğlu İzzet'in evinde yakalanmıştı (*Kastamonu*, no. 1422, H.14.09.1319 [25.12.1901], s. 2).

¹⁴⁵ Maden, *Kastamonu'da Eşkıyalık*, s. 147.

¹⁴⁶ BOA. Dâhiliye Muamelat (bundan sonra DH. TMIK. M.), 224/83, H.28.04.1324 [21.06.1906].

¹⁴⁷ BOA. DH. TMIK. M. 224/83, H.28.04.1324 [21.06.1906].

almaktaydı.¹⁴⁸ Mevcut mahkeme kararlarına rağmen çeşitli suçlardan hüküm giymiş kişilerin yakalanamamasının temel nedeni, vilayetin genişliğine nazaran bölgede görev yapan oldukça az sayıda güvenlik gücünün bulunmasıydı.

Bu sorunu açıkça dillendiren 1880 tarihli layihada, devlet görevlilerinin maaşları düşürüldüğü için vilayetteki zabıta memurlarının sayısında kayda değer bir azalma yaşandığı ve hâlihazırda görev yapan güvenlik güçlerinin de asayişin sağlanmasında yetersiz kaldığı aktarılmaktaydı.¹⁴⁹ Vilayet Jandarma Alayı mevcudunun arttırılması bu rapor aracılığıyla talep edilmişti, ancak söz konusu artışın aradan geçen on yıllar içerisinde gerçekleştirilemediği 1906 yılında vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir şifrede verilen bilgilerden anlaşılmaktadır.¹⁵⁰ Şifreye göre Sinop sancağının sahil kesiminde bulunan az sayıdaki jandarma ve zabıta, hayvan hırsızlığını ve tütün kaçakçılığını engelleyememekteydi. Bu sorun, vilayetin herhangi bir yerinden buraya jandarma ve zabıta nakliyle çözülebilecek gibi de görünmemekteydi. Çünkü vilayetin her yeri güvenlik kuvvetleri açısından benzer durumdaydı. Belgeye göre örneğin vilayet merkez kazasındaki zabıta kuvvetleri beş süvari ve on yedi piyade neferinden ibaretti. Bu kadar az sayıdaki güvenlik görevlisi, yalnızca o bölgedeki yedi yüz küsur suçluyla ilgilenmek zorundaydı.¹⁵¹ Çankırı sancağındaki durum ise daha vahimdi. Bölgeye giden sekiz silahlı kaçakçı ellerindeki tütünü hiçbir zorluk yaşamadan sattıkları gibi halkın on iki adet kırağını da alarak bölgeden rahatlıkla uzaklaşmışlardı. Bölgede bu suçluları yakalamak üzere yalnızca bir süvari ve bir jandarma zabıtası olduğundan tütün kolcularından bir kısmı silahsız olarak bu kaçakçıların takibi için görevlendirilmişlerdi. Yine Çankırı sancağının Ovacık köyüne inen silahlı yedi eşkiya, on iki yaşındaki bir kız çocuğunu dağa kaldırmış ve bunları yakalamak için yalnızca iki süvari görevlendirilebilmişti.¹⁵² Verilen bilgiye göre bu tür suçların engellenmesi için vilayetin her yerinde daha fazla sayıda zabıta kuvveti bulunması gerekmektedir. Oysa sahildeki iskelelerin on yedisinde polis, jandarma ve hükümet memuru namına hiç kimse bulunmadığı için buralardan başta tütün olmak üzere her türlü kaçakçılık rahatlıkla yapılabilmekteydi.¹⁵³

Vilayetle İstanbul arasındaki bu tür yazışmalar Kastamonu vilayetinde güvenliğin sağlanması konusunda bazı adımların atılmasını sağlamış olmalı; çünkü 1907 yılı sonrasında en azından bu araştırmanın konusu olan hayvan hırsızlığına dair çok az sayıda belge bulunmaktadır. 1891-1907 yılları arasındaki bürokratik haberleşme trafiği, özellikle 1895-1902 yıllarında iyiden iyeye yoğunlaşan hayvan

¹⁴⁸ *Kastamonu*, no. 1396, H.10.03.1319 [26.06.1901], s. 2; *Kastamonu*, no. 1402, H.22.04.1319 [08.08.1901], s. 4; *Kastamonu*, no. 1407, H.28.05.1319 [11.09.1901], s. 4; *Kastamonu*, no. 1416, H.02.08.1319 [13.11.1901], s. 4.

¹⁴⁹ Aktaş, “18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti”, s. 232.

¹⁵⁰ BOA. Dâhiliye Şifre Kalemi (bundan sonra DH. ŞFR.), 376/19, R.05.12.1322 [18.02.1907].

¹⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 376/19, R.05.12.1322 [18.02.1907].

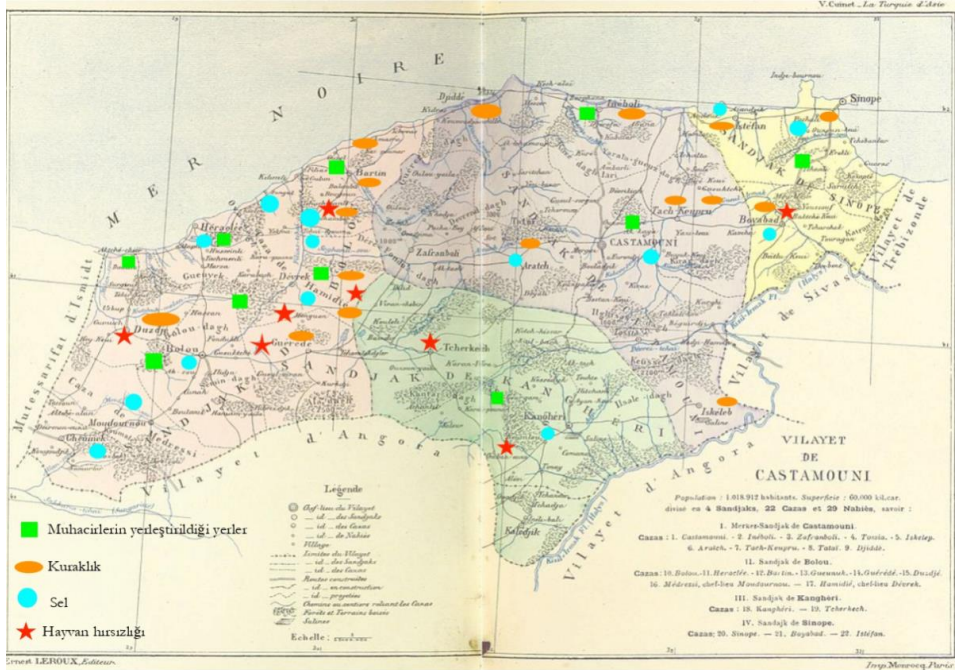
¹⁵² BOA. DH. ŞFR. 376/19, R.05.12.1322 [18.02.1907].

¹⁵³ BOA. DH. ŞFR. 376/19, R.05.12.1322 [18.02.1907].

hırsızlığının bölge halkı üzerindeki yıkıcı etkisi ve niçin engellenemediğiyle ilgili fikir vermektedir. Mevcut kanun hükmünün ve uygulanan diğer hukukî tedbirlerin yeterince caydırıcı olmaması, kimi bölgelerde devlet görevlilerinin çeşitli amaçlarla ya da tamamen eleman eksikliğinden dolayı bu suçta iştirak edenler hakkında işlem başlatmaması, suçun yıllar boyunca devam etmesinin nedenleridir. Lakin detaylı raporları da içeren bu yazışmaların hiçbirinde hayvan hırsızlığının niçin 1890'lı yıllarda yoğunlaştığına ve hangi sebeplerden dolayı vilayetin her yerinde değil de yalnızca belli bölgelerinde yaygın bir suç haline geldiğine dair analizler yer almamaktadır. Bu sorular, ancak bir önceki bölümde ele alınan demografik, sosyoekonomik ve çevresel faktörler dikkate alındığında cevaplanabilmektedir. Söz konusu bağlantıyı daha net gösterebilmek için hazırlanan Şekil 1, muhacirlerin iskân bölgelerinin, kuraklık ve sel yaşanan yerler ile hayvan hırsızlığının yoğun olduğu yerleşimlerin Cuinet'in 1894 tarihli Kastamonu vilayeti haritası üzerine işaretlenmesiyle oluşturulmuştur.

Kastamonu vilayeti, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde, verimli topraklarına rağmen ulaşım olanaklarının son derece sınırlı olmasından dolayı geçimlik tarım ve hayvancılığın en yaygın ekonomik faaliyet olduğu, aynı yapısal nedenlerden ötürü zengin orman ve maden kaynaklarının da sınırlı olarak ekonomik getiriye dönüştürülebildiği oldukça mütevazı bir Anadolu vilayeti idi. Bölgenin dağlık ve ormanlık yapısı, nüfus yoğunluğunun kimi yerlerde oldukça düşük olmasını sağlamıştı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda meydana gelen toprak kayıpları, Balkanlardan ve Kafkaslardan Osmanlı İmparatorluğuna yoğun bir göç dalgası oluşturunca, muhacirlerin yerleştirileceği merkezler, nakillerinin rahatlıkla sağlanabilmesi için İstanbul'a ve Karadeniz limanlarına yakın bölgelerden boş arazilerin fazlaca olduğu vilayetler içerisinde belirlendi. Kastamonu vilayeti bu merkezlerden biriydi. 1877-1892 yılları arasında özellikle vilayetin görece boş olan ormanlık arazileri başta olmak üzere çeşitli bölgelerine muhacirler yerleştirildi. On beş yıl gibi kısa bir sürede vilayet nüfusunda yaklaşık 200.000 kişilik artış meydana geldi. Bu demografik değişiklik içe kapalı ekonomik yapıya sahip olan bölge açısından yeni iş gücü ve istihdam olanaklarından ziyade mevcut kaynakların yeniden paylaşımı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Üstelik 1890-1907 yılları arasında bölgedeki ziraî üretimi ve hayvancılığı olumsuz yönde etkileyen kuraklık dönemleri ve irili ufaklı su taşkınları yaşandı. Bu doğa olaylarının, halkın başlıca geçim kaynağını oluşturan tarımın ve hayvancılığın geleneksel yöntemlerle yapıldığı bölgelerdeki etkisi şüphesiz ki çok yıkıcı olmaktadır. Tüm bu faktörler bir arada düşünüldüğünde hayvan hırsızlığının vilayetin doğa olaylarından daha fazla etkilenen, muhacir iskânının yoğun şekilde yapıldığı ve ekonomik hayatın da ulaşım imkânlarının yetersizliği sebebiyle neredeyse bütünüyle geçimlik tarım ve hayvancılığa dayandığı yerlerinde artmış olması şaşırtıcı değildir.

Şekil 1: Kastamonu vilayetinde muhacirlerin iskân edildiği bölgeler ile 1890-1907 yılları arasında kuraklık ve sel felaketlerinin yaşandığı yerleri ve hayvan hırsızlığının yoğun olduğu yerleşimleri gösterir harita

*Kaynak: Vital Cuinet, La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure, vol. 4, Paris 1894.*¹⁵⁴

Hayvan hırsızlığının en yoğun olduğu Bolu sancağı Şekil 1'de de görüldüğü gibi hem kuraklık ve sellerden en çok etkilenen hem de muhacirlerin yoğun şekilde yerleştirildiği bölgeydi. Ayrıca hırsızlık vakaları Bolu sancağının denizden uzak, karayolu bağlantısının az olduğu kesiminde yoğunlaşmıştı. Mevcut birincil kaynakların gösterdiği kadarıyla vilayetin idarî merkezinin bulunduğu Kastamonu sancağı, vilayette hayvan hırsızlığının yaşanmadığı tek bölgeydi. Vilayet dâhilinde ulaşım imkânlarının en iyi olduğu, dolayısıyla tarımsal üretimin ticarileştiği ve farklı ticarî faaliyetlerin de ekonomik hayatın bir parçası haline geldiği sancak, vilayetin görece en gelişmiş bölgesiydi. Bu nedenle, her ne kadar 1897'deki sel Kastamonu merkez kazasında, 1904 kuraklığı ise Cide kazasında son derece ağır maddî hasara ve can kayıplarına neden olmuşsa da Kastamonu sancağında yaşayan yerel halk ve

¹⁵⁴ Harita, Cuinet'in kitabında sayfa numarası olmadan Kastamonu vilayetinin anlatıldığı bölümün hemen öncesinde yer almaktadır. Kastamonu vilayeti için bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 401-591. Harita üzerindeki işaretlemeler yazara aittir.

buraya yerleştirilen az sayıdaki muhacir açısından doğal felaketlerin oluşturduğu zararın telafisi, vilayetin geri kalanında yaşayanlara nazaran daha kolaydı. Ayrıca yine vilayet merkezi olmasından ötürü güvenlik güçlerinin sayısının bu sancakta nispeten fazla olması şüphesiz ki hayvan hırsızlığı ve diğer suçların bu bölgede daha az görülmesini sağlamaktaydı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğunda on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğun bir bürokratik yazışma trafiğinin ve kanun yapma pratiklerinin konusu olan hayvan hırsızlığıyla ilgili akademik çalışmaların hayli az olması şaşırtıcıdır. Oysa Alan Mikhail'in belirttiği gibi hayvan hırsızlığı meselesi, Osmanlı toplumunda sosyal statü ve adalet gibi başlıkların farklı bir bakış açısıyla ele alınmasını sağlama potansiyeline sahiptir.¹⁵⁵ Buna paralel olarak insan-hayvan ilişkisinin geç dönem Osmanlı kırsalındaki durumu hakkında fikir vermektedir. Hırsızlık vakalarının sıkça yaşandığı yerlerde tarım faaliyetleri aksayan yöre halkı, gündelik ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiş ve buldukları topraklardan göç etmeyi bile düşünmüşlerdir. Kısacası, bölge halkı için hayvan hırsızlığı sıradan adi hırsızlıktan farklı bir anlama gelmektedir. Canlı bir varlık olarak hayvan, insan yaşamındaki mevcudiyeti ya da yokluğuyla hayatî sonuçlar doğuran, beşerî dünyanın en önemli bileşenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler göstermektedir ki özellikle geleneksel yöntemlerle ziraî faaliyetlerin sürdürüldüğü yerlerde ve dönemlerde hayvanlar önemli birer tarihsel aktör olarak değerlendirilmelidir.

Hayvan hırsızlığının mekânsal analizi, bu suçun ortaya çıktığı bölgelerin demografik ve sosyoekonomik yapılarıyla birlikte buralarda meydana gelen doğa olaylarının da dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Kastamonu vilayeti gibi içe kapalı ve geçimlik iktisadî faaliyetlerin hâkim olduğu yerlerde bölgesel ve kısa süreli de olsa kuraklık ve sel gibi doğal afetler gündelik hayatı derinden etkilemektedir. Ziraî mahsulün bir kısmının ya da tamamının çevresel felaketler sonucunda yok olması, zaten yoksul olan bölge halkını en önemli geçim kaynaklarından mahrum ve hatta aç bırakarak hayvan hırsızlığı vakalarının faili ya da kurbanı olmaya itmiştir.¹⁵⁶

Hayvan hırsızlığı üzerine yapılan bu inceleme, geç dönem Osmanlı dünyasında hayvanların insan hayatında oynadığı kilit rolün daha iyi kavranmasını ve bu suçun ortaya çıkışında etkili olan demografik, sosyoekonomik ve çevresel boyutlarıyla çok katmanlı nedenselliğin ortaya koyulmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda hukukî uygulamaların yereldeki yansımalarına işaret ederek, Osmanlı

¹⁵⁵ Alan Mikhail, "Animal as Property in Early Modern Ottoman Egypt", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 53/4, (2010), s. 642.

¹⁵⁶ Her ne kadar Kastamonu vilayetinde yaşanan kuraklık, kıtlık ve su taşkını olaylarıyla hayvan hırsızlığı vakaları arasında doğrudan ilişki kuran bir belgeye rastlanılmadıysa da incelenen tüm veriler ışığında bu tür bir bağlantı rahatlıkla kurulabilmektedir. Kaldı ki Erzurum vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda vilayette baş gösteren kuraklığın hayvan hırsızlığını arttırdığı açıkça belirtilmiştir (BOA. DH. MKT. 81/44, H.24.12.1310 [09.07.1893]).

modernleşmesinin hukukî boyutuna dair var olan tartışmalara katkıda bulunmuştur. Huricihan İslamoğlu, modern devletin idarî yapılanmasının toplumla olan ilişkisini değerlendirdiği çalışmasında, modern idarî uygulamaların ortaya çıkarken yerel ve geleneksel olanın tamamen ortadan kalkmadığını, aksine bunların modern devletin yeni oluşan hegemonyası bağlamında tekrar şekillendiğini savunmaktadır.¹⁵⁷ Bu saptama hukukî modernleşme alanı için de geçerlidir. 1892'de İstanbul'dan vilayete gönderilen ve hayvan hırsızlığının engellenmesi için uygulanacak olan hukukî ve idarî prosedürü içeren tarifnamede önerilen başlıca yöntem kefalet-i müteselsiledir. Mahalle ve köy gibi az nüfuslu yerleşimlerde insanların herhangi bir suçu işlemeyeceklerine dair birbirine kefil olması üzerine kurulu olan bu kadim yöntem, geleneksel olanın modern hukukî uygulamanın içerisine yerleştirilerek yeni oluşan sisteme eklenmesinin net bir örneğidir. Bu çalışma ayrıca göstermektedir ki hayvanların işgücü olarak insan faaliyetlerinin önemli bir bileşeni olduğu dönemlerde hayvan hırsızlığının engellenmesi, daha ziyade yerel idareler tarafından uygulamaya konulan tedbirlerle mümkün olabilmektedir. Merkezîleşmenin parçası olan genel hukukî uygulamalar birbirinden son derece farklı özellikler taşıyan yerel bölgelerde bu konudaki sorunları çözmek yerine mevcut durumu daha da karmaşıktırabilmektedir. Bu açıdan bakıldığında mevcut araştırma, Osmanlı modernleşmesinin ve merkezîleşmesinin önemli bir parçasını oluşturan hukukî boyutun yereldeki uygulamalarının da dikkate alınarak farklı bir bakış açısıyla incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi BOA

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.) 526/39380, 108/8089, 728/54595, 1035/77608, 1065/79846, 1407/105460, 2486/186423, 1747/130967, 1909/143167

Dâhiliye Mektûbî Kalemi (DH. MKT.) 1606/15, 2533/117, 2562/55, 666/32, 724/50, 913/43, 2189/21, 2446/3, 2533/117, 2247/8, 2094/85, 2139/15, 2274/94, 2280/107, 578/28, 81/44.

Dâhiliye Muamelat (DH. TMİK. M.) 224/83.

Dâhiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 376/19.

İrade Dâhiliye (İ. DH.) 1355/18.

İrade Husûsî (İ. HUS.) 44/137, 91/97.

İrade Meclis-i Mahsûs (İ. MMS), 122/5230.

İrade Orman ve Maadin (İ. OM.), 4/38.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.), 74/68, 82/58, 94/21.

¹⁵⁷ Huricihan İslamoğlu, "Politics of Administrating Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Constituting Modernity: Private Property in East and West*, (ed. Huricihan İslamoğlu), New York 2004, s. 281.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.), 1654/2, 1202/30, 1655/3, 1659/9, 1662/6, 1662/8, 1662/10, 1666/18.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.), 160/118.

Basılı Birincil Kaynaklar

Düstûr, I/1, Dersaadet 1289 [1873].

Düstûr, II/5, Dersaadet 1332 [1916].

Great Britain Foreign Office, *Anatolia*, no. 56, London 1920.

Kastamonu Vilayet Salnamesi, Kastamonu 1294 [1877].

Kastamonu Vilayet Salnamesi, Kastamonu 1306 [1889].

Kastamonu Vilayet Salnamesi, Kastamonu 1311 [1893].

Kastamonu Vilayet Salnamesi, Kastamonu 1321 [1903].

Kastamonu, Vilayet Gazetesi, no. 1396, 1397, 1399, 1402, 1405, 1407, 1409, 1416, 1417, 1422, 1490, 1493, 1494, 1497, 1499, 1500, 1643, 1644.

Diğer Kaynaklar

Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986.

———, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri, Birinci Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Kanunnameleri*, İstanbul 1990.

Aktaş, Esat, “18 Eylül 1880 Tarihli Bir Layihaya Göre Kastamonu Vilayeti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54 (2015), s. 223-240.

Ali Tefvik, *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1329 [1913].

Aydın, Suavi, Ömer Türkoğlu, Kudret Emiroğlu, Ergi Deniz Özsoy (ed.), *Küçük Asya'nın Bin Yüzyü: Ankara*, Ankara 2005.

Aytekin, E. Attila, *Tarladan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye: Z. Ereğli Kömür Havzası İşçileri, 1848-1922*, İstanbul 2006.

Bayar, Yener, “1873-1875 Orta Anadolu Kitlığı”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, vol. 4, Paris 1894.

Çelik, Semih, “Koyunun Olmadığı Yerde Keçiye Abdurrahman Çelebi Derler: Ankara Eyaleti'nde Tiftik Keçisi Ekonomisinin Zaman-Uzamsal Analiz Denemesi (1889-1905)”, *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi Sof*, (ed. Gözde Çerçioğlu Yücel, Filiz Yenişehirlioğlu), Ankara 2018, s. 57-67.

———, “It's a Bad Fate to be Born Near a Forest: Forest, People and Buffaloes in mid-19th Century Western Anatolia”, *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, (ed. Onur İnal, Yavuz Köse), Winwick 2019, s. 111-133.

———, “Coping with famines in the Ottoman Anatolia (1650-1850)”, *An Economic History of Famine Resilience*, (ed. Jessica Dijkman, Bas van Leeuwen), London 2019, s. 52-73.

Çetin, Emrah, “II. Abdülhamid Döneminde Kastamonu ve Ankara Vilayetlerinde Karayolu Yapım Çalışmaları”, *History Studies*, 6/3, (April 2014), s. 103-117.

Dursun, Selçuk, “Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

- , “Migrations and Forests: Some Notes on the Use of Forest Resources from the Ottoman Empire to the Republic”, *Architecture as Measure, 17th International Architecture Exhibition La Biennale di Venezia, Pavilion of Turkey*, 2020, s. 5-6.
- Erdem, Gülin, “Kastamonu, Aydın, Hüdavendigâr ve Ankara (Bozok) Vilayetlerinin İdari Taksimatı (1272h/1855-56 ile 1328h/1910-1)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2001.
- Erlor, Mehmet Yavuz, “Animals during Disasters,” *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 333-352.
- , *Osmanlı’da Kuraklık ve Kıtık Olayları, 1800-1880*, İstanbul 2012.
- Ertem, Özge, “Sick Men of Asia Minor in an Ailing Empire: Famine, Villagers and Government in Missionary Accounts (1873-75)”, *International Review of Turkish Studies*, 2/1 (2012): 72-94
- , “Considering Famine in the Late Nineteenth Century Ottoman Empire: A Comparative Framework and Overview”, *COLL&GIUM*, 22/9, (2017), s. 151-172.
- Faroqhi, Suraiya, “Mohair Manufacture and Mohair Workshops in Seventeenth-century Ankara,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4, (2018), s. 211-236;
- Gündoğdu, Cihangir, “The Animal Rights Movement in the late Ottoman Empire and the early Republic: The Society for the Protection of Animals (İstanbul, 1912)”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 373-395.
- Harrison, Brian, “Animals and the State in Nineteenth-Century England”, *The English Historical Review*, 88/349 (1973), s. 786-820.
- İnal, Onur, “One-Humped History: The Camel as Historical actor in the Late Ottoman Empire”, *International Journal of Middle East Studies*, (2020), s. 1-16.
- İnan, Uğur, “H. 1311 (M. 1893) Tarihli Kastamonu Vilayeti Salnamesinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.
- İpek, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara 1999.
- , *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.
- İslamoğlu, Huricihan, “Politics of Administating Property: Law and Statistics in the Nineteenth-Century Ottoman Empire”, *Constituting Modernity: Private Property in East and West*, (ed. Huricihan İslamoğlu), New York 2004, s. 276-320.
- Maden, Fahri, *Kastamonu’da Eşkıyalık*, İstanbul 2018.
- Mikhail, Alan, “Animal as Property in Early Modern Ottoman Egypt”, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 53/4, (2010), s. 621-652.
- , *The Animal in Ottoman Egypt*, Oxford, New York 2014.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, 1840-1880*, Ankara 2000.
- , “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetindeki Yapısal Değişim Üzerine”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler 1*, (ed. İlber Ortaylı), Ankara 2000, s. 105-108.
- Özdemir, Seda, “XIX. Yüzyılda Kastamonu Vilayeti’nde Salgın Hastalıklar”, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019.
- Pinguet, Catherine, “İstanbul’s Street Dogs at the End of the Ottoman Empire: Protection or Extermination”, *Animals and People in the Ottoman Empire*, (ed. Suraiya Faroqhi), İstanbul 2010, s. 353-372.
- Quataert, Donald, “Famine in Turkey, 1873-1875”, *Regional Studies*, 201, (1968), s. 1-54.

*Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Hayvan Hırsızlığı:
Kastamonu Vilayeti Örneği*

- , *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, New York 2006.
- Safa M. Saraçoğlu, “Muhacirler, Biyopolitika ve Öküz Hırsızlığı: 19. Yüzyılda Vidin’de Osmanlı Yönetimselliğinin İşleyişi”, *Toplum ve Bilim*, 122 (2011), s. 75-99.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2006.
- Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara 2008.
- von Samo, A. Ritter zur Helle, *Die Völker des osmanischen Reiches*, Wien 1877.
- Yozkathı, Ömer Faruk, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kastamonu’nun Sosyal ve Ekonomik Durumu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2002.
- Yücel, Caner, “Temettuat Defterlerine Göre Kastamonu Şehri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2011.

Summary

In the nineteenth century, human-animal relations underwent a radical transformation. As the need for animal labor decreased, mainly due to technological developments, animals became invisible in socioeconomic life and turned into commodities only benefited for their meat and other products. Although this striking transformation was not as rapid as in Europe, it also took place in the Ottoman Empire's big cities, especially in Istanbul. However, as the infrastructural modernization in most Anatolian provinces was insufficient, animals' decisive role in human life continued in these regions up to the end of the empire.

Archival documents show that animal theft increased significantly in some provinces of Anatolia in the last two decades of the nineteenth century. Although it became a devastating problem for local people and officials, and the central government, there are limited studies on this crime. This article examines livestock theft in Kastamonu province. The author aims to investigate two primary research questions while examining the animal theft cases in Kastamonu. The first question is why animal theft became common in particular regions of Kastamonu, especially between 1890 and 1907. Many archival documents on the topic do not provide a straightforward answer to this question. Therefore, the article involves a demographic, socioeconomic, and ecological analysis of the province by referring to various sources. The second research question is why animal theft, which had disastrous effects on the region's people, emerged as a crime that spread over the years. This question requires a legal and administrative evaluation in the light of archival documents.

During the late nineteenth century, in Kastamonu province, subsistence agriculture and animal husbandry were the most common economic activities. Despite having fertile lands, locals were only able to obtain limited economic gains from the province's rich forests and mineral resources due to poor infrastructure and inadequate maintenance of roads. Since the region was mountainous and forested, the population density per surface area was very low in some places. Land losses in the Ottoman-Russian War of 1877-78 caused a massive immigration wave from the Balkans and the Caucasus to the Ottoman Empire. The authorities identified regions in the provinces with plenty of vacant lands where the immigrants could settle. The proximity of these centers to Istanbul and Black Sea ports was another factor since it would facilitate the immigrants' transportation. Kastamonu province became one of these settlement centers. Between the years 1877-1892, immigrants settled down in various parts of the province, especially in relatively vacant forest areas. In fifteen years, the population of the province increased by approximately 200,000. We should associate this demographic change with the re-sharing of existing resources rather than new labor and employment opportunities in the region. Between the years 1890-1907, there were drought periods and floods that negatively affected agricultural production and animal husbandry in Kastamonu. Undoubtedly, the impact of such events in a region where dwellers engaged in agriculture and animal husbandry by traditional methods was devastating. Considering all of these,

it is not surprising that animal theft increased in specific regions of the province more affected by ecological events, where immigrant resettlement was intensive and economic life was almost entirely dependent on subsistence agriculture and animal husbandry.

The fact that animal theft continued for years, despite appeals by the locals to the authorities, showed that the legal and administrative measures to prevent this crime were not effective enough. During that period, the 1858 Penal Code was in force. In addition to the article on animal theft which was included in this code, the central administration issued two separate regulations applicable throughout the country from the 1860s on. At that time, several local government reports implied that general practices of centralization and legal modernization had not sufficed to solve the problems. When the trouble exacerbated, the central government prepared a text describing the legal measures specific to Kastamonu. The provincial administration also tried to get approval from the center for certain other legal and administrative practices. While local administrators tried to expand their jurisdiction and expressed the need for stricter legal and administrative measures, the central government demanded the proper implementation of the penal code and the regulation in effect throughout the country. The provinces had not adopted the general implementations of legal modernization quickly enough to solve the local problems. At this point, both the central government and local administration resorted to traditional practices. These attempts at implementing some practices to prevent animal theft indicated that traditional practices did not disappear entirely during legal modernization. Therefore, social scientists and historians have to consider local experiences to fully analyze Ottoman legal and administrative modernization.

Another reason why animal theft continued over the years was related to the local administration's attitude on the issue. Due to their limited scope of jurisdiction, lack of personnel, or, in some cases, covert cooperation with criminals, the local administrators failed to fight the crime effectively. Therefore, the crime which made the lives of the inhabitants extremely difficult became a persistent problem.

18. YÜZYIL TEKİRDAĞ'INDA SİROZİ MUSTAFA AĞA'NIN DAMADI VELİ VE KIZI HATİCE ÖRNEĞİNDE STATÜ- SERVET EDİNİMİNDE AİLE BAĞLARININ ROLÜ

Fadimana FİDAN*

Öz

Tekirdağ, Trakya bölgesinin hububatını İstanbul'a ulaştıran limanı ile dikkat çeken bir şehir. Hububatın İstanbul'a sevk edilmesi işinde çoğu zaman bostanî hasekilerden mübaşir olarak yararlanmışlardır. 18. yüzyılda da bostanî hasekilerden yararlanılmakla beraber bu dönemdeki en önemli fark hasekilerden daha çok servet sahibi ailelerden çıkıyor olmasıdır. Onlardan biri olan Sirozî Mustafa Ağa, 18. yüzyılda İstanbul'un işe ihtiyacının karşılanmasında önemli görevleri yerine getirmiş bir a'yandır. Ticarethaneleri, çiftlikleri ve vakıflarıyla devletin ve ahalinin tanıdığı biridir. Sadece Tekirdağ'da değil aynı zamanda İstanbul'da da tanınmaktadır. Zira kendisi Mustafa Paşa'nın torunu ile evlidir. Bu akrabalık ve zenginlik ona zahire mübaşirliği, Edirne Bostancıbaşılığı gibi görevlerin verilmesini sağlamıştır. Ancak serveti ve statüsünü emanet edeceği bir oğlu olmadığından damatları kendisine verilen görevleri devam ettirmiştir. Kızlarından birini Tekirdağlı başka bir a'yânın tek oğluluyla, diğerini yine a'yân olarak belirtilen bir haseki ile diğer kızı Hatice'yi ise Habib Ağa oğlu Veli ile evlendirmiştir. Sirozî, damatlar içinden Veli'nin önündeki hem isim hem kariyer hem de servet açısından en iyi örnektir. Nitekim Veli, Hatice ile evliliği neticesinde Tekirdağ'ın zenginlerinin arasına girebilmiş, zaman içinde kayınpederinin görevlerine getirilmiştir. Çalışma Mustafa Ağa'nın servetinin bir kısmını tasarrufunda bulunduran damadı Veli ve kızı Hatice üzerinde yoğunlaşmakta, karı-kocanın devraldıkları servetleri, yaşam standartları anlatılmakta ve bu servet etrafındaki ilişkiler ağına değinilmektedir. Makale, 18. yüzyılın statü-servet ilişkisinde ailelerin rolüne mikro ölçekte katkı sağlamayı hedeflemekte olup hem Tekirdağ'ın aile tarihine katkı sunulacak hem de Osmanlı toplumunda ilişkiler ağına bir örnek oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sirozî Mustafa Ağa, Tekirdağ, Mübaşir, Edirne Bostancıbaşı, Haseki Veli, Hatice.

The Role of Family Ties in Acquiring Status and Wealth in the Example of Sirozi Mustafa Agha's Daughter, Hatice, and His Son-in-law, Veli, in 18th Century Tekirdağ

* Dr. Öğr. Ü., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/Türkiye, ffidan@kmu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0001-5613-2334.

Abstract

Tekirdağ is a province that attracts attention with its port that transported the grains of the Thrace region to Istanbul. Most of the time, bostani hasekis were used as state agents in the business of shipping the grain to Istanbul. Although bostani hasekis were also used in the 18th century, the most important difference in this period was that they mostly came from wealthy families. One of them, Sirozi Mustafa Agha, was a dignitary who performed important jobs in the 18th century meeting the food needs of Istanbul. With his businesses, farms and foundations, Sirozi Mustafa Agha was well-known by the State and the people. He was renowned not only in Tekirdağ but also in Istanbul because he was married to Mustafa Pasha's granddaughter. This kinship and wealth enabled him to be appointed as a state agent for grain supply and as the Bostanji-Bashi of Edirne. However, since he did not have a son to entrust his wealth and status, his sons-in-law took over his responsibilities. He married one of his daughters to the only son of another dignitary from Tekirdağ, another to a haseki, who is also mentioned as a dignitary, and the other daughter Hatice to Veli, son of Habib Agha. Among the grooms, for Veli, in particular, Sirozi was the best example in terms of prestige, career and wealth. In fact, as a result of his marriage with Hatice, Veli was able to turn to one of the rich people of Tekirdağ and was appointed to continue his father-in-law's responsibilities over time. The present study focuses on Mustafa Agha's son-in-law Veli, who controlled some of his wealth, and his daughter Hatice, describing the spouses' inherited wealth and living standards, and the network of relationships forming around that wealth. The article aims to contribute to the understanding about the role of families in the status-wealth relationship of the 18th century on a micro scale and will contribute to the family history of Tekirdağ and set an example regarding the network of relations in the Ottoman society.

Keywords: Sirozi Mustafa Agha, Tekirdağ, State Agent, Bostanji-Bashi of Edirne, Haseki Veli, Hatice.

Giriş

Evlilik birliği ile kurulan aile ve akrabalık ilişkileri toplumların sosyo-ekonomik yapıları hakkında bilgi sunmaktadır. Evliliklerin hangi gruplar arasında hangi amaçlara yönelik yapıldığının bilinmesi evlilik kalıpları, aile yapısı ve hane oluşumlarındaki çeşitliliği ortaya koymakta¹, kişilerin var olan ya da bu bağ sayesinde elde ettikleri statülerinin iletim yolları toplumların sosyal tabakalaşması hakkında bilgi sahibi olmamıza olanak sağlamaktadır. Ancak Osmanlı aile yapısı hakkında bilinenler sınırlıdır. Osmanlıda evlilik kalıpları hakkında var olan

¹ Eleni Gara, "Marrying Seventeenth-Century Mostar", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Towar a Social and Economic History-Studies in Honor of John C. Alexander*, (Ed. Ellias Kolovos, Phokion Kotsageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyannis), The Isis Press, İstanbul 2007, s. 115.

çalışmaların da büyük bir bölümü Ortadoğu şehirleri üzerine yoğunlaşmıştır². Örneğin Beshara Doumani Trablus ve Nablus'daki aileyi merkeze alan çalışmasında³ dini unvanlara sahip ailelerin kadınlarının Nablus tüccarları tarafından ticarî güvenlerinin sağlanmasına yönelik sigorta işlevi görmeleri nedeniyle tercih edildiğini ifade etmektedir⁴. Dror Ze'evi, Kudüs'te çeşitli hanedanların evlilik bağı ile güçlü ailelerle akrabalık kurarak kendilerine yöneltilen tehlikeleri bertaraf ettiklerini dolayısıyla evliliğin siyasi bir amaca hizmet ettiğini bildirir. Ayrıca ekonomik ve kültürel çıkarların korunmasında da evliliğin önemli olduğunu, bazı tüccar ailelerin de bu bağ sayesinde güçlendiklerini ve yönetici elitine katıldıklarını ifade eder⁵. Yine Jane Hathaway Mısır'daki hane politikalarında evliliğin önemine dikkat çekmekte politik evliliklerin bir hanenin güç ve servet edinimindeki rolüne değinmektedir⁶. Mary Ann Fann da Mısır emirlerinin ölümünden sonra kadınlarının beyin memlukü ile yaptıkları evliliğin servetin hane içinde kalmasına yaptığı önemi vurgulamakta, kadınlar aracılığı ile sürdürülen servetin ve statünün önemine değinmektedir⁷. Anadolu'da evlilik tercihleri ve bu tercihlerin statüleri nasıl etkilediği ile ilgili değerli bir çalışmayı ise Boğaç Ergene ve Atabey Kaygun Kastamonu örneklemini üzerinden ele almışlar, Kastamonu'da seçkinler arası evliliklerin yaygın olduğunu göstermişlerdir. Çalışmada ifade edildiği üzere bu sonuç Ortadoğu kentlerindeki askerî sınıf ile İstanbul'daki ilmiye sınıfının evlilik seçimleriyle örtüşmektedir⁸. Mahmut Tat da Manisa'da evlilik kalıplarına yönelik çalışmasında servet açısından benzer ailelerin evlilik birliği kurduğunu dile getirmiş, özellikle ağa unvanlı kişilerin sahip oldukları statülere uygun evlilikler kurduklarını tespit etmiştir⁹. Osmanlı ailesinde evliliğin bir başını çeken kadını merkeze alarak çalışan araştırmacıların çoğu özellikle kadınların mihr, miras ve hibe gibi yollarla

² Boğaç Ergene-Atabey Kaygun, "Spouse Selection and Marital Mobility in the Ottoman Empire Observations From Eighteenth-Century Kastamonu", *Historical Methods*, (January–March 2012), Volume 45, Number 1, s. 3.

³ Şeyma Nur Temel, "Beshara B. Domani Family Life in the Ottoman Mediterranean: A Social History", https://www.academia.edu/42129507/Book_Review_Beshara_Doumani_Family_Life_in_the_Ottoman_Mediterranean_A_Social_History. Erişim Tar. 10.09.2021.

⁴ Mahmut Tat, "Erken Modern Manisa'da Prestij, Statü ve Servet Arasında Mihr (1700-1819)", *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı V/1, (Temmuz 2019), s. 81.

⁵ Dror Ze'evi, *Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Sepil Çağlayan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 53-55, 87-89.

⁶ Jane Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları-Kazdağlıların Yükselişi*, (Çev. Nalan Özsoy) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 123 vd.

⁷ Mary Ann Fann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Çev. Necmiye Alpay), (Ed. Madeline Zilfi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 30-31.

⁸ Ergene-Kaygun, "Spouse Selection and Marital Mobility in the Ottoman Empire Observations From Eighteenth-Century Kastamonu", s. 16.

⁹ Tat, *Şerîhe Stillerine Göre Manisa'da Sosyal Değişim ve Evlilik Kalıpları (1710-1750)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.

servet edindiğini dile getiriyorsa da aile ilişkilerine değinmemektedir¹⁰. Yalnız Mahmut Tat çalışmasında kadınların mihr oranına babalarının unvanlarının etkisinin olduğunu ifade etmektedir¹¹. Ümit Ekin de 16. yüzyılda Rodosçuk'lu kadınların mihr oranlarında baba ve eşlerin unvanlarının etkili olduğunu dile getirmiştir¹². Servet-statü arasındaki ilişkinin ortaya konulması ve iki olgunun kişinin hayatında ne kadar etkili olduğunun tespiti noktasında ise Canbakal¹³ ve Artan'ın çalışmaları¹⁴, Zozan Pehlivan¹⁵, Fatih Bozkurt¹⁶, Gülser Oğuz¹⁷, ve Sümeyye Hoşgör Büke'nin¹⁸ tezleri önemlidir. Söz konusu çalışmalardan elde edilen sonuçlar; akrabalık bağları ve öz yaşamlarıyla ilgili bilgi sahibi olunan bir ailenin meslek ve statülerinin hayat tarzlarına nasıl yansıtıldığının anlaşılmasına katkı sunmaktadırlar.

Araştırmacıların Ortadoğu ve Anadolu şehirlerinde ortaya çıkardıkları sonuçlara Tekirdağ'daki evlilik kalıpları ve statülerin yaşam tarzına etkisi hakkında katkı sunabilirdi ancak sadece bir ailenin ilişkisi üzerinden böyle bir genel sonucun çıkması olası olsa bile çok fazla kaydın incelenmesini gerektirmektedir. Bu çalışma çok sayıda veriyi kapsamadığı gibi Tekirdağ şehrinde aile yapısına dair çok az bilginin olmasından dolayı¹⁹ burada yaşayan grupların genel eğilimini yansıtmaktan uzaktır. Bu kısıtlamalar altında çalışma; çeşitli karşılaştırmalar yaparak Sirozî ve ailesi örneklemini üzerinden aile çıkarlarını siyasî ve ekonomik anlamda koruyan evliliklerin

-
- ¹⁰ Saadet Maydaer, "Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S.2, (2006), s. 30-46; Fatma Özaba, "Osmanlı Mahkemelerinde Rodosçuklu (Tekirdağlı) Kadınlar", *ABAD*, 1 (2), (2018), s. 159-173.
- ¹¹ Tat, "Erken Modern Manisa'da Prestij, Statü ve Servet Arasında Mihr (1700-1819)", s. 88.
- ¹² Ümit Ekin, "Rodosçuk Örneğinde XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mehr", *Hidayet Yavuz Nuhoglu Armağanı*, (Haz. İshak Keskin-Muhammed Hanefi Kutoğlu-Sabriye Serap Kurbanoglu), Pamuk yayıncılık, İstanbul 2009, s. 205.
- ¹³ Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayıntâb-Osmanlı Kentinde Toplum Siyaset*, (Çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 115 vd.
- ¹⁴ Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, 83, Kış (1999/2000), s. 292-322; Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam", (Ed. Tülay Artan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 49-64.
- ¹⁵ Zozan Pehlivan, *The Rich and The Poor: Wealth Polarization in Late Eighteenth-Century 'Ayntâb*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- ¹⁶ Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- ¹⁷ Gülser Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2013.
- ¹⁸ Sümeyye Hoşgör Büke, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- ¹⁹ Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları", *Türk Tarihinde Balkanlar*, (Ed. Zeynep İskefiyeli-Bilal Çelik-Serkan Yazıcı), C. I, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s. 567-580.

bir örneğini sunmakta, askerî ünvanlara sahip kişiler arasındaki evlilikle kurulan bağın ikbal, servet, statü ve bunların hepsinin yaşam standartlarını etkileyip etkilemediği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Tekirdağ şehri, aile ilişkileri ve evlilik kalıplarıyla ilgili veri toplanabilecek şer'iye sicilleri gibi münbit kaynaklara sahiplik yapmasına rağmen kişiler arasındaki akrabalık bağları belgelere net bir şekilde yazılmamıştır. Nikâh sözleşmelerinin kıymeti burada ortaya çıkmasına rağmen her evliliğin de kayıt altına alınmadığı bilinmektedir²⁰. Bu da evlilik bağlarının farklı kaynaklardan öğrenilmesini zaruri hale getirmektedir. Ele aldığımız ailenin akrabalık bağları Zahire Mühimme Defterleri, Şer'iye Sicilleri ve vakfiyelerden yararlanılarak yazılmıştır. Aile hakkında bilinenlere ifade edilen kaynaklar yol göstermesine rağmen başka bir kaynaktan onlar hakkında bilgi edinilememiştir. Çalışmada esas olarak kullanılacak kaynak Rodosçuk Şer'iye Sicilleri'nden tespit edilen Sirozî Mustafa Ağa'nın damadı Veli²¹ ile kızı Hatice'nin terekeleridir. Tereke defterleri kişinin hayatta iken edindiği taşınır ve taşınmazları ile borçlarını, alacaklarını, vasiyetlerini içeren bir yaşam bilanço cetvelidir. Elbette bu cetvel kaydı tutanın gördükleriyle sınırlıdır. Dolayısıyla defterler bir hayat hikâyesini okumaya elverişli ise de geride pek çok konu gizli kalmaktadır²². Karı-kocanın terekelerinin olması bu gizli kalan hususların aydınlatılması açısından önemlidir. Veli'nin terekesi Emine Cengiz'in yüksek lisans tezinde transkripte edilmiş durumdadır. Tezde ifade edildiği üzere tereke, 1751 numaralı Rodosçuk Şer'iye Sicili'nde 18a-20a sayfalarında Mart 1768 tarihi ile kayıtlıdır²³. Hatice Hanım'ın terekesi ise 1684 demirbaş numarasıyla Rodosçuk Şer'iye Sicili'nde 3b-8a sayfaları aralığında, H.15 C.1186/M.13 Eylül 1772 tarihli olarak yer almaktadır²⁴.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da Veli'nin terekesinin daha önce çalışılmış olmasıdır²⁵. Ancak söz konusu çalışmada Veli orta dereceli bir idareci

²⁰ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, C.3, S. 3, (1982), s. 4. Girit bu anlamda özeldir. Nitekim nikâh akitleri düzenli olarak tutulmuştur. Bunun nedenini ise yazar adanın Müslüman nüfusunun artmasına yönelik bir politikanın gereği olduğunu ifade eder. Bkz. Nuri Adıyke, "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, 13, (2002), s. 46.

²¹ Haseki'nin gerçek adı Veliyüddin olmakla beraber Zahire Mühimme Defterleri'nde Veli olarak kaydedilmiştir. Çalışmada Veli ismi tercih edilmiştir.

²² Tahsin Özcan, "Muhallefât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 406-407; Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak*, (Çev: Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 199.

²³ Emine Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 82-86.

²⁴ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Rodosçuk Şer'iye Sicilleri (RŞS), 7395/1684, 3b-8a, H. 15 C. 1186/ M. 13 Eylül 1772.

²⁵ Volkan Ertürk, "Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliyüddin B. Habib'in Terekesi", *HUMANITAS*, 2, Güz, (2013), s. 87-103.

olarak ortaya konulmuş eşinin çiftliklerini işletmesi ve akrabalık ilişkisi hakkında bir açıklamada bulunulmamıştır. Lakin yaptığımız çalışmada Veli'nin kayınpederinin izinden giden biri olduğu ifade edilmekte, Hatice ile evlenmesinin sağladığı imkânlar anlatılmaktadır. Hatice Hâtûn'un da terekesi açıklanarak saygın bir aileden gelen hanımların eşleri ve babalarının imtiyaz sisteminden nasıl yararlandıkları ve nasıl yaşadıkları gözler önüne serilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada öncelikle Tekirdağ şehrinin aileye sunduğu iş kollarının ne olduğu anlatılarak Sirozî Mustafa Ağa'ya verilen görevler ifade edilmiştir. Ardından Sirozî'nin ailesi tanıtılarak damatlarından Veli'nin kariyerinden, servetinin maddi karşılıklarından, servetinden eşi ve oğluna kalanlardan bahsedilmiştir. İkinci ve üçüncü başlıkta Hatice Hanım'ın servetinin kaynakları ve serveti konusunda annesinin ve oğlunun yaşadığı sorunlar anlatılmıştır. Daha sonra karı-kocanın terekelerinden elde edilen eşyalardan yaşadıkları mekân ve lüks tüketimlerine yönelik yorumlar getirilmiştir. Burada belirtilmesi gereken bir konu da Hatice'nin mal varlığının Veli'ye göre daha detaylı ele alınacağıdır. Hatta yaşadıkları ev bazında Hatice'nin konağı ve içinde yer alanlar ön plana çıkarılmıştır. Bu yöntemin tercih edilmesinin sebebi hem Veli'nin terekesinin daha önceden çalışılmış olması hem de Veli'nin bıraktıklarının Hatice'ninkine nazaran daha kısır olmasıdır.

1. 18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Sirozî Mustafa Ağa ve Damadı Haseki Veli

Osmanlı idareci sınıfının dönüşümü çok erken tarihlerde ve özellikle devşirme sisteminin ortadan kalkmasıyla başladı. Yüksek askerî sınıfın kadroları yine bu idarecilerin oğullarıyla doldu ve taşrada da bunların yarattığı gerçek haneler bu intisaba katılan yeni aileleri beraberinde getirdi. Yönetici sınıfla evlilik bağı ile bağlanan seçkin aileler güçlü olarak ortaya çıktı²⁶. Taşrada zengin ailelerin bir diğer siyasî dayanağı eyaletlerin yönetici sınıfının mütesellimliğini ya da voyvodalığını yapmalarıydı. Vergi toplama imtiyazını alan seçkin aileler (a'yânlar) hareket açısından daha özgürdüler ve kadı dâhil yerel otoritelerde söz hakkını kendilerinde bulabiliyorlardı. Üstelik önemli ekonomik kaynakları iltizama alarak güçlerini pekiştiriyor, istedikleri kişiyi a'yân olarak seçtirerek güçlerinin yayılmasını sağlıyorlardı²⁷. İster evlilik yoluyla ister servetlerinin sağladığı avantajlarla merkezin gücünü yanına alan bu aileler siyasi erkten ayrı bir yapılanma değillerdi ve esasında güçlerinin asıl kaynağı siyasiydi²⁸. Bu yüzden kendilerini kanıtlamak ve konumlarını

²⁶ Ze'evi, *Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, s. 40-43, 62-63.

²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois University Press, USA, (1977), s. 27-52.

²⁸ Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasî ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak ve Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Çev. Zeynep Altok), (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 82.

sağlamlaştırmak için şehirde otorite sahibi olduklarını²⁹ göstermekle kalmıyorlar aynı zamanda önemli gördükleri stratejik noktalara kendi aile mensuplarından birini yerleştiriyorlardı³⁰. Açık bir ifade ile merkezle bağlantısı olan biri kendine verilen görevi yine kendi aile efradına dağıtıyordu. Amaçları ise buldukları şehirlerin ekonomik kaynaklarına göre değişiklik gösteriyordu. Tekirdağ söz konusu olduğunda liman faaliyetlerini elde tutmak önemli bir ekonomik kaynaktı. Zira Tekirdağ'ın Osmanlı Devleti için asıl önemi Trakya ve Rumeli bölgesinden İstanbul'a gelecek zahire ve diğer malların nakledildiği güvenli bir limana sahip olmasıydı. Limanı sayesinde pek çok bölgeyi İstanbul'a ve Anadolu'ya bağlayan şehrin ticarî hayatı canlıydı³¹. Bu canlı ticaret devletin istek ve beklentilerini karşılayan, bizzat işe organizasyonunda yer alan kişileri ön plana çıkarmıştı. Bunlar İstanbul'a gönderilen zahirenin tertibinden sorumlu zahire mübaşirleri ve Edirne bostancıbaşlarıydı³². 18. yüzyıl söz konusu olduğunda bu görevleri yerine getirenler bölgenin a'yân aileleriydi. A'yânlar bu işleri yapamayacak derecede yaşlandıkları veyahut farklı bir sebeple görevlerinden ayrılmak durumunda kaldıklarında yerlerini daha önceden devlete kapılanmalarını sağladıkları oğul-damat veya başkaca aile üyelerine devrediyorlardı³³. Ailelerin zahire mübaşirliği ve bostancıbaşlık görevini en azından belli bir süre tekelleştirmesinin ise anlamlı nedenleri vardı. Öyle ki tarım ticaretini elinde bulundurmak büyük sermaye birikimi yapılmasını sağlıyordu³⁴. Halktan devletin belirlediğinden daha az bir fiyata hububat alma imkânlarının³⁵ yanı sıra yasa dışı olarak hem kendi çiftliklerinden hem de ahalinin elindeki zahireleri

²⁹ Özer Ergenç, "Ayân ve Eşrâf" Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 410.

³⁰ Aysel Yıldız, *Kenar Adamları ve Bendeleri- Tirsinikli İsmail Ağa ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Adamları-Mamuk Mürşiyân ve Köse Ahmed Efendi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018, s. 23.

³¹ İlber Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleleri I*, Turhan Kitapevi, Ankara 2000, s. 85; Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İfaresi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar)", *ODDÜ Gelişme Dergisi*, Özel Sayı, (1979-1980), s. 139; Hacer Ateş, "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 6 (Temmuz 2013), s. 21.

³² Bostancıbaşlarının işe tertibinden başka görevleri şu şekildeydi. Vergi toplamak, padişahın ve halkın güvenliğini sağlamak, suçluları cezalandırmak, sefer zamanlarında asker toplamak, devlete ait binaların tamirlerini yaptırmak, çarşı ve pazarlarda fiyat uygulamalarına uymayanları cezalandırmak, muhallefat işlerini takip etmek, devlet adamlarını idam etmek gibi görevleri yerine getirirlerdi. Murat Yıldız, "15.-19. Yüzyıllarda Edirne'de Asayiş Sağlayan Bir Kurum: Edirne Bostancı Ocağı", *History Studies*, 3/3, (2011), s. 389-391.

³³ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 36-37.

³⁴ Turan Açık, "Kara Mehmed Ağa'nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündükleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/1, Yaz, (2016), s. 18.

³⁵ Faroqhi, "Varlıklı İki Kadın", *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak*, (Çev: Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 252.

stoklayarak başka alıcılara daha yüksek meblağlarda satabilmekteydiler. Zahire tertibinin hemen her alanında çalışmaları kuşkusuz çok kar elde ettiklerini ve bu mesleklerin sağladığı avantajların da kendi ailelerinin içinde kalması için uğraş verdiklerini göstermektedir. Bunu ise yine güçlü ailelerle akrabalık bağı tesis ederek kuvvetlendirmekteydiler. Bunun bir örneğini ise Tekirdağ'da yaşamış Sirozî Mustafa Ağa ve ailesi vermektedir.

Mehmed Ağa oğlu Hâssa Bostanî Hasekisi Sirozî Mustafa Ağa, 18. yüzyılın ilk yarısında zahire mübaşiri, Edirne bostancıbaşılığı ve yine Tekirdağ'da zahire mübaşirliği görevini yerine getirdi³⁶. Bunların dışında ne zaman kendisine tevcih edildiği tespit edilemeyen kaftan ağalığı görevini de ifa etti³⁷. Vakfiyesinden anladığımız kadarıyla Araba Pazarı ve Cami'-i Vasat Mahallesi'nde; arsası, on sekiz adet bakkal dükkânı, birer adet çarıkçı, aşçı dükkânları ile un değirmeni, yağhane, değirmen ve kassarhânesi bulunuyordu³⁸. Ayrıca bir adet asitânihâne³⁹ ile üç hücre, birer ibadethane, kiler ve mutfaktan oluşan Nakşibendîler için bir hângah vakfetmişti⁴⁰. Bunun yanı sıra Seyyid Ali Baba Zâviyesi yanına çeşme⁴¹ yaptırmış, Tekirdağ'ın yol ve köprü tamirleriyle ilgilenmişti⁴². Yaptığı hayrî-ticarî yatırımlar itibar elde etmesinde kuşkusuz önemliydi ve Tekirdağ'ın a'yân aileleri arasında sivrilmesini sağlamıştı. Siyasî iktidarının köklülüğünde Mustafa Paşa'nın oğlu Bostancıbaşı İbrahim Bey'in kızı Rukiye Hanım ile evliliği⁴³ etkili olmuştu. Nitekim Mustafa Paşa kuvvetle muhtemel Tekirdağ'da bulunan Orta Cami'nin kurucusu Sinan Ağa'nın torunuydu⁴⁴. Bu bilgi dışında kendisi hakkında bilgi edinilemeyen Mustafa Paşa'nın ailesiyle Sirozî'nin ne zaman ne şekilde akrabalık kurduğu ise

³⁶ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 36-37.

³⁷ Kaftan Ağası olmasıyla ilgili bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGMA), 626-2/715/738, H. 25 R. 1165/M. 12 Mart 1752.

³⁸ Burada yer alan işletmeler sadece vakfiyesinde yer alanlardır. Vakfiyesinde yer almayanlarla bu sayının artma ihtimali vardır.

³⁹ Büyük tekkeler için kullanılan bir tabir olup Mevlevilerin çile çıkardıkları büyük tekkelere bu isim verilmektedir. Diğer tarikatlarda da şubeleri bulunan merkeze verilen isimdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 94.

⁴⁰ VGMA, 626-2/716-717/738. Dervişlerin toplanarak zikir ve sohbet ettikleri, inzivaya çekildikleri mekânlar için kullanılan bir terim olup Osmanlılarda bu kelime yerine daha çok dergâh, tekke ve zâviye ismi tercih edilmiştir. Süleyman Uludağ, "Hankah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 42-43. Vakfiyede yer alan hângahın "zâviye-i merkûme" ifadesinden yola çıkarak zâviye anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.

⁴¹ Bugün Tekirdağ'da Aydoğdu Mahallesi'nde yer alan çeşmesinin kitabesi Mehmet Saim Serez'in eserinde şu şekilde verilmiştir: *Yaptı Sirozî Ağa Allah için, Dedi cenber gibi talib saline, Çeşmesar-ı dikveş-i hayr-ı celil, sarf-ı menkûl ola taribine delil Ma-i zemzem veş için ibn desün, Ab-ı kevserdir bu ma cari ola, Sahibine bak vire ecr-i cezil, Kabbenâ aynen tüşenma selsebil 1161*. Bkz. Mehmet Saim Serez, *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları, Selsebilleri*, Dönmez Ofset, Ankara 2014, s. 15-16.

⁴² VGMA, 626-2/720/738.

⁴³ BOA, RŞS. 7367/1656, 26b, H. 2 B. 1155/M. 2 Eylül 1742.

⁴⁴ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 36.

belirsizliğini korumaktadır. Üstelik kendisini tanımlayan Yunanistan'ın Serez şehrinden olduğunu gösteren Sirozî lakabı dışında kökeni hakkında bilgi yoktur. Ancak meslekî kariyerinin merkezinde Mustafa Paşa'nın bulunduğu aşıkârdır. Nitekim Paşa'nın oğlu İbrahim Bey bostancıbaşısıdır ve muhtemelen ölmeden önce yerine Sirozî'nin geçmesi için tavsiyede bulunmuştur. Tavsiye mektupları önemlidir zira Sirozî de ölmeden önce mübaşir olması için damadı Veli'yi işaret etmişti. Yine Sirozî'nin bu etkisi Veli'den sonra dünürü Tekirdağ baş a'yânı Şabanzâde Mehmed Ağa'ya da yansımıştı. Hanlar, odalar dükkânlar, çiftlikler ve vakıf sahibi Şabanzâde Mehmed Ağa özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından biraz önce şehirde etkinliğini artırmış bir a'yân ve bu yüzyılın ortasından itibaren iâşe meseleleriyle ilgilenen bir mübaşir olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik Mehmed Ağa, birlikte çalıştığı oğlu İbrahim'in de zahire mübaşiri olmasında etkili olmuştur⁴⁵.

Sirozî Mustafa Ağa'nın tespit edildiği kadarıyla iki eşi, üç kızı vardı. Rukiye Hanım'la olan evliliğinden Habibe ve Zahide⁴⁶, muhtemelen cariyesi Abdulvahab kızı Emetullah'tan da Hatice dünyaya gelmişti. Sirozî'nin kızları mütevellilik yapan ve başkaca işletmelerde söz sahibi kendi ekonomik özgürlükleri olan kişilerdi. Hatice Hanım, büyük çiftlik işletmelerine ve dükkânlara sahip, babasının kurduğu vakfın da günlük dört akçe ile mütevellisiydi⁴⁷. Diğer kızı Habibe; Gazanfer Bey, Kürkçü Sinan ve Gevher Hâtûn vakıflarının mütevellisiydi⁴⁸. Karaca Murat ve Haniçe adında çiftlikleri vardı⁴⁹. Sirozî Mustafa Ağa'nın kendisine verilen görevleri bırakabileceği bir oğlu yoktu ama kızları servet sahibi ailelerle akrabalık ilişkisi kurmasına vesile olabiliirdi. Nitekim Mustafa Ağa kızlarından Habibe'yi Tekirdağ'da vakıfları ve çok sayıda mülkü ile tanınan baş a'yân Şabanzâde Mehmed Ağa'nın tek oğlu Hâssa Hasekisi İbrahim Ağa ile⁵⁰, Zahide'yi Tekirdağ a'yânı olarak bilinen Hâssa Hasekisi Hüseyin ile⁵¹, Hatice'yi ise Habib Ağa oğlu Haseki Veli ile evlendirdi. Burada belirtilmesi gereken Veli'nin "*Sâbika Edirne Bostancıbaşısı el-Hâc Veliyüddîn bin Habib*" olarak isimlendirilen terekesinde Hatice'nin babası, dedesi ve hatta oğlu ağa olarak nitelendirilmesine rağmen kendisinin babasına bu unvanın

⁴⁵ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanzâdeler*, s. 41 vd.

⁴⁶ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanzâdeler*, s. 35-36.

⁴⁷ VGMA, 652-2/24-25/28, H. Evâil-i Ra. 1177/M. Eylül 1763.

⁴⁸ BOA, C.EV., 27767, H. 24 B. 1219/M. 29 Ekim 1804.

⁴⁹ BOA, Özi ve Silistre Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.ÖZSİ.d.), 24, s. 36, H. Evâsıt Ş. 1193/M. Ağustos-Eylül 1779.

⁵⁰ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanzâdeler*, s. 35.

⁵¹ Zahide ile Haseki Hüseyin'in evli olduklarına dair bir bilgiye ulaşamamakla beraber, Hüseyin'in Sirozî'nin damadı olduğunu net bir şekilde biliyoruz. Zira zahire tertibinde Tekirdağ a'yânı Sirozî damadı Haseki Hüseyin ve Sirozî'nin vakfıyla ilgili bir konuda Rukiye'nin damadı Hüseyin olarak tanıtılmıştır. Sirozî'nin Zahide, Habibe ve Hatice adlarındaki kızları haricinde bir kız evladının kaydına ulaşılmaması Zahide ile Hüseyin'in karı-koca oldukları düşüncesini desteklemektedir. Bkz. BOA, A. DVNS.TZEİ.d. 9, 250-251/537, H. Evâhîr-i L. 1168/M. Ağustos 1755; VGMA, 628/478/254.

yazılmamış olmasıdır⁵². Bunun nedeni kâtip hatası olabilir. Nitekim Veli'nin bir mülk hibe etmesiyle ilgili belgede babasına ağa unvanı eklenmiştir⁵³. Yine de Veli'nin konumundan dolayı mı ağa unvanı eklendi sorusu akla gelmektedir. Eğer öyle ise bu daha anlamlı hale gelebilir. Doğrusu Veli'nin hem kariyerinde hem de servetinin büyük bir bölümünde Sirozi'nin etkisi bulunmaktaydı. Öyle ki kayınpederi vefat etmeden evvel zahire mübaşiri olarak atanması için Veli'yi işaret etmişti⁵⁴. Bundan sonra Haseki Veli 1753/1754-1758 seneleri arasında zahire mübaşirliği görevini yerine getirdi⁵⁵. 1755'de bu görevini kısa süreli birine bırakmak suretiyle eşkıya takibinde bulundu⁵⁶. 1762 senesinde Tekirdağ'da bostancı ocağına mensup olanların tereke kayıtlarını tutma⁵⁷, 1766 yılından muhtemelen vefat ettiği seneye kadar Edirne bostancıbaşılığı görevini yerine getirdi⁵⁸. Bostancıbaşı Veli, Edirne'den döndükten kısa bir süre sonra vefat etti. Ardında Ahmed adında bir evlat ile oğluna vasi tayin edilen eşi Hatice'yi bıraktı. Onun ev yaşantısına dair notları öğrenmemizi sağlayan terekesi 1 Mart 1768 senesinde tutuldu⁵⁹.

Haseki Veli kariyer basamaklarını tırmanırken gayet konforlu bir hayat sürmüştü, Tekirdağ'da Câmî'-i Vasat Mahallesi'nde gözlerini hayata yummuştü. Yaşadığı ev Veli'nin terekesinde kayıtlı değildir. Hatice'nin terekesinde ise bu mahallede 360.000 akçelik bir ev kaydı bulunmaktadır. Veli ya ölmeden önce bu evi eşine vermişti ya da bu mahallede koca bir konakta yaşama şansını a'yân kızıyla yaptığı evliliğe borçluydu⁶⁰. İkinci ihtimal daha yüksektir. Zira Sirozi'nin vakıfları ve bu vakıflara ayırdığı mal varlığının bir kısmı bu mahalledeydi ve Veli'nin burada bir evi ya da başka bir emlaki yoktu. Sadece el-Hâc İsa Mahallesi'nde 18.000 akçe

⁵² Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 82.

⁵³ BOA, RŞS, 7393/1682, s. 93a-93b, H. 15 B. 1186/M. 12 Ekim 1772.

⁵⁴ “Tekirdağ'da ve Gelibolu ve Şehriköy kazaları nâ'iblerine ve Hâssa Bostani Hasekilerinden sâbika Edirne Bostancıbaşısı müteveffâ Sirozî Mustafa'nın damadı olup havâl-i mezbûreden Âsitâne-i Sa'âdetime zehâ'ir senkine müceddeden mübaşir ta'yîn olunan el-Hâc Veli Haseki zîde mecdubuya ve iskele emînlerine vesâ'ir zâbitân ve a'yân-ı vilâyete hükm ki...Sen ki mübaşir-i mûmâ-ileyhsin kaynatan mûmâ-ileyh ecel-i mev'ûd ile târîh-i vatan fena ve 'azâm-i dâr-ı bekâ olub ve me'mûr olduğu nakl-i zehâ'ir busûsuna âberden kâr-güzâr ve sadâkat-kâr kimesnenin mübaşir ta'yîn ve tahsîsi iktizâ idub ve sen evsâf-ı merkûme ile mev'sûf olduğundan gayri müteveffâ-yı merkûm hayâtında me'mûr olduğü umûrda seni i'mâl ve istibdâm ile tenbîh maslahat-ı matlûbede senin sadâkat ve mahâret ve istikâmetin ve bâ-busûs tesyîr-i zehâ'irde ibtimâm ve dikkatin haber virdiğine binâ'en sâlifü'z-zîker kazâlardan vâki'...” Bkz. BOA, A.(DVNS.TZEİ.d., 9, 171/353, H. Evâil-i Ra. 1167/M. Aralık 1753-Ocak 1754.

⁵⁵ BOA, A.(DVNS.TZEİ.d., 9,171/353; BOA, A.(DVNS.TZEİ.d.,10, 250/504, H. Evâil-i B. 1171/M. Mart 1758. Haseki Veli'ye zahire mübaşirliğinde gönderilen son hükmün tarihi görevinin sonu olarak düşünölmüştür.

⁵⁶ BOA, A.(DVNS.TZEİ.d., 9, s. 250-251/537, H. Evâhir-i L. 1168/M. Ağustos 1755.

⁵⁷ BOA, RŞS, 7384/1673, 14b, H. 21 Ş. 1175/M. 17 Mart 1762.

⁵⁸ Veli'nin bostancıbaşı olarak göröldüğü ilk ve son hükmün tarihi: H. Evâhir-i B. 1180/ M. Aralık 1766 ile H. Evâhir-i Z. 1180/M. Mayıs 1767'dir. Bkz. BOA, A.(DVNS.TZEİ.d., 11, 342, 354-355.

⁵⁹ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 50-51, 83.

⁶⁰ Bir mahkeme kaydında, Veli'nin vefatına müteakip Hatice'ye kalan mallar arasında ev ve dükkânlardan bahsediliyorsa da bunların hangileri olduğü ifade edilmemektedir. Bkz. BOA, RŞS, 7396/1685, 19b-20a/H. 19 R. 1187/M. 10 Temmuz 1773.

ederinde iki katlı, ahırlı bir evi vardı⁶¹. Kayınpederinin evi de buradaydı ve Sirozî aynı mahalleden tanıdığı Veli'yi kızına eş olarak seçmiş olmalıydı⁶².

Veli'nin toplam mal varlığı kayınpederinin etkisini daha net hale getirmektedir. Öyle ki terekesinin ederi 3.021.990 akçeydi (25.183 kuruş). Bu miktarın %72,4'lük kısmı nakit para ve dağıttığı borçlardan oluşuyordu⁶³. Husunlu köyünde bir çiftliği (burada yer alan çiftlik evlerinden biri 103.000, bir diğeri harabe olup 54.000 akçeydi) ve üç dönüm bağı, Mera'da 10 dönüm bağı, hırdavat menzili, bir Arap cariyesi bulunmaktaydı⁶⁴. Veli'nin sahip olduğu en önemli işletme çiftliklerdi. Nitekim Husunlu dışında, eşine ait Köse İlyas ile Ferhadanlı köylerindeki çiftlikleri 1754 senesinde işletmeye başlamış, ölene kadar da bu çiftliklerdeki tam denetim onun olmuştu⁶⁵. Bu tarihte Sirozî'nin müteveffa olarak anılıyor olması⁶⁶, Sirozî'nin kayınpederine ait olan Köse İlyas çiftliği⁶⁷ haricinde Ferhadanlı çiftliğinin de Hatice'ye babasından miras kaldığını göstermektedir.

Veli'nin mal varlığından giderler (cenaze masrafları, tereke kayıt, eşine mihr-i müeccel, vesâyet ve nafaka) düşüldükten sonra kalan 2.690.430 akçenin 2.354.128'i oğlu Ahmed'e, 336.302'si Hatice'ye kalmıştı⁶⁸. Ancak Hatice Hanım, Köse İlyas ve Ferhadanlı köylerindeki çiftliklerinin hububat ve hayvan satışlarından elde edilen 10.144 kuruş 16 akçenin eşinin terekesinden kendi hesabına aktarılmasını istemiş ve bu isteği şahitlerin de desteği ile kabul görmüştü. Dolayısıyla terekenin hisselerle ayrılması işlemi yeniden yapıldı ve buna göre ifade edilen miktar Veli'nin terekesinden düşüldükten sonra kalan 1.473.134 akçenin 184.141 akçesi Hatice Hanım'a, 1.288.993 akçesi oğluna verildi⁶⁹. Bu iki hesaptan anlaşılacağı üzere Veli, Hatice ile evlendikten sonra getirildiği görevlerle ve Sirozî'nin çiftliklerini işletmesiyle servetini artırmıştır. Zira ilk belirlenen tereke kıymetinin neredeyse yarısını Hatice'nin çiftliklerini işletmesi nedeniyle elde etmiş olduğu görülür. Üstelik herhangi bir ticarî yatırımı da gözlenmez. Bu da tarımsal işletmelerden elde ettiği servetini faizle işlettiğini akla getirmektedir. Yani tarım ve hayvancılıktan elde ettiği

⁶¹ BOA, RŞS, 7393/1682, s. 93a-93b, H. 15 B. 1186/M. 12 Ekim 1772.

⁶² VGMA, 626-2/715/738.

⁶³ Ertürk, "Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşısı Hacı Veliyüddin B. Habib'in Terekesi", s. 95.

⁶⁴ Cengiz, "1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli", s. 84-85.

⁶⁵ "Müteveffâ-yı mûmâ-ileyh Elhâc Veliyüddîn Ağa zencesi mûmâileyhâ Hatice Hanımın medîne-i mezbûreye tâbi' Köse İlyas karyesine ve İneçik kazasına muzâf Ferhadanlı karyesinde vâki' iki kat'a çiftliklerini mütevâliyen on dört sene zabt edip...". Bkz. Cengiz, 1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli, s. 87.

⁶⁶ BOA, A.(DVNS.TZEİ.d, 9, s. 171/353.

⁶⁷ BOA, RŞS. 7367/1656, 26b, H. 2 B. 1155/M. 2 Eylül 1742.

⁶⁸ Ertürk, "Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşısı Hacı Veliyüddin B. Habib'in Terekesi", s. 96.

⁶⁹ Cengiz, 1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli, s. 87-89.

para sayesinde bu tereke bedeline ulaşmıştır. Bu servet ise Tekirdağlı pek çok hasekiden daha zengin bir hayat sürmesini sağlamıştır⁷⁰.

2. Hatice Hanım'ın Serveti

Her şehrin olduğu gibi Rahbe'nin de siyaset dışı bir tarihi vardır ve seyyahların gözlemleri bu noktada değer arz etmektedir Hatice Hanım'ın toplam mal varlığı 5.249.280 akçeydi (43.744 kuruş). Bu miktarın içinde 892.560 akçe (7.438 kuruş) bazı kişilerden alacağı, 656.880 akçe (5.474 kuruş) borcu ve tereke kaydı giderleri vardı. Borçlar çıkarıldıktan sonra geriye 4.592.400 akçe (38.270 kuruş) kalıyordu. Servetinin %58'i oğluna, %25'i eşine, %17'si ise annesine geçti⁷¹.

Cinsi	Eşi Haseki Halil Ağa'ya	Annesi Emetullah Hâtûn'a	Oğlu Ahmed Ağa'ya
Menkul ve nakit	272.670	181.780	636.230
Emlak-akar ve çiftlik	652.290	434.860	1.522.010
Alacaklar	223.140	148.760	520.660
Toplam	1.141.100 akçe (9.567,5 kuruş) Tenzil olunan: 67,5 kuruş Kalan: 9.500 kuruş ⁷²	765.400 akçe (6.378 kuruş 40 akçe) Tenzil olunan: 45.5 kuruş Kalan: 6.332,5 kuruş	2.678.900 akçe (22.324 kuruş 20 akçe) Zam olunan: 113 kuruş Toplam: 22.437 kuruş

Tablo 1: Hatice Hanım'ın Mal Varlığı⁷³

⁷⁰ Yayabaşı köyünde ikamet eden Haseki Ali Ağa oğlu Haseki Ahmed Ağa'nın serveti 1767 senesinde 614.400 akçeydi. Bkz. BOA, RŞS, 7389/1678, 90b-91b, H. 1 C. 1181/M. Ekim 1767. 1784 yılında Cennet Hâtûn Mahallesi'nde Mehmed Emin Ağa oğlu Haseki İsmail Ağa'nın serveti ise 276.821 akçedir. Bkz. BOA, RŞS, 7406/1695, 61a-62a, H. 2 Ca. 1198/M. 24 Mart 1784. Veli'nin serveti ise üç milyondan fazlaydı. İki örnekte görüldüğü üzere hasekilerin babalarının haseki ve ağa unvanına sahip olması onları milyoner yapmaya yetmemiştir.

⁷¹ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 8a.

⁷² Tenzil olunan paranın kaynağı; Abacı Yani, Ömer Ağa ve Karabet Ermeni'nin alacakları olan 193 kuruş 3 rub'dan vazgeçmeleridir. Bu meblağdan 113 kuruş Emetullah Hâtûn ve Halil Ağa'dan tenzil olunarak Haseki Ahmed'e eklenmiştir. Bkz. BOA, RŞS, 7395/1684, s. 8a.

⁷³ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 8a.

Hatice Hanım'ın 13 Eylül 1772 senesinde tutulan terekesindeki⁷⁴ beş milyonun üzerindeki serveti onu Tekirdağ'ın en zenginleri arasına konumlandırıyordu⁷⁵. Öyle ki kardeşi Habibe'nin eşi İbrahim'in müsadere edilen malları Hatice'nin servetine denkti. Tabii burada İbrahim'in mallarının bir kısmını ölmeden önce başkalarının üzerine hüccet ettirdiğini söyleyelim. Yine de bir kadının başka bir a'yân ile boy ölçüşebileceği bir servetti bu⁷⁶.

Sadece toplam servet açısından değil aynı zamanda baba ve eşlerinin askerî unvanlara sahip olması nedeniyle mihr bedeli ile de başka kadınlardan ayrılıyordu. Nitekim Hatice Hanım, Veli vefat ettikten sonra Menlek Kazası Voyvodası Cafer oğlu Haseki Halil Ağa ile evlenmiş ve her iki evliliğinde eşlerinin taahhüt ettiği mihr bedelleri başka örnekleri göz önüne aldığımızda yüksek tutulmuştu. Öyle ki Halil Ağa eşine 500 kuruş (60.000 akçe)⁷⁷ Veli ise 250 kuruş (30.000) kuruş mihr-i müeccel bedeli ödemeyi taahhüt etmişti⁷⁸. Manisa'da askerî sınıfa mensubiyet bildiren unvanlara sahip olanların dönem ortalamasının üzerinde mihr bedeli verdikleri bilgisi⁷⁹ Tekirdağ için geçerli kabul edildiğinde ve başka örneklerle desteklendiğinde her iki bedelde ağa unvanına sahip olmaları nedeniyle tutarlı olur. Şabanzâde Mehmed Ağa'nın eşi Hüseyin Ağa'nın kızı Emine Hâtûn'un mihr bedeli 33.000 akçedir⁸⁰. Veli'nin vefatının yer aldığı bir çalışmada en yüksek mihr bedeli Hatice Hanım'a aittir. Buna en yakın bulunan meblağ Sipâhi Ali Bey oğlu Veli'nin eşi es-Seyyid Abdurrahman kızı Şerife Rukiye'ye verdiği 100 kuruş (12.000 akçe) mihr-i müecceldir⁸¹. Diğer taraftan Münrezâde el-Hâc Hasan Ağa'nın karısı es-Seyyid Hüseyin'in kızı Şerife Ümmügülsüm'ün mihr-i misli⁸² ile Haseki Ahmed Ağa'nın zevcesi Yusuf kızı Fatma'ya verdiği mihr-i misli 100 kuruştur (12.000 akçe)⁸³. Bu birkaç örnekte görüldüğü üzere Hatice'nin mihr bedeline babasının sağladığı statü ve servet yansımıştı. Oysaki el-Hâc Hasan da ismi önündeki soyluluk bildiren zâde unvanına sahip olmasına rağmen Peygamber soyundan gelen karısına

⁷⁴ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 3b, H. 15 C. 1186/M. 13 Eylül 1772.

⁷⁵ Habibe'nin kayıncıvalidesi Şabanzâde el-Hâc Mehmed Ağa'nın eşi Emine Hanım'ın serveti 1766 senesinde tutulan terekesinde toplam 1.351.800 akçeydi. Elbette terekede yer alan meblağ tam olarak mal varlığını göstermez. Ancak Hatice'nin terekesinin farkı bir erkek faktörü olmaksızın (çoğu zaman ebeveynler ölmeden önce mallarını çok sayıda mirasçı tarafından bölünmesini önlemek için erkek evlatlarına hibe etmekteydiler) pek çok gayrimenkulde sahip olmasıdır ki sadece gayrimenkulü bile Emine Hanım'ın terekesinden fazladır. Emine Hâtûn'un terekesi için bkz. BOA, RŞS, 7389/1678, s. 19a-20b, H. 8 R. 1180/M. 13 Eylül 1766.

⁷⁶ İbrahim vefat ettiğinde müsadere edilen malları 40.000 kuruştur. Bkz. Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanzâdeler*, s. 121, 126.

⁷⁷ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 3b.

⁷⁸ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 85.

⁷⁹ Tat, "Erken Modern Manisa'da Prestij, Statü ve Servet Arasında Mihr (1700-1819)", s. 106.

⁸⁰ BOA, RŞS, 7389/1678, s. 20a.

⁸¹ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 68-70.

⁸² BOA, RŞS, 7387/1676, s. 34a, H. 10 L. 1178/M. 2 Nisan 1765.

⁸³ BOA, 7389/1678, s. 91b, 1 C. 1181/ 25 Ekim 1767.

bu bedelin çok aşagısında bir ödeme yapmış hatta mihr bedelini misl olarak yani eşinin ailesinden örnek alarak belirlemişti. Yine Haseki Ahmed'in kayınpederinin bir unvanının olmaması bu bedelin daha aşığıya çekildiğini akla getirmektedir. Buna ilaveten mihr bedellerini etkileyen hususlardan biri olarak kadının daha önce evlenip evlenmediği etkili olduğu dile getirilmekteyse⁸⁴ de sanıyoruz ki Hatice'nin ikinci evliliğinde 500 kuruş (60.000 akçe) verilmesi zenginliğinin ilk evliliğine göre artması bağlamında düşünülebilir. Mary Ann'in Mısırlı kadınların statü ve mülkiyeti yeni kocalarına aktarmalarındaki hayati rolünde bahsettiği gibi⁸⁵ Halil için Hatice'nin bu evlilikteki rolü sadece eski eşi ve babasından kalan serveti devralmak olabilir. Halil Ağa'nın bu düşüncesi yüksek bir müeccel ödenmesini de gerektirmişti. Hatice'nin ise ikinci evliliğinden beklentisi yaptığı işleri kolaylaştırmasından öte dedesini ve babasını kaybetmiş oğluna bir hamı bırakmak olabilir. Eğer böyle düşündüyse haksız da sayılmazdı çünkü ölümüyle oğlunun vasisi olan annesi Emetullah Hâtûn'un⁸⁶ bu serveti bölmek için çaba gösteren kişi ve akrabalarla büyük mücadele vermesi gerekti. Öyle ki 1772 senesinin Ekim ayında Ömer Ağa adındaki bir şahıs Veli'nin vefat etmeden evvel (1766-1767) el-Hâc İsa Mahallesi'nde bulunan evini İstanbul'da 150 kuruşa kendisine sattığını, daha sonra Veli'nin bu meblağı kendisine hibe ettiğini söyleyerek bunu şahitleriyle ispat etti⁸⁷. Diğer taraftan Habibe'nin eşi İbrahim, Hatice'nin ölümünden sonra oğlu Ahmed'e kalan malların nazırı olduysa da bu serveti zapt etti. Şabanzâde İbrahim Ağa çok güçlüydü. Tekirdağ'da, Edirne'de onu tanımayan çok az insan vardı. A'yân oğlu, Tekirdağ zahire mübaşiri, Hatice'nin ölümünden sonraki yıllarda Edirne bostancıbaşılığı ve Karadeniz zahire mübaşirliği yapmış, Tekirdağ'da çok sayıda emlak ve çiftlik sahibi bir adamdı. Hatice, Ruslarla yapılan savaş esnasında vefat ettiğinde İbrahim Ağa, Muarız Körfezi savunmasındaydı⁸⁸. Yine de Tekirdağ'daki işlerle de ilgilenmekten geri kalmayan Şabanzâde, Hatice'nin bu servetini başkalarıyla paylaşmak istemiyordu. Bu yüzden Emetullah Hâtûn damadını mahkemeye şikâyet etti. İbrahim'in bu davranışının altında malların miras taksimi nedeniyle bölünmesinin önüne geçme ve hepsini eline alma istediği yatmaktadır. Ancak istediğine kavuşamadı. Zira Emetullah Hâtûn, vekil olarak gösterdiği Edirne eski Bostancıbaşısı Hüseyin'in mallarla ilgilenmesini istedi ve isteği devlet tarafından Temmuz 1773 senesinde kabul gördü⁸⁹.

⁸⁴ Jülide Akyüz, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Ögesi Olan "Mehir", *Tarib Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, (2005), s. 217.

⁸⁵ Fann, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", s. 30-31.

⁸⁶ BOA, RŞS, 7393/1682, s. 86b, H. 1 C. 1186/M. 30 Ağustos 1772.

⁸⁷ BOA, RŞS, 7393/1682, s. 93a-93b.

⁸⁸ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağı'nda Bir Aile: Şabanzâdelere*, s. 59-82, 113-116.

⁸⁹ BOA, RŞS, 7396/1685, s. 19b-20a. Hüseyin muhtemelen Sirozi'nin diğer damadı idi. Ancak belgede damat olarak belirtilmemiştir.

Sirozî Mustafa Ağa'nın torunu Ahmed ise anne ve babası vefat ettiğinde henüz “*sağır haseki Ahmed Ağa*”ydı⁹⁰. Annesinin terekesinde yer alan bu ifadeden anlaşıldığı kadarıyla Ahmed'in gelecekte ne iş yapacağı küçük yaştan itibaren belliydi. Öz ve üvey babası gibi haseki ve eğer bir sorunla karşılaşmazsa babası gibi o da bostancıbaşı olacaktı. Ahmed biraz büyüüp kendi hakkını savunur hale geldiğinde Haseki İbrahim ile mahkemelik oldu. Geçmişte İbrahim'in annesinin mallarına el uzatması gibi Ahmed de teyzesi Habibe'nin ölümü üzerine Karaca Murat ve Haniçe çiftliklerinde hak iddia etti. Ancak ne var ki teyzesinin bu çiftlikleri eşine sattığını gösteren hücceti elinde bulunduran İbrahim Ağa 1779 senesinde onu, çiftlikler üzerindeki müdahalesinin önlenmesi için divana şikâyet etti⁹¹. Ahmed'in iddia ettiği gibi bu çiftlikler gerçekten de dedesinden teyzesine kalanlardı. Öyle ki Sirozî'nin kayınpederinin olduğunu tespit ettiğimiz Köse İlyas ve Karaca Murat⁹² adlı çiftliklerden ilki Hatice'ye, diğeri ise Habibe'ye intikal etmişti. Her şeye rağmen Ahmed, çok genç yaşta baba ve annesinden kalanlarla zengin bir adam olmuştü, muhtemelen anneannesinden kalacaklarla da servetini arttıracaktı.

3. Hatice Hanım'ın Emlaki-Çiftlikleri ve Borçları

Birçok oryantalist araştırmacının ataerkil aile yapısına sahip İslâm toplumunda kadının kamusal alanda görünürlüklerinin ve ekonomik kaynaklara erişiminin olmadığı noktasında kabul gören fikirleri yeni araştırmalarla geçerliliğini kaybetmiş durumdadır. Kayserili kadınların mülkiyet işlerinde erkeklerle yarışması, Bursa şehrinin ticarî hacminden kadınların büyük ölçekli olarak yararlanarak çeşitli iş dallarında çalışması ya da mülk edinip satması⁹³, Antakya'daki kadınlar arasında tüccarlığı meslek edinenlerin olması bu fikirlerin tam karşısında durmaktadır⁹⁴. Tekirdağ'da da durum farksızdır. Tekirdağ'da kadınlar babalarının cömert hibelerinden, mirasından ve mihr gibi kaynaklardan mal edinebilmekte⁹⁵, ticaretle de uğraşmaktaydı. Ev ve dükkân sahibi olarak kimi zaman bunları kiralamakta kimi zaman da mallarını vakfederek şehrin imarında etkin rol oynamaktaydı. Özellikle babalarının ve eşlerinin kurduğu vakıflarda mütevellilik yaparak kamusal alanda görünmekteydiler⁹⁶. Bunun nedeni sanıyoruz ki Heber'in Bursalı kadınlar için ifade ettiği gibi şehrin kadının mülk ediniminde ve iş hayatında ön planda olmasının

⁹⁰ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 3b.

⁹¹ BOA, A.DVNS.AHK.ÖZSİ, 24, s. 36, H Evâsıt-ı Ş. 1193/M. Ağustos-Eylül 1779.

⁹² BOA, RŞS. 7367/1656, s. 26b, H. 2 B. 1155/M. 2 Eylül 1742.

⁹³ Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in a Ottoman City Bursa 1600- 1700”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12, (1980), s. 231-241.

⁹⁴ Abdülkadir Gül, “Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (XVIII. Yüzyıl)”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 2, (2013), s. 421.

⁹⁵ Özaba, “Osmanlı Mahkemelerinde Rodosçuklu (Tekirdağlı) Kadınlar”, s. 165, 171.

⁹⁶ Zehra Gözütok Tamdoğan, “Tekirdağ'ın Hayra Vâkıf Kadınları”, *Tekirdağ'da Dinî ve Kültürel Hayat*, (Ed. Hasan Keskin-Özkan Öztürk-Halil İbrahim Delen-Ali Sever), Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 104 vd.

sağladığı avantajlarla alakalıdır⁹⁷. Nitekim Tekirdağ'da ticaretin limana bağlı olarak gelişmesi ve hatta limanın İstanbul'un özel limanı gibi çalışmasının⁹⁸ avantajları şehrin sakinlerin zenginleşmesini sağlıyordu⁹⁹. Üstelik limandan İstanbul'a mal akışının senenin her mevsimi yapıyor olması¹⁰⁰ erken dönemlerden itibaren ticaretle zenginleşen ailelerin ve dolayısıyla kadınların da ortaya çıkmasını sağlamıştı¹⁰¹. Sirozi'nin de Hatice'nin hem kamusal alanda görünmesini sağladığını hem de mirasıyla hakkını gözettiğini söyleyebiliriz. Servetinin kaynağında babası bulunan Hatice Hanım'ın çeşitli ancak daha çok kırsalda mülkleri bulunmaktaydı ve bunlardan edindiği servet şehirdekilere göre daha fazlaydı.

Hatice Hanım'ın Câm'i-i Vasat Mahallesi'nde 360.000 akçe (3.000 kuruş) değerinde bir evi vardı. Hüseyin Çavuş Mahallesi'nde fırın, oda ve bakkal dükkânların yedi sehimi (31.200 akçe), haffafhanedeki beş dükkân ve bir odanın üçte birinin yedi sehimi (35.100 akçe), Han-ı Cedid'in yarısının yedi sehimi (52.500 akçe) Hatice Hanım'a aitti. Bunlara ilaveten Mera'da 20 dönüm bağı (30.000 akçe), İstanbul yolunda bahçe ve değirmenden yedi sehimi (42.000 akçe), Uzun Kavak'ta 17 dönüm bağı (30.000 akçe) vardı. Emlak ve akarlarının toplam değeri 580.800 akçeydi (4.840 kuruş). Ayrıca Husunlu, Ferhadanlı ve Büyük ve Küçük İlyas adında dört çiftliği tasarrufunda bulunduruyordu. Hatice Hanım'a adı geçen çiftliklerden Köse İlyas babasından, Husunlu ise Veli'den intikal etmişti. Bu çiftliklerden en büyüğü Rodosçuk (Tekirdağ) kazasına bağlı Büyük Köse İlyas köyündeki çiftlikti. Çiftlikte buğday, arpa, kapluca, alef, darı, üretimi yapılıyor, on iki adet kara saban, çapa, dingil, saban demiri, balta, kile, kantar, burgu, çuval gibi eşyalar kullanılıyordu. Sabana camus ve karasığır öküzü koşulmuş olmalıydı. Bu hayvanların dişilerinin yanı sıra bir iki yaşında ve yaşlanmış hayvanlar da vardı. Ayrıca küçükbaşlardan koyun beslenmekteydi ve bir ağıl bulunmaktaydı. Çok sayıda kısrak, tay ve beygirler çiftlik hayvanlarından diğerlerini oluşturuyordu. Hububat ve diğer ticarî ürünler de muhtemelen tüvana beygirlerin çektiği arabalarla gideceği noktaya kadar götürülüyordu. Çiftlikte saman ve ot yine hayvanların beslenmesi için yüklü miktarda bulunuyordu. Burada eski üç dönüm bağın yanı sıra yirmi yedi adet arı kovanı vardı. Çiftlikte ev eşyaları çok sayılmazdı. Nitekim evânî-i nühâs, yapağı, minder, mak'ad, yastık ve kebab şişi haricinde bir kayıt yoktur. Bu şekilde çiftlik; evleri, müstemilat, ağıl, hayvan ve diğer eşyalarıyla toplam 931.680 akçe (7.764 kuruş) değerindeydi¹⁰².

Diğer çiftliği Tekirdağ kazasına bağlı Küçük Köse İlyas köyünde bulunuyordu. Bu çiftliğin diğerinden farkı daha küçük olmasının yanı sıra keten ve

⁹⁷ Gerber, "Social and Economic Position of Women in a Ottoman City Bursa 1600- 1700", s. 239.

⁹⁸ Faroqi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar), s. 139-140.

⁹⁹ Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)", s. 92-93.

¹⁰⁰ Lütfi Güçer, "18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 11, İstanbul (1952), s. 405.

¹⁰¹ Ortaylı, "16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia'nın Marmara Uzantısı)", s. 92-93.

¹⁰² BOA, RŞS, 7395/1684, s. 6a.

burçak tarımının yapıyor olmasıdır. Ayrıca burada beygir, kovan ve koyun yoktur. Hayvan adedi ve diğer çiftlik eşyaları daha az olmakla beraber çeşitli mutfak eşyaları (sini, bakraç, tencere, sahan, pekmez tabası) kaydedilmiştir. Çiftlikteki emlak, hayvanat, hububat ve diğer eşyaların değeri 520.320 akçedir (4.336 kuruş)¹⁰³. Tekirdağ kazasına bağlı Husunlu köyündeki çiftliğinin müfredatı kaydedilmemiş olmakla beraber toplam değeri 82.560 akçedir (688 kuruş). Tekirdağ kazası dışında İncik kazasının Ferhadanlı köyünde değeri 493.800 akçe (4.115 kuruş) olan bir çiftliği daha vardı. Burada da hububat ekimi yapılıyordu. Çiftliğin diğerlerinden farkı koyunun daha fazla besleniyor olmasıdır (430 adet)¹⁰⁴. Büyük ve Küçük Köse İlyas, Ferhadanlı ile Husunlu çiftliklerinin toplam değeri ise 2.609.160 akçe (21.743 kuruş) ediyordu.

Şu halde Hatice Hanım'ın mal varlığının büyük bir bölümü tarımsal faaliyetlerden oluşmaktaydı. Bunun nedeni babasının ve eşinin daha çok bu kanala sermaye yatırımlarının ve yine tarımsal sektöre bağlı görevleri yerine getirmelerinin bir sonucuydu. Çiftlikte üretilenlerin birincil ortağı ise kuvvetle muhtemel İstanbul'du. Örneğin Sirozî Mustafa a'yânlardan toplayacağı ve kendisinin de tedarik edeceği koyunları İstanbul'a göndermekle görevlendirilmişti¹⁰⁵. Sadece hayvan değil çiftliklerdeki hububat ürünlerinin de herhangi bir yerde saklanmayarak İstanbul'a ulaştırılması istenmekteydi. Ancak mansıp sahipleri çoğu kez bu ortaklığa karşı çıkıyor ve ürünlerini daha kârlı bir şekilde başka yerlere satmaya ya da bu ürünleri kendi belirledikleri fiyatlarla piyasaya sürmeye çalışıyorlardı. Örneğin Sirozî'nin dünürü Mehmed Ağa kendi mübaşirliğinde esnafa 180 akçeden buğday dağıtmaya, oğlu İbrahim 15.000 kile hububatı İstanbul'a göndermek yerine Akdeniz'de başka tüccara satmaya çalışmıştı¹⁰⁶. Hatice Hanım'ın babası ya da eşi kaçak yollarla başka bir iş tutmuş mudur bilinmese de en az dünürleri kadar kâr ettikleri düşünülebilir.

Hatice Hanım'ın müteveli olması da Sirozî'nin pek çok gelir kaynağının kızı tarafından kullanıldığını göstermektedir. Zira tevliyet gelirinin yanı sıra vakıf gelir fazlasının aile üyeleri arasında paylaşılması vakfiyede şart koşulmuştu¹⁰⁷. Ancak bu görev sırasında eline geçen vakıf gelirlerini hane içinde kullanmış olsa gerekir. Nitekim vakıftan alacağı olan pek çok kişi ve vakıf, Hatice'nin ölümüyle haklarını almışlardı. Bunlar Köprübaşı Vakfı (120.000 akçe), mütevellisi olduğu babasının vakfı (3.060 akçe) ve yine kendi vakfının şeyhine sekiz yıllık vazife ücreti (8.640 akçe) ve kardeşi Habibe Hanım'a vakıf gelir fazlasıydı (54.720 akçe). Hatice Hanım'ın terekesinde yer alan diğer alacaklılar da vakıfta görev yapanlar ya da aralarındaki iş sözleşmesi gereğince hizmetlerinin karşılığını hayvan veya kumaş olarak alanlardı. Nitekim Ömer Ağa'ya senelik 50 re's, Karabet Ermeni'ye 50 kuruş

¹⁰³ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 6b-7a.

¹⁰⁴ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 7a.

¹⁰⁵ BOA, A.(DVNS.TZEİ.d, 9, s. 117/245, H. Evâhir-i B. 1164/M. Haziran 1751.

¹⁰⁶ Fidan, 18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanşâdeler, s. 57, 118.

¹⁰⁷ VGMA, 626-2/721/738.

toplam 110 kuruş, yine Ömer Ağa, Nazır es-Seyyid Ali, Nazır Mehmed, Çukadar Ahmed ve Karabet'e her sene verilen 30 zirâ çuka bedeli olan 7.200 akçe borcu bulunuyordu. Diğer alacaklılar da çiftlikte çalışan hizmetli ve rençberlerdi ve onlara da 73.800 akçe terekesinden düşüldü. Bunların dışında muhtemelen kendi ev ihtiyaçları için mal satın aldığı için borçlandığı kişiler de bulunmaktaydı. Arabacı, ipçi, demirci, nalbant, haffaf, bakkal gibi esnafa ve birkaç kişiye daha vermesi gereken toplam 66.004 akçe borcu vardı. Eşi Veli'den alacağı olan Ömer Ağa'ya da 18.700 akçe ödenmesi gerekti. Bunun dışında miras taksimi sırasında çalışan görevlilere verilen ücretler ile ortaya çıkan diğer giderler toplam 162.669 akçe tutmuştu¹⁰⁸.

Hatice Hanım'ın servetinin birçoğunu babasından ve eşinden kalanlar oluşturuyorsa da kendisinin kazandığı parayı nereye harcadığı noktasında bilgilerimiz kısıtlıdır. Terekesinde alacak kısmında yer alan mahalle sakinleri ve çiftlik çalışanları hakkında yorum geliştirilebilmesine rağmen bunların dışında kalan kişiler Hatice'nin faizli yatırım şekillerinden birini mi oluşturuyordu ya da ne tür bir anlaşmanın sonucunda bu borçlar verilmişti soruları suskunluğunu korumaktadır. Yine de alacak miktarının fazla olması Hatice'nin vakıf yönetici olarak iş portföyünün daha zengin olduğunu, itibarını artıracak yardımlarda bulunduğunu ve bu sayede kendisine yarar sağladığını düşünebiliriz. Öyle ki Hatice Hanım Yeni Mahalle-i Ermeni, Mahalle-i Cedid¹⁰⁹ ve el-Hâc Hürmüz Mahallesi ahalisine bin kuruştan fazla borç vermişti. Osmanlı toplumunda bu tür borçlandırmalar borç verene bağımlılığı artırmaktaydı. Zira Antep'te zenginler tarafından toplu olarak ödenen bir verginin karşılığının alınmaması vergiyi ödeyene toplumun desteğini sağlamıştı¹¹⁰. Hatice'nin ise bu bağımlılıktan kârı oğlu için destek olacak kişi sayısını artırmak olabilirdi. Diğer borçlu kesim bin kuruştan fazla zimmetlerinde para olan çiftlik çobanlarıydı. Çobanların üzerindeki bu borç kaydı görevleri karşılığı ya da bir ihtiyacın karşılanması için daha önceden kendilerine verilen miktarı oluşturuyordu. Bunun dışında Kuru Süleyman Beşe, Hamamî Seyyid el-Hâc Hasan, Hamamî Hacı Molla Efendi, Mimar Abdülkadir Ağa, Tezkireci Mustafa Efendi, Bostanî Ömer Ağa, Alemdar Valdesi Emine Hâtûn, Kiremitçi Yani, Bazargan Agop, Kirkor, Avanes, Linkor, Arsun, Dunik, Büyük Yako Yahudi'ye hangi amaçla borç verdiği tespit edilemese de servetini faize yatırıyor olsa kredi ilişkisi kurduğu kişilerden denilebilir. Bütün bunlardan sonra alacaklarının toplamı 892.560 akçe (7.438 kuruş)'tu¹¹¹. Bu meblağ da eşinin dağıttığı paradan (5.907 kuruş)¹¹² fazlaydı.

¹⁰⁸ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 7a-7b.

¹⁰⁹ Bu iki mahalle de aynı yeri işaret etmesine rağmen terekede ayrı ayrı zikredilmişlerdir. Bunun nedeni iki farklı zamanda verilen borcu göstermek için olabilir.

¹¹⁰ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb-Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, s. 126-127.

¹¹¹ BOA, RŞS, 7395/1684, s. 8a.

¹¹² Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 86.

4. Karı-Koca'nın Öz Yaşam Alanları-Kişisel Eşyaları

Tereke kayıtları kişilerin edindikleri mülk, evlerinin içinde bulunan eşyaların sayısı ve kıymetini dolayısıyla vefat edenlerin tüketim pratikleri hakkında bilgi edinmemizi sağlayan verileri sunar. Bu tüketim pratikleri gruplar arasındaki farkı ortaya çıkarmada kullanılabilir¹¹³. Nitekim tüketim davranışlarını konu alan yazarlardan bazıları sosyal statü sahibi kişilerin kendilerini daha görünür kılmak, iktidarlarını sağlamlaştırmak ve kendilerini kanıtlamanın bir aracı olarak tüketimlerinde gösterişli, prestijli ürünlere yatırım yaptıklarını ve bunu sergiledikleri ifade etmişlerdir¹¹⁴. Özellikle Veblen gösterişçi tüketim olarak adlandırdığı teorisinde elitlerin; kendi aralarında daha iyisine sahip olmak için rekabet ettiklerini¹¹⁵, aileden gelen servetin kişisel edinilen servetten daha önemli olduğunu zira bunun soylu bir geçmişe atıf yaptığını¹¹⁶, şöhretlerinin artması için hediyeye ya da ziyafetlere başvurdukları dile getirdi¹¹⁷. Norbert Elias saray elitlerini konu alan çalışmasında lüks ediniminin saraylılar için ihtiyaçtan çok gerekli olduğunu bu durumun onların görünürlüklerini artırdığı dile getirdi¹¹⁸. Örneğin bir evin fiziksel özelliklerinin her zaman servetin sunulması olarak değil sosyal statülerini gösterdiğini ifade etti¹¹⁹. Tülay Artan da buna benzer şekilde Osmanlı ileri gelenlerinin kullandıkları lüks eşyalardan bazılarının meşruiyet aracı olduğunu söyledi¹²⁰. Üstelik bu sadece Osmanlı elitleri için de geçerli değildi. Toplum tarafından görülme ve onaylanma ya da diğerlerinin konumlarının daha aşağı seviyede bulunduğunu göstermek için elitler kendilerini göstermenin yollarını aradılar. Örneğin Romen toplumunun önde gelen ailelerinden bazı kadınlar kilisede kendilerine ayrıcalıklı davranılmasını talep ederken statülerini sergileme aracı olarak ibadethaneleri kullandı, pek çok kişi için burası giysileri, takıları, arabalarının türü ya da kalitesiyle konumlarına vurgu yapmanın aracı oldu¹²¹. Sosyalleşmenin diğer dönemlere göre arttığı İstanbul'da da 18. yüzyılın ilk yarısında vitrinlik ürünler

¹¹³ İrem Özgören Kınlı, "Elitlerin Gösterişçi Tüketimi ve Elias'ın Saray Toplumu", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 3, (2018), s. 1028.

¹¹⁴ Kınlı, "Elitlerin Gösterişçi Tüketimi ve Elias'ın Saray Toplumu", s. 1024, 1028.

¹¹⁵ Cansu Güleç, "Thorstein Veblen ve Gösterişçi Tüketim Kavramı", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2015), s. 71.

¹¹⁶ Thorstein Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, (Çev. Zeynep Gültekin-Cumhur Atay), Babil Yayınları, İstanbul 2005, s. 35.

¹¹⁷ Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, s. 61.

¹¹⁸ Kınlı, "Elitlerin Gösterişçi Tüketimi ve Elias'ın Saray Toplumu", s. 1024.

¹¹⁹ Kınlı, "Elitlerin Gösterişçi Tüketimi ve Elias'ın Saray Toplumu", s. 1032.

¹²⁰ Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitlerin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", s. 307-313.

¹²¹ Constanta Ghituțescu, "Women in Church, Men at the Public House: Religious Experience in Romanian Society, 1700-1830", *The History of the Family*, Vol. 17, No. 2 (2012), s. 221-222.

toplumsal aidiyeti bildirmek üzere kullanıldı. Bunlar hem ev ziyaretlerinde gelenlerin hayranlıklarını artıracak ev içinde sergilenenlerdi hem de kişinin kendi üzerinde taşıdıklarıydı¹²².

Acaba Hatice ve Veli aileden gelen zenginliklerini, statülerini nasıl yansıttılar ya da yansıttılar mı? sorusunun cevabını vermek Tekirdağ'ın terekeleriyle ilgili toplu veri ve analizlerin olmaması dolayısıyla zordur. Bu yüzden sahip oldukları ev ve evdeki bazı öne çıkan eşyalardan örnekler verilmesi bize toplumsal statülerini nasıl yansıttıkları hakkında ipuçları verebilir¹²³. İlk olarak evleri hakkında bilgi verebiliriz.

Hatice ve Veli'nin; baba-anne ve oğul dışında Hatice'nin terekesinde yer alan Maksude, Dildade, Hatime, Bendeyar ve Mücevvebe adında beş adet cariye ile yaşadıkları evin fiziksel özelliklerine dair bilgimiz yoktur. Bilgimiz sadece evin bazı odalarının taşlık sofa, dâhili sofa gibi isimlerle anılması, bir kiler ve hırdavat menziline sahip olmasından ibarettir. Ancak bu bilgiler Haseki İsmail'in evi ile karşılaştırma yapacak öğeleri barındırmaktadır. Haseki İsmail'in 240.000 akçe değerindeki evi dâhiliye ve hariciyeliydi. Dâhiliyede yani evin iç kısmında “*üç bab oda, bir kasır, bir dehliz, ortasında bir oda, dehliz ve kiler odası, aşağısında iki cariye odası, bir matbah, bir kiler, bir pekmez ocağı, bir kenif, havlu ve iki kanat orta kapısı, hariciye kısmında fevkanî bir bab oda, bir kahve odası, bir sofa ve mabeyn odası, kenif ve altında bir abır, samanbane ve bir dönüm bir evleklik üzüm ve meyve ağaçları ve iki kanat kapısı*”ndan oluşuyordu¹²⁴. Dahiliye ve hariciye kısımlarından oluşan bu konak tasviri devlet görevlilerinin sahip olacağı cinstendi. Zira Tekirdağ'da evlerin bu şekilde bölümlere ayrılıyor olması şahsın statü sahibi olduğunu göstermekle beraber görevlerinden dolayı eve gelenlerin gözlerinden mahremin de korunması anlamına geliyordu¹²⁵. Evle-hizmet alanını ayırmak için Hatice ve Veli'nin de böyle bir konağa sahip oldukları muhakkaktır.

Evin toplam ederi 360.000 akçe ile hayli hatırı sayılır bir meblağ olmasına rağmen Tekirdağ'daki en pahalı ev onlara ait değildi. Zira 1790 senesinde el-Hâc Hürmüz Mahallesi sakinlerinden bir eski sarık ve dört kavuğu bulunan dolayısıyla devlet görevlisi olduğunu düşündüğümüz Senci¹²⁶ el-Hâc Mehmed Ağa'nın bu

¹²² Bükke, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, s. 204-216.

¹²³ Hatice Hanım'ın terekesinde yer alanlar için bkz. BOA, RŞS, 7395/1684, s. 3b-6a. Veli'nin eşyaları için bkz. Ertürk, “Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliyüddin B. Habib'in Terekesi”, s. 96-99; Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şer'iye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 83-85.

¹²⁴ BOA, 7406/1695, s. 86a, H. 15 Ca. 1198/M. 6 Nisan 1784.

¹²⁵ Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sabilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 99-101.

¹²⁶ BOA, RŞS, 7412/1701, s. 104b, H. 13 Ca. 1204/M. 29 Ocak 1790. Senci; tartan, vezin eden anlamında kullanılan bir kelimedir. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1989, s. 737. Bu kelime kulaç anlamında Vulçitrın sancağında ölçü birimi olarak

mahallede 600.000 akçelik bir evi vardı ve burada eşi ve dört evladıyla birlikte yaşıyordu. Bu ev, 18.051 kuruşluk (2.166.153 akçe) toplam servetinin yaklaşık %28'lik bir kısmını oluşturuyordu¹²⁷. Buna bakarak Veli ve Hatice'nin evinin küçük olduğu anlaşılmamalıdır. Nitekim 1784 senesinde Cennet Hatun Mahallesi'nde Haseki İsmail'in eşi ve iki çocuğu ile beraber yaşadığı¹²⁸ evinin yarı hissesi 120.000 akçeydi¹²⁹. Yarısını 1.000 kuruş bedelle eşine satmıştı¹³⁰. Dolayısıyla evin ederi 240.000 akçeydi. Bu miktar toplam 276.821 akçe olan mirasının neredeyse tamamına tekabül ediyordu¹³¹. Yine Münrezâde Hasan Ağa'nın karısı, üç evladı ve bir cariyesi ile yaşadığı Canpaşazâde Mahallesi'ndeki evi 102.000, Cami'-i Atık Mahallesi'ndeki evi 78.000 akçeydi. Toplam serveti 967.640 akçeydi¹³². Sanıyoruz ki bu onlara yetiyordu ve belki de fazlaydı. Öyle ki 1768 senesinde Raziye Hatun Mahallesi'nde Hüseyin'in toplam serveti 28.864 akçeydi ve 18.000 akçelik evinde eşi ve dört evladıyla hayatını sürdürmüştü¹³³. Bütün bu örneklerden anladığımız kadarıyla unvanlı ya da değil servete göre eve yatırılan bedel fazladır. Ancak askerî unvanlara sahip kişilerin evleri Hüseyin'in evinin fiyatı ve yaşayan kişi sayısına göre büyük ve pahalıdır. Zikredilen isimlerin evlerinde bulunan eşyalar Hatice'nin konağı ile kıyaslanmayacak derecede azdır. Bu da bize evi pahalı olan kişilerin evlerini bir yatırım aracı olarak kullandığını ya da bu evlerin statülerini sergilemeye aracılık ettiğini düşündürmektedir. Yine Veli ve Hatice'nin beş cariyeye ile konakta yaşmalarının nedeni servetlerinin teşhiri, statülerinin bir yansıması olsa gerektir. Nitekim 213.600 akçe değerindeki köleleri neredeyse Haseki İsmail'in evinden bir tane daha alacak kıymettedir.

Hatice ve Veli'nin evi muhtemelen Haseki İsmail'in eviyle aynı ve yüksek ihtimal daha fonksiyonel özellikleri taşıyordu. Bir ailenin yaşadığı ve kadınların daha rahat ettikleri dâhiliye bir de erkeklerin iş ve belki de toplandıkları alan olarak hariciye. Her iki kısımda da ağırılan misafirlere kahve, tütün ve güzel koku ikram edilmekteydi. Nitekim mutfağın önemli eşyalarından biri kahve tüketimine yönelikti. Kahve, Tekirdağlı pek çok ailenin tükettiği bir içecektir. Tournefort'ın da belirttiği gibi Türklerde misafire ikram edilenler arasında tütün ve sonrasında kahve gelmekteydi¹³⁴. Kelemen Mikes Tekirdağ için bunu doğrular nitelikte bilgiler vermektedir. Nitekim Tekirdağlılar, misafire sohbet ortamında hemen kahve ve

kullanılıyordu. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 150-151.

¹²⁷ BOA, RŞS, 7412/1701, s. 104a, 105a.

¹²⁸ BOA, RŞS, 7406/1695, s. 61a.

¹²⁹ BOA, RŞS, 7406/1695, s. 62a.

¹³⁰ BOA, 7406/1695, s. 86a.

¹³¹ BOA, RŞS, 7406/1695, s. 62a.

¹³² BOA, RŞS, 7387/1676, s. 33a-33b.

¹³³ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 34.

¹³⁴ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap (Çev. Ali Berktaş), (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 76.

tütün ikram etmekteydiler¹³⁵. Dahası 18. yüzyılın başlarında Edirne’de en fakir bir yeniçerinin bile elinde bir fincan kahve görülebilirdi¹³⁶. Ancak sıradan insanların kahve alışkanlıklarıyla Veli ve Hatice’nin farkı sanıyoruz ki evlerindeki kahve ile ilgili eşyanın fazla olmasıydı. Kahve değirmeni, kahve ibriği, kahve makramesi, fincan ve zarflar çok sayıdaydı. Hatice Hanım’ın tüketime hazır kahve için tercihi fağfur ve türü belirtilmeyen otuz üç fincandı. İstanbul’da en azından 1750’den sonra on adet fincandan fazlasının lükse girdiğini temel alırsak konakta yer alan fincanların da sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamadığını dile getirebiliriz¹³⁷. Konakta sayıca fazla olan eşyalardan bazıları da tütün içindi. Bu evde misafirlere tütün ikram edildiğini düşünüyorsak da Haseki Veli muhtemelen tütün kullanıyordu. Öyle ki konakta üç kıyye tütün, tütün çubukları ve simli tütün tablası bulunuyordu. Tütün çubuklarını kehribar imameli, simli geçme, yaseminden kullanılmaktaydı ve kırk dört adetti. Tütün malzemelerinin çokluğu İbrahim Ağa’nın evi için de geçerlidir. Onun da iki nargilesinin yanı sıra kırk bir adet tütün çubuğu vardı¹³⁸. Yine varlıklarının ispatı şeklinde yüksek gelirli ailelerin misafirlerine ikram ettiklerini güzel kokular için¹³⁹ beş gümüş gülabdan kullanılıyordu. Bu konağın güzel kokusunu ise gümüş gülabdanların dışında micmer adı verilmiş buhurdanlar sağlıyordu.

İkramın bol olması prestijlerini artıracaksa da gelen misafire birkaç değerli eşya ile servetlerini sergilenmeleri konumlarını yansıtmak için önemliydi. Bu konforlu evin en dikkat çekici eşyası 30.000 akçe değerindeki elmas avizeydi. 18. yüzyıl İstanbul’un da bile çok az sayıda bulunan bu eşya¹⁴⁰ evindeki en pahalı vitrinlik ürünü oluşturuyordu. Nitekim evinde bulunan pirinç bir şamdanın teki 150 akçeydi ve Hatice Hanım bu avize yerine 200 adet şamdan satın alabilirdi. Üstelik avizenin yanı sıra konak toplam on adet pirinç ve gümüş şamdanla aydınlatılmaktaydı. Ayrıca yaldızlı ve bakır olmak üzere üç adet fener de bu işlevi görmüş olmalıydı. Yine dekor ürünlerinden sırmalı incili ve büyük endam aynası paha açısından 48 kuruşla hayli yüksekti. 1768 senesinde Ağa kızı Hatice’nin terekesindeki bir gümüş aynanın ederi 16,5 kuruş¹⁴¹ Ermeni Serkis’e ait ayna 120 akçeydi¹⁴². Bu sebeple her iki ürünün de evinde sadece ihtiyacı karşılamak için bulunmadığını iddia edebiliriz.

¹³⁵ Kelemen Mikes, *Türkiye Mektupları*, Terc. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 46.

¹³⁶ Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi Edirne Örneği*, s. 121.

¹³⁷ Büke, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, s. 223.

¹³⁸ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağı’nda Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 108.

¹³⁹ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s.76.

¹⁴⁰ Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, s. 318.

¹⁴¹ Cengiz, *1751 No’lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 168.

¹⁴² Cengiz, *1751 No’lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, s. 188.

Evdaki bir diğer prestijli ürün saat 18. yüzyılda statü tespitinde önemli bir araçtır¹⁴³. Örneğin 18. yüzyılın ilk yarısında daha çok Galata'da yüksek rütbelilerin kullandığı bir ürünken bu yüzyılın ortalarından itibaren unvanlı, unvansız pek çok kişi tarafından kullanılmaya başlamıştı¹⁴⁴. Saatin Tekirdağ'da ne anlam ifade ettiğini kestirebilmek için çok verimiz olmasa da bu konuda birkaç örnek verebiliriz. Sencî el-hâc Mehmed Ağa'da olmayan saat, ağa kapısında çukadar olan bir yeniçeride altın ve gümüş olarak üç adet bulunuyordu¹⁴⁵. Es-Seyyid Ahmed Ağa'nın bir gümüş saati¹⁴⁶, Bezistan Kethüdası İsmail Ağa'nın çalar ve pandol koyun saati¹⁴⁷ vardı. 18. yüzyılın sonlarında saatin toplumun farklı kesimlerinde kullanılması devam etmekle beraber bir kişi en fazla iki saate sahipti¹⁴⁸. Hatice'nin ise altın, gümüş, incili köstekli saati ve çalar saati bulunmaktaydı. Veli'nin terekesindeki altın ve gümüş saat muhtemelen Hatice'nin üzerine geçmişti. Sayıca Hatice'den sonra en çok saate sahip olan yeniçerinin serveti sayılan isimlerin hepsinden azdı. Ancak Canbakal'ın dediği gibi servet-statü her zaman birbiriyle örtüşmez¹⁴⁹. Antep'teki servet sahibi olmayan sipahilerin gösterişli evlerde oturarak ordu mensubiyetini bildirmesi¹⁵⁰ gibi yeniçeri de statünü yansıtmaktan başka bir araç gütmüyordu belki de. Ya da kendisine verilen hediyelerden başka bir şey değildi. Tekirdağ'da birkaç örneğini gördüğümüz şekliyle saatlerin pek çok kişide bulunması saati gösteriş unsuru olmaktan çıkarmadı. Nitekim Hatice'nin sahip olduğu saatler altın, gümüş ve mücevherle bezeli olarak diğerlerinden daha değerliydi. Örneğin yeniçerinin sahip olduğu 7.200 akçelik altın saatten Hatice'nin incili köstekli saati daha pahalıydı (9.000 akçe).

Kürklerin de sosyal statü aracı olduğunu pek çok araştırmacı dile getirmiştir¹⁵¹. Hatice ve Veli'nin kürk edinimi ve bunu hangi amaçlarla giydikleri noktasında servetinin büyük kısmını evi oluşturan Haseki İsmail ve yine servetinin büyük bölümünde ev bedeli bulunan Sencî karşılaştırması yapılabilir. Bu şekilde statü ve maddi yatırım aracı olarak gördükleri evin dışında kürk gibi daha dışa dönük bir giysiyle ne kadar kendilerini gösteriyorlardı sorusunun cevabı da verilebilir. Haseki İsmail Ağa'nın terekesinde toplam miktarı 21.080 akçe olan

¹⁴³ Bükte, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, s. 215; Suraiya Faroqhi, "18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve servet", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Ed. Madeline Zilfi), Tarih Vakfı Yurt yayınları, Çev. Necmiye Alpay, s. 21.

¹⁴⁴ Bükte, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, s. 225.

¹⁴⁵ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablülü*, s. 54-55, 57.

¹⁴⁶ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablülü*, s. 74.

¹⁴⁷ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablülü*, s. 76.

¹⁴⁸ Kadir Güldür, "Tereke Defterlerine Göre Rodosçuk Kazasında Sosyo-Ekonomik Hayat (1788-1790)", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016, s. 53-54.

¹⁴⁹ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb-Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, s. 121.

¹⁵⁰ Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb-Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, s. 122-123.

¹⁵¹ Bu konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Gülser Oğuz, "Giyinmek mi Gösteriş mi?-1720-1722 Yıllarında İstanbul'da Kürk Kullanımı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 1, (Mart 2018), s. 114-141.

kürklerinin en pahalısı samur kürk 10.800 akçedir¹⁵². Sencî'de dokuz adet kürk bulunmasına rağmen 850 akçe ile değersizdir¹⁵³. Şabanşâde İbrahim Ağa'nın on dokuz kürkü bulunmaktadır¹⁵⁴. Veli'nin ise 95.600 akçe olan on altı adet kakum, sincab, vaşak, nafe, karsak türlerinde kürkleri bulunmaktadır. Diğer kürk sahiplerine göre İbrahim ve Veli ailelerinden devraldıkları statüyü hem servet olarak hem de sembolik olarak devam ettirmişlerdi. Hatice Hanım'ın da giysileri arasında kürkler paha açısından ilk sırada yer alır. Lacivert şali kakum kürk, döşlük kürk, kadife kaplı samur kürk, sarı şali kaplı samur kürk, karsak kürk, çiçek kaplı samur kürk, samur kaplı kakım kürk, telli kaplı samur kürk, kontoş nafe kürk, bilakos? karsak kürk, kadife kakım kürk, gemesud karsak kürk gibi türlerde kürkleri vardı. Kürklerin toplam değeri terekede önemli bir miktar oluşturması açısından ifade edilmeye değer. Nitekim 114.778 akçe tutarındaki kürkler Tekirdağ'da neredeyse küçük altı kadar ev alabilirdi¹⁵⁵. Üstelik bu meblağ Habibe'nin kayınvalidesinin kürklerinin değerinden bile neredeyse beş kat fazladır¹⁵⁶. Dahası renkli giyim herkesin ulaşabildiği bir şey değildi ve paha açısından renk tercihi eşyanın da değerini artırıyordu. Örneğin Hatice'nin sarı şali kaplı samur kürkü 26.880 akçe, lacivert şali entarisi 12.050 akçe, mor çuka feracesi 1.930 akçeydi. Lacivert, pembe ve sarı entarileri de şali, kemha, telli, fitilli, çiçekli kumaşlardandı. Ayrıca feraceleri içinde de mor ve lacivert olanlar vardı. Bu da onun diğer kadınlar arasında daha görünür olmasını sağlıyordu.

Hatice giyimdeki çeşitliliğini mücevherlere de yansıtmış, takıları için yüksek bedeller ödemişti. Öyle ki Hatice'nin 97.200, akrabası Emine Hâtûn'un ise 71.402 akçelik bir mücevheri vardı. Üstelik Emine Hâtûn'un servetinin büyük bir kısmını da bu oluşturuyordu¹⁵⁷. Her iki hanım da önemli seviyede denilebilecek miktarda mücevherleri ailelerinin statünü sergilemeye aracılık ediyordu. Hatice'nin birer altın kuşak, zümrüt taş ve küçük küpeler, elmaslı altın küpe, elmaslı altın bilezik, altın yüzük ve parça altın, küçük altın bilezik, elmas zincir, elmaslı gerdanlık, elmaslı altın kuşak, mücevher kuşak, mercan tespîh, kehribar imame, incili kadife iğne, gümüş tılsım, zümrüt yüzük ve kopçası bulunuyordu. Bunların içinde en değerlisi elmaslı 42.000 akçe ederindeki gerdanlığıydı. 1768 senesinde el-Hâc İsmail Ağa'nın kızı Mustafa Ağa'nın eşi Hatice Hâtûn'da çok sayıda mücevher kaydı bulunsa da Hatice Hanım'ın tek gerdanlığı bile onun otuz üç adet büyük İstanbul zincirlisi altını, balgamî mücevher altın kuşağı ve elmaslı gerdanlığının fiyatından fazlaydı¹⁵⁸. Haseki Veli'nin bu ilgisini mücevherata ve takılara göstermiş olduğunu söylemek zor. Yine de başkaca örnekleri (Haseki İsmail gibi) göz önüne aldığımızda statüsünün verdiği

¹⁵² BOA, RŞS, 7406/1695, s. 61a-62a.

¹⁵³ BOA, RŞS, 7412/1701, s. 104a-105b.

¹⁵⁴ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağı'nda Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 111.

¹⁵⁵ Eşinin el-Hâc İsa Mahallesi'ndeki evi temel alınarak bu yorum getirilmiştir.

¹⁵⁶ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağı'nda Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 101.

¹⁵⁷ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağı'nda Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 100.

¹⁵⁸ Cengiz, *1751 No'lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şerhiye Sicili Transkripsiyon ve Tablülü*, s. 168.

kimliği taşıma adına Felemenk tespihi, sarı yakut yüzüğü, altın saat ve gümüş saati bulunmaktaydı.

Konak kitap varlığı açısından görünmez durumdadır. Nitekim Habibe'nin eşinde bulunan elli dört cilt kitap¹⁵⁹ Veli'de hiç yoktu. Hatice'nin eşyaları arasında da sadece bir En'am-ı Şerif vardı. Burada da sanıyoruz ki kişinin eşyaya bakış açısı devreye giriyordu. Neumann'ın bir âyanın misafirini köhne yorgan ile ağırlayarak konumunun daha aşağı bir seviyede olduğunu vurgulaması örneğinde olduğu gibi¹⁶⁰ belki de Veli'nin evindeki iki kaplan postuna verdiği anlam ve çevrede bırakmasını istediği tesir kitaplardan daha etkiliydi. Genelde voyvoda, mütesellim ve taşra devlet adamlarında bulunan bu postlar¹⁶¹ kişinin azametinin taşrada vurgulama biçimi olabilir.

Kitaplardaki yokluk yazı takımlarına da yansımıştır. Devlet adamlarının evlerinde bulunması gereken yazı takımları nedense Veli'de değil Hatice'de gümüş olarak bulunmaktaydı. Yine de Veli statüsünü sergileme araçlarını daha pahalı olanlardan seçmişti. Nitekim yük taşıma için doru, kır, yağız olarak dört, binek olarak türü belirtilmeyen üç atı bulunuyordu. Onların raht takımları da özenliydi. Gümüşlü kadife eğer, savaş sırasında ata giydirilen zırh, pirinç ve gümüş kaplamalı üzençiler, elbette bir bostancıbaşı olarak elinde tuttuğu değnek onu gösterişli biri haline getiriyordu. Ayrıca çok sayıda silaha sahipti. Bir adet altın kama çifte tüfek, on sekiz adet boylu tüfek, iki adet sim kuburlu piştov, on iki adet piştov, sırma kundaklı şeyhane ve bir adet kılıçla silah tutkusunu gözler önüne sermekteydi. Hatice'nin de terekesinde silah ile koşum takımları vardı. Babasından ve eşinden kaldığı düşünülen bu eşyalardan bazıları gümüşten yapılmış yaldızlı raht, eğerler, kesmeler ve incili hamaldı. Veli'nin terekesinde yer almayan Çerkes ve küçük çadır ile koçu da arabaları vardı. Silah takımlarından üçü gümüş beş piştov, piştov kuburu, gümüş kubur, gümüş kılıç, şeyhane tüfek, altın kakma çifte tüfek, topuz terekesinde yer alıyordu. Bu eşyaların hepsinin askerî/yönetici konumlarına vurgu yaptığı şüphesizdir. Zira yöneticiler arasındaki hediyeleşmede bir gösteriş unsuru olarak atla ilgili eşyalar ile silahlar hediye listelerinde yer almaktaydı ve bunlar

¹⁵⁹ Fidan, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanşâdeler*, s. 108.

¹⁶⁰ Christoph K. Neumann, "Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Meta Evreninden Örnek Vakalar, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, Bahar (2009), İletişim Yayınları, s. 43.

¹⁶¹ Böyle bir genel yargıya varılmasının nedeni muhalefatlarının dökümü yapılmış voyvoda, mütesellim ve paşa envanterlerinde kaplan postunun varlığıdır. Kaplan postuna sahip kişilerin örnekleri için bkz. Özlem Başarı, "Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri", *Belleten*, LXXX, S. 287, (Nisan 2016), s. 69; Özer Küpeli, "Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefati", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmalar Dergisi*, IV/I, (Temmuz 2018), s. 25; Fatih Çiçek, "Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa'nın 1784 Erzincan Depremi Sonrası Yağmalanan Muhallefati", *Türkijyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60, Eylül 2017, s. 429. İsmail Kıvrım, "Kilis ve A'zaz Voyvodası Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefati", *OTAM*, C. 24, S. 24, (2008), s. 170; Özlem Başarı, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 3/3, (2011), s. 53.

kullanıldığında/sergilendiğinde üst tabaka ile sıradan halk arasındaki fark daha da derinleşmekteydi¹⁶².

Sonuç

Evliliklerin çeşitli ya da aynı sosyal sınıflar arasında yapılması bir tarafın diğer taraftan elde edeceği güç ile yakından ilgili oldu. Bu güç statü, servet ve itibar elde etmek isteyen kişilerin siyasî, ekonomik çıkarlarıyla doğru orantıda ilerledi. İç içe geçmiş bu isteklerin doğrultusunda kurulan akrabalık bağlarında bir tarafın çok zengin, güvenilir ve saygınlığının olması akraba olacağı aileyi tercih etmesini kolaylaştırdı. Ele aldığımız ailenin akraba olacağı aileyi tercih etmesinin ya da diğer aileler için tercih edilmesinin ise anlamlı sebepleri vardı. Sirozî Mustafa Ağa Tekirdağ'ın en köklü ailelerinden birinin damadıydı. Paşa torunu ile yaptığı evlilik iktidara yakın olmasını sağladı ve kayınpederinin bostancıbaşı olmasına bakarak merkezin intisab ağına evlilik yolu ile girdi. Bu bağlılık bölgede merkezin önemseydiği en önemli görevlerden zahire mübaşirliği ve Edirne bostancıbaşı görevlerinde bulunmasını kolaylaştırdı. Sirozî'nin yerine getirdiği bu görevler daha sonra damatları Veli, Hüseyin ve İbrahim'e yansıdı. Hüseyin ve İbrahim zengin ailelerden geliyordu ve onların aileleri için de Sirozî ile akrabalık kurmak; güçlü bir ortağa ve ayrıca iktidara yakın bir aile ile bağ kurmaya ihtiyaçları olduğu için önemliydi. Doğrusu daha çok siyasî ve ekonomik çıkarlara hizmet eden amaçlarını bu evlilikle pekiştirdikleri dile getirilebilir. Veli'nin ise bunlardan ayrılan yönü babasını ağa yazıp yazmama konusunda fikir birliğine varamamış kâtiplerin de işaret ettiği gibi daha gerilerdeydi. Bunu anlamamız ise Hatice'nin kocasından kalan malları tekrar bölüştürmesi ile ortaya çıkmaktadır. Oysaki Veli'nin üç milyonun üzerindeki mal varlığı çalışmada ele alınan pek çok kişiden daha fazladır. Servetinin yeniden taksim edilmesiyle bu miktarın yarı yarıya düşürülmesi Veli'nin statü ve servetinin tekrar sorgulanmasını gerektirmekte ve köklü bir ailenin bir insan hayatında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Yine sürekli olarak kayınpederinin yanında anılması baba tarafının çok etkili olmadığını ya da Sirozî'nin bu evlilikte en güçlü taraf olduğunu ve bu sebeple akrabalık bağlarının tez vakitte bulunabileceğine işaret etmektedir. Diğer taraftan Hatice, kadınların sosyal statü kazanmalarında, aile etkisinin görülmesi açısından önemli bir örnektir. Nitekim miras ve vakıfla tasarrufuna bırakılmış baba servetinin eşlerin taahhüt ettikleri mihr oranlarına yansımaları ve yine bu servetin mahalle sakinleriyle paylaşılarak güvenilir bir imaj sergilemenin kadınlar için de değerli olduğunu göstermektedir. Borçlu portföyünde yer alan kişiler Tekirdağ'daki bir kadının bazen vakfın gelir fazlasını

¹⁶² Hedda Reindel Kiel, "Osmanlı Yöneticileri, Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme", *İSAM Konuşmaları*, (Haz. Seyfi Kenan), İstanbul 2013, s. 148, 150.

kendisi için harcadığını ve kuvvetli ihtimal bu geliri faizle işlettiğinin emarelerini sunmaktadır. Dahası esnafa ve çalışanlara ödenmeyen ücretler a'yân kızlarının baba nüfuzundan yararlandığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra gösterişçi unsurlarla taşradaki seçkinlerin kendilerini topluma kabul ettirme ya da toplumda görünür olma isteklerini hangi eşyalarla desteklediklerini Veli ve Hatice'nin günlük yaşamlarında kullandıkları yansıtmaktadır. 18. yüzyılda Tekirdağ'ın muktedir ailelerinden biri olarak tanıttığımız bu ailenin fertleri; rol-modelleri sayesinde elde ettikleri kimlik üzerinden sağlanan kazanımları nesilden nesile aktarmada evlilik bağını kullananlara, servet ve bağlantılar sayesinde iktidarlarını artıranlara ve bunu göstermekten çekinmeyenlere bir örnek teşkil etmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Tevziât, Zehair, Esnaf ve İhtisab Defterleri (A.(DVNS.TZEİ.d.) 9, 10, 11.

Özi ve Silistre Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.ÖZSİ.d.), 24.

Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri (RŞS), 7367/1656; 7384/1673; 7387/1676; 7389/1678; 7393/1682; 7395/1684; 7396/1685; 7406/1695; 7412/1701.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) , 626-2/715/738; 628/487/254, 652-2/24/28.

2. Telif Eserler

Açık, Turan, "Kara Mehmed Ağa'nın Ardından: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya'da Bir Kapıkulu Sipahisinin Düşündürdükleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11/1, Yaz, (2016), s. 1-46.

Adıyeke, Nuri, "Girit Nikâh Defterleri ve Girit'teki Evlilikler", *Kebikeç*, 13, (2002), s. 39-47.

Akyüz, Jülide, "Evlenme Sözleşmesinin Önemli Bir Öğesi Olan "Mehir", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, (2005), s. 213-230.

Artan, Tülay, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, 83, (Kış 1999/2000), s. 292-322.

_____, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, (Ed. Tülay Artan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 49-64.

Ateş, Hacer, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2009.

_____, "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 6 (Temmuz 2013), s. 21-38.

- Aydın, Mehmet Akif, “Osmanlı Hukukunda Nikâh Akitleri”, *Osmanlı Araştırmaları III*, C.3, S. 3, (1982), s. 1-12.
- Başarır, Özlem, “Muhallefât Kayıtları Işığında XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Görevlilerinden Diyarbekir Voyvodalarının Terekeleri”, *Belleten*, LXXX, S. 287, (Nisan 2016), s. 59-84.
- _____, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, 3/3, (2011), s. 49-67.
- Bozkurt, Fatih *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Büke, Sümeyye Hoşgör, *Changes in The Consumption Of Ottomans in The Eighteenth Century*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Canbakal, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb-Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Cengiz, Emine, *1751 No’lu Rodosçuk (Tekirdağ) Şeriye Sicili Transkripsiyon ve Tablîli*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.
- Çiçek, Fatih, “Erzurum Valisi Vezir Süleyman Paşa’nın 1784 Erzincan Depremi Sonrası Yağmalanan Muhallefatı”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60, (Eylül 2017), s. 415-440.
- Ekin, Ümit, “17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuklu Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayıları”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, C. I, (Ed. Zeynep İskefiyeli-Bilal Çelik-Serkan Yazıcı), Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Sakarya 2013, s. 567-580.
- _____, “Rodosçuk Örneğinde XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mehr”, *Hidayet Yavuz Nuboğlu Armağanı*, (Haz. İshak Keskin-Muhammed Hanefi Kutoğlu-Sabriye Serap Kurbanoglu), Pamuk yayıncılık, İstanbul 2009, s. 197-207.
- Ergenç, Özer. “Ayân ve Eşrâf” Diye Anılan Seçkinler Grubunun XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumundaki Rolü Üzerine”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 396-416.
- Ergene- Kaygun, Boğaç-Atabey, “Spouse Selection and Marital Mobility in the Ottoman Empire Observations From Eighteenth-Century Kastamonu”, *Historical Methods*, (January–March 2012), Volume 45, Number 1, s. 3-20.
- Ertürk, Volkan, “Orta Dereceli Bir Osmanlı Memurunun Mal Varlığı: Edirne Bostancıbaşı Hacı Veliüddin B. Habib’in Terekesi”, *HUMANITAS*, 2, Güz, (2013), s. 87-103.
- Fann, Mary Ann, “Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır’ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Çev. Necmiye Alpay), (Ed. Madeline Zilfi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 27-46.
- Faroqhi, Suraiya, “İstanbul’un İlaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.-17. Yüzyıllar), *ODDÜ Gelişme Dergisi Özel Sayı*, (1979-1980) s. 139-153.
- _____, “18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, (Çev. Necmiye Alpay), (Ed. Madeline Zilfi), Tarih Vakfı Yurt yayınları, s. 7-26.

- _____, “18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbâğ Hacı İbrahim'in Serveti”. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak*, (Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay), YKY, İstanbul 2008, s. 199-216.
- _____, “Varlıklı İki Kadın”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak ve Yaşamak*, (Çev. Gül Çağalı Güven-Özgür TÜresay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 249-264.
- _____, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasî ve Ekonomik Faaliyetleri”, *Osmanlı'da Toprak ve Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Çev. Zeynep Altok), (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 81-100.
- Fidan, Fadimana, *18. Yüzyıl Tekirdağ'ında Bir Aile: Şabanzâdeler*, İdeal Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Gara, Eleni “Marrying Seventeenth-Century Mostar”, *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Towar a Social and Economic History-Studies in Honor of John C. Alexander*, (Ed. Ellias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyannis), The Isis Press, İstanbul 2007, s. 115-134.
- Gerber, Haim, “Social and Economic Position of Women in a Ottoman City Bursa 1600-1700”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 12, (1980), s. 231-244.
- Ghitulescu, Constanta, “Women in Church, Men at the Puplic House: Religious Experience in Romanian Society, 1700-1830”, *The History of the Family*, Vol. 17, No. 2 (2012), s. 220-235.
- Güçer, Lütfi, “18. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 11, İstanbul (1952), s. 397-416.
- Gül, Abdülkadir, “Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (XVIII. Yüzyıl)”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 2, (2013), s. 399-426.
- Güldür, Kadir “Tereke Defterlerine Göre Rodosçuk Kazasında Sosyo-Ekonomik Hayat (1788-1790)”, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016.
- Güleç, Cansu, “Thorstein Veblen ve Gösterişçi Tüketim Kavramı”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38 (2015), s. 62-82.
- Hathaway, Jane, *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları-Kazdağlıların Yükselişi*, (Çev. Nalan Özsoy) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- İnalçık, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Southern Illinois University Press, USA, (1977), s. 27-52.
- Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Birinci Kitap (Çev. Ali Berktaş), (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kınlı, İrem Özgören, “Elitlerin Gösterişçi Tüketimi ve Elias'ın Saray Toplumu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (2018), C. 23, S. 3, s. 1023-1037.
- Kıvrım, İsmail, “Kilis ve A'zaz Voyvodası Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı”, *OTAM*, C. 24, S. 24, (2008), s. 147-173.
- Küpelî, Özer, “Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefâtı”, *Cibaniüma Tarih ve Coğrafya Araştırmalar Dergisi*, IV/I, (Temmuz 2018), s. 19-33.

- Maydaer, Saadet, “Osmanlı Klâsik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S. 2, (2006), s. 30-46.
- Mikes, Kelemen, *Türkiye Mektupları*, Terc. Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Neumann, Christoph K., “Birey Olmanın Alameti Olarak Tüketim Kalıpları: 18. Yüzyıl Meta Evreninden Örnek Vakalar, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, (Bahar 2009), İletişim Yayınları, s. 7-47.
- Oğuz, Gülser, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2013.
- _____, “Giyinmek mi Gösteriş mi?-1720-1722 Yıllarında İstanbul’da Kürk Kullanımı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 1, (Mart 2018), s. 114-141.
- Ortaylı, İlber, “16. Yüzyılda Rodosçuk (Via Aegnetia’nın Marmara Uzantısı”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadî ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitapevi, Ankara 2000, s. 85-93.
- Özaba, Fatma, “Osmanlı Mahkemelerinde Rodosçuklu (Tekirdağlı) Kadınlar”, *ABAD*, 1(2), (2018), s. 159-173.
- Özcan, Tahsin, “Muhallefât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 406-407.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Pehlivan, Zozan, *The Rich and The Poor: Wealth Polarization in Late Eighteenth-Century ‘Ayntâb*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- Reindel-Kiel, Hedda, “Osmanlı Yöneticileri, Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme”, *İSAM Konuşmaları*, (Haz. Seyfi Kenan), İstanbul 2013, s. 137-151.
- Serez, Mehmet Saim, *Tekirdağ Çeşmeleri, Şadırvanları, Selsebilleri*, Dönmez Ofset, Ankara 2014.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1989.
- Tamdoğan, Zehra Gözütok, “Tekirdağ’ın Hayra Vâkıf Kadınları”, *Tekirdağ’da Dinî ve Kültürel Hayat*, (Ed. Hasan Keskin-Özkan Öztürk-Halil İbrahim Delen-Ali Sever), Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, s. 101-124.
- Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti’nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Tat, Mahmut, *Şerîye Sicillerine Göre Manisa’da Sosyal Değişim ve Evlilik Kalıpları (1710-1750)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2017.
- _____, “Erken Modern Manisa’da Prestij, Statü ve Servet Arasında Mîhr (1700-1819)”, *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı V/1-Temmuz (2019), s. 77-109.
- Temel, Şeyma Nur, “Beshara B. Doumani Family Life in the Ottoman Mediterranean: A Social History”, https://www.academia.edu/42129507/Book_Review_Beshara_Doumani_Family_Life_in_the_Ottoman_Mediterranean_A_Social_History. Erişim Tar. 10.09.2021.
- Uludağ, Süleyman. “Hankah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16, İstanbul 1997, s. 42-43.

- Veblen, Thorstein, *Aylak Sınıfın Teorisi*, (Çev. Zeynep Gültekin-Cumhur Atay), Babil Yayınları, İstanbul 2005.
- Yıldız, Aysel, *Kenar Adamları ve Bendeleri- Tirsinikli İsmail Ağa ve Alemdar Mustafa Paşa'nın Adamları-Mamuk Mirzıyan ve Köse Ahmed Efendi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2018.
- Yıldız, Murat, "15.-19. Yüzyıllarda Edirne'de Asayışı Sağlayan Bir Kurum: Edirne Bostancı Ocağı", *History Studies*, 3/3, (2011), s. 383-394.
- Ze'evi, Dror, *Kudüs-17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, (Çev. Sepil Çağlayan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Summary

Most of the studies on marriage patterns in the Ottoman Empire focused on the Middle East. There have not been enough studies on what the families in Anatolia are aiming to gain from marriage. These families also include the ones in Tekirdağ. There are no studies on the effects of marriage patterns and statuses on the lifestyle of this city. However, since the study in question does not include a large number of data and there is very little information about the family structures in Tekirdağ, the study is far from reflecting the general tendency of the groups living in this city. Under these constraints, this study makes various comparisons and presents an example of marriages that protect family interests politically and economically through the sample of Sirozî and his family, and focuses on the bond established by marriage between people with military titles affects wealth, fortune, status, and whether all of them affect living standards.

Although the city of Tekirdağ has many sources such as sharia registers from which data can be collected on family relations and marriage patterns, the kinship ties between people are not clearly written in the documents. This makes it necessary to learn the ties of marriage from different sources. The kinship ties of the family we discussed were written using the Zahire Mühimme Books, Sharia Registers and foundation charters. Although the sources act as guidance on what is known about the family, information about them could not be obtained from any other source. The main source to be used in the study include the estates of Sirozî Mustafa Ağa's son-in-law Veli and his daughter Hatice, whose information was determined from the Rodosçuk Sharia Registries. Veli's estate is transcribed in Emine Cengiz's master's thesis. As stated in the thesis, the estate is registered with the date of March 1768 on pages 18a-20a in the Rodosçuk Sharia Registry, numbered 1751. Hatice Hanım's estate is included in the Rodosçuk Sharia Registry between pages 3b-8a and dated H.15 C.1186/M.13 September 1772 with the fixture number 1684.

Another point that should be mentioned here is that Veli's estate has been studied before. However, in the aforementioned study, Veli was put forward as a middle-level administrator, and no explanation was given about his wife's management of their farm and their kinship. However, in our study, it

is stated that Veli is someone who follows in the footsteps of his father-in-law, and the opportunities provided by his marriage with Hatice are explained. By explaining the estate of Hatice Hatun, it is tried to reveal how the spouses and fathers of the wives from a respected family benefited from the privilege system and how they lived. In the study, first of all, the duties given to Sirozî Mustafa Ağa were expressed by explaining the business lines offered by the city of Tekirdağ to the family. Afterwards, Sirozî's family was introduced and an account was given of their groom, Veli, his career, the financial compensation of his wealth, and what was left to his wife and son. In the second and third titles, the sources of Hatice Hanım's wealth and the problems experienced by her mother and her son are explained. Then, comments were made about the place they lived in and their luxury consumption from the goods obtained from the estates of the husband and wife. Another issue that should be mentioned here is that Hatice's assets will be discussed in more detail than Veli. In fact, on the basis of the house they lived in, Hatice's mansion and those in it were highlighted. The reason why this method is preferred is that both Veli's estate has been studied before and what Veli left behind is more scarce compared to that of Hatice.

To briefly give information about the family, the person at the center of this family is Sirozî Mustafa Ağa. Mustafa Ağa, reflecting the general trend of the 18th century, enabled other families to whom he was related to take up the same duties, thanks to the network of relations based on the center. So much so that most of the family members fulfilled the duties of Tekirdağ grain bailiff and Edirne bostancibasi (captains of imperial guards). Bostancibasi İbrahim Bey, the son of Mustafa Pasha, the father-in-law of Mustafa Ağa, is the one who most likely led these businesses. With his favor, Mustafa Ağa was assigned to the duties of grain bailiff, Edirne Bostancibasi and as Kaftan Ağa in Tekirdağ in 18th century. Besides his duties, Mustafa Ağa was a rich man who has established many foundations in Tekirdağ. Two daughters, Zahide and Habibe, were born from his marriage with Rukiye Hanım, the granddaughter of Mustafa Pasha. He also has a daughter named Hatice from a woman named Emetullah. Among the girls, Rukiye Hanım's daughters married the children of wealthy families, and Hatice was married to Veli, who was less wealthy than her sisters' husbands. However, Veli was able to rise in ranks thanks to his father-in-law, to benefit from the courthouse of the palace thanks to his father-in-law's kinship relations, and he was appointed as a grain bailiff and Edirne Bostancibasi. The presence of Veli's inheritance chart has revealed that he is a more ordinary person. It is certain that he had a rich life with the inheritance he left, but besides his father's name, in some sources, he has the title of agha, whereas he has no titles in other sources. Therefore, Veli's life changed with his marriage to Hatice. So much so that Veli appears as someone who runs the farms inherited from Hatice's father and makes a profit from these. Moreover, when this profit is deducted from his own assets, the advantages of his marriage with Hatice become clearer. On the other hand, Hatice is a woman who had more wealth than Veli, who was a foundation manager, business owner and someone who had established business relations. Her farms and

debts-receivable reveal that she had been a recognizable person in Tekirdağ. Hatice, who got married for the second time after the death of Veli, experienced the advantages of having the titles of her father and spouses as agha with a high dowry rate in both marriages. Because having a father and a spouse who had high statuses affects the dowry rates. While Veli's life story shows how important the patrons are in the lives of ordinary people, Hatice Hanım opens the door to the life of a rich woman from Tekirdağ. The kinship relations of Veli and Hatice affected not only their wealth and status but also their own lives. For reasons such as being accepted and showing off in society, they have had many ostentatious elements in their homes and clothes. The members of this family, which we introduced as one of the powerful families of Tekirdağ in the 18th century set an example of those who use the marriage bond to pass on the achievements gained through the identities acquired thanks to their role models from generation to generation, those who increase their power through wealth and connections, and those who do not hesitate to show it.

LAZKIYE LİMANI'NDA İNGİLİZ KONSOLOSLARI VE TÜCCARLARI 1700-1772*

M. Sait Türkhan**

Öz

Doğu Akdeniz limanları içinde önemli bir yere sahip olan Lazkiye limanı Osmanlı döneminde de ticari bakımdan aktif olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren Lazkiye çevresinde tütün ekiminin yaygınlaşması, 18. yüzyılda ise İran ipeğine alternatif olarak bölgede ipek üretiminin yaygınlaşması Lazkiye'nin ticari önemini arttırmıştır. Bu durum karşısında İngiliz tüccarların bölgeye ve limana daha fazla ilgi göstermeye başladıkları görülür. Daha önceleri araçlar vasıtasıyla bölgeden emtia temin eden İngilizlerin, 1737'de Lazkiye'ye bir konsolos vekilliği açmaları artan bu ticari ilginin göstergesidir. Bu makalede Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları çerçevesinde 18. yüzyılda Lazkiye limanında İngiliz konsolos vekilliğinin kuruluşu, İngiliz tüccarların ticari faaliyetleri ve kredi ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lazkiye, Doğu Akdeniz, İngiliz Tüccarlar, İngiliz Levant Şirketi.

British Consuls and Merchants in the Port of Latakia 1700-1772

Abstract

The port of Latakia, which was an important place among the ports of the Eastern Mediterranean, was commercially active during the Ottoman period. Widespread tobacco cultivation around Latakia since the 17th century and the increasing in silk production in the region as an alternative to Persian silk in the 18th century increased the commercial importance of Latakia. Thanks to these developments, British merchants showed much more interest in the region and the port. The British, that had previously provided commodities via mediator from the region, opened a consul representative office in 1737 is an indicator of these increasing commercial interest. In this article, the establishment of the British Vice-Consulate Representative in the port of Latakia in the 18th century, the commercial activities and credit relations of

* Bu makale, yazarın “18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb”, başlıklı doktora tezinden (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014) genişletilerek hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/Türkiye, saitmehmet@gmail.com. Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-2509>.

the British merchants are examined within the framework of Ottoman and British archival sources.

Keywords: Latakia, Eastern Mediterranean, British merchants, Levant Company.

Ortaçağda Akdeniz ticaretinin önemli bir liman şehri olan Lazkiye; Halep, Hama ve Humus gibi iç bölgedeki şehirlerin iskelesi olarak temayüz etmiştir¹. 15. yüzyılda ise, Akka ve Trablusşam ile birlikte, Levant'tan Avrupa ülkelerine ihraç edilen pamuğun çıkış noktalarından birisiydi². 1516'da Osmanlı idaresine giren Lazkiye, 1517'den itibaren Şam Eyaletine bağlı Trablusşam sancağının Cebele kazasına bağlı bir nahiye idi ve bu idari yapı 1570'e kadar değişmeden kalmıştır. 1570'de Cebele'nin Şam eyaletine bağlı bir sancak statüsüne yükseltilmesiyle Lazkiye nahiyesi de Cebele'ye bağlanmıştır. 1571'de Lazkiye limanı Cebele, Banyas ve Antartus iskeleleri ile birlikte Trablusşam limanına bağlı tek bir gümrük bölgesiydi. Bu gümrük bölgesi Avrupa'dan gelen yünlü ve ipekli kumaşlar ile madeni ürünlere karşılık baharat, pamuk ve ipek ticareti bakımından oldukça hareketliydi³. 1579'da Trablusşam eyaletinin kurulması ve Cebele sancağının bu eyalete bağlanması ile birlikte Lazkiye de idari bakımdan Trablusşam eyaletine bağlanmıştır⁴. 18. yüzyılda da idari yapısını aynen koruyan Lazkiye⁵, zamanla bölgede yaygınlaşan ipek ve tütün üretim ve ticareti çerçevesinde iç ve dış ticari faaliyetlerin arttığı bir liman haline gelmiştir.

Bu makalede Osmanlı ve İngiliz arşivlerinden elde edilen bulgular çerçevesinde önce Lazkiye'de İngiliz ticaretinin resmi ve diplomatik temsilcisi olarak görev yapan İngiliz konsolos vekilliğinin⁶ kuruluş ve işleyişi incelenmiştir.

- 1 Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 117.
- 2 E. Ashtor, "Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. XXXVIII/2 (1975), s. 250-275.
- 3 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, (çev. H. Berktaş), Eren yay., İstanbul 2004, s. 411.
- 4 Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIII/1, s. 369-370; İlker Kiremit, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 51-52.
- 5 TC. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Bâb-ı Defteri Düvel-i Enebiye Defterleri (A. DVNS. DVE. d.)*, 36/2, 21/72, (fi evâil-i B. 1165/15-25 Mayıs 1752).
- 6 Bölgedeki İngiliz diplomatik ağı Halep konsolosluğu ve ona bağlı konsolos vekillerinden (vice consuls) oluşmaktaydı. Dolayısıyla Lazkiye'deki diplomatik görevlilerin asıl statüleri konsolos vekili olarak tanımlanmıştı. Ancak bu görev Osmanlı makamlarınca, yazışmalarda sürekli olarak konsolos olarak ifade edilmiştir. Bu makalede de zaman zaman Lazkiye konsolosluğu ifadesi kullanılmakla birlikte asıl kastedilen bu makamın konsolos vekilliği olduğudur. Halep merkezli diplomatik hiyerarşi için bkz. M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 185-196.

Ardından da İngilizlerin Lazkiye'deki ticari faaliyetleri, bölgede düşük yoğunlukta da olsa gerçekleştirdikleri ipek üretimine ait bulgular ve kredi ilişkileri konu edinilmiştir.

Lazkiye Limanının Genel Özellikleri ve 18. Yüzyılda Ticaretin Durumu

Tarihi Lazkiye şehir merkezi, limandan yaklaşık yarım mil içeride kurulmuştu⁷. Evliya Çelebi liman ile şehir arasındaki mesafeyi bin adım olarak kaydederken⁸, Piri Reis iki mil olarak ifade eder. Deniz tarafından kısmen korunaklı bir yapı arz eden liman, dairesel bir yapıya sahipti ve derinliği çok azdı. Piri Reis limanın ağız kısmının derinliğini 18 karış (3,06 m.), iç kısmının derinliğini de 16 karış (2,72 m.) olarak verir⁹. 18. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden seyyah Van Egmond ise limanın en derin yerini 8-9 feet (2,43-2,75) olarak kaydetmiştir¹⁰. Limanın girişi de oldukça dardı ve ancak kayık ve küçük gemilerin girişine uygundu¹¹. 16. yüzyılda girişin kuzey ve güneyde birer burç bulunmaktaydı ve bu burçlar arasına bir zincir gerilerek limanın girişi kontrol altına alınmıştı¹². Liman güney-doğu rüzgarına açık olup bu yönden sert esen rüzgarlar limandaki gemiler için tehlikeli olabilmekteydi¹³.

⁷ Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries*, vol. II, Part I, London 1745, s. 197.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX. Kitap, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), YKY yay., İstanbul 2005, s. 182.

⁹ Piri Reis, *Kitab-ı Babriyye*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 2612, vr. 374a.

¹⁰ Johannes Aegidius van Egmond [van de Nijenburg] - John Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt Mount Sinai*, vol. II, [edt. J. W. Heyman], London 1759, s. 318-319. Seyyah John Heyman ve Johannes Aegidius van Egmond van der Nijenburg adına yayınlanmış bu seyahatname her iki yazarın da mektuplarının ve seyahat notlarının John Heyman'ın yeğeni J. W. Heyman tarafından düzenlenip basılmış halinden oluşmaktadır. John Heyman seyahatlerini 1700-1709 tarihleri arasında, Johannes Aegidius van Egmond ise 1720-1723 tarihleri arasında tamamlamıştır. Eserinin yeniden düzenlenip basılışı hakkında bkz. *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus*, (tras. and transc. by Claude Delaval Cobham), Cambridge Univ. press, London 1908, s. 244. Her iki seyyah hakkında ayrıca bkz. Maurits H. van den Boogert, "Entangled Travellers Analyzing the Reizen (1758) by Johan Aegidius van Egmond and Johannes Heyman", *Quaerendo*, 47 (2017) s. 107-131.

¹¹ Johannes Aegidius van Egmond [van de Nijenburg] - John Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt Mount Sinai*, vol. II, [edt. J. W. Heyman], London 1759, s. 318-319. Seyyah John Heyman ve Johannes Aegidius van Egmond van der Nijenburg adına yayınlanmış bu seyahatname her iki yazarın da mektuplarının ve seyahat notlarının John Heyman'ın yeğeni J. W. Heyman tarafından düzenlenip basılmış halinden oluşmaktadır. John Heyman seyahatlerini 1700-1709 tarihleri arasında, Johannes Aegidius van Egmond ise 1720-1723 tarihleri arasında tamamlamıştır. Eserinin yeniden düzenlenip basılışı hakkında bkz. *Excerpta Cyprica: Materials for a History of Cyprus*, (tras. and transc. by Claude Delaval Cobham), Cambridge Univ. press, London 1908, s. 244. Her iki seyyah hakkında ayrıca bkz. Maurits H. van den Boogert, "Entangled Travellers Analyzing the Reizen (1758) by Johan Aegidius van Egmond and Johannes Heyman", *Quaerendo*, 47 (2017) s. 107-131.

¹² Piri Reis, *Kitab-ı Babriyye*, s. 374a.

¹³ Egmond - Heyman, *Travels*, vol. II, s. 319.

Kıyadaki İbnihani Burnu ise kuzeyden esen rüzgarlara karşı limana doğal bir engel teşkil etmekteydi¹⁴. Evliya Çelebi 17. yüzyılda limanda çok büyük olmayan gümrük binalarından başka üzerinde tüccarların ikametine uygun odaların yer aldığı 40-50 kadar depo bulunduğunu ve bunların Mısır tüccarları ile müstemmen tüccarlar tarafından kullanıldığını bildirmiştir¹⁵. 18. yüzyılda Lazkiye'ye gelen İngiliz gözlemciler, Halep'in ana iskelesi olan İskenderun'a¹⁶ bölgede alternatif olabilecek tek iskelenin Lazkiye olduğunu ifade ederler. İskenderun'un aşırı nemli ve yağışlı iklimine karşın Lazkiye'nin mutedil havası ile limanda mevcut depolar, ticari alt yapı imkanları bakımından öne çıkarılan özelliklerdendir. İskenderun'a nazaran meskûn bir şehir olması da sürekli aktif bir ticari ortam sağlamıştır. Halep'e uzaklığı ise hemen hemen İskenderun ile aynıdır¹⁷. Lazkiye'nin bu muteber özelliklerine karşın, İskenderun limanının derinliği ve genişliği İngiliz ve diğer Avrupalı ticaret gemilerinin yanaşması için daha uygundur. Bu durum gemiler için daha rahat ve güvenli bir ortam sağlamaktaydı¹⁸. Buna karşın yukarıda da belirtildiği üzere, Lazkiye limanının en derin yeri yaklaşık 2,7 metre kadardır ve girişi de oldukça dar olduğu için sadece kayık ve küçük gemilerin girişine uygundur¹⁹. Venedik'in son Halep konsolosu olan Giovanni Antonio Morana da Lazkiye limanını "*kiçük ama iyi bir limanı var...*" şeklinde betimlemiştir²⁰. Lazkiye limanının uygun olmayan bu doğal yapısı ve rüzgarların zaman zaman limana girişi engellemesi nedeniyle gemiler en yakındaki İskenderun'a veya Kıbrıs'a yönelmek zorunda kalmışlardır. Bu limanlarda daha küçük gemilere aktarılan kargo tekrar Lazkiye'ye nakledilmiştir²¹.

17. yüzyılın sonlarından itibaren Lazkiye limanının ticari öneminin artışı, bölgeye gelen Avrupalı seyyahların anlatılarına da yansımıştır. Lazkiye'nin yerel idarecilerinden Kaplan Ağa'nın²² 17. yüzyıl sonlarında bölgede ticaretin gelişmesine

¹⁴ Buzpınar, "Lazkiye", s. 117.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX. Kitap, s. 182.

¹⁶ İskenderun'un 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupalı tüccarlar tarafından tercih edilmesi ve inkişafı hakkında bkz. Mikail Acıpınar, "İskenderun İskelesi: Doğu Akdeniz'de Uluslararası Bir Ticaret Limanının İnkişafı Meselesi (1589-1612)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s. 44, (2020), İstanbul, s. 1-40.

¹⁷ Abdul-Karim Mahmud Gharaybeh, *English Traders in Syria 1744-1791*, University of London School of Oriental and African Studies, Unpublished PhD. Thesis, London 1950, s. 95.

¹⁸ Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 95.

¹⁹ Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 104.

²⁰ Özgür Oral, *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 153. Venedik Konsolos Giovanni Antonio Morana'nın gözlemleri için ayrıca bkz. Sümeyye Havuz, *Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Halep'e Dair Gözlemleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.

²¹ Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 104.

²² Kaplan Ağa aslen Cebeleli olup, bölgenin önemli yerel idarecilerindendir. Kaplan Ağa, 1697'de emir-i hac olarak görevlendirilmiş ardından da 1110 (1698-1699) tarihinde Sayda Valisi olarak atanmıştır. Hayatı hakkında bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yâhûd Meşâbir-i Osmâniyye*, c. IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308, s. 52. Ayrıca bkz. Yahya Koç, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve*

yönelik faaliyetleri İngiliz seyyah Maundrell'in dikkatini çekmiştir²³. Kaplan Ağa'nın bölgede ticareti geliştirmeye yönelik müslim ve gayrimüslim nüfusu iskan faaliyetleri ve ticareti özendirici gayretlerinin, aradan geçen zamana rağmen, 1720'li yıllarda şehir halkının zihninde hala canlılığını koruduğunu Seyyah Van Egmond aktarmıştır. Van Egmond ayrıca, şehrin hanlar, kervansaraylar ve pazaryeri gibi ticari alt yapı olanakları bakımından iyi bir konumda olduğunu belirtir²⁴. Seyyah limanda altı adet küçük Fransız gemisinin Dimyat'a mal taşımak için beklemekte olduğunu, bu gemilerden başka birkaç adet de İngiliz gemisi bulunduğunu aktarır²⁵.

17. yüzyıl ortalarından itibaren artan tütün ticareti²⁶ ve özellikle Mısır ile karşılıklı yapılan tütün, kahve ve pirinç ticareti Lazkiye'nin bölgesel ölçekte canlı bir ticari merkez olduğunu göstermektedir. Yaklaşık 1739-40 yıllarında Lazkiye'ye uğramış olan İngiliz din adamı Richard Pococke, özellikle Mısır'a gönderilen tütün ve karşılığında Mısır'dan gelen kahve ve pirinç ticaretinin artışı, pamuk ve ipek ihracatının yükselişi ile birlikte Lazkiye'nin ekonomik anlamda büyüme gösterdiğini ve bu sebeple şehir içinde yeni evler inşa edilmeye başlandığını belirtir²⁷. Mısır'dan gelen pirinç Halep başta olmak üzere daha çok nüfusun kalabalık olduğu şehirlerin ihtiyacı için iç pazara sevk edilmekteydi²⁸.

1737-1738 yıllarını kapsayan bir yıllık gümrük defterine göre, Lazkiye limanından bir yılda çıkan tütün miktarı 8.567 kantardır ve elde edilen gümrük geliri 77.103 kuruştur. Mısır'dan gelen ve cinsi ve nev'i belirtilmemiş olup sadece "an gümrük-ı Mısırî" şeklinde kayıtlara geçmiş olan emtiadan elde edilen gümrük geliri ise 9.684,5 kuruş olup tütüne göre oldukça düşüktür. Bir yıl için düzenlenen bu defterde ipek ve pamuk gibi emtiaya rastlanmaz. Diğer başka vergiler ile birlikte Lazkiye gümrüğünün bu dönemdeki bir yıllık gümrük geliri toplam 93.368,5 kuruştur²⁹.

İngiliz tüccarların ilgi duymadıkları tütün ticareti Venedikli tüccarların ilgisi dahilindeydi. 1795-1797 arasında Venedik'in Halep konsolosu olarak görev yapan Morana'ya göre, Venedik 18. yüzyıl sonlarında Lazkiye'den yıllık yaklaşık 500 kantar pamuk, 100 kantar ipek, 100 kantar balmumu, 1000 kantar tütün, 10.000

Yerel Güçler (1700-1775), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018, s. 159 ve 252.

²³ Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter*, A.D. 1697, Oxford 1703, s. 11.

²⁴ Egmond - Heyman, *Travels*, s. 317.

²⁵ Egmond - Heyman, *Travels*, s. 319.

²⁶ Bölgedeki tütün üretimi ve ticareti hakkında bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tablî (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 27, 32, 73.

²⁷ Pococke, *A Description of the East*, s. 197.

²⁸ Havuz, Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Halep'e Dair Gözlemleri, s. 129.

²⁹ BOA. Bâb-ı Defterî, Maden Mukataası Kalemî Defterleri, (D. MMK d.), 22768, s. 2. (20 Zilkade 1150/11 Mart 1738).

İstanbul kilesi buğday ve 100 kantar kadar iplik ihraç etmekteydi³⁰. Lazkiye limanı ile Mısır'ın Dimyat limanı arasında sıkı bir ticari gemi trafiği vardı³¹. Üretilen tütünün önemli bir kısmı Dimyat üzerinden Mısır'a gönderilmekteydi ve karşılığında Mısır limanlarından pirinç ve kahve getirilmekteydi. Gelen pirinç Halep piyasasına gönderilirken³² kahvenin bir kısmı muhtemelen uluslararası piyasaya sunulmaktaydı. Lazkiye limanında ticarete konu olan bir diğer önemli emtia da zeytinyağıydı. Gerek Osmanlı tüccarları ve gerekse müstemmen tüccarlar Lazkiye limanında zeytinyağı yüklemekteydiler³³.

18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Lazkiye'ye yönelik İngiliz ilgisi artmıştır. Artan bu ilgi sonucunda ihdas edilen Lazkiye konsolos vekilliği ile ticaretin daha da önem kazandığı anlaşılmaktadır. İngiliz tüccarlar Lazkiye limanından nişadır (amonyak tuzu/sallarmoniac), ipek, pamuk, pamuk ipliği, mazı ve sabun ithal etmekteydiler.

Lazkiye İngiltere Konsolos Vekilliği

Her Osmanlı topraklarındaki İngiltere konsoloslukları ahidname hükümleri çerçevesinde ihdas edilmiş diplomatik kurumlar olmakla birlikte iki devlet arasında 19. yüzyıla kadar süren uzun süreli iyi ilişkiler çerçevesinde daha çok ticari konularla ilgilenmişlerdir. Konsoloslukların masrafları Levant Şirketi tarafından karşılandığı için ancak ticari potansiyeli yüksek ve genelde bu masrafların karşılanacağı limanlarda konsolosluk açıldığı bilinmektedir. Bu minvalde 18. yüzyılda Lazkiye'de doğrudan Halep konsolosluğuna bağlı bir konsolos vekilliğinin (vice consulate) açılması da Lazkiye ve çevresindeki ticari potansiyelin İngilizler için konsolosluk açılabilir seviyeye ulaştığını göstermektedir. İngilizler 1737-38'deki konsolos vekilliği ihdasından önce bölgedeki ticari faaliyetlerini yerel aracılar veya anlaşmalı oldukları Fransızlar³⁴ eliyle sürdürmüşlerdir. 1701'de Halep'te mukim bazı İngiliz tüccarlar Lazkiye'den ipek alımını Hacı Lütfullah adında bir simsar vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Hacı Lütfullah aynı zamanda deniz yoluyla Mısır'dan gönderilen nişadırı İngiliz tüccarlar adına Lazkiye'de teslim almakta ve bunları ya

³⁰ Havuz, Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Haleb'e Dair Gözlemleri, s. 50; Oral, Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794), s. 154.

³¹ Bu gemi trafiğinin 18. Yüzyılın son çeyreğindeki durumu için bkz. Daniel Crecelius - Hamza 'Abd Al-'Aziz Badr, "French Ships and their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777-1781", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 37, No. 3 (1994), s. 251-286. Venedik Konsolosu Morana'nın gözlemlerine göre bu gemi trafiği 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgali sonrasında zayıflamıştır. Havuz, *Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Haleb'e Dair Gözlemleri*, s. 129.

³² Havuz, Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Haleb'e Dair Gözlemleri, s. 50.

³³ BOA., Ali Emiri Sultan Üçüncü Ahmed (AE. SAMD. III.), 14901, (24 Muharrem 1136/24 Ekim 1723).

³⁴ *Hertfordshire Archives and Local Studies (HERT.)*, DE/R/B, 226/5, Halep'den Richard Stratton Londra'ya Arthur Radcliffe'e, (29 May 1734/9 June 1734); DE/R/B, 226/6, Halep'den Richard Stratton Londra'ya Arthur Radcliffe'e, (8 July 1734/19 July 1734).

İngiliz gemilerine yüklemekte veya Lazkiye piyasasında satmaktaydı³⁵. 1719'da da İngiliz tüccarların Lazkiye piyasası ile bağlantıları sürmekteydi ve ipekten başka pamuk, mazi, sabun ve pamuk ipliği ithal etmekteydiler³⁶. 1720'li yıllarda Lazkiye'ye gelen Seyyah Van Egmond'un belirttiğine göre, Lazkiye'de o tarihlerde henüz mukim müstemem bir tüccar veya konsolos bulunmamaktadır. İngilizler ve Hollandalılar İngiltere'nin Halep konsolosu tarafından Lazkiye'ye gönderilen bir Rum papazı aracılığıyla ticari faaliyetlerini sürdürmektedirler³⁷. On yıl sonrasına ait kayıtlardan ticaretin yine yerel araçlar vasıtasıyla sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. İngiltere'nin Halep konsolosu Nevil Coxe 13 Ekim 1730'da, İngiltere'nin Trablusşam konsolos vekiline bağlı olmak üzere, Semaan Kassab isimli bir Rum'u Lazkiye'ye ticari acente olarak göndermiştir. Semaan Kassab'ın görevi, Lazkiye limanında İngiliz tüccarların ve İngiltere himayesindeki diğer devletlerin tüccarlarının çıkarlarını korumak, limana gelen İngiliz ve diğer müstemem mahmi devlet gemilerinin ticari işlemlerini yerine getirmek ve aynı zamanda Trablusşam konsolos vekili John Carew adına liman harçlarını tahsil etmek olarak tanımlanmıştır³⁸. Osmanlı Arşivi'ndeki İngiltere düvel-i ecnebiye defterleri kayıtları da Sem'an Karsab³⁹'ın Mart 1731'de İngiltere'nin Halep konsolosunun Lazkiye'deki "...ba'zı umûr ve maslahatları için meks üzere olduğu..."nu teyid etmektedir⁴⁰. 1733'te ise, daha önce açılmış Akka konsolos vekilliğinin görev alanı genişletilerek Sayda, Beyrut ve diğer limanları da kapsayan bir konsolos vekilliğine dönüştürülmüştür⁴¹. Akka konsolos vekilinin yetki alanı içinde Lazkiye açıkça belirtilmemişse de diğer limanlar ifadesinden Lazkiye'nin de bu süreçte Akka konsolos vekilliğinin yetki alanına dâhil edilmiş olması muhtemeldir. Bu durum aslında bölgedeki ticaretin değişen koşullar çerçevesinde eskisi gibi sadece Halep merkezinden ibaret olmadığını, başta ipek ve pamuk olmak üzere İngiliz ilgisinin bölgedeki diğer liman şehirlerine doğru genişlediğini göstermektedir. 1737 yılında bu sefer bir İngiliz'in, Edward Purnell'in ticari acente olarak Lazkiye'ye gönderildiği anlaşılmaktadır. Haziran-Temmuz 1737 tarihli bir belgede Purnell, İngiltere'nin Halep

³⁵ *The National Archive (TNA) State Papers (SP.)*, 110/29, s. 24, Halep'den Kahire'ye Thomas Vernon ve John Goodman'a (6 May 1701/17 May 1701); *SP.*, 110/22, s. 141v, Halep'den Trablusşam'a John Carew'e, (14 May 1702/25 May 1701).

³⁶ *SP.*, 105/116, Londra'dan Halep'e Konsolos John Purnell'e, (13 August 1719/24 August 1719).

³⁷ Egmond - Heyman, *Travels*, s. 317-318.

³⁸ *SP.*, 110/74, c. 2, (2 October 1730 / 13 October 1730).

³⁹ İsmi yazılışındaki farklılık kullanılan belgelerden kaynaklanmaktadır. Yukarıda, İngiliz arşiv belgesindeki imla aynen aktarılmış, Osmanlı arşiv belgesindeki ibare de çevirim yazı ile verilmiştir.

⁴⁰ BOA. A. DVNS.AHK. MR. d. (*Mora Ahkam Defteri*), 2, 99/1 (Evasıt-ı N. 1143/20-29 Mart 1731). Arşivde yanlışlıkla Mora Ahkam defterleri tasnifine dahil edilmiş olan bu defter aslında İngiltere Düvel-i Ecnebiye defteridir. Bu deftere göre İngiliz tüccarların faaliyetlerini inceleyen bir çalışma için bkz., Hakan Yazar, *2 Numaralı Mora Ahkâm Defterine Göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1717-1750)*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

⁴¹ Türkhan, 18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep, s. 190.

konsolosunun işlerini görmek üzere Lazkiye'ye gönderdiği "âdemi" olarak zikredilmektedir⁴². Purnell bundan kısa bir süre sonra da İngiltere'nin Lazkiye konsolos vekili olarak görevlendirilecektir.

Lazkiye'ye atanan ilk İngiliz konsolos vekili Edward Purnell'in konsolosluğunun Osmanlı sultanı tarafından onay tarihi Demiryürek tarafından Osmanlı arşiv belgelerinde 22 Şubat 1738 olarak tespit edilmiştir⁴³. Ancak Lazkiye limanına gelip-giden İngiliz gemileri ve tüccarlarına müdahalede bulunulmaması hakkındaki 15 Ekim 1737 tarihli bir hükümde Edward Purnell İngiltere'nin Lazkiye konsolosu olarak anılmaktadır⁴⁴. Şimdilik bu tarihten öncesine ait bir atama kararı tespit edilememiş olmakla birlikte, Ekim 1737 tarihli bu kayıt Purnell'in konsolosluğunun Osmanlı paytahtı tarafından Şubat 1738'den önce onaylandığını göstermektedir.

Öte yandan İngiliz arşiv belgelerinde bulunan ve Purnell'in atanma sürecinden bahseden yazışmalar Purnell'in atanmasının hemen gerçekleşmediğini, göreve başlama sürecinin normale göre daha farklı bir şekilde geliştiğini gösterir. Bu belgelerde de Purnell'in atanma tarihi tam olarak verilmemekte birlikte atanma sürecinde yaşanan bazı gelişmeleri takip etmek mümkün olmaktadır. Londra-Halep arası yazışmalara yansıdığı kadarıyla, kendi talebi üzerine Edward Purnell'in Lazkiye'ye konsolos vekili olarak atanması Ağustos 1737'den önce Halep konsolosluğunun gündemine girmiş ve bunun için Levant Şirketi'nin Londra'daki merkezinden görüş sorulmuştur. Levant Şirketi merkezi Purnell'e bir berat sağlanarak konsolos vekili olarak atanma talebini uygun bulmuş ve buna dair Halep konsolosluk meclisinin karar almasını istemiştir⁴⁵. Ancak sonrasında Purnell'in bizzat Londra'ya, atamanın gerçekleşmesi hususunda doğrudan mektuplar yazmasına ve şirket merkezinin de Purnell'in atanmasını kabul ettiğini tekrar tekrar Halep'e bildirmesine rağmen Halep konsolosluğunun atama kararı almakta bir süre çekingen davranmış⁴⁶ ve atama meselesinin Ağustos 1738 tarihine kadar en azından İngiliz makamları nezdinde tam olarak netleşmeden kaldığı anlaşılmaktadır⁴⁷.

⁴² BOA., *A. DVNSAHK. MR. d.*, 2, 136/3, (evâil-i Ra. 1150/29 Haziran-8 Temmuz 1737).

⁴³ Mehmet Demiryürek, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire (1700-1800): Consulates, Consuls and Travellers*, The Isis Press, İstanbul 2017, s. 46.

⁴⁴ BOA., *A. DVNSAHK. MR. d.*, 2, 139/6, (Evâil-i C. 1150/26 Eylül-5 Ekim 1737).

⁴⁵ *SP.*, 105/117, Londra'dan Halep'e Konsolos Coxe'a (11 August 1737/22 August 1737).

⁴⁶ Halep konsolosluğunun çekingen davranması veya atamayı geciktirmesinde, Edward Purnell'in kardeşi İskenderun eski liman temsilcisi John Purnell hakkında hesaplarındaki usulsüzlük ve çeşitli yolsuzluk iddialarından dolayı açılan ve aynı tarihlerde görevden alınması ile sonuçlanan davalar etkili olmuş olabilir. John Purnell hakkındaki iddialar, yürütülen soruşturma ve sonuçları için bkz. Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, s. 262-270.

⁴⁷ Londra'dan yazılan Mart 1738 tarihli mektuba göre Purnell'in henüz konsolos vekili olarak atanmamıştır. Purnell atama belgesini talep etmekte, şirket merkezi ise Halep konsolosluğu meclisinden olumlu görüşünü beklemektedir. (*SP.*, 105/117, Londra'dan Halep'e Konsolos Coxe'a (23 February 1738/6 March 1738). Şirket tarafından 13 Ağustos 1738'de Halep konsolosluğuna gönderilen bir mektupta yukarıdaki 22 Ağustos 1737 ve 6 Mart 1738 tarihli mektuplara atıf yapılarak, Purnell'in atanması hususunda herhangi itiraz var ise ilk fırsatta

Yukarıda zikredilen Ekim 1737 tarihli Osmanlı belgesinde Purnell'in konsolos olarak zikredilmesi göz önüne alındığında Ağustos 1737'den sonra Purnell adına İstanbul'dan atama beratı alınmış olduğu, bu sebeple Purnell'in Osmanlı makamları tarafından konsolos olarak tanımlandığı ancak Halep konsolosluğu tarafından hemen göreve başlatılmamış olduğu için İngilizler tarafından henüz konsolos olarak değil ticari acente olarak tanımlandığı sonucuna varılabilir.

Purnell'in, Lazkiye limanında İngiliz ve mahmi gemilerden ve tüccarlardan tahsil etmesi gereken konsolosluk harcının tahsili yöntemine dair 15 Aralık 1737 ve 10 Şubat 1738 tarihli mektuplarına cevaben, şirketin Londra'dan Eylül 1738'de yazılan mektuplarında⁴⁸, Purnell'in sadece tüccar olarak nitelenmesi atama meselesinin bu tarihte de halen tam olarak çözülemediğini göstermektedir. İstanbul'dan Londra'ya gönderilen 15 Haziran 1738 ve 26 Ağustos 1738 tarihli mektuplara cevaben Londra'dan İstanbul'a gönderilen 13 Mart 1739 tarihli mektupta ise Purnell'in ataması teyit edilmiş⁴⁹ ve sonraki yazışmalarda da Edward Purnell şirket tarafından da resmen konsolos vekili olarak anılmaya başlanmıştır⁵⁰. Purnell 1745 yılında bir süreliğine Hollanda konsolosluğu görevini de sürdürmüştür⁵¹.

Purnell bu ilk konsolos vekilliğini 1754 yılına kadar sürdürmüştür⁵² Purnell'den sonra 1733'den beri Lazkiye'de ticaret ile meşgul olan Hollanda asıllı Daniel Boumeester⁵³ 3 Nisan 1755'te konsolos vekili olarak atanmış ardından 6

Londra'ya bildirilmesi eğer böyle bir durum yok ise daha fazla zorluk çıkartılmadan, beratın alınarak atamanın gerçekleştirilmesi bildirilmiştir. *SP.*, 105/117, Halep'e Konsolos Cox'e'a (2 August 1738/13 August 1738).

⁴⁸ Edward Purnell'in 15 Aralık 1737 ve 10 Şubat 1738 tarihlerinde şirket idaresine yazdığı konsolosluk harcı ile ilgili sorulara şirket idaresi tarafından 4 Eylül 1738'de cevap verilmiştir. (*SP.*, 105/117, Londra'dan Halep'e Hazinekar William Cooper'a (24 August 1738/4 September 1738). (*SP.*, 105/117, Londra'dan Lazkiye'ye Tüccar Edward Purnell'e (24 August 1738/4 September 1738).

⁴⁹ *SP.*, 105/117, Londra'dan İstanbul Elçiliğine (13 March 1739/24 March 1739) .

⁵⁰ *SP.*, 105/117, Londra'dan Lazkiye'ye konsolos vekili Edward Purnell'e (13 April 1739/24 April 1739).

⁵¹ O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers, Residerende in Het Buitenland, 1584-1810*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff 1976, s. 359 (<http://resources.huysens.knaw.nl/retroboeken/schutte/#page=390&accessor=toc&source=2&view=imagePane&size=906>) (erişim tarihi 13.06.2021).

⁵² Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 14, 105. Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak konsolos atamalarını inceleyen Demiryürek, Purnell'in görevinin bitimini, halefi Boumeester'in göreve başlama tarihi ile birleştirerek ve berat tarihine göre 3 Nisan 1755 olarak vermektedir. (Demiryürek, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire*, s. 46-47.) İngiliz kaynaklarındaki görevden alma ve atama tarihleri şirket yönetiminde alınan kararların tarihleri ile Levant'ta gönderilen mektupların tarihlerinden oluşmaktadır. Bu kararlar sonrasında Osmanlı makamlarına berat için başvurulması ve aradan bir müddet zaman geçtikten sonra beratın düzenlenmesi gibi uzun süreçler sonrasında Osmanlı makamları tarafından gerçekleşen resmi onay ile İngiliz makamlarının göreve ataması şeklinde iki farklı tarih seti ortaya çıkmaktadır.

⁵³ Düvel-i cenebiye defterindeki Lazkiye konsolosluğu beratında Daniel Boumeester İngiliz olarak zikredilmiş ise de (*BOA., A. DVN. DVE.*, 35/1, s. 85, s. 211) aslında Hollandalıdır. Boumeester

Ağustos 1758'de Edward Purnell tekrar konsolos vekili olmuş ve bu ikinci görevi 28 Nisan 1762'ye kadar sürmüştür⁵⁴. Edward Purnell'in ardından ise, iş ortağı Thomas Phillip Vernon⁵⁵ konsolos vekili olmuş ve 26 Şubat 1769 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. 1769-1774 arasında John Murrat⁵⁶ ve Şubat 1774-Ağustos 1775 arasında da konsolos naibi olarak Dominick Anthony Sciperas⁵⁷ görev yapmışlardır⁵⁸. Lazkiye'nin bir liman şehri oluşu ve konsolosluk ihdasında asıl amaç ticari faaliyetleri sürdürmek olmakla birlikte, İngilizlerin özellikle Bulutkapan Ali Bey'in⁵⁹ isyanı ve bölgeye yönelik faaliyetleri hakkında Lazkiye konsolosundan

1721'de Halep'e gelmiş ve 1728-1733 yılları arasında Hollanda'nın Halep Konsolosu olarak görev yapmıştır. 1733'de ise Lazkiye'ye gitmiştir. Bkz. Maurits H. Van den Boogert, "European Patronage in the Ottoman Empire: Anglo-Dutch Conflits of Interest in Aleppo", *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, (edt. Alastair Hamilton, Alexander Hendrik de Groot, Maurits H. Van Den Boogert), Brill, Leiden 2000, s. 190/187-222.

⁵⁴ Demiryürek, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire*, s. 46-47.

⁵⁵ Thomas Phillip Vernon 1765'te Hollanda konsolos vekili (Schutte, *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers*, s. 359), 1768-1773 yılları arasında da Venedik konsolos muavini olarak görev yapmıştır. 1783'te ise Venedik'in Sayda liman temsilcisi olarak atanmıştır. Oral, *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, s. 154, 156. Thomas Vernon bölgede tek başına bulunmuyordu, aile üyeleri ile birlikte Kahire ve Halep'te de ticarethaneler kurmuşlardı. Vernon ailesinin Osmanlı topraklarında 1697'de başlayan ticari faaliyetleri için bkz. Uzeyir Serdar Serdaroğlu, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, University of Birmingham Department of History College of Arts and Law Department of History, Unpublished Dissertation, 2018, s. 215-223.

⁵⁶ Venedik kaynaklarına nazaran, John Murrat Lazkiye'de İngiliz konsolos vekilliği dışında Venedik temsilcisi olarak da görev yapmış (Oral, *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, s. 154) 1773 yılı içinde hastalanan Murrat, tedavisi için Eylül 1773'te Halep'ten gelen İngiliz doktor Adam Freer'in çabalarına rağmen kısa bir zaman sonra vefat etmiştir. Christine Laidlaw, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, I. B. Tauris Publishers, London New York, 2010, s. 157.

⁵⁷ Dominick Anthony Sciperas, John Murrat'ın vefatı sonrası bir süre konsolos naibi olarak görev yaptığı gibi, hem John Murrat, hem de son İngiliz konsolos vekili David Francis De Bezancenet'in Lazkiye'de vefatları sonrasında Halep konsolosluğunca her iki müteveffanın emlakının varislerine intikali için oluşturulan komisyonlarca Lazkiye'de bulunan mallarının tespit ve teslim alınması görevlerini ifa etmiştir. BOA., *A. DVNS. DVE. d.*, 36/2, 144/693, (Evâil-i Ca. 1189/30 Haziran - 9 Temmuz 1775); BOA., *A. DVNS. DVE. d.*, 36/2, 145/697, (Evâhır B. 1189/17-26 Eylül 1775)., Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi: 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratları*, çev.: Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 159. Sciperas ayrıca 1776-1777 yıllarında Lazkiye'de Hollanda konsolos vekili olarak da görev yapmıştır. Schutte, *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers*, s. 359.

⁵⁸ Demiryürek, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire*, s. 47. Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 105. Thomas Vernon, Daniel Boumeester'in ortodoks olan kızı ile Lazkiye'de evlenmiş ve ondan bir kızı dünya gelmiştir. Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 205-206.

⁵⁹ Bulutkapan Ali Bey hakkında bkz. Feridun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 383-384; Selda Güner, "Mısır'da Âsi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey (el-Kebir)

sürekli olarak haber aldıkları ve İngiliz elçisi John Murray'ın aldığı bu haberleri Londra'ya aktardığı görülmektedir⁶⁰. Araştırmalar Lazkiye'deki İngiliz konsolos vekilliğinin 1778'e kadar sürdüğünü göstermektedir⁶¹. Son konsolos vekili David Francis de Bezancenet 15 Ağustos 1775'ten⁶² 30 Ağustos 1778'te Lazkiye'de vefatına kadar konsolos vekili olarak görev yapmıştır⁶³. Bu tarihten sonra liman ticari olarak kullanılmadığı için yeni bir İngiliz konsolos vekili atanmamıştır⁶⁴. Bundan sonra 19. yüzyıl ortalarına kadar Lazkiye'de İngiltere diplomatik veya ticari bir temsilcilik açmamıştır. 1856'da yeniden açılan konsolosluk ile İngilizler Lazkiye'ye yeniden dönmüşlerdir⁶⁵.

Konsolos vekilleri beraberlerinde tercümanlar da istihdam etmişlerdir. Halep ve diğer merkezlerde olduğu gibi yerel gayrimüslim ahalinin tercih edildiği görülmektedir⁶⁶. Purnell'in göreve atanmasından sonra konsolosluk tercümanı olarak 22 Şubat 1738'te Yusuf veled-i Vehbe atanmış ve Ocak 1749'daki ölümüne kadar görevde kalmıştır⁶⁷. Haziran 1738 tarihli bir kayda göre Yusuf veled-i Vehbe'den başka 1 Mart 1738'de Beşara Moşi de tercüman olarak atanmıştır. Beşara Moşi'nin 3 Nisan 1755'te ölümünün hemen ardından Bolos Ganme, Lazkiye konsolos vekilliği tercümanı olarak atanmıştır⁶⁸. Purnell'in ikinci konsolosluğu sırasında tercümanı olan İstanbul sakinlerinden Kesyar(?) ise Ocak 1760 tarihi itibarıyla 5 yıldır Lazkiye'de ikamet etmekteydi⁶⁹. Ancak Bağış'ın da belirttiği üzere⁷⁰, tercümanlık beratına sahip bu kimselerin gerçekten tercümanlık yapıp yapmadıklarını tespit etmek mümkün olamamaktadır.

(1768/69-1773)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 53/I (2013), s. 155-181.

⁶⁰ İngiliz Elçisi John Murray'ın Londra'ya yazdığı 17 Ocak 1772 tarihli rapora göre Ali Bey Gazze'ye asker ve mühimmat çıkartmaya devam etmektedir ve Dimyat'tan ayrılan Osmanlı gemilerini Ruslar ele geçirmişlerdir. Bulutkapan, Rus Amiral Orlof'dan bu gemilerin kendisine bırakılmasını talep etmiştir. *SP.*, 97/48, s. 13v, 17 Ocak 1772, (Elçi Murray'dan Londra'ya).

⁶¹ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co.Ltd. London 1964, s. 163.

⁶² Demiryürek, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire*, s. 47.

⁶³ Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi*, s. 159.

⁶⁴ Wood, *A History of the Levant Company*, s. 163.

⁶⁵ Fulya Düvenci Karakoç, "İngiliz Belgelerine Göre 19. Yüzyıl Sonunda Halep'te Toplum, Yönetim ve Konsoloslar Arasındaki İlişkiler", *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*, (edt. İlhan Şahin vd.) I. cilt, İstanbul, 2014. s. 409.

⁶⁶ Halep başta olmak üzere İngilizlerin bölgede genellikle Katolik Arapları tercüman olarak tercih etmeleri hakkında bkz. Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, s. 206-217.

⁶⁷ Mehmet Demiryürek, "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", *Belleter*, c. LXXX/288 (Ağustos 2016), s. 439-481, ekler tablo 6.

⁶⁸ Demiryürek, "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", s. 439-481, ekler tablo 1 ve 6.

⁶⁹ BOA. A. DVN. DVE (Bâb-ı Defteri Düvel-i Ecnebiye Fransa), 101/51, (Evasıt-ı Ca. 1173/31 Aralık 1759/9 Ocak 1760).

⁷⁰ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983, s. 29.

İngilizlerin Lazkiye’de İpek ve Pamuk Ticareti

İngilizlerin Lazkiye’de bir konsolos vekilliği açmalarının en önemli sebebi bölgedeki üretilen ipeğe olan ilgileridir. Nitekim daha erken tarihlerden itibaren Avrupalı tüccarların Suriye’nin farklı bölgelerinde üretilen ipeğe yönelik ilgilerinin artış gösterdiği bilinmektedir. Lazkiye ve çevresinde üretilen pamuk ve ipek 18. yüzyılda Doğu Akdeniz limanlarından İngiltere’ye ithal edilen en önemli iki ticari emtiadır⁷¹. Bu çerçevede ifade edilmesi gereken bir diğer önemli husus İngilizler Lazkiye’yi bir alışveriş piyasası olarak değerlendirmekten çok sadece bu piyasadan kendileri için cazip olan emtiayı almayı ön planda tutmuşlardır. Bu anlamda Lazkiye bölgede üretilen ipek ve pamuk gibi İngilizlerin talep ettikleri ürünlerin satın alınıp gemilere yüklendiği ara bir ticaret merkezi hüviyetindedir. Uluslararası piyasanın merkezi Halep olmaya devam etmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında İran’da yaşanan iç karışıklıklar sırasında Afganların Gilan ve İsfahan’ı kuşatmaları, 1723’de başlayan Osmanlı-İran savaşları ve aynı yıl Gilan ve Mazenderan gibi önemli ipek üretim merkezlerinin Rusların eline geçmesi⁷² ve 1736’da Nadir Şah’ın ipek piyasasını tekelleştirme girişimi gibi hadiseler⁷³ İran’da ipek fiyatlarının yükselmesine neden olduğu gibi kimi yıllar Halep’e gelen İran ipeği akışını da engellemiştir⁷⁴. Bu şartlar altında Halep’teki Avrupalı tüccarlar için Levant bölgesi ipekleri daha önemli hale gelmiştir. Özellikle 1723’te Gilan ve Mazenderan’ın Ruslarca işgali ve sonrasında, Halep’e ulaşan İran ipeğinin miktarında ciddi düşüşler yaşanmıştır⁷⁵. Hemen ertesi yıl Halep’e İran’dan yeterli miktarda ipek gelmediğine dair ilk belirtiler ortaya çıkmıştır⁷⁶. Bu düşüş yanında Levant Şirketi’nin Basra’da Doğu Hindistan Şirketi ile rekabeti ve Doğu Hindistan Şirketi’nin Levant Şirketi’ne göre daha ucuza ipek ihraç etmeye başlaması da Halep’teki İngiliz ticaretini olumsuz etkilemiştir⁷⁷. Levant Şirketi’nin bir diğer rakibi olan Rusya Şirketi’nin de 1739’da Rusya ve Hazar üzerinden İran ipek

⁷¹ Lazkiye ipeğinin iç pazardaki en önemli fakat istikrarsız alıcısı Mısır’dı. Mısır’a kimi dönemlerde bazı yıllar doymak bilmez şekilde Suriye kıyılarından ipek alırken kimi yıllar da hiç ipek almamaktaydı. Bkz. Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century*, Glasgow 1967, s. 160.

⁷² İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 69; İran’daki iç karışıklıklar ve Rusların İran’ın kuzeyine yönelik işgal girişimleri için ayrıca bkz. Rudi Matthee, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I.B. Tauris, London-New York 2012.

⁷³ Clarence Matterson, *English Trade in the Levant 1693-1753*, Harvard University Unpublished PhD. Thesis, 1936, s. 276.

⁷⁴ Türkhan, Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep, s. 44.

⁷⁵ Türkhan, Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep, s. 90-97.

⁷⁶ Türkhan, Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep, s. 97.

⁷⁷ Türkhan, Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Halep, s. 108.

piyasası ile bağlantı kurma çabaları⁷⁸ da İngilizlerin ipek almak için Levant'a alternatif başka yollar aramaya başladıklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Öte yandan Suriye bölgesinde üretilen ipekler, İran menşeli sherbasse ipeğinin kalitesinin oldukça gerisindeydi. İngilizlere göre bölgedeki en kaliteli ipek Antakya ipeğiydi. Onu sırasıyla Trablusşam, Beyrut, Payas ve Lazkiye ipeği izliyordu. İngiliz acente Edmund Dunch Londra'daki patronuna yazdığı bir mektupta Lazkiye ipeğini bölgenin en kötüsü olarak tavsif etmekteydi⁷⁹. Bu sebeple farklı bölgelerden alınan ipekler karıştırılarak hem kalite bakımından hem de fiyat bakımından bir denge sağlanmaya çalışılmaktaydı⁸⁰.

18. yüzyılda Levant ticaretinin bütününde İngilizlerin, başlıca rakipleri Fransızların gerisinde kaldıkları bilinmektedir. Bu yüzyıl boyunca bölgedeki İngiliz ticaretinin nispeten gerilemesine karşın, İngiliz tüccarların aksine ticareti nakit para ile gerçekleştiren Fransızlar; Kıbrıs, Lazkiye ve Sur gibi limanlarda İngilizlere nazaran daha kolay ipek satın alabilmekteydiler. Bu rekabet karşısında yünlü satışı ve takası ile piyasadan mal almaya çalışan İngilizler kimi zaman bu konuda yeteri kadar başarılı olamıyorlardı⁸¹. İngilizler Lazkiye'de konsolos vekilleri ve acenteleri bulunmadığı dönemlerde ise Fransız tüccarlarla iş birliği yaparak Lazkiye'den mal temin etmeye çalışmaktaydılar. 1734 yılında Lazkiye'de bulunan Fransız tüccar Isoard, Halep'teki İngiliz acente Richard Stratton tarafından 6.000 dolar tutarında ipek alımı gerçekleştirmek üzere yetkilendirilmişti⁸². Ancak o yıl ipek üretim rekoltasının beklenenden daha düşük çıkması, bir süredir devam etmekte olan veba salgını ve İran piyasasındaki sıkıntılar nedeniyle ipek arzı yetersiz kalmıştı. Bunun sonucunda Lazkiye piyasasında ipek fiyatları önce 16-17 dolar/rotelloya daha sonra 17-18 dolar/rotello kadar yükselmişti. Bu fiyatlar İngiliz acentenin alım gücünün üzerinde olduğu için ipek alımı yapılamamıştı⁸³. 1735 yılında ise, yine Lazkiye'de mukim Jouard isimli bir başka Fransız tüccar, İngiliz tüccarlar için ipek temin etmekteydi⁸⁴.

Ralph Davis, Fransız tüccarların 1749 tarihinden sonra İngiliz tüccarları Akka, Trablusşam ve Lazkiye'den çıkarttıklarını ve bu bölgelerdeki ipek ticaretini tamamen ele geçirdiklerini belirtmektedir⁸⁵. Ancak Davis'in bu iddiası en azından Lazkiye için doğru değildir. Bölgede İngiliz ticareti Fransız ticaretinin gerisinde kalmış olmakla birlikte, İngilizlerin Lazkiye ipek piyasası ile bağlarının tamamen

⁷⁸ Söz konusu rekabet ve Londra'da yaşanan tartışmaları için bkz.: Matterson, *English Trade in the Levant 1693-1753*, s. 277-286.

⁷⁹ SP., 110/22, s. 22v-23, Halep'den Londra'ya Edmund Dunch'a (26 April 1701/7 May 1701).

⁸⁰ Davis, Aleppo and Devonshire Square, s. 155-156.

⁸¹ DE/R/B, 226/35, Halep'den Richard Stratton Londra'ya Arthur Radcliffe'e, (26 August 1735/6 September 1735).

⁸² DE/R/B, 226/5, Halep'den Richard Stratton Londra'ya Arthur Radcliffe'e, (29 May 1734/9 June 1734).

⁸³ DE/R/B, 226/6, Halep'den Richard Stratton Londra'ya Arthur Radcliffe'e, (8 July 1734/19 July 1734).

⁸⁴ Matterson, *English Trade in the Levant 1693-1753*, s. 255.

⁸⁵ Davis, Aleppo and Devonshire Square, s. 160.

kopması söz konusu değildir. Bu iddianın aksine İngiliz arşiv belgeleri ve özellikle Radcliffe kardeşlere ait ticari kayıtlar 1749 ve sonrasında İngilizlerin dalgalı bir seyirde de olsa Lazkiye'den ipek ve pamuk almaya devam ettiklerini göstermektedir. 24 Mart 1749 tarihinde İngiliz *Dellamar* gemisi Lazkiye'den toplam 71 balya ipek yükleyerek ayrılmıştı⁸⁶. Lazkiye konsolos vekili Edward Purnell'in 30 Ocak 1750 tarihli mektubunda bildirdiğine göre Londra'daki patronları Edward ve Arthur Radcliffe'e Halep konsolosu Arthur Pollard hesabına 2 balya ipek temin etmişti. Purnell bu ipekleri İngiliz *Thames* gemisine yüklemişti ve gemi Lazkiye'den toplam 62 balya ipek ve 43 balya pamuk olarak ayrılmıştı⁸⁷. Purnell aynı yılın Kasım ayında da yine Radcliffe kardeşler için Lazkiye'den toplam 2.851 dolar tutarında 9 balya ipek daha temin etmiş ve bunlar İngiliz *Tryton* gemisine yüklenmişti. Gemi 14 Aralık 1750 tarihinde Lazkiye limanından yüklediği toplam 35 balya ipek ve 15 balya pamuk ile ayrılmıştı⁸⁸. 1751'de ise Lazkiye limanından İngiltere'ye yapılan tüm emtia ithalatının toplam değeri 8.454 dolar olup bunun 57 balyası ipektan geriye kalan kısmı ise pamuktan oluşmaktaydı⁸⁹. Ocak 1752'de ise İngiliz *Thames* gemisi Lazkiye'den 100 balya pamuk yükleyerek ayrılmıştı⁹⁰. 53 balya pamuk yüklenen *Tryton* gemisi de 9 Nisan 1752 tarihinde Lazkiye limanından yola çıkmıştı⁹¹. Şubat 1755'de Daniel Boumeester, Radcliffes&Whitfield ortaklar adına 2 balya ipeği *Thames* gemisine yükleyerek Londra'ya göndermişti⁹². 1756 yılında konsolos Purnell, yine *Tryton* gemisi ile toplam 56 balya pamuğu Arthur Pollard adına Londra'ya göndermiş ve bu pamuklar Haziran 1756'da Pollard adına Londra piyasasında açık arttırma ile satılmıştı⁹³. Görüldüğü üzere *Tryton* ve *Thames* gemileri düzenli olarak Lazkiye limanına uğramakta ve İngiliz konsolos vekili Edward Purnell ve müstakbel halefi Daniel Boumeester 1750-1759 arasında Lazkiye'den İngiliz tüccarlara ipek ve pamuk temin etmekteydiler⁹⁴.

Öte yandan Daniel Boumeester ve Edward Purnell'in Lazkiye'deki faaliyetlerinin sadece ticaret ile sınırlı kalmadığı, satın aldıkları dut bahçelerinde ipek üretimi gerçekleştirdikleri de anlaşılmaktadır. Ocak 1760'da Lazkiye'deki müstemmen taifesinin ne kadar zamandır burada mukim olduklarını, zimmi teb'adan kadınlarla

⁸⁶ DE/R/B, 264/1, Kıbrıs'tan George Wakeman'dan, Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe ortaklara, (13 March 1749/24 March 1749).

⁸⁷ DE/R/B, 261/1, Lazkiye konsolos vekili Edward Purnell'den Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe, (30 January 1750/10 February 1750).

⁸⁸ DE/R/B, 261/2, Lazkiye konsolos vekili Edward Purnell'den Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe, (20 November 1750/1 December 1750); DE/R/B, 261/3, Lazkiye konsolos vekili Edward Purnell'den Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe ortaklara, (4 December 1750/ 15 December 1750).

⁸⁹ Gharaybeh, *English Traders in Syria*, s. 106.

⁹⁰ DE/R/B, 260/3, Trablusşam'dan Palmentier ve Abbott ortaklardan Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe ortaklara, (9 January 1752).

⁹¹ DE/R/B, 261/6, Lazkiye konsolos vekili Edward Purnell'den Londra'ya Edward ve Arthur Radcliffe'e, (9 April 1752)

⁹² DE/R/B, 387/21, (16 February 1755).

⁹³ DE/R/B, 387/23, (30 June 1756).

⁹⁴ DE/R/B, 247 nolu tasnif içindeki muhtelif belgeler.

evlenip evlenmediklerini ve bunların tamamının ne tür emlaka sahip olduklarını tespit eden Lazkiye müftüsünün sayımında Daniel Boumeester'in 1760 tarihinden önce Lazkiye'de 4 sene ikamet ettiği⁹⁵ ve Lazkiye civarında Besnada köyünde bir evi ve yıllık yaklaşık 360 dirhem ibrişim üretim kapasitesine sahip bir dut bahçesi ile yine aynı köyde yıllık yaklaşık 150 ila 180 dirhem ibrişim üretimi kapasitesine sahip başka bir dut bahçesi olduğu kaydedilmiştir. Ancak Daniel Boumeester, fazlaca borcu olduğu için bu borçlarına karşılık evini ve bahçelerini İngiliz konsolos vekili Edward Purnell'e devrederek bir süre önce Lazkiye'den ayrılmıştır. Edward Purnell'in bu bahçeleri işleterek, muhtemelen Daniel Boumeester'den kendisine devrolmuş borçları ödediği gibi vergi yükümlülüklerini de yerine getirdiği belirtilmiştir. Müftünün tespitlerine göre, Edward Purnell ise, 1760 tarihi itibarıyla Lazkiye'de 1,5 yıldır ikamet etmektedir⁹⁶ ve Boumeester'den devr aldığı dut bahçelerinden başka Sahyun mukataasında bir adet dut bahçesi vardır. Purnell'in ayrıca yıllık yaklaşık 360 dirhem ipek üretim kapasitesine sahip başka bir dut bahçesini de Şeyh Ahmed Şem'aoğlu'ndan borcuna karşılık satın aldığı aynı sayımda kaydedilmiştir⁹⁷. Bu sayımdan anlaşıldığına göre gerek Boumeester ve gerekse Purnell ticari faaliyetler dışında sahip oldukları dut bahçelerinde ipek üretiminde aktif durumdadırlar.

İngilizlerin Lazkiye'deki Kredi İlişkileri

Lazkiye konsolos vekilleri Edward Purnell ve John Murrat'ın bölgedeki yerel idareciler ile ayan ve eşraftan bazı kimselerle kredi ilişkileri yürüttüğü de görülmektedir. Osmanlı makamlarına intikal etmiş borç davaları kredilerin boyutları hakkında bilgi edinmemize imkan tanımaktadır.

Lazkiye müftüsü Şeyh Abdurrahman Efendi oğlu Şeyh Mehmed'in Edward Purnell'e olan 582 kuruş borcunu pamuk ile ödemesini şeklindeki sözleşmeye uymaması üzerine, İngiliz elçisi davayı 1738 yılında Divan-ı Hümayun'a taşımış ve divandan borca karşılık gelen miktarda pamuğun konsolos vekili Purnell'e verilmesi yönünde hüküm çıkmıştır⁹⁸.

Lazkiye ayanından Ahmed Zemberi ve oğlu Osman Zemberi isimli kimseler Edward Purnell'den borç almışlardır. Ancak baba Ahmed Zemberi'nin ölümü üzerine vadesinde ödenmeyen 1.500 kuruş için İngiliz elçisi Divan-ı Hümayun'a başvurmuştur. Eylül 1740 tarihli karara göre bu borcun Osman Zemberi tarafından

⁹⁵ Esasında Daniel Boumeester'in Lazkiye'ye ilk geliş tarihi, daha önce de belirtildiği üzere, 1733'tür. Nisan 1755-Ağustos 1758 arasında da konsolos vekili olarak görev yapmıştır. Söz konusu sayımda müftü muhtemelen Boumeester'in sadece konsolos vekili olarak görev yaptığı dönemi dikkate almış olmalıdır.

⁹⁶ Müftünün, tıpkı Boumeester örneğinde olduğu gibi, Edward Purnell'in de Lazkiye'deki daha erken tarihli ticari faaliyetleri ve diplomatik görevlerini dikkate almadığı veya hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁷ *BOA., A. DVN. DVE (Fransa-Doğya)*, 101/51, (Evasıt-ı Ca. 1173/31 Aralık 1759/9 Ocak 1760).

⁹⁸ *BOA., A. DVNS.AHK. MR. d., 2, 142/2*, (Evasıt-ı Ra. 1151/29 Haziran-8 Temmuz 1738).

ödenmemesi durumunda borca karşılık rehin olarak bırakılmış olan bir bostan ile bir evin satılarak borcun ödenmesine karar verilmiştir⁹⁹.

1750 yılına ait bir diğer kararda ise, Lazkiye eski mütesellimi Mustafa Ağa'nın kethüdası Seyyid Azra, Edward Purnell'e olan borcuna karşılık ödemesi gereken 6.496 kuruşu ödemediği Lazkiye'den kaçmıştır. Bunun üzerine dava İngiliz elçisi tarafından yine Divan-ı Hümayun'a taşınmıştır. Divan-ı Hümayun, Seyyid Azra'nın borcunu ödememesi durumunda Lazkiye'deki mallarına el konularak borcun tahsil edilmesi hükmüne bağlanmıştır¹⁰⁰.

1752 yılında ise Lazkiye ayanından el-Hac Mahmud Ağa ve Karabağî Abdullah Ağa adlı iki kişi İngiliz konsolosu Edward Purnell'den aldıkları kredi karşılığında ödemeleri gereken toplam 10.393 kuruşun sadece 2.737 kuruşunu geri ödemişler, borçlulardan Mahmud Ağa'nın ölümü üzerine kalan 7.656 kuruş için İngiliz elçisi Divan-ı Hümayun'a başvurmuş ve borcun Karabağî Abdullah Ağa'nın emvali ve Mahmud Ağa'nın muhalefatından ödenmesine hükmedilmiştir¹⁰¹.

Ekim 1769 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre İngiliz konsolos vekili John Murrat, kendisinden önceki konsolos vekili Edward Purnell'in bir alacak davasını İstanbul'a taşımıştır¹⁰². Lazkiye sakinlerinden Mustafa Bey'in sabık konsolos vekili Purnell'e 17.000 kuruş borcu vardır. Mustafa Bey'in ayrıca Lazkiye Paşası ile bir Fransız tüccara da borcu vardır¹⁰³. Paşa, Mustafa Bey'i kendisine ve Fransız tüccarına olan borçları nedeniyle önce hapsedmiş ve borçlarını ödedikten sonra da salıvermiştir. Konsolos Murrat ise, bu duruma itiraz ederek Mustafa Bey'in Purnell'e olan borcunu da ödendikten sonra salıverilmesini talep etmiş ise de paşa bu talebi dikkate almamıştır. Bu şekilde gelişen olaylar üzerine mesele İstanbul'da İngiliz elçisi tarafından sadrazama arz edilmiştir. Sadrazam arza, meselenin Lazkiye'de kadı mahkemesinde çözülmesi hususunda kadıya ve paşaya hitaben bir buyruldu yazmıştır¹⁰⁴. Burada borçlu olarak tanımlanan Mustafa Bey'in kimliği ve görevi hakkında herhangi bir net bilgi olmamakla birlikte, bey unvanı taşımasına bakarak askerî zümreye mensup olduğu tahmin edilebilir.

Konsolos vekili John Murrat'ın kredi verdiği bir diğer kimse Sayda valisi Receb Paşa'dır. Receb Paşa, Murrat'tan 500 kuruş borç almış ve borcuna karşılık 19 Şubat 1772 vadeli bir temessük ile rehin olarak gümüş işlemeli bir kese vermiştir. Ancak Receb Paşa'nın söz konusu borcu vadesinde ödemediği, John Murrat'ın

⁹⁹ BOA., A. DVNS.AHK. MR. d., 2, 154/3, (Evasıt-ı C. 1153/3-12 Eylül 1740).

¹⁰⁰ BOA., A. DVNS.AHK. MR. d., 2, 207/2, (Evahir-ı R. 1161/21-28 Nisan 1748).

¹⁰¹ BOA., A. DVNS. DVE. d., 36/2, 21/72, (fi evâil-i B. 1165/15-25 Mayıs 1752).

¹⁰² BOA., A. DVN. DVE (Bâb-ı Defter-i Düvel-i Ecnebiye İngiltere-Dosya), 81/73, (gurre-i B. 1183. /31 Ekim 1769).

¹⁰³ Talbot, borç meselesinin aslında 1767 tarihinde başladığını ve eski konsolo Daniel Boumeester'ın da meseleye dahil olduğunu tespit eder. Michael Talbot, *British-Ottoman Relations, 1661-1807 Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017, s. 179.

¹⁰⁴ BOA., A. DVN. DVE., 81/73, (gurre-i B. 1183. /31 Ekim 1769).

ölümünden sonra metrukatının tespiti için varislerinin görevlendirdiği Dominick Anthony Sciperas tarafından tespit edilmiştir¹⁰⁵.

Düvel-i ecnebiye defter ve dosyalarından elde edilen bu kayıtlar, sadece İstanbul'a yansımış ödenmeyen kredi/borç davalarından oluşmaktadır. Öte yandan herhangi bir şekilde dava konusu olmadan vadesinde ödenen, kayıtlara yansımada taraflar arasında veya yerel mahkemede çözülen başka kredilerin de bulunduğunu muhakkaktır. Buradan hareketle İngilizlerin Lazkiye kredi piyasasında oldukça aktif olduklarını söylemek mümkündür. İngilizler Lazkiye'de ticaret ve ipek üretiminden başka, nakdi varlıklarını piyasada kredi işlemlerinde değerlendirerek kârlarını arttırmaya çalışmışlardır. Öte yandan tespit edilen vakaların biri hariç tamamında alacaklı kişi olarak İngiliz konsolos vekili Edward Purnell karşımıza çıkmaktadır. Bir davada ise alacaklı yine konsolos vekili olan John Murrat'tır. Normal şartlarda konsoloslar ve konsolos vekillerinin Levant Şirketi tarafından doğrudan kendi nam ve hesaplarına ticaret yapmaları yasaklanmış olmakla birlikte Purnell'in 1737'den itibaren Lazkiye'deki İngiliz ticari faaliyetlerde aracı/acente olarak da görev yapmasına ve başta konsolosluk vergisi olmak üzere tahsil ettiği şirkete ait harç ve vergilerden hasıl olan nakit birikimini kredi olarak Lazkiye piyasasında değerlendirmesine izin verilmiştir¹⁰⁶.

Kredi faaliyetleri ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus, tespit edilen vakalarda kredilerin hangi maksatla sağlandığı, ana parası, vadesi, faiz oranı gibi ayrıntıların yer almamasıdır. Ancak borçluların kimliklerine dair bilgiler kimlere daha fazla kredi sağlandığına dair bir fikir verebilir niteliktedir. Kredi sağlanan kimseler Lazkiye müftüsünün oğlu, ayan veya mütesellim kethüdası gibi zümrelerden, seyyid, şeyh, ağa, bey, Paşa unvanına sahip kimselerden oluşmaktadır.

17. yüzyıla birlikte Osmanlı mali sisteminin değişip dönüşmeye başlaması, mali sistemde de değişimi kaçınılmaz kılmıştır. Önceleri iltizam ve sonraları malikane uygulamaları çerçevesinde acil nakit ihtiyacını karşılamak isteyen devlet vergi toplama düzeninde önce iltizam yüzyılın sonunda da malikane sistemine geçerek artan nakit ihtiyacını karşılamak istemiştir¹⁰⁷. Böylece Osmanlı taşrasında da iltizam ve malikane sistemleri ile birlikte parasal ilişkilerin mahiyeti değişirken, sarraflık ve kefalet ve kredi kullanımı finansal enstrümanlara olan ihtiyaç artmıştır. Lazkiye'nin de bu değişimden etkilenmemesi mümkün değildi. Muhtemelen vergi tahsili işlemlerinde ve ticaretle aktif rol almış olan bölgenin yönetici zümresi ile ayan ve eşrafı eskisine göre finansal desteklere daha fazla ihtiyaç duymuşlardır. Bu şartlarda İngiliz tüccarlar da tıpkı Halep'te olduğu üzere, gelirlerini piyasada açıkça takip edebildikleri ve dolayısıyla kredileri zorlanmadan tahsil edebileceklerini düşündükleri vergi tahsili ile meşgul ayan ve eşraf gibi zümrelere kredi sağlamaya başlamışlardır. Bu minvalde İngiliz tüccarlar ihracat veya ithalat maksatlı olarak çok

¹⁰⁵ BOA., *A. DVNS. DVE. d.*, 36/2, 145/697, (Evâhır-ı B. 1189/17-26 Eylül 1775).

¹⁰⁶ Türkhan, *Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*, s. 134-135.

¹⁰⁷ Malikane sisteminin uygulandığı hakkında bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulanması*, Kitabevi yay., İstanbul 2003, s. 9-26.

az ilgi duydukları kahvenin¹⁰⁸, Lazkiye de dahil olmak üzere Levant piyasalarındaki durumunu yakından takip etmekteydiler. Çünkü Halep'teki kimi İngilizlerin, Lazkiye kahve gümrüğünü iltizam yoluyla işleten kimselere sağladıkları kredilerin geri ödemesi kahve ticaretinin seyrinden doğrudan etkilenmekte, kahve ticaretinin kötü gittiği dönemlerde gümrük gelirlerindeki düşüşler bu kredilerin geri ödemesinde gecikmelere neden olmaktaydı¹⁰⁹.

Sonuç

Sonuç olarak, 17. yüzyıl sonralarından itibaren İngiliz tüccarlar Doğu Akdeniz ve özelde de Lazkiye ve çevresinde üretilen ipeğe, kalitesi düşük olmasına rağmen ilgi göstermeye başlamışlardır. 18. yüzyılın ilk yarısında İran'da başlayan iç karışıklıklar sırasında Afganların ipek üretim bölgelerini kuşatmaları, Osmanlı-İran savaşları ve 1723'te Gilan ve Mazenderan gibi önemli ipek üretim merkezlerinin Rusların eline geçmesi gibi hadiseler uzunca bir süre Halep'e gelen İran ipeği akışını engellediği için yerel ipek türleri müstemen tüccarların daha fazla ilgisini çekmeye başlamıştır. İpekten başka pamuk, pamuk ipliği, mazı, nişadır ve sabun gibi emtia da İngiliz tüccarının ilgisi dahilindedir. Bu ilgi çerçevesinde İngiliz tüccarlar 18. yüzyıl başlarında Lazkiye'de önce yerel aracılara kendi nam ve hesaplarına ipek ve pamuk almak için kullanmışlar ve artan ticaret hacmi ile 1738'de Edward Purnell'i Lazkiye'ye konsolos vekili olarak atamışlardır. Purnell'den sonra İngiliz konsolosluğunun ticaretin aktif olduğu 1788 yılına kadar açık kaldığı anlaşılmaktadır. 1788'de ölen son konsolos vekili David Francis de Bezancenet'den sonra İngilizler düşen ticaret hacmi nedeniyle 1856'ya kadar yeni bir konsolos vekili atamamışlardır.

İngilizler Lazkiye'den sadece ticari faaliyetlerde bulunmamışlardır. Lazkiye'de satın aldıkları ipek bahçelerinde ipek üretimi gerçekleştirmişler ve piyasanın artan nakit ihtiyacından faydalanmak üzere finans piyasasına kreditor olarak da dahil olmuşlardır. Kredileri de daha çok Lazkiye'deki yönetici zümre, ayan ve eşrafi ile genellikle vergi tahsili ile meşgul olan kimselere sağlamışlardır. Sayılan bu gruplar faaliyetleri itibariyle finansal desteklere sıkça ihtiyaç duyan zümrelerden olup aynı zamanda gelirleri kolayca izlenebilmekteydi.

¹⁰⁸ Tüm 18. yüzyıl boyunca İngiltere'nin Osmanlı limanlarından ithal ettiği ve Osmanlı limanlarına ihraç ettiği kahve, toplam ticaret değeri içinde %2'den daha azdır. Bkz. Serdaroğlu, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families*, s. 164 ve 167; Numan Elibol, Erol Özvar, "The Anglo-Ottoman Trade 1700-1800: Goods, Volume and Balance of Trade", <https://ata.boun.edu.tr/ahcc/conferencepapers2014/ElibolOzvar.pdf> (E.T. 20 Mart 2016).

¹⁰⁹ *SP.*, 110/22, s. 146v, Halep'ten Galata'ya John Woolley'e, (5 June 1702/16 June 1702); *SP.*, 110/22, s. 162v, Halep'ten Galata'ya John Woolley'e (25 July 1702/5 August 1702); *SP.*, 110/22, s. 46v, Halep'ten Galata'ya John Woolley'e, (14 August 1701/25 August 1701).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

TC. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Ali Emiri, Sultan Üçüncü Ahmed (AE. SAMD. III.), 14901, (24 Muharrem 1136/24 Ekim 1723).

A. DVNS. DVE. d. (Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiye Defterleri), 35/1; 36/2.

A. DVNSAHK. MR. d. (Mora Ahkam Defteri), 2.

A. DVN. DVE (Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiye İngiltere-Dosya), 81/73.

A. DVN. DVE (Bâb-ı Defterî Düvel-i Ecnebiye Fransa-Dosya), 101/51.

D. MMK d. (Bâb-ı Defterî, Maden Mukataası Kalemî Defterleri), 22768.

The National Archive (TNA.), Londra/İngiltere

State Papers (SP.), 97/48, 105/116, 105/117, 110/22, 110/29, 110/74.

Hertfordshire Archives and Local Studies (HERT.) Hertfordshire/İngiltere

DE/R/B, 226/5; 226/6; 226/35; 247; 260/3; 261/1; 261/2; 261/3; 261/6; 264/1; 387/21; 387/23.

Diğer Eserler

Ashtor, E., "Profits from Trade with the Levant in the Fifteenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol. XXXVIII/2 (1975), s. 250-275.

Bağış, Ali İhsan, Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berathı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839), Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Lazkiye", *DİA. (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, c. XXVIII, İstanbul 2003, s. 117-118.

Creelius Daniel - Hamza 'Abd Al-'Aziz Badr, "French Ships and their Cargoes Sailing between Damiette and Ottoman Ports 1777-1781", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 37, No. 3 (1994), s. 251-286.

Çakar, Enver, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIII/1, s. 351-374.

Davis, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square English Traders in the Levant in the 18th Century*, Glasgow 1967.

Demiryürek, Mehmet, *Ottoman Documents on the English in the Ottoman Empire (1700-1800): Consulates, Consuls and Travellers*, The Isis Press, İstanbul 2017.

Demiryürek, Mehmet, "İngiltere Tercümanları ve 1758 Tercüman Reformu", *Belleten*, c. LXXX/288 (Ağustos 2016), s. 439-481 ve ekler.

Elibol, Numan, Erol Özvar, "The Anglo-Ottoman Trade 1700-1800: Goods, Volume and Balance of Trade", <https://ata.boun.edu.tr/ahec/conferencepapers2014/ElibolOzvar.pdf> (E.T. 20 Mart 2016).

Emecen, Feridun, "Ali Bey, Bulutkapan", *DİA*, c. II, İstanbul 1989, s. 383-384.

- Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, (tras. and transc. by Claude Delaval Cobham), Cambridge Univ. Press, London 1908.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX. Kitap, (haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), YKY yay., İstanbul 2005.
- Havuz, Sümeyye, *Venedik Konsolosu Gio. Antonio Maria Morana'nın Haleb'e Dair Gözlemleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- Güner, Selda, "Mısır'da Âsi Bir Memlük: Bulutkapan Ali Bey (el-Kebir) (1768/69-1773)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 53/I (2013), s. 155-181.
- Gharaybeh, Abdul-Karim Mahmud, *English Traders in Syria 1744-1791*, University of London School of Oriental and African Studies, Unpublished PhD. Thesis, London 1950.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. I, (çev. H. Berktaş), Eren yay., İstanbul 2004.
- Karakoç, Fulya Düvenci, "İngiliz Belgelerine Göre 19. Yüzyıl Sonunda Halep'te Toplum, Yönetim ve Konsoloslar Arasındaki İlişkiler", *CIEPO 19 Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*, (edt. İlhan Şahin vd.) I. cilt, İstanbul, 2014. s. 393-416.
- Kiremit, İlker, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- Külbilge, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.
- Koç, Yahya, *Sayda Eyaleti'nde Osmanlı İktidarı ve Yerel Güçler (1700-1775)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.
- Laidlaw, Christine, *The British in the Levant Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, I. B. Tauris Publishers, London New York, 2010.
- Matterson, Clarence, *English Trade in the Levant 1693-1753*, Harvard University Unpublished PhD. Thesis, 1936, s. 255.
- Matthee, Rudi, *Persia in Crisis: Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, I.B. Tauris, London-New York 2012.
- Maundrell, Henry, *A Journey from Aleppo to Jerusalem at Easter, A.D. 1697*, Oxford 1703.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yâhûd Meşâbîh-i Osmâniyye*, c. I-IV, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- Oral, Özgür, *Osmanlı-Venedik Ticari İlişkileri (1763-1794)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Özvar Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi yay., İstanbul 2003.
- Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 2612, vr. 374a.
- Pococke, Richard, *A Description of the East, and Some Other Countries*, vol. II, Part I, London 1745.
- Schutte, O., *Repertorium der Nederlandse Vertegenwoordigers, Residerende in Het Buitenland, 1584-1810*, 's-Gravenhage: M. Nijhoff 1976,

<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/schutte/#page=390&accessor=to&source=2&view=imagePane&size=906> (erişim tarihi 13.06.2021).

- Serdaroğlu, Uzeyir Serdar, *The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century*, University of Birmingham Department of History College of Arts and Law Department of History, Unpublished Dissertation, 2018.
- Talbot, Michael, *British-Ottoman Relations, 1661-1807 Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017.
- Türkhan, M. Sait, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Haleb*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Van Egmond, Johannes Aegidius [van de Nijenburg] - John Heyman, *Travels through part of Europe, Asia Minor, the Islands of the Archipelago, Syria, Palestine, Egypt Mount Sinai*, vol. II, [edt. J. W. Heyman], London 1759.
- Van den Boogert, Maurits H., *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi: 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratları*, çev.: Ali Coşkun Tuncer, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Van den Boogert, Maurits H., “Entangled Travellers Analyzing the Reizen (1758) by Johan Aegidius van Egmond and Johannes Heyman”, *Quaerendo*, 47 (2017) s. 107-131.
- Van den Boogert, Maurits H., “European Patronage in the Ottoman Empire: Anglo-Dutch Conflicts of Interest in Aleppo”, *Friends and Rivals in the East: Studies in Anglo-Dutch Relations in the Levant from the Seventeenth to the Early Nineteenth Century*, (edt. Alastair Hamilton, Alexander Hendrik de Groot, Maurits H. Van Den Boogert), Brill, Leiden 2000, s. 187-222.
- Wood, Alfred C. *A History of the Levant Company*, Frank Cass & Co.Ltd. London 1964.
- Yazar, Hakan, *2 Numaralı Mora Ahkâm Defterine Göre; Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler (1717-1750)*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tablîli (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Summary

Latakia, which was one of the important port cities of Mediterranean trade in the Middle Ages had come to the forefront as the port of cities in the inner region such as Aleppo, Hama and Homs. In the 15th century, along with Akka and Tripoli, it was one of the origins of cotton exported from Levant to European countries. The city, which came under Ottoman rule in 1516, was connected to the Damascus Province since 1517. With the establishment of the Tripoli province in 1579, Latakia was administratively connected to Tripoli province. Latakia, which maintained its administrative structure in the 18th century, has become a port where domestic and foreign trade activities increased within the framework of silk and tobacco production and trade, which became widespread in the region over time.

Within the framework of the findings obtained from the Ottoman and British archives, the establishment and functioning of the British consulate, which served as the official and diplomatic representative of British trade in Latakia, has been examined in this article. Then, the commercial activities of the British in Latakia, the findings of the silk production in the region, albeit at low density, and credit relations have been discussed.

According to Evliyâ Çelebi, in the 17th century, there were about 40-50 warehouses in Latakia Port with rooms suitable for merchants' residence, apart from customs buildings that were not very large. British observers who came to Latakia in the 18th century state that Latakia is the only port in the region that could be an alternative to Iskenderun, which is the main port of Aleppo. Despite the extremely humid and rainy climate of Iskenderun, the mild weather of Latakia and the existing warehouses in the port are among the features that stand out in terms of commercial infrastructure facilities. Although Iskenderun is a relatively unpopulated city, the fact that Latakia is a residential city has also provided an active commercial environment. The distance of Latakia from Aleppo is almost the same as Iskenderun. Despite these reputable features of Latakia, the depth and width of the Iskenderun port were more suitable for the docking of British and other European merchant ships. This provided a more comfortable and safe environment for ships. Latakia, which was a relatively small and quiet port in the 17th century, began to gain commercial importance in the 18th century.

The increasing tobacco trade since the mid-17th century, and especially the reciprocal tobacco, coffee and rice trade with Egypt, shows that Latakia was a vibrant commercial center on a regional scale. Since the first quarter of the 18th century, British interest in Latakia has also increased. With the Latakia Deputy Consulate established as a result of this increasing interest, it is understood that trade was wanted to be carried out more effectively at that time. After the 17th century, British merchants began to show interest in the silk produced in the Eastern Mediterranean and in particular in Latakia and its surroundings, although its quality was low. Since the Iranian silk coming to Aleppo was interrupted for a long time due to internal turmoil that started in Iran in the first half of the 18th century and the Ottoman-Iranian wars, Local silk types in the eastern Mediterranean began to attract more attention from European traders. In addition to silk, commodities such as cotton,

cotton thread, thuja, ammonia salt, and soap were also in the interest of the British merchants. Within the framework of this interest, before Latakia, British merchants began exporting silk and cotton through local intermediaries and French merchants from the beginning of the 18th century. With the increasing volume of trade over time, they felt the need to open a trade representative office, and appointed the British merchant Edward Purnell, who had settled in Latakia, as the acting consul to Latakia in 1738. After Purnell, the British consulate was active for about half a century until 1788, when trade continued. After the last deputy consul, David Francis de Bezancenet, who died in 1788, the British did not appoint a new consul until 1856 due to the falling trade volume.

The most important reason for the British to open a consulate in Latakia is their interest in the silk produced in the region. As a matter of fact, it is known that from earlier onwards, European traders' interest in silk produced in different parts of Syria increased. Cotton and silk produced in and around Latakia were the two most important commercial commodities imported to Britain from the Eastern Mediterranean ports in the 18th century. According to archival records, the British began to regularly supply silk from the region as of 1734. Also, according to archival documents, between 1750 and 1759, British merchants regularly bought silk and cotton from Latakia, and during the same period two British merchant ships, Tryton and Thames, visited the port of Latakia almost every year. In fact, British merchants were not only engaged in commodity trading. Daniel Boumeester and Edward Purnell, who also served as deputy consuls, also produced silk in their mulberry gardens and paid taxes to the Ottoman authorities as a result of this production.

Apart from trade, it is seen that Edward Purnell and John Murrat, Britain's deputy consuls in Latakia, had credit relations with local administrators and the notables (ayan and eşraf) in the region. Debt cases referred to Ottoman courts let us to obtain information about the amounts of the loans. The transition to the cash economy seen throughout the Ottoman Empire in the 18th century and the increase in cash needs prepared an environment suitable for the expansion of the credit market and for the capital owning groups to turn to the credit market. Accordingly, both expanding commercial opportunities and increased cash flow in the Latakia market have led the British towards the credit market. In Latakia, just like in Aleppo, British merchants also used their cash savings by giving loans to groups, such as the local administrators and the notables of the region, who were busy with tax collection, and who they thought they could openly monitor their financial situation in the market, and therefore could repay the loans without difficulty.

MAİŞET VE *MEVACİB*: EGE ADALARINDAKİ OSMANLI KALELERİNDE GEÇİM MÜCADELESİ

Orçun Nalezen*

Öz

Makalede Ege Adalarındaki Osmanlı kalelerinde XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarında görev yapan askerlerin verdikleri geçim mücadelesine odaklanılmaktadır. Kalede görev yapmayı tercih eden bir reaya başka her türlü mesleki ve gelir getirici sivil uğraştan kopmuş oluyordu. Dolayısıyla görev yaptıkları bölgenin sahip olduğu iş gücü ve insan kaynağının parçası olup kalede görev yapan bu bireyler, müdafaası kalenin varlığına terk edilmiş olan sahada yaşayan doğrudan vergi mükellefi olan reayanın arasından çekilmiş oluyordular. Kalelerde görev yapan askerlerin karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntılar bu bağlamda ele alınmaktadır. Askerlerin yaşadıkları mali sorunların iki temel sebebi vardı. Bunlardan ilki asker maaşları ile enflasyon arasındaki kopuş, ikincisi ise gedik usulsüzlüklerinin yol açtığı gelir adaletsizliğiydi. Ayrıca kalede görevli askerleri etkisi altına alan ekonomik sıkıntıların sebepleri ile yaşanmakta olan sorunlara karşı karar alıcılar tarafından geliştirilen çözüm arasındaki ilişki gözler önüne serilmektedir. Çözüm için atılan adımlar üzerinden sorunların kökenine yönelik bakış açısı ele alınmaktadır. Ege Adaları'ndaki Osmanlı kaleleri, Akdeniz sahilinde takip edilen kapsamlı stratejik hedeflere hizmet veriyordu. Dolayısıyla askerlerin yaşadığı maddi sorunların çözümü yalnız insani değil, askerî ve stratejik önem arz ediyordu.

Anahtar Kelimeler: Ege, Osmanlı, kaleler, maaş, geçim.

Living and Salary: The Life Struggle in the Ottoman Fortress in Aegean Islands

Abstract

In the article, the Ottoman castles in the Aegean Islands, XVI. century to the end of the XVII. It focuses on the livelihood struggle of the soldiers who served at the beginning of the century. A reaya who chose to serve in the castle was detached from all other professional and income-generating civil pursuits. Therefore, these individuals, who are part of the workforce and human resources of the region they work in, and who work in the castle,

* Arş.Gör.Dr., *Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 37150, Kuzeykent, Merkez - Kastamonu / Türkiye, orcunnalezen@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-1149-3261>.

were withdrawn from the direct taxpayer people living in the area whose defence was left to the existence of the castle. The economic problems faced by the soldiers serving in the castles are discussed in this context. There were two main reasons for the financial problems experienced by the soldiers. The first of these was the rupture between military salaries and inflation, and the second was the income inequality caused by breach irregularities. In addition, the relationship between the reasons of the economic problems affecting the soldiers in the castle and the solution developed by the decision-makers against the problems experienced are revealed. The perspective on the root of the problems is discussed through the steps taken for the solution. Ottoman fortresses in the Aegean Islands served comprehensive strategic objectives pursued on the Mediterranean. Therefore, the solution of the material problems experienced by the soldiers was not only of humanitarian but also of military and strategic importance.

Keywords: Aegean, Ottoman, fortress, salary, life struggle.

Giriş¹

Maaş, *işin doğası gereği* istihdam süreçlerinin en kritik unsurlarından biridir. Nitelikli emeği elde etmenin ve elde tutmanın yollarından biri doğru maaş politikası takip etmekten geçer. Bu husus, tarihin bir noktasında, ilk defa birinin kendi emeğine paşa biçmesinden itibaren hiç değişmemiş olmalıdır. Bir meslek olarak askerlik de bireylerin yeteneklerini, emeklerini hatta canlarını sermaye ederek gelir elde ettikleri bir alandır. Bu makalede, Ege'deki Osmanlı kalelerinin bedenlerinde sürekli olarak ufku tarayan, bir topun ardında nöbet tutan askerlerin verdikleri geçim mücadelesi ele alınacaktır. Yakın döneme değin gerçekleştirilmiş olan çalışmalar sayesinde Erken Modern Dönemde Ege Adalarında Osmanlı Devleti tarafından teşkilatlandırılan idarî² ve askerî yapılanma³ ile adalardaki sosyal ve ekonomik kurgu⁴ hakkında hatırı sayılır miktarda tarihsel veri ortaya konulmuş

¹ Makaleyi okuyarak, tavsiyelerde bulunma nezaketi gösteren Hocam Prof. Dr. Yasemin Demircan'a teşekkür ederim.

² Ege Adalarındaki idarî teşkilatlanma hakkında bk. *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihiçesi*, (ed. Cevdet Küçük), Ankara 2001; *Türk Hâkimiyetinde Ege Adaları'nın Yönetimi*, (ed. Cevdet Küçük), Ankara 2002; *Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, (ed. İdris Bostan), Ankara 2003.

³ Ege Adalarındaki Osmanlı kaleleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bk. Orçun Nalezzen, *Ege Adalarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2021.

⁴ İçerisine asker konuşlandırılmış tahkimatlara ev sahipliği yapan adalardaki toplumsal ve ekonomik durum hakkında bilgi veren çalışmalar içinde özellikle bazıları bu kapsamda paylaşılabılır. Bk. Yasemin Demircan, *Tabir Defterlerine Göre Boğazönü Adaları (XV ve XVII. Yüzyıllar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1992; Ayhan Afşın Ünal, (XVI. Yüzyılda Cezâir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nde) Midilli Sancağı, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Kayseri 2002; Filiz Yaşar Keskin, *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2013; Yasemin Demircan, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Ankara 2014; Mehmet Akif Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İzmir 2018.

durumdadır. Söz konusu çalışmalardan bir kısmı doğrudan Ege Adalarındaki Osmanlı kalelerine yönelik veriler ve açıklamalar içerirse de⁵ kalelerde konuşlu askerlerin hangi mali koşullar altında görev yaptıkları hakkında değerlendirmeler ihtiva etmemektedir. Bu noktada *mevacib* türü defterlerden ilgi çekici verilere ulaşmak mümkündür.

Osmanlı maliye bürokrasisi, askerlere yapılan maaş ödemeleri konusunda üretilmiş bulunan ve *mevacib* defterleri adıyla anılan maaş defterlerini titizlikle tutmuştur. Bu defterler temelde askerlere yapılan ve günlük (*yevm*) üzerinden hesaplanan maaşların ödemesini yansıtmaktaydı. Kayıtlar, bir askerın tasarruf ettiği maaşın hukuki zeminini⁶ açıklamaya yönelik bilgiler içermektedir. Söz gelimi bazı *gedik*lerin neden boş kaldığı, boş kalan *gedik*lerin kimlere tevich edildiği ya da askerlerin içinden bazılarına neden zam yapıldığına ilişkin bilgilere bu kayıtlarda rastlanmaktadır. Makalede XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarına ait *mevacib* defterlerin bazılarından yararlanılacaktır.⁷ Söz konusu tarihsel dönem Ege'deki Osmanlı egemenliğinin büyük ölçüde hedeflerine ulaştığı, geleneksel rakiplerini (İtalyanlar, Şövalyeler vs.) kârlı Levant ticaretinin en önemli koridorundan (İstanbul - İskenderiye) uzaklaştırdığı bir sürece tesadüf eder. Henüz "hak arayışı" kavramının günümüzdeki romantik ve hukuki bağlamına oturmadığı⁸ modern öncesi dünyada, profesyonellikten stratejik hedeflere doğru uzanan geniş çaplı bir yaklaşımla hem ideal işleyiş hem de aksaklıklar beraber açıklanacaktır. Böylece Osmanlı Devleti'nin askerî bağlamda stratejik hedeflerine ulaşmak için seferber ettiği iş gücünün kapasitesi hakkında tespitlerde bulunulacağı gibi sıradan askerlerin kariyerleri için ortaya koyduğu girişimler hakkında da değerlendirmeler yapılacaktır.

XV. yüzyılın içinci yarısından itibaren Ege Adalarının kuzeyden güneye doğru Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girmiştir. Takip edilen temel stratejik

⁵ Bunlardan Yasemin Demircan ve Ayhan Afşin Ünal'ın temel kaynak olarak XV ilâ XVII. yüzyıllar arasında yayılan tahrir defterlerini seçtikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu defterlerin bir kısmında kalelerdeki personel timar mutasarrıfı olarak gösterildiği için her iki tarihinin de askerlerin gelirleri hakkında bir takım değerlendirmeler paylaştığı görülür. Bk. Demircan, *Boğazönü Adaları*, s. 91-104; Ünal, *Midilli Adası*, s. 70-84, 129-130.

⁶ Maaş tasarruf hakkı *gedik* olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla "gedik" tabiiyle kaledeki bir kadroyu ifade etmek mümkündür. Kavramın hukuki ve iktisadi tanımı için ayrıca bk. Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 13, İstanbul 1996, s. 541

⁷ Kayıt mantığının bir sonucu olarak *mevacib* defterleri kısa aralıklarla düzenleniyordu. Zira kalelerde görevli personelin bir kısmı dinamik bir şekilde sürekli olarak değişiyor ya da personelin maaşıyla ilgili gerekli düzenlemeleri sürekli olarak takip etmek gerekiyordu. Burada tarihsel olarak yalnızca karşılaştırma olanağı sunacak olan defterlerden yararlanılacaktır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir. Bk. BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Aşivi).MAD.d. (Maliyeden Müdevver Defterler Fonu) nr. 4634, 5228, 5683, 6166, 7365, 7385.

⁸ Sadece felsefi anlamda temel insani ideallerden beslenen doğal hukuk ile tarih boyunca yazılı hukuk arasındaki farklar üzerine antropologlar tarafından dikkate değer ölçüde fikir üretilmiştir. Günümüzde *insan bakları* olarak kavramsallaştırılan doğal hukuk, esasen 1776'da Amerikan Bağımsızlık Bildirisi ile 1789'da İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde ilk defa ifade bulunmuştur. Daha kapsamlı tespitler için bk. Mehmet Şükrü Nar, "Jean-Jacques Rousseau'nun Doğal Hukuk Anlayışı Üzerine Antropolojik Bir Değerlendirme", *Bilgi*, 30 (2015 Yaz), s. 44-52.

yaklaşım başlangıçta imparatorluk merkezini güven altına almayı hedefliyordu. Ege Deniz’inde seyreden başta ticari gemiler olmak üzere her türlü deni taşıtı belli bir koridorda hareket etmek zorundaydı.⁹ Hâkim rüzgarlar ve akıntılar denizcilerin önceden belirlenmiş olan rotalardan çıkmasına izin vermiyordu. Bu durum Anadolu’ya komşu Ege Adalarının, ticari faaliyetler bakımından önem kazanmasını sağlamıştı. Eldeki tarihî veriler, Osmanlı Devleti’nin geleneksel rakipleri olan İtalyan denizci devletleri Ege’nin kuzeyindeki adalardan çıkarılmasının ardından işte bu yoğun ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiği limanlara ev sahipliği yapan adaların ve bölgedeki Türk egemenliğini güçlendirecek olan kalelerin aşamalı olarak fethedildiği görülür.¹⁰ Böylece, öncelikli olarak Anadolu’nun batı kıyıları boyunca, deniz güzergahının üzerindeki bir zincirin halkaları gibi kuzey - güney ekseninde dizilmiş adalara¹¹ asker konuşlandırılmıştı. Söz konusu kaleler, Akdeniz’in bu köşesinde Osmanlı egemenliğini destekliyor, ticari hacmin artabilmesi için ihtiyaç duyulan huzur ve güven ortamını olanaklı kılıyordu. Osmanlı Devleti’nin Levant ticareti üzerindeki denetimini güçlendiriyor ve Akdeniz’deki rakiplerine karşı donanmanın ihtiyaç duyduğu operasyonel alt yapıyı (lojistik, güvenli liman vs.) sunuyordu.¹² Dolayısıyla kaleler stratejik olarak çok yönlü hedeflere hizmet veriyordu. Kalelerin askerî kapasitesi üzerinde belirleyici etkilere sahip bileşenlerden belki de en önemlisi askerlerdi. Asker sayısında ise belirleyici faktörlerin başında finansman geliyordu. Söz gelimi XV. yüzyıl sonlarında Limni’deki Palukasrı Kalesi sadece 19 askerle müdafaa ediliyordu. Adada artan refaha bağlı olarak bu sayı takriben 30 yıl içinde 51’e yükselmışse¹³ de Limni’nin vergi gelirlerinden askerlerin maaşları için ayrılan pay değişmemiş, %30 civarında kalmıştır.¹⁴

⁹ John H. Pryor, *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Bizanslılar, Batlılar ve Türkler*, (çev. F. Tayanç, T. Tayanç), İstanbul 2004, 98-105.

¹⁰ Ege Adalarının fetih sürecine yön veren stratejik yaklaşıma ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bk. Nalezzen, *Kalelerin Rolü*, 165-173.

¹¹ Bozcaada (بوزجه اطه / Tenedos), Limni (لينوس / Lemnos / Λήμνος), Midilli (مدللو / Lesvos / Λέσβος), Sakız (ساقز / Chios / Χίος), Leryos (لريوز / Leros / Λέρος), Kalimnos (/ قلمنوس / Kalolimnos / Καλόλιμος), İstanköy (استانكوى / Kos / Κως) ve Rodos’taki (رودس / Rodhos / Ρόδος) kalelerde asker bulunduruluyordu. Çalışmada yüzyıllarca Türk hâkimiyetinde kalmış bu adaların Osmanlı literatürüne yerleşmiş isimleri kullanılacaktır. Ege Adalarının taksimi ve tesmiyesi hususunda ayrıca bk. *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, (Ed. İdris Bostan, v.dğr.), Ankara 2003, s. 121-125. Adaların Osmanlı Türkçesindeki yazım biçimleri bu makalede kullanılan belgelerden alınmıştır.

¹² Nalezzen, *Kalelerin Rolü*, 163-173, 207-211.

¹³ BOA.TT.d. (Tapu Tahrir Defteri Fonu) nr. (numara) 25, s. 63-71; TT.d. nr. 75, s. 157-194.

¹⁴ Limni Adası’nın vergi geliri detaylı bir şekilde hesaplanmış durumdadır. Bk. Yasemin Demircan, *Limni Adası*, Ankara 2014, s. 285 vd. Söz konusu çalışmada Limni Adası’nda Türk egemenliğinin kurulması, adanın askerî ve idari olarak Osmanlı Devleti bünyesine alınması süreci kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Limni Adası’nda bulunan Palukasrı Kalesi’ne ilişkin açıklamalar için ayrıca bk. Demircan, *Limni Adası*, s. 60-64, 65-78, 296-299.

Personel Giderlerinin Finansmanı

Ege'deki Osmanlı kalelerinin müdafaası temelde üç sınıf askere emanet edilmişti: topçular, hisar erleri¹⁵ ve azebler.¹⁶ *Yerli kulu/kuloğlu/kul kardeşi*¹⁷ bireylerin oluşturduğu bu askerlerin maaş ödemelerinin yükü esasen iki kaynağın üzerine yüklenmişti: tarımsal üretim ve ticaret gelirlerinden elde edilen vergiler.¹⁸ İstanbul'un Fethi'nden sonra ortaya çıkan stratejik yaklaşım önce Ege'nin kuzeyindeki adaların/kalelerin fethini gerektirmişti. Bu kapsamda Osmanlı kale teşkilatının taşındığı ve kurgulandığı ilk ada, Limni oldu. 1490'dan itibaren Limni'deki Palukasrı Kalesi personeline timar tevcih edilmiş, böylece maaş giderleri, Adalılar tarafından üretilen katma değer üzerinden karşılanmıştı.¹⁹ Benzer bir yaklaşım Midilli'deki kaleler için de benimsenmişti.²⁰ Bir sancak olarak ittihaz olunan Ada'nın idari sınırlarını kapsayan biri 1548, diğeri 1581'de olmak üzere iki sayım gerçekleştirilmişti. Söz konusu kayıtlarda²¹ Midilli'de bulunan kalelerde

¹⁵ Kale komutanı pozisyonunu işgal eden dizdarın ve onun yardımcısı olan kale kethüdasının emrinde gece-gündüz nöbet tutan, kalede ailesiyle birlikte ikâmet eden, tüfekli piyade sınıfı askerlere verilen genel addır. Bk. Ömer Lütfü Barkan, *XV ve XVİnci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I: Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 357; İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), s. 926; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Haz. Mithat Sertoğlu), İstanbul 1992, s. 69.

¹⁶ Ok ve yay kullanan, XV. yüzyıldan itibaren kalelerde görevlendirilen piyade sınıfı birliklerdi. Azebler, erken dönemlerden itibaren Osmanlı ordusunda yer almıştır. Azebler kalede ağalarının komutasında hareket ediyorlardı. Bk. Gyula Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31/2 (1977), s. 163; İdris Bostan, "Azeb", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 312. Azeblerin niteliği hakkında bk. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, (Haz. A. Uğur, M. Çuhadar), Ankara 1990, s. 130.

¹⁷ Kapıkulu ocağından ayrıldıktan sonra timar tasarruf eden sipahilerin, kapıkulu sipahilerinin, Divanühümayun çavuşlarının ya da beylerbeyi divanında çavuşluk yapanların çocuklarının tanımlamak için "kul oğlu" tabirine başvurulduğu bilinmektedir. Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, I: Asemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara 1988, s. 33.

¹⁸ Örneğin Sakız Kalesi'nde görevli askerlerin gelirleri, Sakız Liman'ından elde edilen gelirlerle finanse ediliyordu. Bk. *Sakız Kal'ası 'azeblerinden yüz doksan dokuz nefer kimesnelerin sene bin on yedi Receb ve Şâ'ban ve Ramazân aylarında vâcib olan mevâciblerinin ... Cezâre-i Sakız İsklesi Gümrüğü ve terâbi'hâ mukâta'ası kâstundan emîn-i mültezîm olan Abraham veled-i David nâm Yehûdî tabvîlinden havâle idüb buyurdum...* bk. BOA.MAD.d. nr. 4378, ferman 81.

¹⁹ BOA.TT.d. nr. 25, s. 63-71.

²⁰ XVI. yüzyılda Midilli Adası'nda Osmanlı Devleti tarafından takip edilen hukuki ve mali uygulamalar konusunda daha önce kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bk. Ayhan Afşin Ünal, *(XVI. Yüzyılda Cezâir-i Babr-i Sefid Eyaleti'nde) Midilli Sancağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2002. Ada'da bulunan Midilli ve Molivo kalelerine ilişkin söz konusu çalışmada yer alan açıklamalar için ayrıca bk. Ünal, *Midilli Sancağı*, s. 126-136.

²¹ Ünal, *Midilli Sancağı*, s. 21-22. 1548 tarihli sayım sonucunda derlenen defterlerde Midilli Kalesi müstahfızlarının timarları için bk. BOA.TT.d. 261, s. 45-104; TT.d. nr. 264, s. 159-219. Midilli Kalesi azebleri için bk. BOA.TT.d. 264, s. 73-74; Molivo Kalesi müstahfızlarının timarları için bk. BOA.TT.d. 261, s. 105-116; TT.d. nr. 264, s. 221-229. 1581 tarihli sayım sonucunda derlenen defterde Midilli Kalesi müstahfızlarının timarları için bk. BOA.TT.d. nr. 594, s. 37-64. Molivo Kalesi müstahfızlarının timarları için bk. BOA.TT.d. nr. 594, s. 75-82.

görevli askerlerin maaşlarının tarımsal üretimden elde edilen gelirle ödendiği sarıh bir şekilde tespit edilebilmektedir. Bu finansman modeli Limni’de XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürdürüldü.²² Bu noktadan sonra Limni’deki Palukasrı Kaleşi personelinin ulufeli hâle geldiği görülür.²³ Ege’nin güneydoğusuna doğru diğer adalardaki, yani Sakız, Leryos, Kalimnos, İstanköy ve Rodos’taki kalelerde görev yapan neferat da ulufeli olarak istihdam edilmişti. Öte yandan XVII. yüzyıldaki kayıtlar Midillili müstahfızların tımar mutasarrıfı olmaya devam ettiklerini göstermektedir.²⁴ Bu durum imparatorluk sathını içine alacak ölçekteki genellemeler söz konusu olduğunda Ege’nin istisnai bir pozisyona sahip olduğunu düşündürülebilir.

Mustafa Akdağ, geniş ölçekli bir yaklaşımla ulufeli statüdeki hisar erlerine XVI. yüzyıl ortalarından başlayarak tımar tevcih edildiği yönünde değerlendirmeler paylaşmaktadır.²⁵ Ancak yukarıda aktarılan tarihsel tecrübe Midilli örneğinde olduğu gibi Ege’de idari tasarrufun farklı uygulamalara başvurduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim günümüzdeki bazı araştırmalarda tımar sisteminin yüzyüze kaldığı dönüşüm zorunluluğunun bir ürünü olarak kalelerdeki ulufeli personel sayısının giderek arttırıldığına yönelik değerlendirmeler yapılmaktadır.²⁶ Her ne olursa olsun kalelerde görev yapan askerlerin giderlerinin finansmanında kaynak çeşitliliğinden yana bir tavrın benimsendiği, adalardaki toprakların hukuki ve mali durumunu, üretim ilişkilerini köklü bir şekilde etkileyecek dönüşümlere mahal verilmediği anlaşılmaktadır. İmparatorluk, işleyen bir düzeni bozmak yerine esnek davranmayı daha pratik bulmuş gibidir.

Askerin Maliyeti

1548’e gelinirken Midilli Adası’nda görevli topçular tımarlı statüye geçirildi. Tahrir defterinde bu hususa ilişkin yer verilen pasajda, düzenleme ile topçu bölük başlarına 2.000 akçelik, topçulara ise 1.600 akçelik dirlik tevcih edildiği belirtilmektedir.²⁷ Böylece bir topçunun devlete günlük ortalama maliyetinin yeni düzenlemeyle birlikte 5 akçeye (bölük başılar 5,6 akçe, diğerleri 4,5 akçe) tesadüf ettiği hesaplanabilmektedir. Ege’deki kalelerde görev

²² BOA.TT.d. nr. 75, s. 157-194; TT.d. nr. 434, v. 84a-109a.

²³ “... *zıkr olunan bâsslar bundan evvel cezîre-i mezburde vâki olan Palukasrı Kal’ası müstahfızlarının timârî iken...*” bk. BOA.TT.d. 307, s. 1. Açık şekilde Limni’de müstahfız tımarlarının kaldırıldığı, gelirlerinin de padişah hassına aktarıldığı belirtilmektedir. Yasemin Demircan, padişah gelirlerini arttırmaya dönük genel bir politikanın sonucu olarak böylesi bir uygulamanın hayata geçirilmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. Bk. Demircan, *Limni Adası*, 66.

²⁴ I. Ahmed Dönemi’nde (1603-1617) Midilli’nin savunmasında görev alan personelin tasarruf ettikleri dirliklere ilişkin bir defter ulaşmıştır. Bk. BOA.MAD.d. nr. 731, s. 25-40.

²⁵ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisâdî ve İctimai Tarihi*, II (1453-1559), İstanbul 1979, s. 307 dipnot 2.

²⁶ Ömer Gezer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücünün Yeniden Örgütlenmesi (1699-1715)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 75.

²⁷ “...topçular ve topçu bölük başılarının ulufeleri ref’ olunub tımar virilmesin emredüb bölük başı olanların ikişer bin ve topçuların bin altıyüz akçe timâr tevcih olunmasın...” bk. BOA.TT.d. nr. 264, s. 8.

yapan personelin maaşları genel anlamda değerlendirildiğinde bu tutarın ortalama bir değeri yansıttığını ifade etmek mümkündür. Yine de Midilli'deki topçular aynı dönemde (XVI. yüzyılın ortalarında), aynı işi Rodos'ta ya da İstanköy'de yapan meslektaşları kadar kazanmıyorlardı. Rodos Kalesi topçuları ortalama 6 akçe, Narince Kalesi'nde topçular ortalama yaklaşık 6,1 akçe, yine İstanköy'deki Pili Kalesi'nde ise 6,6 akçe kazanıyordu.²⁸ XVII. yüzyılın hemen başında askerın sınıfına göre ortalama ne kadar kazandığını gösteren daha detaylı bir döküm aşağıda paylaşılmaktadır (Tablo I).

Tablo I: 1606'da Ege'deki Osmanlı kalelerinde görevli ulufeli 1 askerın günlük ortalama finansman maliyeti (akçe)²⁹

Ada	Kale	Birlik					
		Hisar eri	Topçu	Cebeci	Geri Hizmet Bölükleri **	Azeb	
						Kara	Deniz
Rodos	Rodos*	5,6	7,5	6,8	5,2	5,5	7,5
	Lindos	5,4	6	-	-	-	-
İstanköy	Narince	6	6,4	-	6,5	5,4	8
	Andimahye	5,5	6,4	-	-	-	-
	Pili	6,1		-	-	-	-
	Kefalos	6,1	5,5	-	-	-	-
Leryos	Leryos	7,6		-	-	-	-
Kalimnos	Kalimnos	6		-	-	-	-
Sakız	Sakız	5,3	6,1	5,6		5,2	
Midilli	Midilli	-	-	-	-	4	-
	Molivo	-	-	-	-	-	4
Limni	Palukasrı	3,5		-	-	-	-
Bozcaada	Bozcaada	4,9		-	-	-	-

²⁸ BOA.TT.d. nr. 367, s. 211, 213. Söz konusu tutarlara asker sayısı ve toplam ödenen maaş miktarı arasında kurulan oranla ulaşılmıştır.

²⁹ Tabloya kaynaklık eden veriler için bk. BOA.MAD.d. nr. 5683, s. 2-46, 55-73, 74-77, 78-80, 88-103. Adalardaki kaleler, aynı savunma ağının parçası olduğu ve idari olarak Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin bileşenlerini teşkil ettiği için bu kalelerde görev yapan askerlere ait veriler bazı defterlerde topluca ulaşılabilir. 5683 numaralı defter de bu türden defterlerden biridir. Dolayısıyla karşılaştırmalı değerlendirmeler için oldukça uygun olduğunu savunmak mümkündür.

* Kaleye bağlı dış tahkimatlar dâhil edilmiştir.

** Kalenin mehter takımı ile bakım - onarım işlerini yürüten, top mermisi imal eden personel (*mehterân, neccârân, abegengerân, senktraşân*)

Tablo sarıh bir şekilde hisar erlerinin ortalama 3,5 ila 6 akçe, topçuların 5,5 ila 7,5 akçe arasında değişen tutarlarda ortalama gelire sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kaleleri temele alan bir yaklaşımla bir askerin ortalama günlük maliyetinin adaların kendi içinde gelişmiş olan emek piyasasıyla ilgili olabilir. Muhtemelen Limni’de emek adaların kalanına göre daha ucuzdu. Bu sebeple askerler daha azına razı olmak zorundalardı. Her ne olursa olsun Ege’deki hisar erleri ve topçuların gelirleri kanunnamelerde idealize edilmiş olan koşullar altında imparatorluk vasatını hemen hemen yakalamış gibidir. Mısır’da hisar erleri 6, onlara komuta eden bölük başılar 7 akçe alıyordu.³⁰

Askerin Maiyeti

Üretebilir kapasitedeki her birey gibi asker de iş piyasasının bir parçasıydı. Dolayısıyla kalede babasından miras olarak aldığı³¹ ve “gedik” olarak tanımlanan pozisyona talip olması hâlinde vergi ödeyenler arasından ayrılmış oluyordu. Dolayısıyla kalenin kendisi adanın sınırlı emek piyasasının bir parçası olarak, önemli bir istihdam kaynağıydı. Peki bir asker gerçekte ne kadar kazanıyordu? Geçinebiliyor muydu? Bu soruya verilebilecek anlamlı cevaplara karşılaştırmalar yaparak ulaşmak mümkün olabilir. Böylesi bir karşılaştırma için iktisat tarihçileri yeterli miktarda datayı ortaya koymuş durumdadır.³² Bu tespitleri paylaşmadan önce tarihsel kayıtlar üzerinden askerlerin geçim mücadelesini somut hâle getirebilecek birkaç örnek sunulabilir.

Hisar erlerinin görevlerinden elde ettikleri gelire yetinemediklerini / yetinemedikleri gösteren çok sayıda kayda tesadüf etmek mümkündür. Ağrıboz’da hisar erlerinden bazıları bağcılıkla meşguldü ve *öşr-i şire* mükellefiydi.³³ Müstahfızlık iyi bir gelir kaynağı olarak görülemezdi. Nitekim kimi kayıtlarda bu askerlerin *fukara* oldukları vurgulanır.³⁴ Bu ifade onların otoriteye hitab ederken boyunlarını büktüklerini ya da kendilerini “acı kullar” olarak göstermek için kullandıkları tevazu belirtme ihtiyacından ileri gelmemektedir. Temel bir gerekçesi vardı: Geçinmiyorlardı. Durumun sarıh bir şekilde açıklandığı kayıtlar günümüze kadar ulaşmıştır: “...*hâliyâ Cezâir Beğlerbeğisi olan emîrû'l-ümerâ'u'l-kirâm ve'l-ikrâm Sâlih Paşa dâme ikbâlehu dergâb-ı mu'allâma 'arş gönderüb Rodos Kal'ası müstahfâzının ve topçularının*

³⁰ Barkan, *Kanunlar*, s. 357.

³¹ Kalelerde özellikle kul oğullarının istihdam edilmesine yönelik bir eğilim söz konusuydu. Bu husus hukuki bir zemine de oturtulmuştu. Bk. Barkan, *Kanunlar*, s. 357.

³² Süleyman Özmucur, Şevket Pamuk, “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, 62/2 (2002), s. 293-321.

³³ Barkan, *Kanunlar*, s. *Kanunlar*, 341.

³⁴ *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks>* (Haz. H. O. Yıldırım, V. Atik, M. Cebecioglu vdğr.), Ankara 1996, 309-310.

*ekserî fukarâdan olmağın, ulûfelerin kalleti...*³⁵ Ellerine geçen para, müreffeh bir yaşam sürmelerine imkân tanııyordu. Askerler kendileri ve aileleri için daha iyi hayat şartları elde edebilmek amacıyla ek iş yapmak zorundaydı.

Eldeki tarihsel kayıtlar ek iş konusunda Ege Adalarındaki kalelerde görev yapan askerlerin, imparatorluğun diğer sınırlarındaki ya da önemli ticaret yolları üzerinde ortaya çıkıp gelişen iskân merkezlerindeki meslektaşları kadar şanslı olmadığını düşündürmektedir. XVII. yüzyıl başında Rodos'un deryabeyi Mehmed, günlük 16 akçelik gelire sahip Hüseyin isimli bir bölükbaşının geçinmekte zorlandığını oldukça ikna edici bir anlatıma başvurarak arz etmişti. Kaledeki bu nitelikli ve uyumlu askerın günlük gelirinin 2 akçe daha arttırılmasını istiyordu. Mehmed Bey arzında, Bölükbaşı Hüseyin'in geçim sıkıntısını görev yaptığı kalenin Rodos'ta olması üzerinden gerekçelendirmişti: "...*lakin Rodos cezâire olmağla 'ulûfesi vech-i maişetine vefâ itmeyüb...*"³⁶ Deryabeyinin ifadelerinde Hasan'ın geçim sıkıntısının kaynağı olarak Rodos değil, Rodos'un bir ada olması gösterilmektedir. Bu durumda adada hayatın imparatorluğun kalanına göre daha mı pahalı olduğu sorusuna cevap aramak anlamsız hâle gelmektedir. Asıl mesele adaların yeterli iş fırsatı sunmaması olabilir. Sonuçta adaların ekonomik hacmi sınırlıydı. Dolayısıyla bir adada iş yapma, para kazanma olanakları da kısıtlıydı. Bölükbaşı Hüseyin, üstlerinin kendisinden memnuniyet duyduğu başarılı bir asker olmasına karşın belli ki bir adada görev yapmak zorunda olduğu için iş hayatının sunduğu fırsatlardan yararlanamıyordu. Ancak aksi örnekler de vardır. 4 Ağustos 1553'e ait bir kayıтта, Midilli Kalesi azep birliğindeki ser-piyadegândan biri olan Hüseyin Divane isimli bir askerın uhdesinde 30.000 akçelik mukataa bulunduğu bildirilmektedir.³⁷ Hüseyin Divane'nin durumunun ne denli istisnai olduğu hususu izahtan varestedir. Aslında askerın geçinmekte güçlük çekmesi fiyatlarla ilgiliydi.

Osmanlı Devleti *narh* olarak anılan bir araçla piyasaya müdahale ediyordu. *Narh*, esasen halkın iyi kalitede ürün ve hizmete yeterli miktarda ulaşabilmesi ve fiyat istikrarının sağlanabilmesi için tavan fiyat belirlemeye dayanıyordu.³⁸ Araştırmacılar, Osmanlı kentlerinde *narh* üzerinden fiyatların gerçeğe oldukça yakın bir seyrinin takip edilebileceği kanaatindedir.³⁹ Dolayısıyla *narh* üzerinden bir anlamda *tüketici fiyatları endeksi*ni okumak mümkündür.⁴⁰ Ancak daha da önemlisi ekonomi tarihçileri, iş piyasasının dönemsel olarak seyrini takip etmek için İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun gelişmiş kentlerinde yürütülen imar projelerinde

³⁵ BOA.MAD.d. nr. 233, s. 83, hük. 1.

³⁶ BOA.MAD.d. nr. 5683, v.2/2.

³⁷ BOA.MAD.d. nr. 619, s. 60.

³⁸ Mübahat Kütikoğlu, "Narh (Osmanlılar'da)", *DİA*, Cilt 32, İstanbul 2006, s. 390.

³⁹ Değerlendirmelerini, Mehmet Genç'in Osmanlı ekonomisinin işleyişine ilişkin önerdiği prensipler üzerine kurgulayan Şevket Pamuk, Osmanlı Devleti'nin *narh* uygulaması üzerinden piyasanın dengesini sarsıcı müdahalelerde bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bk. Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2003, s. 14-15. Mehmet Genç'in değerlendirmeleri için ayrıca bk. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2010, s. 61-68.

⁴⁰ Özmucur, Pamuk, "Real Wages", s. 296-298.

istihdam edilen işçilerin maliyetleri üzerinden hesaplamalara girişmiştir.⁴¹ Öyleyse elimizde askerlerin gelirlerine (*mevacib*), geçim maliyetine (*narh*), işgücü piyasasına ilişkin ayrıntılı veriler/hesaplamalar mevcuttur.

Osmanlı Devleti'nin askerî anlamda Akdeniz ölçekli politikalarında bir mızrak ucu gibi işlev gören, donanma operasyonlarına dayanaklık eden bölgedeki en önemli askerî üs Rodos Kalesi'ydi. 1604 yılında Kale'de görevli hisar erlerinin ortalama gelirinin 5,6 akçe, topçularının ise 7,5 akçe olduğu hususu yukarıda paylaşılmıştı (Tablo I). Tam da bu dönemde (1600-1609) niteliksiz bir inşaat işçisi günde ortalama 13,9 akçe (4 gr gümüş), bir usta ise 22,5 akçe (6,5 gr gümüş) kazanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki belki de en önemli donanma üslerinden birinin savunmasını üstlenmiş askerler, niteliksiz bir inşaat işçisi kadar kazanamıyordu. Burada, düzenli gelire ve mesleğini miras olarak bırakmak gibi temel hukuki ayrıcalık ve güvencelere sahip bir grup (askerler) ile düzenli olarak istihdam edilemeyen ve yıl içinde sadece inşaat mevsiminde çalışabilen bir grup (işçiler) karşılaştırılmış gibi görünebilir. Ancak amaç matematiksel bir kesinlikte askerlerin geçinemediklerini ortaya koymak değildir. Tarihsel bulgular böylesi bir çabaya girişmeyi gerektirmeyecek kadar sarıhtır. Amaç, emek piyasasından çekilen bireylerin ne kadarına razı olduklarını ortaya koymaktır. Her ne olursa olsun askerler, ücreti piyasa tarafından belirlenen nitelikli/niteliksiz iş erbabı kadar kazanamıyorlardı. Dahası ödemelerde daima aksaklıklar yaşanma ihtimali vardı. Bunun da ötesinde askerlik mesleğinin doğal riskleri söz konusuydu.

Ücretlerin fiyatlar karşısında erimesi ise maaşlı kale personeli için bir başka meseleyi teşkil ediyordu. Söz gelimi Ege'nin doğu tarafında en son fethedilen ve imparatorluğun askerî ve idari kurumlarının en son taşındığı ada Sakız'dı. Sakız Kalesi'nde işleyiş ve organizasyon bakımından ideale yakın bir yapı tesis edilmişti. Dolayısıyla Sakız Kalesi'nde görevli askerlerin uzun süreli maaşlarında yaşanan değişimin takip edilmesi, enflasyon karşısında askerinin alım gücünün seyri hakkında da fikir verebilir. Tablo II, Sakız Kalesi'nde görevli hisar erlerinin ortalama günlük gelirinin yıllar içindeki seyrini göstermektedir.

Tablo II: Sakız Kalesi'nde görevli hisar erlerinin ortalama günlük geliri (1579 - 1642)⁴²

Tarih	Ortalama gelir (akçe)	Değişim (%)
1579	5,4	-
1606	5,3	-3,3
1631	5,4	1,9

⁴¹ Özmucur, Pamuk, "Real Wages", s. 304-307.

⁴² Verilerin derlendiği kaynaklar için bk. BOA.MAD.d. nr. 5228, s. 81-86; MAD.d. nr. 5683, s. 88-94; MAD.d. nr. 7365, s. 112-119; MAD.d. nr. 4634, s. 79-84.

1636/1637	5,1	-4,1
1642	5,4	4,2

Tablo II’de gösterilen 63 yıllık süreç, Sakız Adası’nda enflasyonun ortadan kaldırdığı intibamı uyandırabilir. Bununla birlikte *narh* kayıtlarına dayalı *tüketici fiyatları endeksi* hesaplamalarına bakıldığında aksi bir manzarayla karşılaşmaktadır. Söz konusu dönemi içine alan süreçte dalgalanmalar yaşanmakla birlikte temel tüketim maddelerinden oluşturulan fiyat sepetinde %119 düzeyinde bir artışın meydana geldiği görülmektedir.⁴³ Askerin ücreti ile Yeniçeri Ocağının nizamı arasındaki bağı kantitatif olarak ilk defa ortaya koyan tarihçilerin başına Mustafa Akdağ gelmektedir. Onun tespitleri enflasyon karşısında eriyen asker maaşlarının durumunu anlamak için oldukça yol göstericidir. Maaşının alım gücünü referans alan bir hesaplamayla XVI. yüzyıl sonlarında bir yeniçerinin en az 20 akçelik ulufe tasarruf etmesi gerekiyordu. Oysa yüzyılın başında günlük ortalama 4 akçe kazanan bir yeniçeri, yüzyılın sonlarına doğru en fazla ortalama 7 akçe kazanabiliyordu.⁴⁴ Benzer şekilde veriler, Sakız’da görev yapan askerlerin de giderek fakirleştiğini ortaya koymaktadır. Öyle ki XVI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Sakız Kalesi’nde görev yapacak *yarar adem* bulmak imkânsız hâle gelmişti:

‘Kal’a-yı Mezhebûrenin kâdîmden altıyüz nefer re’îs ve ‘azâbleri olub ulûfeleri dörder akçe olmağla mablûl düşen gedikleri kimesne kabûl itmemele küllî ba’de dört yüz nefer olub ve bir akçe terakki olması ‘arz’îmeğîn buyrulmuştur.’⁴⁵

Sakız Kalesi azeb birliğinin mevcudu bir türlü doldurulamayan gedikler sebebiyle 1/3 oranında azalmıştı. Karar alıcılar bunun sebebi olarak askerlerin geçim sıkıntısı çekmesi olduğunu anlamışlar ve sorunun çözüme kavuşturulabilmesi için maaş zammı yapılması ihtiyacını ortaya koymuşlardı. Söz konusu düzenleme Cigalazâde Sinan Paşa’nın kaptanpaşalık devresinde (1591-1595)⁴⁶ bizzat Sinan Paşa’nın girişimleriyle gerçekleştirilmişti. Hayatı ve kariyeri hakkında bilinenler⁴⁷ Sinan Paşa’nın Akdeniz’i etkisi altına alan enflasyon baskısı hakkında yeterli bilgi ve görgüye sahip olduğunu düşündürmeye yetecek keyfiyettir. Sinan Paşa sadece Sakız değil, Narince azebleriyle ilgili de maaş iyileştirmesi yapılmasını istemişti.⁴⁸ Asker başına sadece 1 akçelik *inayet buyrulması* bile hazinenin üzerinde yıllık binlerce

⁴³ Özmucur, Pamuk, “Real Wages”, s. 301.

⁴⁴ Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi*, 5/3 (1947), s. 298. Akdağ’ın verilerinden de beslenen Ömer Gezer, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Fransız ve Habsburg ordularındaki durum da ortaya koyarak imparatorluk ile rakipleri arasındaki istihdam politikasının benzerlikleri üzerinde durmaktadır. Bk. Gezer, *Habsburg Sınırında*, s. 293 vd.

⁴⁵ BOA.MAD.d. nr. 6166, s. 72.

⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Tuhfetü’l-Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr*, (Haz. İdris Bostan), Ankara 2008, s. 139.

⁴⁷ Mahmut H. Şakiroğlu, “Cigalazâde Sinan Paşa”, *DİA*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 525-526.

⁴⁸ BOA.MAD.d. nr. 6166, s. 72.

akçelik ek yük oluşturmuş olmalıdır. Maliyetlerin büyüklüğüne rağmen maaş, bir yönüyle ordunun kurumsal bünyesi içinde çözülmesi gereken stratejik meselelerden biri olagelmıştır.

Mevacib ve Savaşma İhtiyakı: Profesyonelleşme

Savaş, şiddetin en organize ve yaygın hâlidir. Ünlü Prusyalı askerî teorisyen Carl von Clausewitz savaş tanımının merkezine düelloyu yerleştirir. Adeta savaşın *şiddet* yönünü açık saçık hâle getirmek istemiş gibidir.⁴⁹ Savaşı, kaçınılmaz olarak iki kişiden birinin yenilgiyle yüzleşeceği, şiddet uygulamakta daha mahir ve belki de daha şanslı tarafın kazanacağı bir mücadeleyle özdeşleştirir. Bir askerî böylesine ölümcül bir şiddetin orta yerinde *mesleğini icra etmeye* teşvik eden unsurlar tarihin her döneminde farklı kaynaklardan beslenmiştir. Şurası bir gerçektir ki karar alıcılar, “vatan” ve “ulus” gibi kavramların henüz ortaya çıkmadığı Erken Modern Dönem’de, neferi motive etme kaygısından çok itaat altına alma arzusuyla hareket etmişti.⁵⁰ Zira kopmasının isyan anlamına geleceği emir-komuta zincirini var eden disiplin, aslında itaat etme davranışının sistematik hâlidir.⁵¹ Osmanlı Devleti’nin modernleşme tecrübesi, profesyonelleşmenin bir ordunun erleri üzerindeki itaat üretimi kapasitesini belirleyen etmenlerden biri olduğunu göstermektedir. Özetle sadece neferlerini/savaşçıları itaat altına almış, disiplin içinde hareket eden bir ordu; ölme ve öldürmeyi profesyonelce gerçekleştirebilirdi.

Büyük hayal kırıklarının ve askerî travmaların sarstığı psikolojik ortamda Osmanlı ordusunun hizmetine giren Comte de Bonneval (Ahmed Paşa), daha sonra kendisinin de “humbaracı” olarak anılmasını sağlayacak olan Humbaracı Ocağını teşkilatlandırırken öncelikle maaş meselesini ele almıştı.⁵² Belli ki Humbaracı Ahmed Paşa, emrindeki askerlerin düzenli maaş almasını modernizasyon yolunda atılan adımlardan biri olarak görüyordu. Nitekim sonraki süreçte de birliklerin profesyonel karakterini güçlendirmek için düzenli maaş ödemesinin hukuki zeminini güçlendirmeye yönelik uygulamalar hayata geçirilmişti.⁵³ Özetle Erken Modern Dönem’in sonlarında ve Modern Çağ’ın başlarında düzenli ve merkezî birlikleriyle savaş meydanlarında büyük zaferler kazanmış olan Osmanlı’da *devlet aklı*, askerî disiplin - profesyonelleşme - düzenli gelir üçgeni arasındaki bağı kurmuş bulunuyordu. Osmanlı Devleti’nin organizasyon becerisi belki de en çok askerî harcamaların finansmanı için ortaya konulan çabada kendini gösteriyordu. Nitekim bu organizasyonda husule gelen aksaklıklar, askerleri imparatorluk merkezini içine alacak büyük huzursuzluğun

⁴⁹ Carl von Clausewitz, *On War*, (çev. Michael Howard, Peter Paret), Oxford 2007, s. 13.

⁵⁰ Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, (çev. Veysel Atayman), İstanbul 2008, s. 23.

⁵¹ Richard Sennett, *Otorite*, (çev. Kamil Durand), İstanbul 2014, s. 106.

⁵² Abdülkadir Özcan, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *DİA*, Cilt 18, İstanbul 1998, s. 351-352.

⁵³ Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “III. Selim Dönemi’nde Humbara Ocağı’nda Yapılan Düzenlemeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60 (2016), s. 145 vd.

öznesi hâline getirebiliyordu.⁵⁴ Ege'deki kalelerde ise askerlerin oluşturduğu toplumsal grup; huzuru, güvenliği ve genel anlamda devlet otoritesini tehlikeye düşürecek nitelikte bir hareketi tetikleyebilecek potansiyeli barındırmıyordu. Adalardaki askerler yaşadıklarını *inayet ve sadaka* beklentisi içinde dile getiren mağdurlardan daha fazlası değildi. 1627 Baharı'nda aylardır ödeme alamayan Palukasrı personeli -kayıtlara yansıdığı kadarıyla- sadece durumlarını izah eden bir arzda bulunabilmişti:

“[Kal'a]-yı *Mezbûre neferâtı 'arç-ı hâl idiüb elli tokuz nefer kal'anın bîç u hîrâsetinde olub yemiyeleri iki yüz altmış sekiz akçe ve üç aylık mukarrerleri yirmi üç bin yediyüz on sekiz akçe olub lâkin haylî zemândır ulûfelerimiz dâbil olmayub hâlâ virilmek bâbında [emr-i şerîfe] ricâ eylemeğin üslûb-ı sâbık üzere mevcûdlarına ulûfe virilmek için [emr-i şerîfim] virilmek fermân olmuşdur. İmdi sen ki sancak beğsin mezkûrların [mustehak] [oldukları] beher üç ayın vâki' olan mevâcibleri bi kusûr [virilüb] [emr-i şerîfe] mubâlif olunmayub vîresiz şöyle bilesiz... Tabrîren Gurre-i Şa'bân sene 1036*”⁵⁵

Nisan 1627 tarihli bu kayda göre Palukasrı garnizonunun günlük toplam finansman maliyeti 268 akçeydi. 59 asker için yapılması gereken üç aylık 23.718 akçe tutarındaki ulufe ödemesi bir türlü gerçekleştirilememiş, bu konuyla ilgili derya beyi görevlendirilmişti. Benzer şekilde 1628-1630 yıllarında Narince Kalesi'nin varoşunda görevli azeblerin ağası da maaşını alamamıştı: “...bu kulları *Cezîre-i İstanköy varoşu ağası olub alınacak bakâyâ ulûfelerimiz var idi. Sa'âdetlî sultana 'arç-ı hâl itdiğümüzde sahâyane virdiğümüz lâkin...*”⁵⁶ Bu örnekler askerlerin aylarca ödeme almayı beklemek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Dahası bazı durumlarda defterlerde kaydedilen tutarları bile alamadıkları anlaşılmaktadır. Narince Kalesi azeb birliği askerleri maaşlarını nakit alamamaktan şikâyetçiydi:

“*Vezîr Kapudan Sinan Paşa (Cigalazâde) kulları 'arç gönderüb İstanköy Cezîresi'nde Narince Kal'ası 'azeblerinin ulûfeleri yemî dörder akçe olub anı dabi nükkûd almayub ba'zı esbâb behâsından ancak ikişer vâsıl olmakla*

⁵⁴ Osmanlı ordusunun maaş yani *ulufe* alan personelin kahir ekseriyetini kapıkulları teşkil ediyordu. Özellikle yeniçeriler savaş meydanlarında gösterdikleri yararlıklar kadar gerçekleştirdikleri ayaklanmalarla da tarihteki yerini almış bir birlikti. Yeniçeri isyanları hakkında toplu bir değerlendirme için bk. Kemal Beydilli, “Yeniçeri”, *DİA*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 454. Fiyat artışları ve akçede meydana gelen değer kaybı ile toplumsal huzursuzluk arasındaki bağa işaret eden bir değerlendirme için bk. Fernand Braudel, Frank Spooner, “Prices in Europe from 1450 to 1750”, *The Cambridge Economic History*, Cilt IV (Ed. E. E. Rich, C. H. Wilson), Cambridge 1967, s. 380.

⁵⁵ BOA.MAD.d. nr. 12760, s. 52. Defterde haşere tahribatı olduğu için bazı ifadeler okunamamaktadır. Tamamı ya da birden fazla harfi seçilemediği için kontekste bağlı olarak tahminen yazılan kelimeler köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

⁵⁶ BOA.MAD.d. nr. 7365, s. 104

*geçinmeğe iktidârları olmamağın sâir kal'alar 'azebleri gibi ulûfeleri beş akçe olmak ricâsına 'ilâm ider.'*⁵⁷

Tatbikat, ödemelerde yaşanan aksaklıkların profesyonelleşme önündeki engellerden sadece birini teşkil ettiğini göstermektedir. Bir diğer mesele ise hukuki güvenceydi. Askerin kale kadrosu içindeki varlığını güvence altına alabilecek her türlü hukuki kayda rağmen bir süre için görev yerinden uzaklaşması bile gediğini yitirmesine yol açabilirdi. 1636'da Rodos'tan Hacca giden ve yolculuğu öncesinde silah arkadaşları ile komutanlarını bilgilendiren Mehmed isimli bir topçu, Mekke'den döndüğünde gediğinin Siyavuş isimli bir asker tarafından ele geçirildiğini görmüştü.⁵⁸ Bu türden örneklerin varlığına rağmen askerler açısından gediklerin sağladığı hukuki güvenceden çok elde ettikleri gelirin düzeyi sorun teşkil ediyordu. Bu hususu günümüz maaşlılarının sorunlarından birini açıklamak için başvurduğu bir deyimle sunmak mümkündür: *Eşit işe eşit ücret.*

Özellikle henüz formel eğitimin kurumsal anlamda ortaya çıkmadığı modern öncesi dünyada, belki de yeteneklerin, ahlaki hasletlerin, gözüpeklik gibi karakter özelliklerinin en etkili şekilde takdir edildiği alanlardan biri askerlikti. Mahir askerleri teşvik etmenin en doğrudan yolu *ulufe terakkisi* yani maaş zammıydı. Bazen çatışmalar sırasında sıradan bir asker bile mücadelenin seyrini değiştirecek bir kader anında baş rolü üstlenebiliyordu. Rodos Kalesi Topçubası Ali bu türden askerlerden biriydi. 1570'te Lefkoşe Kuşatması sırasında gerçekleştirdiği atışlarla sadece surlarda bir gedik açılmasını sağlamamış, komuta ettiği batarya bir düşman kolomborne topunu susturmayı başarmıştı. Bu muvaffakiyeti karşısında ulufesine 2 akçelik bir zam yapılmış ve günlük geliri 9 akçeye çıkarılmıştı.⁵⁹ Dolayısıyla bir Osmanlı kalesinde bölük başılardan başlayarak dizdara kadar olan hiyerarşide bir askerın neden diğerine komuta ettiğini açıklamak ideal koşullarda güç değildir. Yine de bazı askerler anlaşılması güç bir şekilde daha fazla kazanıyordu. Öyle ki askerlerin içinden birileri ufak bir birlikle savunulan kalelerin kethüdaları hatta dizdarları kadar gelir elde ediyordu. İlginç bir şekilde bunlar zabitan kadrosunda bile yer almıyordu. Söz konusu neferlerin silah arkadaşlarına göre daha fazla kazanmasının askerlik mesleğinin doğasıyla hiçbir ilgisi yoktu. Belgelerin diliyle ifade etmek gerekirse kale personelinin bazıları *bir tarikle* getirisi yüksek bir gedik elde etmeyi başarmış görünüyordu. Askerlerden bazıınının geçim sıkıntısı çektiği koşullar altında bu adaletsizlik hem savaşıma iştiyakını olumsuz etkileyebilecek hem de istihdam sürecini tıkayabilecek bir mahiyet kazanabilirdi. İstanköy'de de böyle oldu.

⁵⁷ BOA.MAD.d. nr. 6166, s. 72. Kale personelinin tehzizat giderleri devlet tarafından karşılanıyordu. Bu kapsamda askerlere *çuba babası* da ödeniyordu. Bk. Şahin, İ. (1979), 926; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi* (1992), 69.

⁵⁸ BOA.MAD.d. nr. 7186, s. 23/1.

⁵⁹ BOA.ADVNSMİM.d. (Bâb-ı Asafî Mühimme Defterleri Fonu) nr. 8, s. 89, hük. (hüküm numarası) 984.

1606'da Narince Kalesi hisar erlerinden 2. bölükte görev yapan Yusuf Mehmed, 13 akçelik bir gedik tasarruf ediyordu. Aynı bölükte Yusuf'un silah arkadaşı Piyale b. Abdullah 10 akçelik bir gediğe malikti. Bu iki askerin günlük gelirini istisnai hâle getiren birkaç husus vardı. Öncelikle bölük komutasının teslim edildiği Bölükbaşı Mustafa Bali'nin kendisi sadece 7 akçe ulufe alıyordu.⁶⁰ Bir askerin bölük başılık pozisyonuna getirilmesindeki temel ölçütlerden birinin liyakat olduğunu var saymak için elde yeterli tarihsel kayıt vardır.⁶¹ Maaş, askerin yeteneklerini takdir etmenin bir yolu olarak görülecekse eğer Yusuf ve Piyale'yi komutanları Mustafa'dan daha evla kılan bir yetenekleri olmalıydı. Ancak defterde bu hususta herhangi bir açıklama yoktur. Daha istisnai olanı kaledeki 14 bölükten hiçbirin komutanı, hatta dizdarın kendisi bile Yusuf kadar kazanmıyordu.⁶² Yusuf, kağıt üzerinde, aldığı maaşa bakılacak olursa kaledeki bölük başıların tamamından daha iyi bir askerdi. Ancak bir bölüğe komuta edebilecek kadar liyakat sahibi değildi. Çünkü hiçbir bölüğün komutası Yusuf'a emanet edilmemişti.

Kayıtlar daha dikkatli tarandığında Yusuf ve Piyale'nin yalnız olmadığı görülür. Kalede bu tarihte günlük 8 akçe ve üzeri kazanan 9 asker vardı. Bunlardan hiçbirinin neden daha fazla kazandığını ifade eden herhangi bir not, deftere düşülmemiştir. Oysa iş yükü ya da sorumluluk tanımı sebebiyle daha fazla geliri tasarruf etmesi uygun görülen askerlerin isimlerine ilave edilen önemli açıklamalar bulunuyordu. Söz gelimi kalenin zindan sorumlusu olan Ömer Hasan'ın neden ortalamanın (6 akçe) üzerinde ulufeye (7 akçe) mutasarrıf olduğu hasseten belirtilmişti.⁶³ Söz konusu kişiler bir hisar erinin ortalama gelirinden %30 ila %113 arasında değişen oranlarda daha fazla gelir elde ediyordu. Dahası bu fazladan ulufe mutasarrıfı askerler hesaplama dışı tutulursa bir hisar erinin ortalama geliri 6 akçeden 5,7 akçeye düşüyordu. Ortada bir çeşit usulsüzlük var gibi görünüyordu.

Ulufe ve gedik usulsüzlüğü Osmanlı ordusunun kronik sorunlarından biriydi. Örneğin 1585'te Arnavutluk hududunda gerçekleştirilen tahkikat sonucunda kalelerin boş kaldığı tespit edilmişti. Oysa kağıt üzerinde bu kalelerin tamamında askerler bulunuyor, bu askerler de gediklerinin karşılığında düzenli olarak ulufelerini alıyorlardı. Soruşturma sırasında "sözde" müstahfızlara ulaşılmış, bu kişilerin durumdan habersizce yaşadıkları anlaşılmıştı. Arnavutluk taşrasının nüfuzlu sipahilerinden bazıları adamlarını müstahfız yazdırıp, onlardan habersiz bir şekilde ulufelerini tasarruf etmişlerdi.⁶⁴ Arnavutluk, belki de, imparatorluk hudut boylarının en kritik hattını teşkil ediyordu. Burası, Osmanlı Devleti'nin

⁶⁰ BOA.MAD.d. nr. 5683, s. 55.

⁶¹ Sadece bir örnek olarak Sakız Kalesi'nde görevli Mehmed isimli bir hisar erine ilişkin gerçekleştirilen yazışmalar paylaşılabilir: "Mehmed gelip yevmi beş akçe ile Sakız Kalesi müstahfızlarından olup kadîmi emekdâr olduğun bildirip bölük başılık ricâ etmeğin düşenden bölük başılık verilmeğe buyuruldu." Bk. BOA.A.DVNSMFM.d. nr. 45, s. 364, hük. 4394.

⁶² BOA.MAD.d. nr. 5683, s. 55-59.

⁶³ "Ömer [b.] Hasan, Zindânî 7 [akçe]". Bk. BOA.MAD.d. nr. 5683, s. 57.

⁶⁴ BOA.A.DVNSMFM.d. nr. 33, s. 253, hük. 517.

Akdeniz'deki geleneksel rakibi Venedik Cumhuriyeti'nin sürekli olarak tehdidi altındaki bir sahaydı. Güçlü kalelerle müdafaası stratejik bir zorunluluk arz ediyordu. Böylesi bir sahada bu kadar kapsamlı bir usulsüzlüğün söz konusu olması, merkezin taşra üzerindeki denetleme araçlarının yetersizliğiyle ilgiliydi ve Ege'de de aynı sorunların yaşanmaması için hiçbir gerekçe yoktu.

İstanbul'da bir grup asker, kalede çalışma ahengini, silah arkadaşlığı ruhunu sarsacak şekilde hakkettiğinden daha fazlasını kazanması bir süre sonra fark edildi. Ortaya çıkan adaletsizliğin üstesinden gelebilmek için 1636'da istisnai bir uygulama hayata geçirildi:

“Kal'a-yı Narince ve tevabihâ kalâ' neferlerinden bazıları 'ulufelerin bir yerden terakki ile ziyâde idiüb fukaraya beş ve altı akçe yevmiye ile kalub ve mevacibleri dahi vâcib olmakla ekserî yerlerinde olub Vezîr Kapudan Paşa muhâfazâ ile muhit-i mezkûra uğrayub zîker olunan kal'aların neferâtı yokladukda ekseri nâ-mevcûd bulunmağla ve kal'alar kemâkân hıfz u hırsaset olunmak babında yevmiyeleri bir tarikle yedişerden ziyâde bulunanların mevâciblerinden fîrûbde olunub evvelki garîb ve yarar kişiler beş akçe ile kalmışdır. Anların 'ulufelerine zamm olunub ... bazılarının ziyadesi bazılarına zam olunub bunların ulufeleri ale's-seviye yedişer akçe olmak üzere Kapudan Paşanın minval-ı meşrûh tertîb ve münâsib gördüğü üzere emr-i şerîfe ...”⁶⁵

Ortaya konulan çözüm, asker, dünyasını iyi kavramış bir asker/devlet adamının anlayışını yansıtır niteliktedir. Eldeki kaydın yalnız makamını açıklamakla yetindiği kaptanpaşanın Kemankeş Kara Mustafa Paşa olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Kariyeri hakkında bilinenler, I. İbrahim ve IV. Murad dönemlerinde kritik görevler üstlenmiş bu devlet adamının, işleyiş ve idari konularda bilgili; cesareti, dürüstlüğü ve akli takdir edebilecek hasletlere sahip biri olduğunu düşündürmektedir. Dahası reformist tarafı güçlü olan adil bir devlet adamıydı.⁶⁷ Özetle Narince Kalesi'ndeki düzenlemeyi gerçekleştirebilmek için bir idarecinin sahip olması gereken hasletleri bünyesinde barındırıyordu. Düzenlemenin gerçekleştirildiği tarih esasen Mustafa Paşa'nın kaptanpaşalık pozisyonuna geldiği döneme tesadüf eder. Paşa belli ki idari yetki alanında yaşanan aksaklıkları gözlemleyebilmek maksadıyla kapsamlı bir teftiş gerçekleştirmişti: *“Vezîr Kapudan Paşa muhâfazâ ile muhit-i mezkûra uğrayub zîker olunan kal'aların neferâtı yokladukda...”* Narince'de öncelikle gelir adaletine ihtiyaç vardı. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere devletin, askerlerin yaşadığı ekonomik sıkıntıları çözüme kavuşturacak mali gücü mevcut değildi. Dolayısıyla askerlere savaş iştiyakını kazandırmak için adaleti sağlamak en etkili yoldu. Mustafa Paşa,

⁶⁵ BOA.MAD.d. nr. 7385, s. 74.

⁶⁶ Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 1635 - 1638 yılları arasında görev yapmıştı. Bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 140; İsmail Hâmi Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkâmı*, İstanbul 1971, s. 189-190.

⁶⁷ Faik Reşit Unat, “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası”, *Tarih Vesikaları*, 6/1 (Nisan 1642), s. 444.

hiçbir ek kaynağa ihtiyaç duymadan kaledeki askerlerin ortalama gelirini arttırmayı başardı. Narince’de hisar erlerinin ortalama ulufesi 6 akçeden (gerçekte 5,7 akçe) 7 akçeye çıkmıştı.⁶⁸

Aslında sorunun kaynaklarından birisi de usulsüzlüğe en başında aracılık ve müsaade edenler yani otoritenin arasına yuvalanıp görevini kötüye kullanan idarecilerdi. Ancak bu idarecilerin cezalandırılması, taşrada kendine has bir dengeye kavuşmuş ilişkilere sert şekilde müdahale etmek anlamına gelebilirdi. Bu sebeple olsa gerek sorumluların cezalandırılmasına yönelik en azından bu belgede herhangi bir hususa işaret edilmemiştir.

Sonuç

Yaşanların kayıtlara yansıyan tarafları yeri geldiğinde ölmek ve öldürmek için istihdam edilmiş bulunan askerlerin aslında hayat pahalılığını aşabilecek kadar kazanamadıklarını ortaya koymaktadır. Askerlerin *geçinmeğe iktidarı* yoktu. Çoğu ek iş yapmak zorundaydı. Öyle ki imparatorluğun çeşitli yerlerinde kale personelinin askerlik dışı ekonomik faaliyetlerini vergilendirmeye yönelik olarak hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmişti. Bu açıdan adalarda yaratılan katma değer ve ekonomik hacmin potansiyeli askerlerin neredeyse hiçbirine ek iş olanağı da sunmuyordu. Bu durum istihdam süreçlerine yansıyor, komutanları tarafından elde tutulmak istenen mahir askerler kaleleri terk ediyordu. Dahası ulufe usulsüzlükleri yaşanabiliyordu.

Tarihsel kayıtlar kaleyi, taştan ve harçtan çok yaşayan bir organizma gibi sunar. Kendi mikrokozmosu içinde *neferân* ve *zabitân*ın dışında mağduru, talihlisi, cesuru, mahiri her türden insanı içinde barındıran bir yapıydı. Kale, ancak ahenk içinde savaşan silah arkadaşlarının birlikte savunabileceği bir tahkimattı ve onu ayakta tutan, arzalarıyla, güçlü ve zayıf yönleriyle imparatorluk tarafından kurgulanmış olan organizasyondur. Kalelere yüklenen stratejik sorumlulukların tabii bir sonucu olarak bu yapılanma, karşı karşıya kalınan sorunların tespitinde ve çözümünde reaksiyon gösterilmesini de olanaklı kılıyordu. Tarihsel tecrübe, sorunların askerî pragmatizmi merkeze alan bir yaklaşımla çözüme kavuşturulduğunu, ihtiyaçların doğru şekilde ortaya konulduğunu göstermektedir. Burada ortaya konulan örnek, imparatorluğun idari pratiklerine sonraki yüzyıllarda damgasını vuracak olan ıslahatçı ruhun muştulayıcısı gibidir. Yine de askerî harcamaların ağırlığı özellikle personelin geçim sıkıntısının mutlak bir şekilde çözüme kavuşturulmasına engel olmuştur. Usulsüzlükler ve ekonomik sorunlar Ege’deki Osmanlı kalelerinde görev yapan askerlerin Osmanlı Devleti’nin genelinde hatta imparatorluğun ekonomik ve siyasi olarak eklemiş bulunduğu Akdeniz ve Avrupa’da yaşanan gelişmelerden etkilendiğini ortaya koymaktadır..

⁶⁸ BOA.MAD.d. 7385, s. 52-56.

Kaynaklar

Arşiv belgeleri:

- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Aşivi).TT.d. (Tapu Tahrir Defteri Fonu) nr. (numara) 25, 75, 261, 264, 307, 367, 434, 594.
- BOA.A.DVNSMHH.d. (Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri Fonu) nr. 8, 33, 45.
- BOA.MAD.d. (Maliyeden Müdevver Defterler Fonu) nr. 233, 619, 731, 4378, 4634, 5228, 5683, 6166, 7186, 7365, 7385, 12760.

Yayımlanmış arşiv belgeleri:

- 12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979 / 1570–1572) <Özet-Transkripsiyon ve İndeks> (Haz. H. O. Yıldırım, V. Atik, M. Cebecioğlu vdğr.), Ankara 1996.
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVİnci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirât Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I: Kanunlar, İstanbul 1943.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Haz. Mithat Sertoğlu), İstanbul 1992.
- Şahin, İlhan, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *Tarih Dergisi*, 32 (Mart 1979), s. 926.

Muasır kaynaklar, araştırma ve inceleme eserler:

- Akdağ, Mustafa, Mustafa Akdağ, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 5/3 (1947), s. 291-313.
- _____, *Türkiye'nin İktisâdî ve İçtimâî Tarihi*, II (1453-1559), İstanbul 1979.
- Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*, Cilt 43, İstanbul 2013, s. 450-462.
- Bostan, İdris, “Azeb”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, Cilt 4, İstanbul 1991, s. 311-312.
- Braudel, Fernand, Spooner, Frank, “Prices in Europe from 1450 to 1750”, *The Cambridge Economic History*, Cilt IV (Ed. E. E. Rich, C. H. Wilson), Cambridge 1967, s. 378-486.
- Bröckling, Ulrich, *Disiplin: Askerî İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, (çev. Veysel Atayman), İstanbul 2008.
- Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, (Haz. A. Uğur, M. Çuhadar), Ankara 1990.
- Danişmend, İsmail Hâmi, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul 1971.
- Demircan, Yasemin, *Tahrir Defterlerine Göre Boğazönü Adaları (XV ve XVII. Yüzyullar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1992.
- _____, *Osmanlı İdaresinde Limni Adası*, Ankara 2014.
- Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, (ed. Cevdet Küçük), Ankara 2001.
- Ege Adaları'nın İdarî, Malî ve Sosyal Yapısı*, (ed. İdris Bostan), Ankara 2003.
- Erdoğru, Mehmet Akif, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İzmir 2018.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer, “III. Selim Dönemi'nde Humbara Ocağı'nda Yapılan Düzenlemeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35/60 (2016), s. 141 - 156.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2010.
- Gezer, Ömer, *Kale ve Nefer: Habsburg Sınırında Osmanlı Askerî Gücünün Yeniden Örgütlenmesi (1699-1715)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, (Ed. İdris Bostan, v.dğr.), Ankara 2003.

- Káldy-Nagy, Gyula, “The First Centuries of the Ottoman Military Organization”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31/2 (1977), s. 147-183.
- Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr*, (Haz. İdris Bostan), Ankara 2008.
- Kütükoğlu, Mübahat, “Narh (Osmalılar’da)”, *DİA*, Cilt 32, İstanbul 2006, s. 390-391.
- Nalezen, Orçun, *Ege Adalarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2021.
- Nar, Mehmet Şükrü, “Jean-Jacques Rousseau’nun Doğal Hukuk Anlayışı Üzerine Antropolojik Bir Değerlendirme”, *Bilgi*, 30 (2015 Yaz), s. 42-68.
- Özcan, Abdülkadir, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *DİA*, Cilt 18, İstanbul 1998, s. 351-353.
- Özmucur, Süleyman, Pamuk, Şevket, “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, 62/2 (2002), s. 293-321.
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2003.
- Sennett, Richard, *Otorite*, (çev. Kamil Durand), İstanbul 2014.
- Şakiroğlu, Mahmut H., “Cigalazâde Sinan Paşa”, *DİA*, Cilt 7, İstanbul 1993, s. 525-526.
- Türk Hâkimiyetinde Ege Adaları’nın Yönetimi, (ed. Cevdet Küçük), Ankara 2002.
- Unat, Faik Reşit, “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyhâsı”, *Tarih Vesikaları*, 6/1 (Nisan 1642), s. 443-480.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, I: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı*, Ankara 1988.
- Ünal, Ayhan Afşın, *(XVI. Yüzyılda Cezaîr-i Babr-i Sefîd Eyaleti’nde) Midilli Sancağı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 2002.
- Von Clausewitz, Carl *On War*, (çev. Michael Howard, Peter Paret), Oxford 2007.
- Yaşar Keskin, Filiz, *Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XVI. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2013.

Summary

The Ottoman fortresses in the Aegean Islands were a part of the defence structure covering the Eastern Mediterranean in the context of the Mediterranean-scale policies of the Ottoman Empire. The castles in question were located on the islands from Bozcaada to Rhodes and lined up along the western coast of Anatolia on a north-south axis. Soldiers serving in the castles had a salaried status (*ulufeli*). The financial resources of the soldiers' salaries were provided in the area that defended by the castles. In other words, the soldiers not only defended the imperial frontier but also defended the resources that provided their wages. However, problems and illegal practices of the kind that were seen almost everywhere throughout the empire were also encountered in the Aegean Islands. Soldiers were rarely able to receive their salaries on time. In some cases, they were illegally losing their position in the castle. Some of them were earning unfairly more income. More importantly, they were suffering from financial difficulties. The livelihood had reached such a level that the records reveal that there were no volunteers to serve in the castles. The fortifications could not be deployed as many soldiers as would be needed for effective defence.

The main reason for the soldiers' difficulty in making a living was the high inflation seen throughout the Mediterranean. On the other hand, from the second half of the 15th century to the 17th century, it is seen that the salaries of the soldiers did not change at all. However, in this period, there was an increase of up to 119% in the prices of basic necessities, which are constantly consumed in order to sustain daily life, due to inflation. Historical records show that especially the soldiers who served in the Ottoman castles tried to make a living through some non-military activities. It is seen that some of the soldiers who served in various parts of the empire were engaged in agriculture and animal husbandry, and accordingly they were taxpayers. On the other hand, it is understood that the soldiers serving in the castles in the Aegean lack such opportunities. Obviously, the limited economic capacity of the Aegean Islands did not offer enough job opportunities to the soldiers. Regardless, the Aegean Islands constituted one of the areas where the Ottoman Empire faced its traditional rivals, the Catholic Western powers. The troops, ready to withstand a comprehensive attack at any moment, had to be stationed in the fortresses of the Aegean Islands.

The relationship between the obedience of the soldier and the regular payment of the soldiers' salaries were well known because of the military uprisings that took place starting from the 15th century. The soldiers in the Aegean Islands did not have the potential to initiate bloody and extensive uprisings. Instead of rebelling, they expected grace and charity from the state. In cases where these demands were not met, they had no choice but to leave the castles. In summary, there was a natural balance between the military's desire to fight and the salary policy. In the Aegean Islands, this balance was disturbed due to economic problems. The resulting defensive weakness was noticed after a while. *Kaptanpaşa*, who is the most authorized administrative-military chief of the Mediterranean Islands Province (*Cezayir-i Bahr-i Sefid*), which includes the Aegean Islands, took action. First of all, it

was necessary to improve the salaries of the soldiers. However, there were not enough resources available. As a result of the examination of the records and the counts, it was determined that some soldiers were paid much more than they deserved. For example, it was understood that some of the soldiers who did not have any command duty earned 13 akçe per day, while others were trying to live on a daily income of 5 akçe. Moreover, it was noticed that the castles were only defended by soldiers who took less than they deserved. In the face of this situation, the surplus in the salaries of the soldiers with more income was added to the salaries of the soldiers who earned less, and income justice was achieved. It is understood that with this exceptional solution, justice is tried to be provided between the soldiers. On the other hand, it is seen that the decisions taken do not address the root of the problem, and no action is taken to punish those who pave the way for income injustice and benefit from it. Obviously, the kaptanpaşa, who was essentially a soldier, acted without disturbing the officials who had a say in the administrative sense, without causing new tensions and exhibited a pragmatic attitude. Its purpose was to retain the human resources to enable the castles to be defended effectively. There is enough historical record to think that it did, at least for a time.

TÜRKİYE’DE BİR İLK: İZMİR MATZA (HAMURSUZ) FABRİKASI HAKKINDA BELGELER

Siren Bora*

Giriş

Matza ya da Anadolu’da halk arasında bilinen ve tanınan adıyla *Hamursuz*¹, Pesah Bayramı’nın ilk iki gecesi olan Seder’de² ve bayram süresince yenilen sembolik yiyeceklerden biridir. Ülkemizde, Hamursuz adeta Pesah ile özdeşleşmiştir. Bu yüzden Pesah Bayramı, Hamursuz Bayramı adıyla bilinmektedir. Batılılar tarafından ise, “mayasız ekmek bayramı” olarak bilinir³. Hamursuz’un iki sembolik anlamı mevcuttur: Kölelik ve özgürlük. Köleliği temsil etmektedir⁴; çünkü, İsrailoğullarının Mısır’da ağır işlerde çalıştırıldıkları zaman, onlara, hamurun mayalanması için hiç zaman tanınmamıştır. Bu yüzden ekmekler mayalanmadan pişirilmiş ve ona *elem ekmeği* adı verilmiştir⁵. Özgürlüğü temsil etmektedir⁶; çünkü, Mısır’dan Çıkış, çok hızlı olduğu için, hamurun mayalanmasına vakit kalmamıştır.

Tora’da⁷ adı geçen bayramların ilki olan Pesah, Şavout⁸ ve Sukkot⁹ bayramları ile birlikte, “Üç Hac ya da Üç Ayak Bayramları” (רגלים שלוש) olarak adlandırılır. Pesah Bayramı, İbrani takvimindeki Nisan ayının 15’inde başlamaktadır¹⁰. Tora’da bu bayram için iki farklı ad kullanılmaktadır: *Pesah*, ve *Hag*

* Tarih Doktoru, Araştırmacı Yazar.

¹ Ülkemizde *Matza*’nın, *Hamursuz* adıyla tanınmasından dolayı, makalemizde, *Hamursuz* sözcüğünü kullanacağız.

² İbranice olan Seder, düzen anlamına gelir. Aile, Seder sofrasında bir araya toplanır.

³ *Jewish Values*, Israel Pocket Library - Keter Publishing House Jerusalem Ltd., Jerusalem 1974, s. 288.

⁴ “Onunla mayalı ekmek yemeyeceksin; hayatının bütün günlerinde Mısır diyarından çıktığın günü hatırlayasın diye onunla yedi gün mayasız ekmeği; düşkünlük ekmeğini yiyeceksin; çünkü Mısır diyarından acele ile çıktın”. Tesniye 16:3.

⁵ Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt 2, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 389. Haggada’da, “Bu, Atalarımızın Mısır diyarında yedikleri elem ekmeğidir” denilmektedir. Haggada, Pesah Sederi’nde sırasıyla yapılacakları ortaya koyan bir metindir. Seder masasında Haggada okumak, bir mitzva (kutsal görev)’dir.

⁶ “Ve Mısır’dan çıkardıkları bamurdan mayasız pıdeler pişirdiler; çünkü mayası gelmemişti; çünkü Mısır’dan kovıldular, bekleyemediler ve kendileri için de azık yapmamışlardı”. Çıkış 12:39.

⁷ Pentateuch’te, yani Tora’nın ilk 5 kitabında.

⁸ Hasat Bayramı ya da ilk mevvenin hasat günü. Bkz. *Jewish Values*, s. 288.

⁹ Çardak Bayramı.

¹⁰ “Ve siz mayasız ekmek bayramını tutacaksınız....Birinci ayda ayın on dördü günü akşamından ayın yirmi birinci günü akşamına kadar mayasız ekmek yiyeceksiniz”. Çıkış 12: 17-18. Nazlı Doenyas, Pesah

*Ha Matzot*¹¹. Pesah adı, Mısırlıların başına gelen 10 musibet sırasında, İsrailoğulları'nı bunlardan başışık tutan mucizevi kutsal korumayı anlatmaktadır. Tora'da, "Tanrı İsrailoğullarının evlerinin üzerinden geçti" sözleriyle, (Pesah=Passover=Üzerinden atlayarak geçme) anlatılmaktadır. Bu olay, daha sonraki yıllarda Süleyman Tapınağı'nda bir kuzunun kurban sunulmasıyla anılmıştır. Hag Ha Matzot adı ise, bayram boyunca sadece mayasız ekmek olan hamursuzun yenebileceğini anımsatmaktadır¹².

Pesah Bayramı hazırlığı şöyledir: Önce, evler iyice temizlenerek, hamets'ten¹³ arındırılır. Normal maya ile mayalanmış olmasa dahi, un ve su karıştıktan ve 18 dakika durduktan sonra doğrudan hamets kabul edilir. Tüm ekmek, bisküvi, hamur işi, viski¹⁴ ve bira¹⁵ gibi içkiler hamets'dir. Sadece taze sebze, meyve, yumurta ve Pesah için özel olarak hazırlanmış anlamına gelen Koşer le Pesah¹⁶ ürünler yenilmektedir. Özellikle Pesah'tan önceki gece, ev iyice temizlendikten sonra tek bir hamets'in gözden kaçırılmaması için kontrol edilir. Bu kontrolde, hamets düşmüş olabilecek koltuk köşeleri, çekmeceler hatta ceket cepleri bile aranır. Pesah boyunca hamets yemek, hatta hamets sahibi olmak yasaktır. Hamets yasağı nedeniyle, Pesah öncesi tüm hametsler ya yenir, ya başkalarına verilir, ya yok edilir, ya da yakılır veya satılır.

Bayramının anlam ve önemini şu sözcüklerle betimlemektedir: "Pesah Bayramı'nda, Yabudilerin Mısır'da 210 yıl süren esaretlerinden Tanrı'nın Mucizeleri ile Tanrı'nın Halkı olmak üzere kurtarilmaları kutlanır. Mısır'dan Çıkış, Yabudilerin hayatının vazgeçilmez bir kısmını oluşturur. O kadar ki, On Emir'in ilkinde, sabah-akşam söylenen Şema duasında, Kuduş duasında, her günkü ve bayramlara özel dualarda Tanrı'nın Yabudileri kurtardığı sürekli olarak hatırla tutulur, benliğimizin bir parçası olur. Mısır'dan Çıkış sadece 3332 yıl önce gerçekleşen bir olay değil, bugünümüzde, biz'i esir eden ve ilerlememizi engelleyen, kendimizin veya başkalarının bize koyduğu kısıtlamaları da simgeler. Hayatımızın her günü Mısır'dan Çıkış'ı hatırlarken kendi Mısır'larımızın da farkına varmaya ve bunları kırarak özgür olmaya çalışırız". Nazlı Doenyas, "Pesah'a Hazırlanıyoruz", Şalom, 31 Mart 2020 Salı.

¹¹ İbrance olan Hag Ha Matzot'un Türkçe karşılığı, Hamursuz Bayramıdır.

¹² Alalu (ve diğerleri), *Yabudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 12-13.

¹³ Mayalanmış undan hazırlanan her türlü yiyecek.

¹⁴ Viski, arpa, buğday, çavdar veya mısırdan damıtılarak yapılan ve meşe fiçılarda dinlendirilerek olgunlaştırılan bir tür alkollü içkidir. İsmi İrlanda ve İskoçya lehçelerinde yaşam suyu anlamına gelen uisge beatha'dan gelmektedir. Viski yapmak için mısır, arpa, çavdar ve hatta karabuğday gibi çeşitli tahıllar kullanılır.

¹⁵ Bira tahıldan üretilir: Yaygın olarak malt arpa kullanılır ama buğday, mısır ve pirinç de kullanılan ürünler arasındadır. Yapım aşamasında şıra (malt-su karışımı) içerisindeki nişastanın fermentasyonu sonucu etil alkol ve karbondioksit açığa çıkar ve bira köpüğüne sahip bira meydana gelir.

¹⁶ Koşer, Helâl anlamına gelir.

Fotoğraf 1. Seder’de kullanılan tepsi. Kaynak: plate-Vienna-Jewish-Museum-New-York-City-1807. <https://www.britannica.com/topic/Passover>

Pesah Bayramı’nın ilk iki gecesi seder yapılır¹⁷. Seder’de, aile bir araya toplanır. Pesah hikâyesi okunur, dört kadeh şarap içilir, Tanrı’yı kutsayan bir *beraha* okunur ve sembolik yiyecekler yenir. Bu yiyeceklerden biri *Hamursuz*’dur. Diğerleri; *Maror*¹⁸: Geçmişte İsrailoğullarının yaşadığı acı olayları temsil eder. *Karpas*¹⁹: Seder’in başında, İsrailoğullarının ağlayışlarını hatırlamak için gözyaşlarını simgeleyen sirkeye batırılarak yenir. *Haroset*: Siyah kuru üzüm veya elma, hurma, tarçın karışımı ile hazırlanan bir tatlı bir karışımdır. Görüntü olarak çamura benzer ve kölelik yıllarında çamur içinde çalışmak zorunda kalan Yahudileri ve yaptıkları inşaat harcını hatırlatır. *Zeroa*²⁰: Kudüs’teki eski tapınak Beit-Hamikdaş’da sunulan kurbanların anısına hazırlanır²¹.

Orta Doğu’da ve Avrupa’da, bazı bölgelerde halâ hüküm süren eski bir gelenek mevcuttur: “*Hayatınızın tüm günlerinde Mısır topraklarından çıktığımız günü hatırlayın*”²² pasajına sıkı sıkıya bağlı olan ve hatırlama filini görsele dönüştürmeyi tercih eden Yahudi topluluklarına ait sinagogların iç duvarında, tüm yıl boyunca tek bir hamursuz asılı tutulur²³.

¹⁷ Seder, İsrail’de bir gece, İsrail dışında iki gece yapılır.

¹⁸ Acı otlar.

¹⁹ Kereviz Yaprağı.

²⁰ Yanmış kuzu kolu.

²¹ Alalu 2001, s. 19.

²² Tesniye 16:3.

²³ Joseph, Jacobs- Eisenstein, Judah David, “Mazzah (plural Mazzot)”, *Jewish Encyclopedia*, [https://jewishencyclopedia.com/articles/14594-unleavened-bread#sts=MA%E1%BA%92%E1%BA%92AH%20\(plural,%20Ma%E1%BA%93%E1%BA%93ot\)](https://jewishencyclopedia.com/articles/14594-unleavened-bread#sts=MA%E1%BA%92%E1%BA%92AH%20(plural,%20Ma%E1%BA%93%E1%BA%93ot)).

Hamursuz (Matza) Yapımı

İlk aşama, Matza Şemura²⁴ ana ham maddesi olan buğdayın, Pesah kurallarına göre toplanmasıdır. Halakha'ya²⁵ göre, buğday, arpa, yulaf gibi hububat su ile temas eder etmez, 18 dakika içerisinde bir fermantasyon oluşmaya başlar. Bu yüzden, un ve sudan oluşan hamurun Matza olarak nitelendirilebilmesi için, 18 dakikadan önce pişirilmesi gerekir. Tora, *hamursuz* niteliği taşımayan yiyeceğin²⁶ Hamursuz Bayramı boyunca tüketilmesini veya bulundurulmasını yasaklamaktadır. Üstelik Seder akşamında, en azından bir zeytin ağırlığı kadar hamursuzun tüketilmesini emretmektedir²⁷. Hamursuz unu genellikle buğdaydan üretilmektedir. Fakat Tora'da adları zikredilen beş hububatın²⁸ her hangi birinden de yapılabilir²⁹.

Hamursuzun fırınlanma işlemi, işlenecek hububat tanelerinin sudan korunması ile başlar. Her ne kadar, Halakha'ya göre, malzemenin sudan korunma hadisesi tanelerin un şeklinde öğütülmesiyle başlamaktaysa da; birçok koyu dindar Yahudi, hububat tanelerinin hasat aşamasından itibaren nemden korunmasını dikkatle gözetir. Bu şekilde hazırlanmış olan Hamursuz, *Matza Şemura* (korunmuş hamursuz) olarak adlandırılır. Hamursuz, ilk yıllarda el kuvvetiyle öğütülürken; sonraki yıllarda makineler kullanılmaya başlanmıştır. Mayalanmamış hamurun oluşturulmasında kullanılan su bir gece dinlendirilmelidir. İlk yıllarda bu su gün batımında bir kuyudan veya nehirden sağlanmıştır. Ertesi sabaha kadar dinlendirilen su³⁰;

Fotoğraf 2. Meydana getirilen hamur yayıldıktan sonra, silindire düzeltilmekte ve kabarmasının önlenmesi için ayrıca iğneli bir silindirden geçirilmektedir. Fotoğrafta iğneli silindir örneği mevcuttur. Kaynak: Tool-matzo-bread-wood-iron-New-York.

<https://www.britannica.com/topic/Passover>

- ²⁴ İbranice olan bu sözcük korunmuş anlamına gelir. **לשמור** yani, korumak fiilinden türemiştir.
- ²⁵ Halakha İbranice bir sözcüktür. Gitmek anlamına gelen, İbranice **ללכת** fiilinden türemiştir. Yahudilikte, sözlü ve yazılı aktarılan emir ve nehiyeleri (yasakları) kapsayan genel bir dinî hukuk kavramıdır. Halakha, 613 emirden oluşmaktadır. Bunun 365'i yasakları içerir. Kaynak ise, Tora'dır.
- ²⁶ Hamets niteliğine sahip yiyecek.
- ²⁷ Çıkış 12: 15-20, 13:7. Pesahim 28b. 120a.
- ²⁸ Buğday, arpa, spelt(bir çeşit buğday), yulaf ve çavdar.
- ²⁹ Besalel 2001, 389. "**MISHNA**: Pesah'ın ilk gecesi kişinin Matza yeme yükümlülüğünü yerine getirdiği tabak türleri şunlardır : Buğday , arpa , beceli (kusmin), çavdar ve yulaf". Talmud, Pesahim, 35a.
- ³⁰ Talmud, Pesahim, 94b.

korunmuş un ile karıştırılmakta; oluşan hamur yayıldıktan sonra, silindire düzlenmekte ve kabarmasının önlenmesi için iğneli bir silindirden geçirilmektedir. En son da, 18 dakika içerisinde yüksek bir hararete fırınlanmaktadır. Mısır’dan Çıkış’ın anısına Pesah Bayramı boyunca yenen Hamursuz’un pişirileceği tüm pişirme cihazları ve fırın, hamurunun mayalanmaması için önceden hazırlanmaktadır³¹. Matza şemura, Seder gecesi yenen hamursuzdur. Sıradan hamursuz ise, marketten ya da pazardan satın alınan un ile hazırlanmaktadır. Yapımında, fırıncılar sadece yoğurma ve pişirme işlemi sırasında dikkatlidir. İlk gece, hamursuz yemek zorunlu olduğundan, eğer yeterli korunmuş hamursuz üretimi söz konusu değilse, sıradan hamursuz da servis edilmektedir. Yine de market ya da pazardan satın alınan unun, sadece buğday, arpa, spelt³², yulaf veya çavdardan üretilmesi zorunludur³³.

Hamursuz yapımında, zaman çok önemlidir. Çünkü fermantasyondan özellikle kaçınılmaktadır. Bu bağlamda zaman kaybının fermantasyona yol açma riski nedeniyle, pasta, puding, kek ya da pandispanyanın yapımında sıradan unun kullanılması yasaklanmıştır. Öte yandan, unun pişirildikten sonra fermantasyona uğraması mümkün değildir. Bu yüzden, hamursuzdan elde edilen unla pasta, puding, kek ya da pandispanya yapımına izin verilmiştir. Ayrıca, sıradan unun saf meyve suları, yumurta veya bal ile yoğrulması izni mevcuttur. Çünkü adlarını zikrettiğimiz katkı maddeleri, fermantasyona yol açmamaktadır. Bu şekilde elde edilen hamursuza verilen ad ise, “Zengin Matza”dır. Zengin Matza, birinci seder gecesi hariç, Hamursuz Bayramı süresince yenebilmektedir³⁴.

Hamursuz Pişirme Makinelerinin Kısa Tarihçesi

Hamursuz, 19. yüzyılın ikinci yarısına değin yuvarlak formda ve yaklaşık on iki inç³⁵ çapında elde imal edilmiştir. Hamursuz pişirme makinelerinin bulunduğu tarih, 1857 yılıdır. İlk hamursuz pişirme makinesi Avusturya’da icat edilmiş³⁶ ve makinede hamursuz imalatı, yarım yüzyıl boyunca sürecek hararetili tartışmalara yol açmıştır. Dr. Solomon B. Freehof, tartışmalara ilişkin şu saptamayı yapmaktadır: “*responsa literatürü tarihindeki en sert tartışmalardan biri...*”³⁷. Bazı hahamlar, makine yapımı hamursuzun köşelerinin kırılarak yuvarlak hale getirilmesi işleminden dolayı sürenin uzadığını; sürenin uzamasının ise, fermantasyona yol açtığını iddia ederek hamursuz makinelerine karşı çıkmışlardır. Hamursuz makinelerine karşı

³¹ Besalel 2001, 389.

³² Spelt, binlerce yıl önce Avrupa ve Orta Doğu’daki eski medeniyetler tarafından yetiştirilen buğday türlerinden biridir.

³³ Joseph-Eisenstein, “Mazzah (plural Mazzot)”.

³⁴ Talmud, Pesah 36a.

³⁵ 1 inç= 2.54 cm.

³⁶ Joseph ve Eisenstein’a göre, Hamursuz Makinesi’nin bulunduğu tarih 1875, bulunduğu yer ise İngiltere’dir. Bir süre sonra, Amerika’da da tanıtımı yapılacaktır. Bkz. Joseph-Eisenstein, “Mazzah (plural Mazzot)”.

³⁷ Philip Goodman, “The Matzah-Baking Machine – A 19. Century Controversy”, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-matzah-baking-machine/>.

çıkanlardan biri, Brodyli Solomon Kluger'dir. Kluger'in en çarpıcı argümanlarından biri, yoksulların çalışma alanlarından birinin kaybolduğuna ilişkindir. Ona göre yoksullar, makinelerin varlığından dolayı, hamursuz fırınlarında çalışarak Pesah gereksinimleri için para kazanma fırsatını kaybetmiştir. Çünkü makine kullanımı daha az kol işçisi gerektirmektedir. O ve yandaşları ayrıca Matza Şemura'nın, makinede imalatında sorunlar oluşabileceğini; makinenin tekerleklerinde kalan ve temizlenmesi zor olan hamur parçalarının mayalanacağından şüphelenildiğini iddia etmişlerdir. Makine kullanımını onaylayan hahamların başında yer alan Lembergli Joseph Saul Nathanson, muhalefetin iddialarını çürütmek için, elle yapılan

Fotoğraf 3. Kare biçimde üretilen hamursuz.

hamursuz imalatında çalışan fırıncıların işlerinin elinden alınmasıyla ilgili iddiaya karşılık matbaayı ve matbaanın uygarlığa olan katkılarını örnek vermiştir. Sık sık ve özenle temizlenen makinelerde, hamurun kalmasından endişe duyulmaması gerektiğini; makinenin hamursuz yapım sürecini hızlandırdığını ve gece gündüz hamursuz fırınında çalışan kadın ve erkek işçilerin eskiye oranla daha verimli olduğunu ilave etmiştir. Nathanson'ın görüşleri, pek çok Yahudi tarafından kabul görmüştür³⁸. Yoğun protesto ve şiddetli itirazlar devam ettiği için, hamursuzun şekli bir kareye dönüştürülmüş ve böylece makinede üretime devam edilmiştir. Buna rağmen, makine yapımı hamursuzu yuvarlak formda kullanmayı tercih edenler mevcuttur. Öte yandan, el yapımı hamursuz kullanan dindarların sayısı da az değildir³⁹.

İzmir'de Hamursuz Üretimi

Hamursuz üretiminin geçirdiği tarihi süreci yukarıda kısaca izah ettik. İzmir'de de, Yahudi cemaati tarafından bir hamursuz makinesi alınmaya değin, hamursuz üretimi elde yapılmıştır. Hamursuz, başlangıçta yuvarlak formdadır. Makineleşmeyle birlikte kare forma dönüşmüştür.

³⁸ Goodman, "The Matzah-Baking Machine – A 19. Century Controversy".

³⁹ Joseph-Eisenstein, "Mazzah (plural Mazzot)".

İzmir’de ilk hamursuz fabrikası, Nesim Levi Bayraklı⁴⁰ tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihine ve yerine ilişkin elimizde bir bilgi mevcut değildir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında, sözünü ettiğimiz makinelerin, Levi tarafından Tire’ye taşındığı bilinmektedir. Bunun sebebi ise, savaşın imparatorlukta yol açtığı buğday kıtlığından dolayı hamursuz üretiminde çeşitli zorlukların yaşanmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Tire Yahudi Cemaati’nden Hayim Saban ile Nesim Levi arasında yapılan bir anlaşma sonucu, Hamursuz makinelerinin mülkiyeti, Hayim Saban üzerine geçmiştir. Bu tarihten itibaren Tire, hamursuz imalatının merkezi olarak yükselmiş; makinelerde üretilen hamursuz, İzmir’e ve civar kentlere dağıtılmıştır. 1930’lu yıllarda ise, Tire merkezli hamursuz üretiminin sorumluluğu, Yosef Duenyas’a devredilmiştir⁴¹.

İzmir Hamursuz Fabrikası

24 Nisan 1945 tarihinde, İzmir Yahudi Cemaati Başkanı Sabetay Saltiel tarafından New York Yahudi Cemaati’ne bir mektup yazılmıştır. Saltiel mektubuna, İzmir’deki hamursuz fabrikasının eski bir sisteme sahip köhne bir makine olduğunu anlatarak başlamaktadır. Demek ki, 1930 ile 1945 yılları arasındaki zaman diliminde, ya Tire’deki eski Hamursuz Makinesi İzmir’e geri taşınmış; ya da İzmir Yahudi Cemaati için bir Hamursuz Makinesi satın alınmıştır. Her ne şekilde temin edilmiş olursa olsun; makinenin eski olduğu aşikârdır. Makinenin eskiliği, her Hamursuz Bayramı sırasında kaliteli hamursuz üretimini zorlaştırmaktadır. Bu sebepten dolayı İzmir cemaati, 1945 yılında, hamursuz üretimi için ihtiyaç duyulan makineleri içeren modern bir fabrika kumaya karar vermiştir. Fabrika kurulduktan sonra, Hamursuz Bayramı başlamadan birkaç hafta önce hamursuz üretilmeye başlanacak; yılın geri kalan zamanlarında ise bisküvi ve makarna üretimi yapılacaktır. Mektupta, New York Yahudi Cemaati’nden talep edilen, Hamursuz makineleri üreten uzman firmaların adlarına ilişkin liste, bu firmalara ait referanslar, makinelerin komple imalat kapasiteleri ve fiyatlarıdır. Son olarak, İzmir’de 3 faz 50 çevrim 220 volt elektrik akımının kullanıldığı belirtilmiştir⁴² (Bkz. Belge 1). Hamursuz Fabrikası’nın inşa edileceği yer, Güzelyurt Mahallesi 920 sokak numara 42’de, 922 sokak numara 18/18-A’daki arazidir. Bu arazi, 170 metrekare olup, Hahamhane bahçesinde yer almaktadır. Eskiden, 119

⁴⁰ Nesim Levi Bayraklı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Siren Bora, *Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi Yay., İzmir 2015, s. 181-187.

⁴¹ Siren Bora, *Başlangıçtan Günümüze Tire’de Yahudi İzleri*, Tire Belediyesi Kültür Yay., Ankara 2017 s. 114. Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, İstanbul tome III, t.y., s. 33. Avram Galante, *Histoire des Juifs d’Anatolie*, İstanbul 1939, 2 me volume, s. 343.

⁴² Central Archives for the History of the Jewish People, *Turkey/İzmir*, 585. 24 Nisan 1945 tarihinde, İzmir Yahudi Cemaati Başkanı Sabetay Saltiel tarafından New York Yahudi Cemaati’ne yazılan mektup.

metre karelik kısmında Hahambaşılığın eski kârgir kütüphanesi mevcuttur⁴³(Bkz. Belge 2).

Önce, satın alınacak olan Hamursuz makinesi seçilmiştir. Makine, İtalyan üretimi OFFERTA 221'dir⁴⁴ (Bkz. Belge 3 ve 4a/4b). 26 Haziran 1946 tarihinde ise, İzmir Belediyesi ESHOT Müdürlüğüne baş vurularak, 25 kilovat enerji talebinde bulunulmuştur. Eylül ayında, Saman İskelesi Buldanlı Zade Han No 7'de iş yeri sahibi ve Yahudi cemaatine mensup Mühendis A. Ziffer ile temasa geçilmiştir. Ziffer, bir keşif yapmış ve hazırladığı “*Hamursuz Fabrikası Avan-Projesini*”⁴⁵, 10 Eylül 1946 tarihinde İzmir Yahudi Cemaati yönetimine sunmuştur⁴⁶. Projeye eklenen şemada, elektrik fırını, yoğurma makinesi, şekil verme silindirleri, yürütücü şasisi ve depoların yerleri ayrıntılı olarak gösterilmektedir⁴⁷(Bkz. Belge 5). Ziffer, 15 Ekim 1946 tarihinde, İzmir Yahudi Cemaati Konseyi'ne hitaben yazdığı yazıda, “*İnşa etmek istediğiniz Hamursuz Fabrikasını, avan projeye uygun şekilde ve hamur makinesinin mermer kısmı sizce ait olmak üzere 14.000 liraya tesisatını üzerime almayı kabul ederim*” taahhütünde bulunmuştur⁴⁸ (Bkz. Belge 7). İzmir'de 825'inci Ata Sokağı'nda 5 numaralı evde ikamet eden Bohor Halegu ile Albert Ziffer arasında 11 maddelik bir anlaşma yapılmıştır. İnşaatın mükellefi İzmir Hahambaşılığı olduğu için, Hahambaşılıktan Bohor Halegu'nun, Hamursuz Fabrikası'nın yapımına ilişkin her türlü sorumluluğu üstlenmek üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır⁴⁹ (Bkz. Belge 8a/b). İnşa edilecek fırın, saatte 50 kilo hamursuz randımanı verebilecek kapasitede olacaktır. Ayrıca 3. maddeden anlaşıldığına göre, eğer Hahambaşılık ilerde arzu ederse, fırın ufak bir tadilatla bisküvi imal edebilecek hale dönüştürülebilecektir. A. Ziffer, 24 Ekim'de Hamursuz Fabrikası inşaatının teknik şartnamesini teslim etmiştir. Şartname, elektrik fırını, elektrik fırınının nakil şeridi, hamura şekil verme silindirleri, hamur makinesi, elektrik tesisatı ve kayıt adlı 6 ana başlık altında açıklamalardan oluşmaktadır.⁵⁰ (Bkz. Belge 9a/b/c). 9 Ekim 1946 tarihinde, İzmir Hahambaşılığı ve Sabetay Saltiel başkanlığında, Moris Celardine, Bohor Alazraki, Nesim Danon, Jak Albağlı, Elyezer Levi, Yosef Gomel, Alber Arditi ve Bohor Gargir'den oluşan İzmir Yahudi Cemaati Yönetim Kurulu⁵¹, Elektromekanik Mühendisi D. Barki ile bir toplantı yapmış ve onu, 28 Ekim'de kontrol mühendisi olarak tayin etmiştir. Barki'nin üstleneceği görev karşılığında

⁴³ CAHJP, TR/İz, 585. İzmir Özel Saymanlık Varidat Müdürlüğü'ne verilen inşaat beyannamesi.

⁴⁴ CAHJP, TR/İz, 585. OFFERTA 221'in fotoğrafı ve makinenin özelliklerine ilişkin İtalyanca tanıtım belgesi.

⁴⁵ Avan Proje, bir ön hazırlık projesidir. Proje örneklerinde, detayları görmek mümkün değildir. Sadece kabataslak bilgi verilir. Bu yüzden, yapı elemanları bu projede yer almaz.

⁴⁶ CAHJP, TR/İz, 585. Mühendis A. Ziffer tarafından hazırlanan Hamursuz Fabrikası Avan-Projesi.

⁴⁷ CAHJP, TR/İz, 585. Mühendis A. Ziffer tarafından çizilen Hamursuz Fabrikası şeması.

⁴⁸ CAHJP, TR/İz, 585. 15.10.1946 tarihinde, A. Ziffer tarafından İzmir Cemaat Konseyine yazılan resmi yazı.

⁴⁹ CAHJP, TR/İz, 585. Bohor Halegu ile Albert Ziffer arasında yapılan anlaşmanın iki sayfalık metni.

⁵⁰ CAHJP, TR/İz, 585. A. Ziffer tarafından hazırlanan teknik şartname.

⁵¹ CAHJP, TR/İz, 585. 9 Ekim 1949 tarihli Ladino belge.

alacağı ücret, toplam 700 liradır⁵². Barki tarafından, inşa edilecek Hamursuz Fırını’na ilişkin bir şema çizilmiştir (Bkz. Belge 6). Bu şema, Ziffer’in şemasından farklıdır. Barki şemasında, inşaatın mimari ayrıntılarına eğilmiş ve koridorlar, wc, depolar ve merdivenlere ilişkin bilgi vermiştir⁵³.

İnşaatın ruhsat tezkeresi, 28 Aralık 1946 tarihinde alınmıştır. 30 Aralık’ta da inşaata başlanmıştır. Yapı, 170 metrekairelik arsa üzerine beton ve kârgir olarak inşa edilmektedir⁵⁴. Bohor Halegu tarafından, Hamursuz Fabrikasının İnşaat Hesabı ve Hamursuz Fabrikasının Makine Kısmı Hesabı başlıkları altında ödemeleri içeren ayrı bir defter açılmıştır. 22 Kasım 1946 ile 12 Mart 1947 tarihleri arasında, hem inşaata hem de makine bölümüne yapılan harcamalar ayrı sütunlara, tek tek kaydedilmiştir (Bkz. Belge 10a/b/c). İnşaatın bitiş tarihi 5 Mart 1947’dir. O halde, defterde kayıtlı harcamaların 12 Mart’ta sonlanması doğaldır. Hesap defterindeki kayıtlar, inşaat arazisindeki eski yapının yıkım masrafı ile başlamaktadır. Yıkım için ödenen ücret 225 liradır. Sonra, kurşun boru, demir, tuğla, kum, çakıl, kereste, çimento, kilit, teneke, cam, kurşun, kapı, menteşe, mermer tozu ve muhtelif harcamalar yine başlıkları altında listelenmiş ve her birine ödenen ücretler tek tek yazılmıştır. Yekün, 1.081 lira 043 kuruştur. Ayrıca defterde, inşaatın ince işçiliğinde görev alanların adları mevcuttur: Barki, Yosef Sigura, Ribî David, Bohor Sadî ve Bohor Halengu. Yapının inşa masrafı toplam 2004 liradır. Makine kısmı için ise harcanan para ise, toplam 11.399.73 liradır⁵⁵. Hamursuz Fabrikası inşaatı 5 Mart’ta tamamlandıktan sonra, 19 Mart Çarşamba günü, saat 17.40’ta Hamursuz (Elektrik) Fabrikasının elektrik sayacı 262.40 kilovatsaatte durdurulmuştur. O dakikadan itibaren, sarf edilecek kilovatsaat, aboneliğe sahip olan Bohor Halugu’ya aittir. Zabıt varakasının altında, Cemaat Başkanı Sabetay Saltiel, Cemaat Azası Elyezer Levi, Yüksek Mühendis D. Barki ve Makinist Hasan Yurdayol’un imzaları mevcuttur.⁵⁶

Sonuç

İzmir Hamursuz Fabrikasının inşaat öyküsü, iki açıdan önem arz etmektedir: Bunlardan ilki, Albert (Avraham) Ziffer’in, 1895 yılında İstanbul’da, dünyadaki ilk Yahudi spor kulübünü kuran 12 kişi arasında yer almasıdır. Diğeri ise, yapılan fabrikanın, Türkiye’nin ilk Hamursuz Fabrikası vasfını taşımasıdır.

Albert Ziffer, 8 Ocak 1895 tarihinde, on iki Yahudi gençle birlikte, “*Israelitische Turnverein Konstantinopel*”i (İstanbul Jimnastik Kulübü) kurmuştur. Kendisi de atletlerden biridir. Bu kulüp, orta sınıfa mensup Yahudi gençlerin egzersiz yaptığı, vücutlarını çalıştırdığı, sosyalleştiği ve eğlendiği bir merkezdir.

⁵² CAHJP, TR/İz, 585. 28 Ekim 1946 tarihli D. Barki’nin görevi kabul ettiğine ilişkin belge.

⁵³ CAHJP, TR/İz, 585. Kontrol Mühendisi olarak tayin edilen D. Barki tarafından çizilen şemadır.

⁵⁴ CAHJP, TR/İz, 585. İzmir Özel Saymanlık Varidat Müdürlüğü’ne verilen İnşaat Beyannamesi.

⁵⁵ CAHJP, TR/İz, 585. Hamursuz Fabrikasının İnşaat ve Makine Kısmı Hesapları.

⁵⁶ CAHJP, TR/İz, 585. Elektrikle çalışan Hamursuz Fabrikası’nın elektriğine ait 19 Mart 1947 tarihli Zabıt Varakası. Ayrıca belgeye elle bir not düşülmüştür: “25 Mart 1947 tarihinde saat 13.40’ta, odun ocakları ile sayaçın indeksi 28.645 kilovatsaattedir”.

Kulüp, hayırsever topluluk ünvanıyla, “*Goldschmidt Okulu*”na bağlı gösterilmiştir. Aynı zamanda, Avusturya koruması altındadır. Kulübe üye gençlerin nereyse tamamı, akıcı Almanca konuşmaktadır. Ailesi, 19.

Fotoğraf 4. Soldan sağa: J. Kornfeld, L. Shoenmass ve Albert Ziffer, 1907 yılında İstanbul Jimnastik Kulübünde. Kaynak: Murat Cihan Yıldız, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*, (Doctor of Philosophy in History- Unpublished PhD Thesis), University of California Los Angeles 2015, s. 82.

yüzyılın sonlarında, Romanya Galatz’dan İstanbul’a göç eden Albert (Avraham) Ziffer, Aşkenaz Yahudisidir. Uzun yıllar, jimnastik kulübünün başkanı ve antrenörü olarak görev yapmıştır. Yidiş⁵⁷, Almanca, Fransızca, Rumence, Osmanlıca ve Türkçe bilmektedir⁵⁸. 1903 ile 1919 yılları arasında, Avusturya Macaristan temsilcisinin tercümanı olarak görev yapan ve Düyun-u Umumiye’de çalışan Ziffer’in hangi tarihte İzmir’e geldiği bilinmemektedir. Muhtemelen,

⁵⁷ Yidiş, Aşkenaz Yahudileri tarafından kullanılan, İbranice ve Almanca'nın karışımından oluşmuş Yüksek-Almanca dil grubuna dahil bir dildir.

⁵⁸ Murat Cihan Yıldız, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*, (Doctor of Philosophy in History- Unpublished PhD Thesis), University of California Los Angeles 2015, s. 77-82.

Cumhuriyet Dönemi’nde İzmir’e yerleşen Ziffer’in elektrik mühendisi olduğu aşikârdır. Albert Ziffer tarafından kaleme alınan ve 24 Ekim’de teslim edilen Hamursuz Fabrikası inşaatının teknik şartnamesinin üçüncü sayfasında yer alan açıklamada, İzmir Hamursuz Fabrikası’nın, “*Türkiye’de ilk olarak ve hiçbir numune olmadan inşa edileceği*” vurgulanmaktadır. 5 Mart 1947 tarihinde inşaatı tamamlanan ve 5 Mayıs 1947 tarihinde İzmir Belediyesi Makine ve Elektrik Mühendisliği’nden “*Kuvvei Muharrike Ruhsatnamesi*”ni alan⁵⁹ İzmir Hamursuz Fabrikası, anlaşıldığına göre, Türkiye’de bir ilke imza atmıştır. İnşa edildiği esnada, ülkede benzer bir örneği mevcut değildir. Bu yüzden, fabrikaya ait Ziffer’in çizimleri ve dosyada yer alan tüm teknik ayrıntılar son derece önemlidir.

Kaynaklar

Central Archives for the History of the Jewish People

- CAHJP, TR/İz, 585. 24 Nisan 1945 tarihinde, İzmir Yahudi Cemaati Başkanı Sabetay Saltiel tarafından New York Yahudi Cemaati’ne yazılan mektup.
- CAHJP, TR/İz, 585. İzmir Özel Saymanlık Varidat Müdürlüğü’ne verilen inşaat beyannamesi.
- CAHJP, TR/İz, 585. OFFERTA 221’in fotoğrafı ve makinenin özelliklerine ilişkin İtalyanca tanıtım belgesi.
- CAHJP, TR/İz, 585. Mühendis A. Ziffer tarafından hazırlanan Hamursuz Fabrikası Avan-Projesi.
- CAHJP, TR/İz, 585. Mühendis A. Ziffer tarafından çizilen Hamursuz Fabrikası şeması.
- CAHJP, TR/İz, 585. 15.10.1946 tarihinde, A. Ziffer tarafından İzmir Cemaat Konseyine yazılan resmi yazı.
- CAHJP, TR/İz, 585. Bohor Halegu ile Albert Ziffer arasında yapılan anlaşmanın iki sayfalık metni.
- CAHJP, TR/İz, 585. 28 Ekim 1946 tarihli D. Barki’nin görevi kabul ettiğine ilişkin belge.
- CAHJP, TR/İz, 585. 9 Ekim 1949 tarihli Ladino belge.
- CAHJP, TR/İz, 585. Kontrol Mühendisi olarak tayin edilen D. Barki tarafından çizilen Hamursuz Fabrikası şeması.
- CAHJP, TR/İz, 585. Hamursuz Fabrikasının İnşaat ve Makine Kısmı Hesapları.
- CAHJP, TR/İz, 585. Elektirkle çalışan Hamursuz Fabrikası’nın elektriğine ait 19 Mart 1947 tarihli Zabıt Varakası.
- CAHJP, TR/İz, 585. 5 Mayıs 1947 tarihinde , İzmir Belediyesi Makine ve Elektrik Mühendisliği’nden alınan “*Kuvvei Muharrike Ruhsatnamesi*”.

Kitaplar ve Makaleler

Alalu, Suzan-Arditi, Klara-Asayas, Beki- Basmacı, Teri- Ender, Fani- Haleva, Beki- Maya, Dalya- Pardo, Ninet- Yanarocak, Sara, (Altıntaş, Yusuf, II Baskıya Hazırlayan), *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001.

⁵⁹ CAHJP, TR/İz, 585. 5 Mayıs 1947 tarihinde , İzmir Belediyesi Makine ve Elektrik Mühendisliği’nden alınan “*Kuvvei Muharrike Ruhsatnamesi*”.

- Besalel, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt 2, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001.
- Bora, Siren, *Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi Yay., İzmir 2015.
- Bora, Siren, *Başlangıçtan Günümüze Tire'de Yahudi İzleri*, Tire Belediyesi Kültür Yay., Ankara 2017.
- Doenyas, Nazlı, "Pesah'a Hazırlanıyoruz", *Şalom*, 31 Mart 2020 Salı.
- Galante, Avram, *Histoire des Juifs de Turquie*, İstanbul t.y., tome III.
- Galante, Avram, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, İstanbul 1939, 2 me volume.
- Jewish Values*, Israel Pocket Library - Keter Publishing House Jerusalem Ltd., Jerusalem 1974.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Abit*, Kitabı Mukaddes Şirketi İstanbul 1988.
- Yıldız, Murat Cihan, *Strengthening Male Bodies and Building Robust Communities: Physical Culture in the Late Ottoman Empire*, (Doctor of Philosophy in History- Unpublished PhD Thesis), University of California Los Angeles 2015.

Elektronik kaynaklar

- Goodman, Philip, "The Matzah-Baking Machine – A 19. Century Controversy", <https://www.myjewishlearning.com/article/the-matzah-baking-machine/> . (erişim tarihi:0 3.11.2021).
- Hirsch, Emil. G., "Passover", *Jewish Encyclopedia*, <https://jewishencyclopedia.com/articles/3343-bitter-herbs>. (erişim tarihi: 03.11.2021).
- Joseph, Jacobs- Eisenstein, Judah David, "Mazzah (plural Mazzot)", *Jewish Encyclopedia*, [https://jewishencyclopedia.com/articles/14594-unleavened-bread#sts=MA%E1%BA%92%E1%BA%92AH%20\(plural,%20Ma%E1%BA%93%E1%BA%93ot\)](https://jewishencyclopedia.com/articles/14594-unleavened-bread#sts=MA%E1%BA%92%E1%BA%92AH%20(plural,%20Ma%E1%BA%93%E1%BA%93ot)). (erişim tarihi: 03.11.2021).
- <https://www.sefaria.org/Pesachim.35a?lang=bi>. (erişim tarihi: 04.11.2021).
- <https://www.sefaria.org/Pesachim.94b?lang=bi>. (erişim tarihi: 04.11.2021).
- <https://www.britannica.com/topic/Passover> . (erişim tarihi: 03.11.2021).

BELGELER

İzmir, the 24th., April 1945

Jewish Community

New-York

Dear Sirs,

Due to the very old system in use presently in the fabrication of Mazza, system which has been used for years, we meet every Passover with great difficulties to produce agood quality of Mazza. These difficulties gave us the idea to erect a modern and practical factory for this purpose, including the necessary machinery.

Our purpose is to produce biscuits or macaronis during a certain period of the year and Mazza a few weeks before Passover.

Under these circumstances we would be very thankful if you would kindly send us, at your earliest convenience, some catalogues and references about Firms specialists in the Branch.

Note please that we use here the 3 phases type 50 cycles, 220 volts electrical current. The installation must go from grain to Mazza (packed) and we would like to know weights, prices, power and space required.

We are really sorry of the trouble, for which please accept our best thanks.

Sincerely yours,

Manager
Sabetay Saltiel

adris
Please send answer to:
Sabetay Saltiel
Causton Cargo, N° 13
Zürich

JMP

İZMİR ÖZEL SAYMANLIK SAYIN
VARİDAT MÜDÜRLÜĞÜNE

Özü : İnşaat Beyannamesidir.

MÜKELLEF : İzmir Hahambaşılığı. - İzmir, Güneş, 920 nci sokak, No.42.

ÜZERİNE BİNA YAPILAN ARSA : İzmir, Güneş Mahallesi, 922 nci sokak,
No.18.

(arsanın 119 metre murabba kısmında evvel-
ce hahambaşılığın kârgir kütüphanesi vardı.
Yeni inşaat eski binayı tadilen ve tamamen
içerşesine almış bulunmaktadır).

BİNANIN İŞGAL ETTİĞİ ARSANIN SATHİ MESAHASI : 170metre murabba.

İNŞAATIN NEV'i : Beton ve kârgir.

İSTİMAL TARZI : Elektrik fırını.

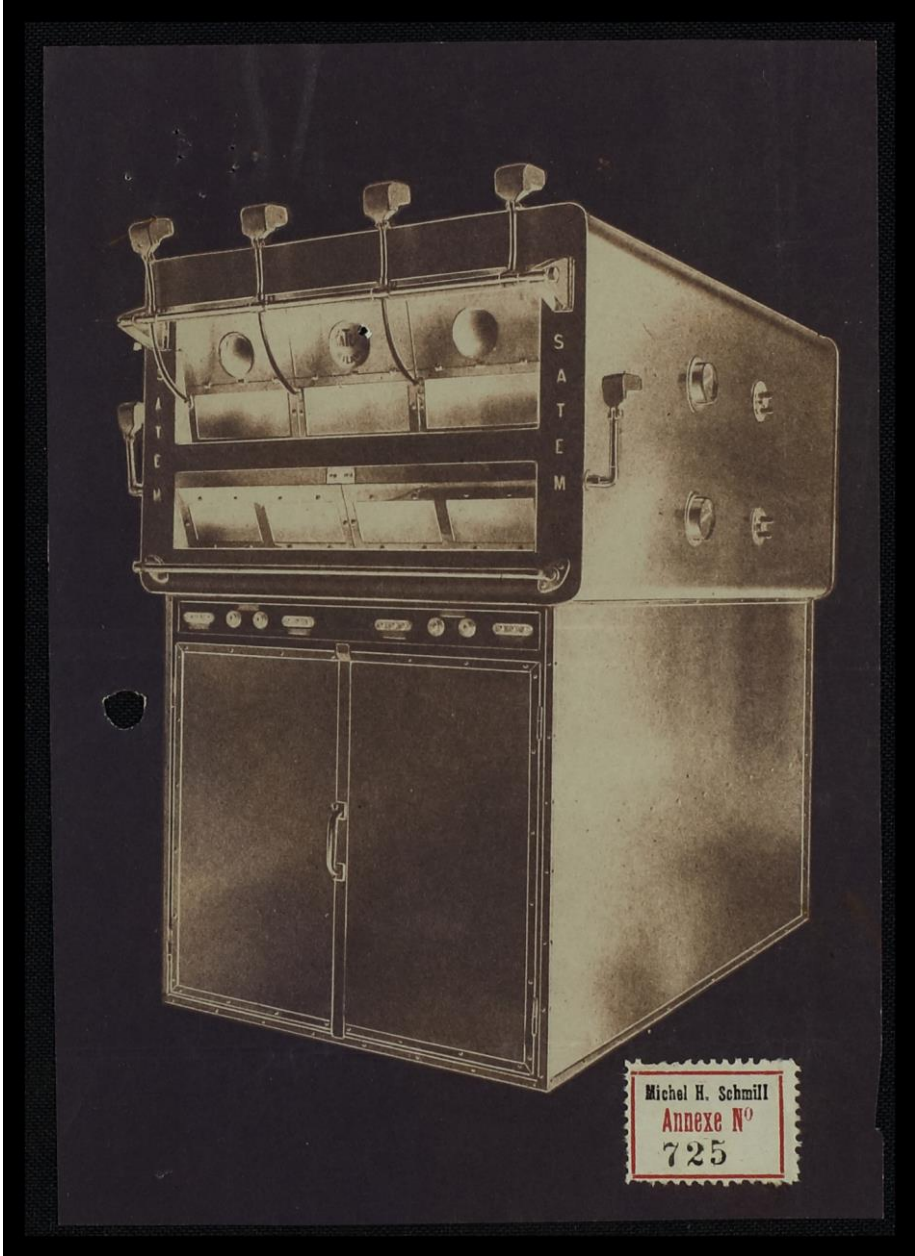
İNŞAATIN BAŞLADIĞI TARİH : 30/12/1946.

İNŞAAT RUHSAT TEZKERESİNİN : Tarihi : 28/12/1946

No. : Cilt 29, sıra 13.

İNŞAATIN BİTTİĞİ TARİH : 5/3/1947.

İZMİR HAHAMBAŞILIGI

Belge 3. OFFERTA 221'in fotoğrafı. Kaynak: CAHJP, TR/İz, 585. özelliklerine ilişkin İtalyanca tanıtım belgesi.

OFFERTA Nr. 221

Nr. 1 Forno elettrico a radiazioni -superficie mq;7

Dimensioni esterne: profondità m/m 3800
larghezza " 2300
altezza " 1800
Dimensioni interne: profondità " 3500
larghezza " 2000
altezza " 200

22/11/46

Forno propriamente detto - composto di involucro esterno in alluminio con guarnizioni laterali-nr. 4 bocche d'alimentazione - no; 1 pirometro -- no. 1 posamano - no 1 orologio per l'illuminazione interna della camera di cottura- no; 1 valvola di scarico del vapore -no 1 cassa di raccolta del vapore uscente dalla camera di cottura durante l'esercizio-no. camera di lievitazione.-

Camera di cottura - In lamiera di ferro spessore m/m 3 - profondità m/m 3.500 larghezza m/m 2000 -altezza m/m200- con tunnel di prolunga di 150 m/m alla bocca d'alimentazione.

Parte elettrica: situata esternamente alla camera di cottura composta di no 2 placche con resistenze elettriche piatte di puro nichel cromo delle dimensioni di 3500 X 2000.

Camera di isolamento - circostante tutto il forno con applicazione di pannelli in magnesio intonacati con magnesite caustica spessore 150 m/m o altro materiale

PREZZO: Lit. 675.000 Lit.520

Consegna: 60 giorni dall'ordine s.l.

Pagamento: 50% all'ordine- 50% alla consegna

Merce: resa franco nostro domicilio

Imballo: eventuale al costo

Nr.1 IMPASTATRICE: da Kg. 80.--

PREZZO : Lit.187.500 Lit.144

GARANZIE Per quanto concerne le resistenze elettriche la durata è assicurata per 18 mesi, con riferimento alle norme stabilite dalla C.E.I.-Tutte le parti meccaniche vengono da noi garantite per la durata di 12 mesi dal collaudo. per tutte le altre condizioni sono valide le nostre condizioni generali di vendita.

VERBA E SCAPO
N. 126

RODOTTO: Si garantisce una cottura perfetta ed una resa sul cotto non inferiore alla percentuale stabilita dalle Autorità Sanitarie. escludendo qualsiasi scarto

CAPACITA' DI COTTURA La produzione oraria è di circa Kg.50

CONSUMI - il consumo di energia elettrica si aggira sui 30'-35 KWh

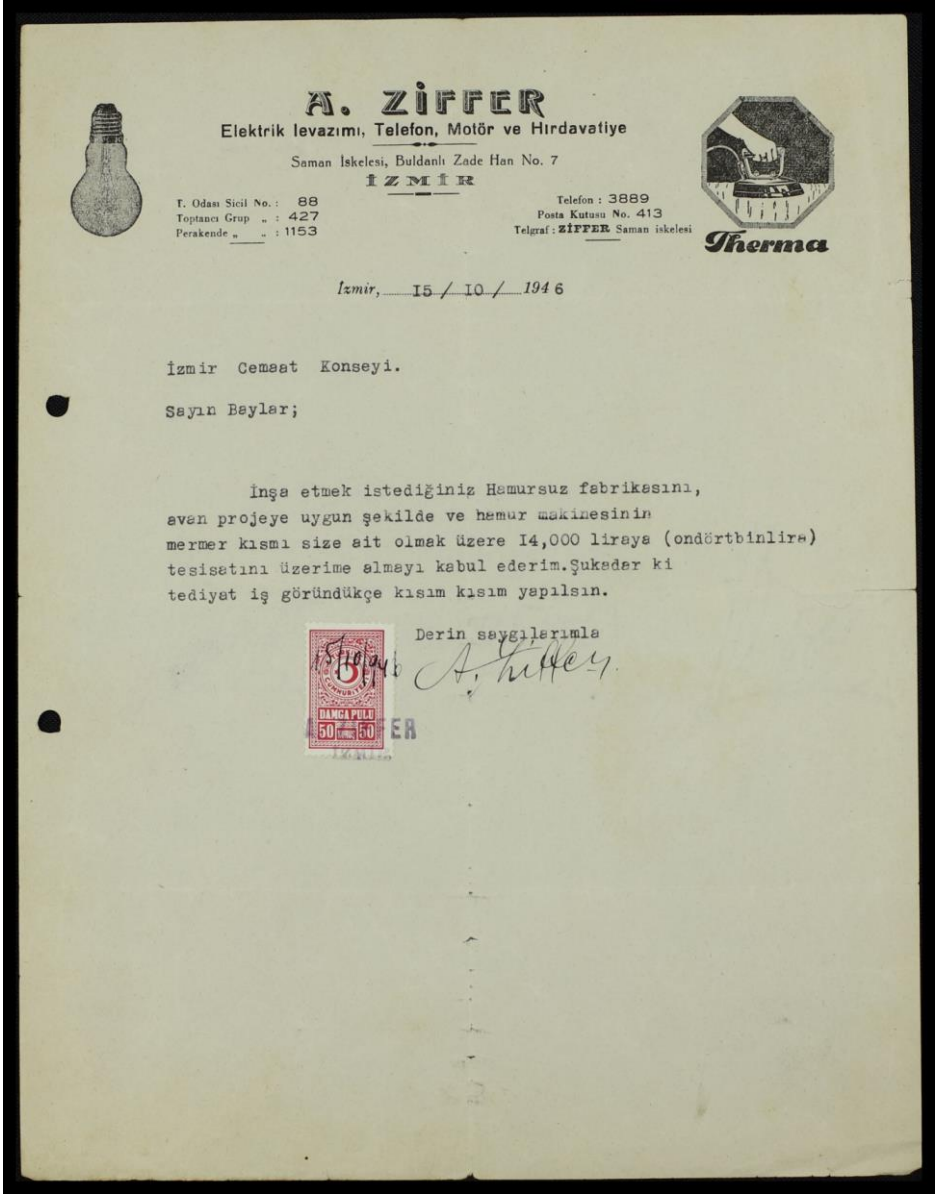
Il forno elettrico a radiazione si differenzia da ogni altro tipo di concorrenza inquantochè la parte elettrica(resistenze) è situata al di fuori della camera di cottura.

Infatti dette resistenze sono chiuse ermeticamente e formano un solo blocco con il materiale speciale isolante. Le predette resistenze(placche) hanno esattamente la stessa misura della camera di cottura, tanto che ogni spazio viene coperto dalle dette placche così da avere una perfetta distribuzione del calore.-

Tenete presente che nessun forno attualmente in commercio ha questa caratteristica in quanto la concorrenza non può valersi di questo sistema dato che il brevetto di costruzione è stato da noi preso in concessione.

Inoltre il forno elettrico in oggetto ha un servizio d'informazione tra i migliori ed un'estetica esterna di ottimo aspetto in quanto formata da fusioni di duralluminio.

Tenete presente che i prezzi di cui sopra s'intendono riferiti ai costi attuali della mano d'opera e delle materie prime.-Ogni variazione che interviene anche durante il corso della lavorazione determina una proporzionale variazione sull'importo complessivo della presente fornitura .

A. ZIFFER
Elektrik levazımı, Telefon, Motör ve Hirdavatiye

Saman İskelesi, Buldanlı Zade Han No. 7

İZMİR

T. Odası Sicil No. : 88
Toptancı Grup : 427
Perakende " : 1153

Telefon : 3889
Posta Kutusu No. 413
Telgraf : **ZİFFER** Saman iskelesi

Therma

İzmir, 15 / 10 / 1946

İzmir Cemast Konseyi.

Sayın Beyler;

İnşa etmek istediğiniz Hamursuz fabrikasını,
aven projeye uygun şekilde ve hemur makinesinin
mermer kısmı size ait olmak üzere 14,000 liraya (ondörtbinlira)
tesisatına üzerine almayı kabul ederim. Şüküder ki
tediyat iş göründükçe kısım kısım yapılınsın.

Derin saygılarımla

A. Ziffer

Bir taraftan İzmir'de, 825 inci Ata sokağında 5 No.lu evde oturan Bohor Halegua ve diğer taraftan İzmir'de, Mimar Kemalettin Caddesinde, Buldanlı Hanında, 7 No.da ticaret yapan Albert Ziffer arasında aşağıdaki şartlarla bir anlaşma yapılmıştır :

Madde 1 - Albert Ziffer İzmir'de, 920ncü sokakta, İzmir Hahambaşılığı arsasında aşağıda yazılı şartlarla işbu anlaşmada kısaca fırın tabir edilen tesisatın kurulmasını ve teslimini taahhüd eder.

Madde 2 - Fırın, hamursuz imaline mahsus ve başlıca elektromotörler, silindirli şekil verme makinesiyle elektrik fırını kısımlarından mürekkep bütün teferruatını havi ve elektrik kuvvetiyle müteharrik ve mükemmel surette işler bir halde tesis ve teslim edilecektir.

Madde 3 - Fırın içabında asgari tadilat ve masrafla bisküvit imaline mahsus bir şekle ifrağı mümkün evsafda olacaktır. Bu tadilat yapıldığı takdirde masrafları Bohor Halegua'ya ait olacaktır.

Madde 4 - Fırının yeni olarak bütün malzemesi ve tesis masrafları münhasıran Albert Ziffer'e ait olacaktır. Ancak, yoğurma ameliyesine ait iki mermer taşı Bohor Halegua tarafından temin edilecektir. Bununla beraber bu mermer taşlarının montajı da Albert Ziffer'e ait olacaktır.

Madde 5 - Yoğurma taşlarının ve silindirli şekil verme makinesinin dönmeleri, silindirlerden çıkan hamurun muayyen şekil dairesinde kesilmesi ve noktalanması, hamursuzların fırında ayarlı ve mütemadi bir sistem dairesinde pişmesi ameliyeleri elektrik kuvvetiyle ceryan edecektir.

Madde 6 - Fırın saatta en az elli kilo randıman verecek evsafda olacaktır.

Madde 7 - Bohor Halegua, fırının gerek malzemesini gerek tesisini mühendis Barki marifetiyle tesis ameliyesinin başından sonuna kadar ve her daim kontrol etmek selâhiyetini haizdir. Albert Ziffer bütün işlerde bu kontrol mühendisiyle mutabık olarak hareket etmeyi taahhüd eder.

Madde 8 - Fırının evsafı hakkında tarafların imzasının taşıyan şartname işbu anlaşmanın ayrılmaz bir üzü sayılır. Şartnamede sarahat olmayan hususlar hakkında Albert Ziffer kontrol mühendisininin mutabakatının istihsal edecektir.

-2-

Madde 9 - Kontrol mühendisinin mevcudiyeti ve kontrolü müteahhit Albert Ziffer'in, fırının bütün kısım ve teferruatını tam olarak ve mükemmel şekilde işler bir vaziyette tesis ve teslimi borcuna hiç bir halel getirmez.

Albert Ziffer'in fırını mükemmel bir şekilde işler bir vaziyette tesis ve teslimi borcu gerek teknik gerek kanun ve nizamlar bakımından uygun olmalıdır.

Madde 10 - Albert Ziffer, fırını tam olarak ve işler vaziyette en geç 1 Şubat 1947 tarihine kadar tesisle teslimini taahhüd eder. Bu müddet kesin olup protesto keşidesine lüzüm kalmaksızın taahhüd mutlaka mezkûr müddet zarfında yerine getirilmelidir.

Madde 11 - Albert Ziffer'in taahhüdüne mukabil Bohor Halegua, kendisine on iki bin beş yüz (12.500) lira ödemeği taahhüd eder. İşbu meblâğ ikmal edilen işe göre dört taksitte ödenecektir. Ancak, ilk üç taksit her dafasında yapılan iş ve temin edilen malzeme kıymetinin % 75 i nispetinde olacaktır. Bakiye bedel, fırının tam ve mükemmel bir şekilde işler vaziyette tesliminden on gün zarfında ödenecektir.

4/11/1946

A. Ziffer

B. Halegua

HAMURSUZ FABRİKASI
İNŞAATININ TEKNİK ŞARTNAMESİ.

A) ELEKTRİK FIRIN

- 1.- Elektrik fırını, beton temel üzerine inşa edilmelidir.
- 2.- Dahili eb'ed; uzunluk- 4 metre, genişlik 1.5 metre, irtifa asgari 30 santimetre olmak üzere fırının içi sağlam ateş tuğlası ile kaplı bulunmalıdır.
- 3.- Ateş tuğlası tabekası üzerinde sağ tabekası olmalı ve bu tabaka köşebentlilere en aşağı her metrede bir desteklenmelidir.
- 4.- Elektrik fırını yandan kapaklı olmalıdır şöyle ki istenildiği zaman, hatta faaliyet esnasında, fırının dahilindeki herhangi bir yerine erişilebilsin ve tamirat icra edilebilsin.
- 5.- Fırının tavanı T inşaat demirleriyle askı halinde inşa edilmelidir. Şöyleki her ikinci ateş tuğlası demirin bir kenarı ile taşınmış olsun.
- 6.- Elektrik fırının elektrik rezistansları krom nikel rezistans tellerinden inşa edilmiş, ve icbında hiç olmazsa üçünden biri söndürülüp yskılabilsin. Rezistansların mecmuu tekadı 18, Kilowat olmalıdır ki bunun 6 kilowatı yedek rezistanslardır.
- 7.- Elektrik rezistansları muntazam surette fırının uzunlugunca taksim olunacak, fakst daimi açık olacak yerlerde daha az aralıklı bulunacaktır.

B) Elektrik Fırının nakil şeridi (YÜRÜTÜCÜ)

- 1.- Elektrik fırının içindeki yürütücü, çift zincir tarafından çekilecek ve bu zincir en aşağı 3/4 inçlik olmalıdır. Bu zincir, 75 santim aralıklı olarak paralel iki zincir dir ki, bu zincir çinkoden memul levhaları taşıyacaktır.
- 2.- Çinko levhaların genişliği 1.40 metre, uzunluğu 10 santimi geçmemelidir Bu levhalar, bükülmemeleri için U şeklinde kavrılmalıdır.
- 3.- Elektrik fırını nakil şerdi transmisyonu nisbeti, 1400 devirlik bir elektromotör devrini 4 devire indirebilme'lidir. Bu yürütücü süratini aynı zamanda hiç olmazsa 30 % hızlandırabilmeli ve yavaşlatabilmelidir.

Sah. 2

- 4.- Nakil şerdi mekanları ve dişli çarkları fırının haricinde olacaktır, ve böylece üstteki şerit fırının ön ucunda. Birerek, arka ucundan çıkacak, ve fırının altından dolacaktır.
- 5.- Nakil şeridi motoru 2 beygir tekatında olup, yıldız müsellesle yol alıp, Türkiye Cumhuriyeti Nafia Vekâleti Fenni şartnamesine uygun bir tesisatla çelîğe bağlanmalıdır.

HAMURA ŞEKİL VERME SİLİNDİRLERİ.

- 1.- Silindir adedi 4 çifttir. Bunun ilk çifti ayrı bir transmisyonla çalışır. Sonraki üç çift araları gittikçe küçülerek çelik dişlerle ayrı ayrı transmisyonla uygun süratlerini kazanacaklardır.
- 2.- Silindirler asla bükülmemeleri lâzım olduğundan, uzunlukları 30 santimi geçmemelidir. Kuturları 7 santimdir ve sağlam çelikten mamuldurlar.
- 3.- Şekil verme makinesi 5 beygirlik bir motordan alınan transmisyonla çalıştırılacaktır ki bu motor aynı zamanda hamur makinesini de aynı transmisyonla müşterek olarak tahrik edecektir.
- 4.- Şekil verme makinesi sağlam bir beton temel üzerine kurulmalıdır.
- 5.- Silindirlerin sathı tamamen aynı kadar parlak bir şekle gelinceye kadar bilenmiş olmalıdır.

HAMUR MAKİNESİ.

- 1.- Hamur makinesi, mermerden bir taş la bir mermer taştan ibaret olup, bu mermer kısmın temini fabrikatöre aittir. 5 beygirlik motor (başka yukarıda geçmiştir) kayış transmisyonu ile 10 saniyede bir devirden daha az bir süratle mermer taşı çevirmelidir.

ELEKTRİK TESİSATI.

- 1.- Elektrik tesisatı, rutubetli yerlere mahsus kayıtları karşılıyacak şekilde ve Nafia Vekâletinin fenni şartnamesine uygun olmalıdır.
- 2.- Branşmen malzemesi, ESHOT idaresinin gösterdiği listeye göre temin edilmelidir.

KAYIT:

Hamursuz fabrikası, Türkiyede ilk olarak ve hiç bir nümune olmadan inşa edileceğinden planlar ve hatta şartnamedeki kayıtlar teknik zorluklarla karşılaştığı takdirde, lüzumlu değişiklikler, fenni kaideler uydukları takdirde, icra edilmesine müsaade edilir.

24 Ekim 1946

H. Ziffer
Mühendis H. Ziffer

22/11/1946 dan 12/3/1947

Hamursuz Fabrikasının İnşaat Hesabı

Kirama bin fatıra	40 -	X	
tek binçe fatıra	225 -	X	
Muhafız masraf	148,20	X	
"	96,87	X	
Deniz	534,65	X	
Çiğir	119 -	X	
"	38,26	X	
Muhafız masraf	130,65	X	
Çevre	169,74	X	
"	306 -	X	
"	159,60	X	
"	16,50	X	1984,46
Muhafız masraf	75,70	X	
(Altı) ve birer, Çiğir	1052 -	X	
Kum ve çakıl	655,85	X	
"	1379,30	X	
Keçe ve Çiğir	355,64	X	
Muhafız masraf	80,65	X	
Korut	1930 -	X	
Muhafız masraf	97,95	X	
Çimento	160 -	X	
"	160 -	X	
"	80,50	X	
"	80 -	X	
"	488 -	X	6533,59
N. Yekün			8517,05

N. Yekün			2577,05	✓
Deniz	fatıra	70,40	X	
"	"	24,48	X	
Kağı	"	276 -	X	
Çamur	"	62,50	X	
Muhafız masraf	"	234,70	X	
Kilit	"	39 -	X	
Çam, çim, kum	"	406,33	X	
Kağı	"	557 -	X	
Çam, çim, kum	"	68,67	X	
Merkez ve Muhafız	"	95 -	X	
Merkez Çiğir	"	57 -	X	
"	"	23,50	X	
Plak	"	377,80	X	2292,38 ✓
"	"	25,85	X	
İsim	"	31,20	X	
Muhafız masraf	"	119,80	X	
Çiğir	"	8750 -	X	
Bakım kontrol için	"	200 -	X	
Yazın yazın	"	50 -	X	
Plak Bakım	"	100 -	X	
Halıyağı öğütür için	"	120 -	X	
Bakım için	"	60 -	X	
Çim fatıra	"	14 -	X	
Harajın haraj fatıra	"	60 -	X	
Çam ve Muhafız fatıra	"	52,50	X	9513,35
N. Yekün				20393,78

N. Yekün			20393,78	✓
haraj	3 -	✓		
6 hafta emmante	30 -	✓		
Harajın emmante fark için	2,50	✓		
Yekün Harajın Bakım için	73 -	✓	107,50	
				20502,28
Çiğir her tona ve hermet satışı	140,73			
2 tona emmante satışı	60 -			
Kalan altı	7,50			
2 tona emmante satışı	10 -			
Harajın harajın	244,25		162,28	✓
				20840,00

Hamursuz Fabrikasının Makine Kısmı Hesabı

<i>1. Zilce Mektelı İhtiyat</i>	900.-		
<i>"Kısmi makine kumandanı siparişi</i>	250.-	✓	
<i>" " " " siparişi</i>	294.85	X	
<i>Harman Tahinası</i>	710.-	✓	
<i>Elektrik cihazları (Lohde)</i>	350.00	✓	
<i>Makineci Başbaşı kumanda simi</i>	500.-	✓	
<i>2 parç. silindiri</i>	90.-	✓	
<i>kayış " "</i>	53.-	✓	
<i>Alat " "</i>	4.-	✓	
<i>3 legan " "</i>	25.50	✓	
<i>Tümenç cıta (Bark overhull)</i>	32.-	X	
<i>Makine rismanı (Balestogge)</i>	25.-	✓	
<i>Dağ Tırcı hediyeli tabel</i>	25.-	✓	
<i>1 senelik sigorta</i>	141.72		
<i>2. 1/11/12</i>			
		11 400 73	
		135.	
		(11 535 73)	

Belge 10c. Hamursuz Fabrikasının Makine Kısmı Hesabı. Kaynak: CAHJP, TR/İz, 585.

İsmail Hasanzâde, *Hükümet-i Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu der İran (Turkman's Dynasty- Qara-quyunlu and Aq-guyunlu in Iran)*, Tahran 1397, h.ş., 323 s., ISBN-964-459-475-4.

Önemli yollar üzerinde bulunan Diyarbekir bölgesi, eski çağlarda Amida, orta çağlarda ise Âmid adını taşıyor ve pek çok şehir ve kaleyi içine alıyordu. İslâmiyetten önceleri bölge Arap Bekir boyunun yaylağı idi. İslâm fethinden sonra da Bekir boyuna mensup Arap oymakları yurt tutmaya devam ettiklerinden buraya Diyâr-ı Bekir adı verilmiştir. IX. Yüzyıl sonlarından itibaren Hamdaniler, Bûyeler (ize göre Büveyh şeklinde okunuşu doğru olmasa gerek) ve Mervânîlerin hâkimiyetinde kalan bölge 1085 yılında Sultan Melikşah zamanında Selçuklu topraklarına katıldı. Melikşah'ın ölümü üzerine (192) taht kavgaları başlayınca yörede bazı Türk beylikleri kuruldu ve bun un sonucunda bölgede yoğun bir Türk yerleşmesi de sağlandı. XIII. Yüzyılın başlarından itibaren Anadolu birliğini kurmaya çalışan Türkiye Selçuklu devletinin faaliyetleri sonucu bu arada Âmid de Türkiye Selçuklu sultanlığına bağlandı.

Yazar önsözünde danışmanları Dr. Vahab Veli (Yakınçağ Tarihi) ile Dr. Muhammed Taki İmami-î Hoyî (Genel Türk Tarihi) beylere teşekkür etmektedir ki, onlar 1971 yılında Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünde doktora yapmışlardır.

Eser 3 bölüme ayrılmış olup, 1. bölümünde Kara Koyunlular ele alınmaktadır. 5 kısımdan oluşan bu bölümde önce Kara Koyunlular ulusunu teşkil eden boy ve oymaklar (s. 3); Kara Koyunluların adı, soyu ve asılları (s. 8); ile Kara Koyunluların İran'ın siyasi ve askeri tarihindeki rolü (s. 13) üzerinde durulmaktadır. Bu sonuncu kısımda özellikle a- Kara Koyunluların zuhurundan, Azerbaycan'da devlet kurmalarına kadar gelen durum (s.13); b- Tebriz'in fethi ve devletin teşkili (s.21); c- Fetret devri ve taht mücadeleleri (s. 28) ; d- Cihanşah devrinde Kara Koyunluların yükselişi (s.33); e- Taht mücadeleleri ve Kara Koyunluların çöküşü (s. 51) incelenmekte olup, bunlar özellikle Prof. Dr. Faruk Sümer ve daha bazı araştırmacıların yayınları dolayısı ile bizim için bilinmeyen hususlar değildir. Ancak yazarın "bu iki taifenin- yani Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu- vaktiyle bir kabile veya birlik halinde iken, Doğu Anadolu ve İran'a geldikten sonra, iktisadi, siyasi ve coğrafi sebeplerle birbirlerinden ayrıldıkları "görüşü (s. 10) dikkat çekicidir. Esasen bu iki aşiret arasındaki âdâvet-i kadime kaynaklarda zikredilmektedir.

4. kısımda Kara Koyunluların sona ermesi ve sebepleri üzerinde durulmaktadır (s. 57). Müellif bu hususta özellikle şehzade ayaklanmaları, dış devletlerin kışkırtma ve müdahalelerinin devleti zayıflattığı, iktisadi durumun bozulmasına, insan kaynaklarının telef olmasına yol açtığı görüşündedir (s. 61).

5. kısım dış ilişkilere ayrılmış olup, burada önce Celayirliler, Tımuurlular, Ak Koyunlular, Şirvanşahlar, Gürcüler ve İran'ın kuzeyindeki mahalli komşu

hanedanlardan (s. 62), ardından Osmanlılar ve Memlûkler gibi daha uzak devletler ile ilişkilerinden söz edilir (s. 64).

Ak Koyunlular'a ayrılan 2. Bölüm, 4 kısımdan ibaret olup, onların soyu ve ortaya çıkışları ile başlamakta (s.71); bu devleti meydana getiren boy ve oymaklar ve Diyarbekir'de hâkimiyeti tesis etmeleri ile devam etmektedir (s.75). Uzun Hasan Beg'e tahsis edilmiş olan 4. Kısımda Ak Koyunluların yükselişi (s.95 v.dv.); Doğu Anadolu'da genişleme siyaseti, Kara Koyunlulara karşı üstünlük sağlaması ve İran'da hakimiyet tesisi, Otlukbeli savaşı ve yenilgi (s.105); Hasan Beg'in iç politikası; şehzadelerin ayaklanmaları ve bunun Hasan Beg'in güç kaybetmesine yol açması; Hasan beg'in Gürcistan'da genişleme siyaseti; Hasan Beg'in dini siyaseti ve şahsiyeti hususları ele alınmaktadır. Hasan Beg'in Hristiyan batı dünyası, özellikle Venedik ve Trabzon ile iyi ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir. Buna karşılık onun Gürcistan üzerine 5 defa sefer yaptığı görülüyor ki, bu seferler cihad aşkı ile gerçekleştirilmekle birlikte, kaynakların ifadesine bakılacak olursa, devlet hazinesine büyük gelir sağlıyordu.

Sikkeler ve kaynaklardaki kayıtlara göre, Hasan Beg ve Ak Koyunlu devleti ileri gelenlerinin Sünni oldukları, onun meclisinde ulema, şeyhler ve fakihlerin bulunduğu, fıkıh, hadis ve tefsir konularında sohbetler edildiği, yine Prof. Dr. Mükremin Halil Yinanç'a dayanarak, Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesini buyurduğu (s. 115 ve 117), vakıflar tesis ettiği, dervişler ile sufilere hürmet ettiği, onlar için zaviye ve hankânlar tesis ettirdiği ifade edilir ve inşa ettirdiği eserler sayılır (s. 117-118). Hasan Beg'in şahsiyetinden söz edilir iken, Kara Koyunlu Cihanşah ile kıyaslarında bulunarak, onun adaleti, halkı koruduğu, ilim dostu olduğu, Safevi kaynaklarında bile onun bu özelliklerinden söz edildiği belirtilir.

Hasan Beg'in Kur'an'ı Türkçeye çevirttiği hususu vaktiyle merhum Prof. Dr. M. Halil Yinanç tarafından kaynak gösterilmeden yazılmış (İsl. Ansk. Akkoyunlular, s. 260), bu husus daha sonraları merhum hocam Prof. Dr. Faruk Sümer tarafından yine kaynak gösterilmeden tekrarlanmıştır (TDV, İsl. Ansiklopedisi Akkoyunlular, s.272; Uzun Hasan, s. 264). Ancak biz kaynaklarda böyle bir kayda rastlamadık.

Ak Koyunlular'ın Kısa Süreli Islahat Devri başlığı taşıyan 5. Kısım (s. 120 v.dv.), a-Sultan Halil'in merkezîyetçi siyaseti ve iç karışıklıklar, b- Sultan Yakub devri, c- Sultan Yakub'un ıslahat siyaseti ve buna karşı tepkiler konularını ele almaktadır. Sultan Halil'in merkezîyetçi siyaseti iç karışıklıklar ve ayaklanmalara yol açmış, o nihayet Sultan Yakub ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetmiştir. Sultan Halil'in kısa süren hâkimiyetinden sonra idareyi ele geçiren Sultan Yakub da bazı ıslahat teşebbüsünde bulunmuş, lakin onun 13 yıllık saltanatı sırasında da iç karışıklıklar devam etmiş ve Safevi tarikatı güçlenmeye başlamıştır.

Taht Mücadelelerinden Çöküş Akkoyunlular başlığını taşıyan 6. kısımda (s. 132 v.dv), Sultan Yakub'un ölümü üzerine, kimin sultan olacağı meselesinin gündeme geldiği, taht mücadeleleri başlayıp, yıllar süren mücadele sonunda devletin sona erdiği, Şah İsmail'in ortaya çıkışı incelenir ve ardından Ak Koyunlu devletinin çöküş sebebi olarak (s. 138) taht kavgaları, aşiretlerin değişik tarafları desteklemesi,

aşiret rekabeti, ihanetler, meydana gelen karışıklıkların siyasi ve iktisadi sıkıntılar yaratması, özellikle Suyurgal sisteminin bozulması, yol güvenliğinin kalmamasının devleti zaafa uğratması gösterilir. Kara Koyunlular için de aynı sebeplerin geçerli olduğu kaydedilir.

7. kısım Ak Koyunluların dış ilişkilerine tahsis edilmiştir (s. 142 v.dv.) Burada a- Osmanlılar ile ilişkiler, b- Trabzon imparatorluğu ile ilişkiler, c- Venedik ve diğer Avrupa devletleri ile ilişkiler, d- Memlükler ile ilişkiler ele alınır.

Osmanlılar ile ilişkiler başlangıçta iyi iken, zamanla tarafların hâkimiyet sahalarının genişleyip, sınır komşusu olmaları ile rekabetin başladığı, Venedik ve batılı devletlerin Hasan Beg'i kışkırttığı, onun İran'a hâkim olup, Cihanşah, Ebu Said ve Hasan Ali'yi yenilgiye uğratınca gurura kapıldığı, bunun ise tarafları savaşa sürüklediği, Otlukbeli savaşının Ak Koyunlular için bir felaket teşkil ettiği ifade edilir (s. 145).

3. Bölüm Türkmen Devletlerinin Teşkilatı ile ilgili olup, 2 kısımdan meydana gelmektedir. 1. Kısım Türkmenler devrinde güç ve iktidar unsurları ile başlamakta olup (s. 159 v.dv.) burada Sultan, şehzadeler, saray halkı büyük beyler ve aşiret reisleri, vezir ile sadr hakkında bilgi verilip, bütün diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, bu iki Türkmen devletinin de bir taraftan aşiret gelenekleri ile sistemini yürütmeye çalışırlar iken, öte yandan hâkim oldukları topraklarındaki medeniyet ve kültürden etkilendikleri ifade edilir (s. 145).

Şehzadeler arasında veliahdın özel bir yeri olup, Kara Koyunlularda Baranlı, Ak Koyunlularda Bayındır boyuna mensup hanımdan doğan şehzadenin veliahd tayin edilme ihtimali daha yüksek olup, bunda bazı hanımlar, Türkmen emirleri ve ulemanın da etkisi zaman zaman söz konusu oluyordu. Veliahd veya şehzadeler idareci olarak eyaletlere de gönderilir ve yanına Lala olarak Türkmen beylerinden biri ile bazı memurlar katılırdı.

Türkmen saray hanımlarının şehzadeler arası anlaşmazlıkların halli veya komşu devletlere elçi olarak gönderilmeleri sık sık söz konusu oluyordu. Kara Koyunlu Kara Mehmed'in kız kardeşi Tatar Hatun, Cihanşah'ın hanımlarından Bigüm Hatun, KaRa Yülük'ün hanımı Saray Hatun ve Selçukşah Haun örnek olarak veriliyor (s.170).

Büyük emirlerin Türkmen devletlerinin idaresinde oldukça imtiyazlı oldukları, onların da özel alanı, tuğ, tabl ve nakkareye sahip buldukları, büyük tımar ve suyurgallara hükmettikleri belirtiliyor (s. 171 v.dv.)

Vezirlik makamının Selçuklular ve İlhanlılar devrinde olduğu kadar güçlü olmadığı, bu görevin yerli İranlı unsur tarafından yürütüldüğü anlaşılıyor. Onlar daha çok mali işler ile meşgul oluyorlardı. Gelirleri ise kendilerine tahsis edilen iktalardan olup, iktalar irsi değildi (s. 174 v.dv.).

Dini ve adli işlerle ilgilenen Sadrlık makamı da itibarlı bir görev idi (s.178).

Bu bölümün 2. kısmı Türkmen Devletlerinde Teşkilat ve Görevliler ile ilgili olup (s. 180 v.dv.), burada, a-Askeri teşkilatı, b-Adli teşkilatı, c-Saray teşkilatı d-Vilayetlerin idari teşkilatı, e-Maliye teşkilatı konuları incelenmektedir.

Müellif Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerinin teşkilatları hakkında araştırma yapmanın zor olduğunu, zira kaynakların savaş ve mücadelelerden söz edip, teşkilat konularına temas etmediklerini, Kara Koyunlular hakkında doğrudan doğruya herhangi bir kaynak bulunmamasına karşılık, Ak Koyunlular hakkında iki mühim kaynak, Kitâb-ı Diyarbekriyye ve Tarih-i Âkmârâ-yi Emîni'nin elimizde bulunduğunu, ancak bunların da yeterli olmadığını ifade ile konunun zorluklarını belirtir ve aslında bu Türkmen devletlerinin teşkilatlarının daha önceki devletlerden farklı olmayıp, onların devamı olduğu görülür.

Askeri teşkilat kısmında Divân-ı Emâret, Divân-ı Tavacı, Yurtçu, Ümerâ-yî Muçi (?) ve Ümerâ-yî Çar hacı, ordunun taksimatı, Türkmen ordularının yapısı, asker sayısı, silahları ele alınır. Divân-ı Emâret'in başında Melikü'l-ümerâ diye adlandırılan bir beg bulunuyor, o bütün askeri işlerden sorumlu olup, sultanın bulunmadığı hallerde orduyu komuta ediyordu. O büyük aşiret begleri arasından seçilmekte, tabl, alem, tuğ ve nakkare taşıma hakkına sahip bulunuyordu (s. 183).

Divân-ı Tavacı'nın başında Tavacı başı bulunuyor, onlar askeri topluyor, buyrukları bildiriyor, resm-i geçit yaptırıyor, askerin kaydını ve maaş defterlerini tutuyor, yeni bir yer fethedildiğinde, Divân emirleri ile birlikte ganimeti hazine adına kaydediyordu.

Yurtçular yaylak, kışlak ve ordugâhın belirlenmesinden sorumlu idiler.

Ordunun taksimatı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, Tüman (10.000), Hezara-Binlik (1.000), Koşun (300-500) ve Deste'den (10) kişiden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ordunun sayısına gelince; ordu atlı ve yaya olmak üzere iki kısma ayrılmakta olup, eserde ordunun sayısı hakkında çeşitli kayıtlar nakledilmektedir. Silah olarak kılıç, ok ve yay, mızrak, hançer, gürz, şeşper, mancınık, kalkan ve sapan kullanılmakta olup, az sayıda askerin atı ve kendisi zırhlı idi. Kimileri ise atlarını kılıç ve oktan korumak için kalın ipek ile örterlerdi. Hasan Beg ve ondan sonra, Venedik'ten temin edilen ateşli silahlar kullanmışlardır. Aşiret mensubu askerler silahlarını kendisi temin etmek zorunda iken, devamlı Sultanın hizmetinde bulunan atlıların malzemesi ise devlet tarafından karşılanıyordu. Silah imali için cebehane mevcut olup, başında ise Emir-i Silah bulunuyordu (s. 193).

Adli teşkilata gelince:

Abbasilerden sona erip, Müslüman olmayan Moğolların hâkimiyeti İslami kurumların işleyişini güçleştirmişti. Ancak Gazan Han'ın İslamiyet'i kabulü ile durum değişmiş, Timurular devrinde dini işleri yürütmek üzere Sadrlık makamı tesis edilmişti. Türkmen hükümdarları dini kurumların önemini farkında idiler.

İslami sanat anlayışı gereği Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edildiğinden, adli teşkilata nezâreti de elinde bulunduruyor, ancak bu husustaki yetkilerinin bir kısmını ise dini görevlilere bırakıyordu. Hasan Beg, yaylak ve

kışlakta olsa dahi, ahalinin dilek ve şikâyetlerini dinlemek için her hafta Çarşamba günü, derviş kıyafeti ve yün kuşak kuşanarak, Divân-ı mezalimi topluyordu. Buradaki kararlar icra edilir ve değışmezdi (s. 194 ve 203). Hasan Beg'in en önemli işlerinden biri de vergi, idari ve günlük hayat ile ilgili olarak hazırlattığı Hasan Padişah kanunlarıdır. Bu kanunlar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da, bölge Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra bir süre daha kullanılmakta devam ettiği gibi, İran'da da Safeviler devrinde kullanılmıştır. Ancak müellifin bu kanunlardan haberi olmadığı anlaşılmaktadır ki, bu husus büyük bir eksikliklerdir.

Türkmen devletlerinde adli teşkilatın idaresi Sadaret divanı tarafından yürütülüyor ve başında da bir Sadr bulunuyordu ki, bu makam dini ve adli olarak en yüksek makamdı. Sadr, sultan tarafından tahsis ediliyor, fakat irsi olmuyordu. O ise kadı ve diğer dini görevlileri tayin ediyor, vakıflar, dini yapılar ile medreselerin idaresini yürütüyordu. Fetva yetkisine sahip olup, imtiyazlı bir makam olması dolayısı ile diğer yüksek rütbeli görevliler gibi hizmet karşılığı olarak suyurgal sahibi idiler (s. 195).

Her şehirde bir kadı bulunuyor ve ücretleri suyurgal olarak veya nakdi karşılanıyordu. İlim sahibi din adamları arasından seçildiklerinden itibar görüyorlar, zaman zaman elçilik görevi de üstleniyorlardı.

Önemli makamlardan biri de Kadıaskerlik olup, askeri konularda bilgi sahibi olan ulemâ arasından seçiliyor ve ordugâhta bulunuyorlardı.

Şeyhülislamlık kurumu, mescid ve medreseler ile, halkın dini ve şer-i ihtiyaçları ile ilgileniyordu.

Nakibü'n-nukebâ makamı irsi olup, genellikle seyyidlik ile ilgileniyor, imamzâdelere ait vakıflar ve türbelerin bakımı da onun ilgi alanına giriyordu.

Saray teşkilatına gelince, müellif Türkmen devletlerinde devlet ve saray teşkilatının genellikle Celâyirîliler vasıtası ile İlhanlılardan intikal ettiği görüşündedir (s. 202). Sultan daha önce de ifade edildiği gibi, halkın şikâyetleri ile ilgili olarak belli günlerde, yaylakta ve kışlakta da olsa Divân-ı Mezalimi topluyordu.

Saray'da mühürdarlık önemli bir makam oluo, başında bulunan mühürdar, sultanın yakınları ve mahremleri arasından, genellikle asker kökenli kimseler arasından seçilmekte idi.

Önemli görevlerden olan Münşiü'l-memalik makamı sahibi genellikle İranlı sivillerden seçilmekte olup, yazışmaları yürüttüğünden daima sultana yakın bir kimse durumunda idi.

Pervaneci makamı fermanların yazılıp, hazırlanması ve kontrolünden sorumlu olup, bazı hallerde münşiü'l-memalik ile karışmaktadır. Onlar zaman zaman teşrifât işleri ile de meşgul oluyorlardı.

Boy nökerleri, sultanın muhafızları durumunda olup, sultanın buyruklarını vali, ileri gelenler ve gerekli yerlere ulaştırma görevi de onların üzerinde idi. Savaşta sultanın etrafında halka oluştururlardı. Sultana bu denli yakın olmalarından dolayı,

askeri ve sivil seçkin kimselerin çocukları arasından seçilirlerdi. Vilayetlerdeki şehzadelerin de belli ölçüde Boy Nökerleri bulunuyordu.

Eşik ağası, sarayın korunması ve teşrifat işlerinden sorumlu olup, Yasavullar, Mihmandarlar, Yasakçılar ve Kapıcılar gibi diğer saray görevlileri ile işbirliği yapardı. Duruma göre, bazı şehzadeler ve beglerin de Eşik ağaları bulunuyordu.

Eşik ağasından daha aşağı mevkide ise Yasavul bulunuyor ve onlar da genellikle teşrifat işleri ve gelenlerin ağırlanması ile ilgileniyor, sultana yol açıyorlardı.

Emir-i Ahur, sultanın ahırlarından sorumlu olup, bu makam da genellikle ileri gelen Türkmen beglerinden birinin üzerinde bulunuyordu. Onların hizmetinde pek çok yardımcı da mevcut olup, av hayvanları, çobanlar ve kuşçulardan da sorumlu oldukları anlaşılıyor.

Çaşnigir olarak da bilinen yemeklerden sorumlu olan Bukavullar, kaynaklardaki kayıtlara bakılır ise bu devirde ordunun hazırlanması, ihtiyaçlarının görülmesi, elçilik gibi görevleri de yerine getiriyorlardı.

Kaynaklarda bunlardan başka saray görevlisi olarak, şıracı, sofracı, inak, tuşimal, tabib, müneccim, sekban, yuzban, korçı ve suçı, terraş, süyeban, rikabdâr, nekhareci, kitabcılar gibi makam ve görevlerden de söz edilmektedir.

Vilayetlerin idaresine gelince; (s. 209 v. vd.) vilayetler vali olarak şehzadelerden veya Türkmen beglerinden biri tarafından idare ediliyor ve buradaki teşkilat, merkezdeki teşkilatın küçük bir örneğini teşkil ediyordu. Her vilayet büyük-küçük şehirlerden oluşmakta olup, onların başında ise hâkim veya daruga bulunuyordu. Bazen bu ikisi tek kişi üzerinde toplanır, bazen ise ayrı ayrı iki kişi bu görevi yürütürdü. Onlar da sultan veya vali tarafından atanırlardı. Hâkimin bulunduğu şehirlerde, daruga genellikle şehrin güvenliğinden sorumlu olurdu.

Vilayetlerde Divan memurlarından daha alt seviyede ve fakat kethüdadan daha yüksek mertebede olmak üzere kelânter bulunurdu. Kelânter ve kethüdalar o yerin önde gelen kişileri arasından seçilir ve Divan memurları ile daruga yardımcısı olarak esnaf ve ahaliden vergi toplanması işinde görev alırlardı.

Kalelerin muhafazası ise kutval'ın sorumluluğunda bulunuyordu.

Maliye teşkilatına gelince, bu hususta elde yeterli veya kaynak bulunmamakla birlikte, İlhanlı ve Celayirli devletlerindeki sistem ve uygulamaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Maliye teşkilatının başında vezirden sonra Sâhib-i Divân bulunuyordu. Tecrübeli sivil İranlı divân mensupları arasından seçilen bu görevli vezir ve sultana karşı sorumlu idi. Sahib-i Divân'ın yardımcıları olarak yanında Sâhib-i Âzamlar mevcuttu. Müstevfî'l-memalikler mali hesapları tutarlar, arazi ölçümü yaparlar, nüfusu, ağaçları, bağ-bahçeyi sayıp, defterlerini tutarlardı. Vergileri toplamak ile görevli olan muhassıllar mevcuttu.

Önemli görevlerden biri de hazinedarlık olup, sultanın yakınları arasından ve Türkmen asıllılardan seçilirdi. Bunların dışında tahvildar, tamgacı, rahdar ve bacdar gibi görevlilerden söz edilmektedir.

Eserde 40 çeşit vergiden –ki bazılarının adları verilmiştir-, sultanların zaman zaman vergileri hafiflettiği veya bağışladığı ifade edilmekle birlikte (s. 218), yine de ahali vergi memurlarının tutumlarından şikayetçi idi.

Başlangıçta Ak Koyunluların merkezi Diyarbakır olmasından dolayı Memlûkler ile siyasi ilişkileri oldukça yoğun olduğu halde, Arapça kaynakların yeterince kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Verilen bibliyografyaya bakıldığında İran dışındaki araştırmaların da oldukça eksik olduğu görülecektir. Buna rağmen Ak Koyunlu devlet teşkilatı hakkında verdiği bilgiler bakımından eser değerli bir araştırmadır.

İsmail Aka*

* Prof.Dr. [Emekli], *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Bornova-İzmir/Türkiye, Orcid ID: 0000-0003-1919-563X